

**T.C
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Doktora Tezi**

**İBRAHİM TEMO'NUN HAYATI FAALİYETİ VE
FİKİRLERİ**

**Hazırlayan
Entela Muço
2502040236**

**Tez danışmanı
Prof.Dr Ali ARSLAN**

İstanbul 2012

Entela Muço

İbrahim Temo'nun Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri

ÖZ

XIX. yy'ın ikinci yarısı ve XX. yy'ın ilk on yılı, Osmanlı Devleti'nin iç siyasi hayatında, Osmanlı muhalefetine gelişmesi ve siyasal sınıfın olgunlaşması dönemini temsil etmektedir. Osmanlı aydınları ve gençliğin Sultan II. Abdülhamit yönetimine karşı yürüttüğü muhalefet siyasi bir şekil almaya başlamıştı. Aynı zamanda bu muhalefet bilinçli bir şekilde gelişiyordu. İttihat ve Terakki Cemiyetinin kuruluşu Osmanlı Devleti'ndeki bu muhalefet hareketinin kurumsallaştırılmasını temsil etmektedir. Bu hareket, başında güçlü olmamasına rağmen zamanla önemli bir muhalefet gücüne dönüştü.

Cemiyet, devletin iç siyasi temellerini sarsmayı ve Sultan Abdülhamit tarafından 23 Temmuz 1908'de II Meşrutiyetin ilan edilmesini sağlamayı başardı. İttihat ve Terakki hareketi Türk ulusal hareketinin konsolidasyonu ve Hilafet sisteminden ayrılması için temel oldu. Osmanlı Devleti'nde gençlik ve aydınlar yeni bir rejim kurmanın mücadelesinde geniş kitlelerin eğitim ve kültür düzeyini yükseltmenin önemini anladılar.

Gençliğin sloganı 1789 yılı Fransız Devrimi idealleri "Özgürlük, eşitlik ve kardeşlik"ti. Bu slogan zamanla tüm Osmanlı vatandaşlarının **sloganı** oldu. Burada İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurucusu İbrahim Temo'nun rolü kuramcı ve İttihat ve Terakki'nin hareketinin organizatörü olarak ortaya çıktı. O, vatandaşların özgürlük mücadelesine sadece sosyal alanda değil siyasal alanda da hayatını adanmıştı. İbrahim Temo, Arnavut topraklarında İttihat ve Terakki hareketi organizasyonunda özveri ile mücadele etti. O İttihat ve Terakki hareketini ve Arnavut milli hareketini bir araya getirmeyi amaçladı. Dr. İbrahim Temo, Abdülhamit rejimine karşı muhalefet hareketinin amacı ile milli hareketin amacına, (eski osmanlı idaresinden kurtulmak ve Arnavut topraklarının siyasi bağımsızlığına kazanması) uygun olmaya çalıştı. Çalışmamız İttihat ve Terakki Cemiyetinin ve Arnavut Ulusal Rönesansının saygıdeğeri, kurucusu Dr. İbrahim Temo'nun siyasi-sosyal faaliyeti üzerine dayandırılmıştır.

Entela Muço

İbrahim Temo'nun Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri

ABSTRACT

In the internal political developments of the Ottoman state, the period during second half of XIX century and the first decade of XX century represents the period of increased political maturity of the ottoman opposition forces in general and especially of the political class. The Ottoman entelectuel people and the youth started to become politically aware about their approach they should take towards the government of Sultan Abdylhamiti the IInd. Through the estalishment of the Association on Union and Prosperity 'İttihad ve Terakki Cemiyeti' there was institutionalised the youth opposition movement in the Ottoman State during the period between XIX-XX centuries.

This movement which was initially not well consolidated was turned into an important opposition force. It managed to shake the foundations of the internal state politics and to adopt the IInd Constitution on 23 July 1908 by Sulltan Abdylhamiti.

The movement on Union and Prosperity was the bases of consolidation of the national Turkish movement for independence from the Kalifati system. The youth and intelligient people in the ottoman state understood the impornance of increasing the education and cultural level of wide mass of population towards the fight for establishment of a new regime.

The ideas of French revolution of 1789 'Freedom, Equality and Prosperity' became the slogan of the Ottoman citizens and mostly of youth.

In this moment there was exposed the role of Ibrahim Temo, the founder of the Association, as the ideolog and organisor of the movement 'Union and Prosperity'. He deserved his life to the war on political and social liberty of citizens. Ibrahim Temo foughted with a lot of dedication for the organisation of Union and prosperity in the Albanian territories as well. He aimed at coordinating the National Albanian movement with the movement on Union and Prosperity. Ibrahim Temo worked to adjust the goal of the oposition movement against Abdylhamiti regime to the goal of the Albanian national

movement for freedom from the old ottoman administration and for the political freedom of Albanian territories from the Ottoman state.

This study is focused on the political and social activity of the politician who was the founder, the ideologist and politicaion of the Association ‘Union and Prosperity’ and of the Albanian National Renaissance.

ÖNSÖZ

İbrahim Temo'nun şahsiyeti ile ilgili yaptığım bu çalışma Arnavut halkının tarihi konusundaki araştırmamın devamıdır. Uzun zamandır Tepedelenli Ali Paşa'nın şahsiyeti ve Yanya Paşalığı'nın iktisadî sorunları, Arnavutluk'un 18. yy. sonu ile 19. yy. başlarındaki tarımsal sorunları ile dönemin Osmanlı kadastro ve yönetim sisteminin bütününde yaşanan problemleri üzerinde çalışmaktayım. Bu konuların yanı sıra, a- Arnavut toplumunun özgürlüğünü elde etmesi; b- bu toplumun kültürel ve dinî özellikleri ve kimliği, c- Balkanlarda İslam kültürü, d- Arnavutluk'ta icra edilen halk tıbbı, konuları üzerinde de çalışmalarımı sürdürmekteyim.

Jön Türkler ve İnkılâp dönemine ilişkin arşiv belgelerini araştırdığım süre içerisinde, bilhassa İbrahim Temo'nun şahsiyeti dikkatimi çekti. Arnavutluk Merkezî Devlet Arşivinde O'nun şahsiyetiyle ilgili el yazmaları bir fon halinde düzenlenmiştir. Bu belgelerde kullanılan dil ağırlıklı Eski Türkçe (Osmanlıca)'dir. Bu fon, tarihçilerimiz tarafından kısmen kullanıldı. Bunlar arasında zikredebileceğimiz kişiler şunlardır; Ziya Şkodra, Stavro Skwndo, Hasan Kaleshi ve özellikle Kristak Prifti.

Malzemelerin büyük çeşitliliği ve İbrahim Temo'nun hayatı ile faaliyetlerinin sınırlı bir şekilde tanınması, Doktora tezimi "İbrahim Temo'nun Hayatı, Faaliyeti ve Fikirleri" konusunda hazırlamam için ilham verdi.

Bu tezim hem Türk hem de Arnavut tarih bilimine dayanmaktadır. İbrahim Temo'nun faaliyeti Arnavutluk sınırları dışında, geniş bir coğrafî alana yayılmaktadır. Faaliyetinin izlerine doğduğu yerde, Arnavut topraklarında, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Romanya'da, Fransa'da v.s. pek çok yerde rastlanmaktadır.

İbrahim Temo'nun amacı, yeni bir zihniyete dayanarak, aşırı milliyetçi tepkilerden uzak, ilerici bir toplumun yaratılmasıydı. O, Türk ve Arnavut halkları arasındaki ilişkilerin kuvvetlenmesi için çalıştı. İki halk arasında coğrafî bakımdan mesafe olmasına rağmen bunlar, tarihten gelen ortaklıkla birbirine bağlanmaktadır.

İbrahim Temo'nun düşünceleri çok geniş bir yelpazede değerlendirilebilir. Onu birçok alanda faal görebilmekteyiz: siyasal, tarihsel ve sosyal. Ancak tezim, İbrahim

Temo'nun şahsiyetinin siyasal ve tarihsel alanlardaki fikir ve faaliyetlerini kapsamaktadır. Bu anlamda tezimin, Temo'nun yaşadığı dönemde, Türkiye ve Arnavutluk'ta ilerici siyasal düşünceleri ile siyasal faaliyetlerine verdiği gerçek ışığın gün ışığına çıkartılmasını sağlayacağını düşünüyorum.

Dikkatimi İbrahim Temo'nun, Jön Türk hareketinin geliştiği yıllardaki hayatı ve faaliyetine yoğunlaştırdım. Bu çalışmayı hazırlarken çeşitli belgeleri ve değişik bilimsel malzemeleri inceledim. Başlangıçta *Arnavutluk*'ta, Tiran'da ve *Türkiye*'de, İstanbul ve Ankara'da bulunan malzemeleri araştırdım ve kullandım. Bu malzemelerin çoğunu, bilim enstitülerinden; tarih kurumları, arşivler ve kütüphanelerden **değerlendirdim**. Çalıştığım kurumlardan bazılarını şunlardır:

Arşivler Genel Müdürlüğü Devlet Merkez Arşivi (AQSH)	-	<i>Tiran</i>
Milli Kütüphanesi (BK)	-	<i>Tiran</i>
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)	-	<i>İstanbul</i>
İslam Araştırma Merkez Enstitü (İRCİCA)	-	<i>İstanbul</i>
İslam Araştırma Merkezi Kütüphanesi (İSAM)	-	<i>İstanbul</i>
Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (TTK)	-	<i>Ankara</i>
Askeri Arşivi (ATASE)	-	<i>Ankara</i>

İbrahim Temo'nun hayatı ve faaliyeti ile ilgili bilimsel eserler. Temo'nun yaşadığı dönemdeki arkadaşların ve diğer şahsiyetlerin hatıraları.

Tirana'da Devlet Merkez Arşivi'nde Temo'nun şahsiyeti konusunda düzenlenen fonunda bulunan belgeleri (Arnavutça, Osmanlıca, Romence, Fransızca, İtalyanca ve Farsça) bulunmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan belgeler ise Osmanlıca ve Fransızca dillerinde bulunmaktadır.

Doktora çalışmamın hazırlamasında ilk başta danışmamın hoca Prof. Dr. Ali Aslan, Prof. Dr. Cezmi Eraslan, Prof. Dr. Halil Bal hocaları, Arnavutluk Devleti Arşivlerin Genel Müdürlüğün Müdürünü Prof. Dr. Nevila Nika, Türk Tarih Kurumunun Müdürünü Yusuf Halaçoğlu, **İslam Sanat Araştırma Merkez (İRCİCA)** Müdürünü Dr. Halit Eren, Başbakanlık Osmanlı Arşivinin Müdürünü Prof. Dr. Mustafa Budak ve

Osmanlı Arşivi'nde çalışanları belgeleri temin etmesinde ve çalışmamın süresinde bana verdiği yardımı ve desteklediği için teşekkür ediyorum. Aynı zamanda Tiran'da tezime editörlük yapan Prof. Dr. Agron Gani'ye, Milli Kütüphanesinde belgeleri bulmak ve toplamak için Maksim Husi'ye ve Tirana'da bulunan İbrahim Temo'nun **büyük kız torunu** Lumturi Përnaska'ya (Soyli) çalışmamın hazırlanmasında verdiği nasihatler ve yardımı için teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

İBRAHİM TEMO'NUN HAYATI, FAALİYETİ VE FİKİRLERİ

ÖZ	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x

GİRİŞ	1
-------	---

I. BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN SONUNDA VE XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU

A. Osmanlı Devleti'nin Genel Ekonomik Durumu (1876-1908)	29
B. 1876-1908 Yıllarında Osmanlı Devletinin Siyasi Durumu Ve İbrahim Temo'nun Görüşleri	39
C. İbrahim Temo'nun Faaliyetlerinin İlk Aşamaları	68

II. BÖLÜM

İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ VE CEMİYETİN KURULUŞUNDA İBRAHİM TEMO'NUN ROLÜ

A. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşunu Hazırlayan Şartlar	77
B. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşu	86
C. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Faaliyeti	100
D. İttihat Ve Terakki Cemiyeti'nin Faaliyetleri Ve Arnavutluk Üzerindeki Etkisi	136

III. BÖLÜM

İBRAHİM TEMO' NUN İTTİHAT VE TERAKKİ HAREKETİ'NDEKİ ROLÜ

A. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nde İbrahim Temo'nun Rolü'nün Değerlendirilmesi	176
B. İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Hareketindeki Rolü	196
C. İbrahim Temo'nun Jön Türkler İle İlgili Görüşleri	209
D. İttihat Terakki Hareketi'nin Milli Uyanış Hareketi Üzerine İbrahim Temo'nun Görüşleri	226
E. Romanya'daki Türklerin Bilinçlenmesinde İbrahim Temo'nun Rolü	230

IV. BÖLÜM

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NDE BASININ ROLÜ ÜZERİNE İBRAHİM TEMO'NUN GÖRÜŞLERİ

A. 19. Yüzyıl'ın Sonunda ve 20. Yüzyıl'ın Başında Osmanlı Muhalefet Basını	243
B. 19. ve 20. Yüzyıllarda Muhalefet Basınının Gelişmesinde İbrahim Temo'nun Rolü ve Görüşleri	265
C. 19.Yüzyılın Sonunda ve 20. Yüzyılın Başında Arnavut Basını	272

V. BÖLÜM

ARNAVUTLUK'TAKİ SİYASİ GELİŞMELERDE İBRAHİM TEMO'NUN GÖRÜŞLERİ VE ETKİSİ

A. 19. ve 20. yüzyıllarda Arnavutluk'taki Siyasi Gelişmeler Hakkında İbrahim Temo'nun Görüşleri.	307
B. Arnavutlukta Jön Türk Hareketinin Etkisi	333
C. Arnavutluk Milli Hareketinde İbrahim Temo Katkısı	339
D. Arnavutluk'un Bağımsızlığında İbrahim Temo'nun Faaliyetleri	367

VI. BÖLÜM

İBRAHİM TEMO'NUN MİLLET VE DİN FELSEFESİ KAVRAMLARINA BAKIŞI

A. İbrahim Temo'nun Hayatı ve Eserlerinin Değerlendirilmesi 383

SONUÇ 397

KAYNAKÇA 411

EKLER 432

ÖZ GEÇMİŞ 440

KISALTMALAR

a.g.e.- Adı geçen eser

a.g.m.- Adı geçen makale

A.Sh.R.P.S.Sh- Arnavutluk Halk Cumhuriyeti Bilim Akademisi

Amul- Yıl

AQSH- Devlet Merkez Arşivi

AQSH, F. 19- (Devlet Merkez Arşivi, Fon İbrahim Temo)

AQSH. F. 99- (Elbasan Cemiyetleri)

ARBA- Araştırma Basım

BGC- Bursa Gazetecilerin Dergisi

Bkt- Milli Kütüphane

BOA.- Başbakanlık Osmanlı Arşivi

C.- Cild

D.- Dosja (Dosya)

DBY- Dün, Bugün, Yarın

Düz- Düzenleyen

Ed.- Editör

f.- faqe (sayfa)

f. s'ka- sayfa yok

F.- Fondi (Fon)

Haz.- Hazırlayan

İb. T- İbrahim Temo

İdem.- Aynı fonda/dosyada bulunduğu arşiv belgeler

İH- İnstituti i Historisë (Tarih Enstitüsü)

İRCİCA- İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi

İSAM.- İslam Araştırmaları Merkezi

İTC- İttihat ve Terakki Cemiyeti

İ.Ü- İstanbul Üniversitesi

KSA- Kosova Akademisi

MAJ.-Major (Albay)

MÖ.- Milattan Önce

MS.- Milattan Sonra

MÜ.- Muğla Üniversitesi

no.- numri (numara)

s. –sayfa

S.-Sayı

SBE-Sosyal Bilimler Enstitüsü

t.- tarih

TDV- Türk Diyanet Vakfı

TTK.- Türk Tarih Kurumu

U.Ü- Urfa Üniversitesi

UET- Universiteti Evropian i Tiranws (Tirana Avrupa Üniversitesi)

UNIV.- University

USMC-B.A., University of Santa Clara; MA., American University of Beirut (B.A.

Santa Klara Üniversitesi; MA. Beirut Amerikan Üniversitesi)

V.- Yıl

Vol.- Volume, Cild

V. s'ka- tarih yok

Yay.- Yayınları/Yayınevi

Yay.y- Yayınları/Yayınevi yok

Y.t.-Yayın tarihi

YT.- Yeni Türkiye

Y.y- Yazarı yok

GİRİŞ

İbrahim Temo Struga'da 21 Mart 1865'te¹ (Rumi takvime göre 9 Mart 1279'da) doğmuş ve Romanya Mecidiye'de 3 Ağustos 1945 yılında vefat etmiştir.² 19. yy. sonlarında Struga'daki nüfus daha çok Arnavut kökenli insanlardan oluşmaktadır. Arnavut nüfusunun Struga'daki izlerine M.Ö. IV. yy. öncesinde rastlanmaktadır. Struga bölgesi eski İilir'in "medeniyet merkezi" olmuştur. Bu bölgede Enkeleyd İilir kavimi yaşamıştır. Bu medeniyetin asıl merkezi ise Ohri'dir. Struga'nın stratejik önemi Batı'dan Doğu'ya önemli siyasi-ekonomik yolların kesiştiği bir konumda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle tarihin çeşitli dönemlerinde, Roma, Bizans ve Osmanlı gibi birçok devletin kontrolü altına geçmiştir.

Eski zamanlarda bu bölge Desareti yönetimi altında bulunuyordu.³ M.Ö. IV. yy.'da, Struga, Ohri ile beraber İilir devletinin bir parçası olmuştur. Arkeolojik veriler orada Enkelon şehrinin kurulduğunu göstermektedir. Yunan tarihçisi Polibi, M.Ö. 334 yılında, Kral Filip'in Ohri bölgesinde süren Makedon-İilir savaşları sırasında, "Enkelon'u" fethettiğini söylemektedir.⁴

M.Ö. 148 yılında bu şehir Roma tarafından fethedilmiştir. Şehrin stratejik konumu, Roma'nın şehri istilasına sebep olmuştur. Struga yakınlarından Via Egnatia yolu geçmektedir. Bu yol Roma'yı, Dürrahu'yu, Selanik'i Konstantinopolis'e bağlayarak Doğu Dünyasının bütünü için bir köprü oluşturmuştur. Bundan dolayı

¹ AQSH, F. 19, (*Devlet Merkez Arşivi, Fon İbrahim Temo*), V. 1974, D. 1, f. 1, *Kujtime: Dr. İb. Ed'hem [alias Dr. T] (Anıları: Dr. İbrahim Ed'hem Temo Anıları)*, çeviren Yonuz Tafilaj, *aslı belgeler İb. T'nun el yazısı halinde bulunmaktadır; İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, s. 5; Kristaq Prifti, *Doktor İbrahim. Temo, Jeta dhe Vepra 1865- 1945 (Doktor İbrahim Temo, Hayatı ve Faaliyeti 1865- 1945)*, Prishtina 1996, f. 13.

² AQSH, F. 19, V. 1974, D. 1, f. 1; *Directia Yudeteana Constanta a Arhivekar Nationale, Fond Tribunalul Yudetean Constanta*, Sectia III, Dosar 514/1946, s. 15 (13 Mart 1946 Mecidiye'nin Belediye Başkanlığı tarafından *Registrul de stare civila*/Medeni Durum defterinden resmen çıkarılan bir parçasıdır.) aktaran Mihai Maksim, *Beşinci Uluslararası Atatürk Kongresi* cilt I, Ankara 2005, s. 378.

³ *Struga i Strushko*, Strugë 1970, s. 42 alınan Kristaq Prifti, *age*, s. 15.

⁴ *age*.

şehir önemli bir ticaret merkezi olmuştur. M.S. IV. yy.'da Struga ve civarı ile Ohri bölgesi, Roma'nın idari oluşumuna dahil oldu.⁵ Bu sebeple başkent Dürrah olmuştu. Struga ve civar bölgelerinde VI. ve VII. yüzyıllarda, barbar kavimlerin ve özellikle Slavların istilalarından dolayı uzun süreli ızdıraplar yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin uzun süre yönetiminde kaldıktan sonra, Balkan Savaşları sonrasında Struga, önce Sırbistan'ın ve daha sonra Yugoslavya'nın topraklarına katılmıştır. Böylece Avrupa'nın büyük güçlerinin verdiği kararlar sonucunda Struga o zamanlarda "temel medeniyetinin taşıyıcısı" sayılan "milli vücuttan" ayrılmıştır. Buna rağmen Struga ve Ohri bölgesinin etnik yapıları değişmemiştir. Bu iki bölgenin topraklarında yerli Arnavut halkı kalmıştır. Bunu sürekli olarak tutulan nüfus kayıtları ispat etmektedir.

XX. asrın başına kadar Struga, Osmanlı Devleti'nin topraklarının parçası idi. Zamanın idari yönetim sistemine göre Struga ve civar topraklarına, Rumeli Eyaleti⁶ kapsamında; Manastır Vilâyetinin, Ohri Kazasının, nahiyesi statüsü⁷ verilmiştir. XX. yy. başlangıcı Osmanlı Devleti için büyük olaylar ile başlamıştır. Osmanlı Devleti, Doğu Krizinden sonra (1875–1878)⁸ bu genel krizi daha fazla hissetmeye başlamıştır.

O'nun kritik durumu İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya gibi büyük devletler tarafından onların yayılmacı planlarının gerçekleştirilmesi için istismar edilmiştir.

600 yıl ömrü olan Osmanlı hanedanı en zor zamanlarını geçirmekteydi. Onlar Doğu Krizi (1875–1878) sonrasında Osmanlı-Rus Savaşı (1877–1878), Balkan Savaşları (1912–1913), Birinci Dünya Savaşı (1914–1918) gibi büyük savaşlara tanık oldular.

⁵ Argon Gani, *Historia, 6 (Tarih 6)*, Tiran, 2008, s. 78.

⁶ *AQSH, F. 19*, V. 1974, D. 1, f. 1; İbrahim Temo, *age*, s. 6.

⁷ İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemati Vataniye ve İnkilabı Millîye dair Hatıratım*, Mecidiye 1939, s. 7.

⁸ Thoma Murzaku, *Politika Ballkanike e Rosisë dhe Çështja Shqiptare (Rusya Ballkan Siyasi ve Arnavut Mmesesesi)*, Tiran, 1999, s. 24.

Bu olaylardan sonra pek çok uluslararası konferans düzenlendi ve antlaşmalar yapıldı. Bunların amacı, ortaya çıkan durumun ve Bâb-ı Alî'nin dahil olduğu siyasal kaosu çözülmesi idi. Büyük güçlerin iddiası, Bâb-ı Alî'yi içinde bulunduğu zor durumdan çıkarabilmek için yardım etmekte ama bu gerçekte devletin kaderinin ellerine geçmesi anlamına gelmekteydi.

En önemli ve acı olaylar, imzalanan çeşitli antlaşmalar ile sonuçlanmıştır; Bu antlaşmalardan şunları zikredebiliriz:

- 8 Temmuz 1876⁹ Antlaşması,
- (3 Mart 1878) Ayastefanos Antlaşması,¹⁰
- (13 Temmuz 1878) Berlin Antlaşması,
- (1913) Londra Antlaşması

Bu konferanslarda devletin topraklarından en zengin bölgesi olan Balkan Yarımadasının ayrılmasına karar verilmiştir. Bâb-ı Alî'nin Avrupa devletleri arasında, Balkanlar, Asya ve Kafkas devletleri ile dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerini sürdürülmesi artık mümkün değildi. İstanbul için özellikle Güneydoğu Avrupa'da oluşturulan durum, sorun oluşturuyordu.

Balkan halkları bu dönemde milliyetçilik fikirleri bakımından daha bilinçli olmaya başladılar ve ülkelerinin kaderleri ellerine geçirmek için kararlı idiler. Osmanlı Devleti ve Avrupa devletleri için Balkanlar'da olayların akışı, ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı.

Rusya tarafından arzulanan ise bir "Slav İmparatorluğu'nun" kurulması idi. Yaratılan durum Struga'nın siyasal statüsünü de büyük oranda etkiledi.¹¹ 1878'de Ayastefanos Antlaşmasıyla Struga şehrinin Bulgaristan'da kalmasına karar verilmiştir.¹²

⁹ Thoma Murzaku, *age*, s. 27.

¹⁰ *age*, s. 48; (*The British Museum, London, Account the papers (38), 1878, LXXXIII. 83, 257-265*) den naklen Skënder Rizaj, *The Albanian League of Prishtina in the English Documents (1878-1881)*, Prishtina 1978, s. 51-53.

¹¹ *Struga i Strushko*, Strugë 1970, f.42 alınan Kristaq Prifti, *age* s. 15

¹² Kristaq Prifti, s. 142; Stefanaq Pollo, Selami Pulaha, *Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare 1878-1912*, Tiran 1978, s. 72.

Berlin Kongresi'nde¹³ ise Arnavutluk ve Makedonya topraklarının Osmanlı İmparatorluğu'na geri verilmesi kararlaştırıldı. Londra Konferansı (1913)¹⁴ önceki iki konferansın kararlarını yürürlükten kaldırmıştır. Londra Konferansının kararına göre Struga'nın Sırbistan'a katılması artık kesinleşti ve Arnavutluk devletinden tamamen ayrılacaktı. Bu karar 1918 yılında¹⁵ Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya Kralığı'nın, Yugoslavya'ya katılmasını kesinleştirdi. XX. yy. sonralarındaki demokratik hareketlerin sonucunda Makedonya, Federatif Birliğinden ayrıldıktan sonra 1991'de bağımsızlığını kazanmıştır. Struga bu yeni Makedon devletinin bir parçası olmuştur.

Dr. Temo'nun ailesinin ataları ilk olarak Struga'nın Labonişt (Labonisht)¹⁶ köyünde yerleştiler. XIX. yy. ilk yıllarında Struga şehrinin "Mustafa Çelebi" mahallesine yerleştiler. Fakat onlar orada yerli değildi, onların kökeni, ülkenin kuzey iç dağlık bölgelerinden, Mati kazasının Sokol ya da diğer adıyla tanınan Gurabardh¹⁷ (Beyaz taş) köyünden geliyordu. Bu soyun izleri İskanderbeg (Gjergj Kastriot) zamanından beri görülmektedir.¹⁸

Şimdiye kadar kullanılan kaynaklarda, İbrahim Temo'nun dedelerinin isimlerinin Âdem ve Abdullah olduğu zikredilmektedir. Abdullah'ın iki oğlu Âdem ve Mustafa'dır. Dr. Temo'nun atalarının Struga'ya ilk gelişi Karamahmut Paşa Buşatlı döneminde olmuştur ve geliş sebebi 18. yy. sonunda Mat bölgesinde Osmanlılara karşı yapılan ayaklanma olarak belirtilmektedir.

Bu ayaklanmaya katılan Abdullah, ayaklanma bittikten sonra büyük oğlu, Âdem ile Struga'ya inmiştir. Diğer oğlu Mustafa ise, Tepedelenli Ali Paşa ile birleşerek hayatının sonuna kadar ona hizmet etmiştir. Abdullah'ın oğlu Âdem, babası vefat ettikten sonra Struga şehrine yerleşip burada evlenmiştir. Bu evlilikten

¹³ Kristaq Prifti, *age*, s. 220.

¹⁴ *age*, s. 71.

¹⁵ Thoma Murzaku, *age*, s. 73.

¹⁶ Kristaq Prifti, *age*, s. 13.

¹⁷ Jonuz Tafilaj, *age*.

¹⁸ *idem*.

Mustafa adıyla bir oğlu dünyaya gelmiştir.¹⁹ Mustafa'nın evliliğinden Murat doğmuştur. Mustafa Murat'ın babasıdır ve İbrahim Temo'nun dedesidir. Murat Fatime hanım ile evlenmiş ve bu evlilikten Abdullah, İbrahim ve Nuri adında 3 tane oğlu ve Cemile adında bir kızı dünyaya gelmiştir.²⁰ İbrahim Temo'nun ailesi altı kişiden oluşuyordu: babası Murat, annesi Fatime²¹, kardeşleri Abdullah, İbrahim ve Nuri adında üç erkek çocuk ve Cemile adında bir de kız.

İbrahim Temo'nun soyunun şemasını yaparsak önce ilk sırada ailesinden en başta gelen kişi Abdullah bey olurdu. Sonrasında gelen iki oğlu Adem ve Mustafa idi. Soyunun devamı Adem ile sonrasında onun oğluyla Mustafa ile devam etmektedir. Mustafa ise kendi oğluyla devam eder Murat ile, ki bunun üç tane oğulları oldu Abdullah, İbrahim ve Nuri. İbrahim Temo'nun ilk ataları Mat kazasında yaşadığı zaman Et'hem soyadını taşıyordu. Onlar vatansever bir aile idi, Arnavutluk meselesi için ailenin birçok ferdi mücadele vermiştir.

Bu ailenin vatansever faaliyetlerini, ilk olarak XV. yy. sonunda İskanderbeg ile Sultan Murat arasındaki savaşlarda da görmekteyiz. Sonraki zamanlarda Rusya ve Balkan devletleri ile yapılan savaşlarda Osmanlı Devleti'nin askerleri olarak savaşmışlardır.

İbrahim Temo'nun ailesinin karakteristik özelliklerinden biri, ailede değişik soyadlarının kullanılması idi. Bu özellik muhtemelen, ailesinin değişik zamanlarda değişik yerlere göçleri ile ilgiliydi. Birinci soyadı Et'hemi Mat'ta yaşadıkları zamanlarda kullanmışlardı. Struga'ya yerleşmelerine bazı sosyal değişiklikler eşlik etmişti. Ekonomik durumlarının kötüleşmesine rağmen "Soyli" soyadını taşımaya devam etmişlerdi. Mat'a gelen aile mensupları bu şekilde muhtemelen yeni ortamlarında kimliklerinin korunmasını istemişlerdi. Belgelere ve ailesinin hatıralarına bakılırsa Murat'ın (İbrahim Temo'nun babası), ailesinden ayrıldıktan

¹⁹ Kristaq Prifti, *age*, f. 14.

²⁰ Lumturi, Rizvani (Soyli), "İbrahim Temo Gölgede bırakılan Vatansever ve Rilindës", *Arnavutça Gazetesi*, 17 Mart 2009, s. 26.

²¹ Lumturi Rizvani (Soyli), "1928 yılında İbrahim Temo", *Arnavutluk Gazetesi*, 12 Ağustos 2010, s. 22.

sonra ekonomik durumunun bozulduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Murat bakal olarak ticaret ile uğraşmaya başlamıştı. Bu nedenle 1877 yılında “Bakali” soyadını taşımaya başlamıştı. Görüldüğü gibi sürekli soyadı değişimi olmuştur. Dr. Temo’nun ailesi daha kökenli daha soylu görünmek için böyle bir metodu kullanmıştır.

Ailesinin anlattıklarına göre, İbrahim Temo ailesi bir dönem “Mustafai” soyadını da kullanmıştı.²² O’nun ailesinin soyadlarındaki bu değişimler, Arnavut onomastiğince tanınmış bir görüngü olarak bilinmektedir ve tarih anlatımlarında da mevcuttur.

İbrahim Temo’nun ailesinin mesleği ticaret idi. Dr. Temo’nun babası Murat ise, Struga’da tüccar olması dışında, halk doktoru olarak da tanınmaktaydı. Sosyal açıdan ailesinin orta aristokrat sınıfa dahil olduğu söylenebilir. Onların geniş bir sosyal çevresi, vatandaş ve vatansever şehirli ve köylü aileler ile bağlantıları vardı. Ancak Arnavut hareketinin tanınmış şahsiyetleri ile bağlantıları vardı. Bunlar içinde Derviş Hima ailesinden söz edebiliriz.

İbrahim Temo’nun kardeşleri, Abdullah ve Nuri, Arnavut milli hareketine büyük katkıda bulunmuşlardır.

İbrahim Temo’nun babası ise, 11 öğrenci ile birlikte Abdülhamit rejiminin yetkililerince sürgün edilmişti. Bu olay, Kahire’den Dr. Temo’nun bir işbirlikçi ve arkadaşı olan Vehbi’nin kendisine gönderdiği mektubunda yer almaktadır: “*babanızın sağlığı iyidir*”²³. Dini inanca ilişkin İbrahim Temo’nun sülalesi “Bektaşî” tarikatına mensuptur. Bunu da O’nun Kahire’den diğer bir arkadaşı Tarsuz zade Nazif’in verdiği bilgilerden öğreniyoruz. 1898 yılının ilk baharında Dr. Temo ile yapılan yazışmalardan birinde ona şu kelimelerle hitap etmektedir: “*baba, derviş ve aziz*”. Mektubun sonunda ise şöyle yazıyor: “*Allah muridetin artırsın ve Tekkenizi korusun!*”²⁴

²² İb. T’nun yeğeninin Lumturi Rizvani (Soyli) anlatmaları.

²³ *idem*.

²⁴ *AQSH, F. 19, V. s’ka, 18 Prill 1898, D. 32/9, f. 6-7, Tarsuz zade Nazif ‘in İb. T’ya gönderilen mektubu.*

*“Mustafa Hotova’dan ne kadar fedakârlık yaptığınızı ve elinizden gelen herşey ile yardımcı olduğunuzu öğrendim. Tüm bunların ardından size nasıl bir destek verebilirim. "Hu" (Bektaşilerin selamlaşma tarzı) sizin manevi yardımınız bizim gibi fakir olanlar için çoktur.”*²⁵

İbrahim Temo’nun ailesi hakkındaki bilgileri onun arkadaşları ve ortakları ile yaptığı yazışmalardan öğrenebiliriz. Burada Derviş Hima, Faik Konica, Doç. Sushain vb. gibi insanları sayabiliriz.

1898 yılının yazında Faik Konica, İbrahim Temo ile yaptığı yazışmalardan birinde düğünü için onu tebrik etmiş aynı zamanda kendi arzusunu da dile getirmişti: *“Bunu daha önce öğrenmek istedim çünkü gazetede yayınlıyacaktım.”*²⁶

Dr. Temo kendi çocuklarının milliyetçi vatansever, güçlü karakterli ve değerli insanlar olmalarını arzuladı ve bu amaçla eğitmeye çalıştı. Kendi tavsiyeleri ile büyüttü. Ailede eğitim görmüş gibi ilkeleri olsun ve ahlaklarını korusunlar, kendi kişiliklerini sağlam tutsunlar ve herkesin elinde bir araç gibi kendilerini kullandırtmasınlar. Ona göre; *“taşı taşlarla ezerler”*²⁷.

1908 Şubat’ının üçünde İstanbul’da Kadastro Bakanlığı İbrahim Temo ile ilgili mülkiyetin izole edilmesi için, alınacak tedbirlerle ilgili karar yazısını Elbasan Kadastrosu’na bildirdi. Belgenin içeriği şöyledir: *“İbrahim Temo kaptan-doktor ömür boyu hapse mahkum edilmişti, bu sebeple gayri menkul varlığını başkası üzerine geçirebilirdi. Bunun için onun Elbasan İli’nde var olan gayri menkul varlığının korunması işlemlerine başlansın”*²⁸ Dr. Temo Sushain Bey’e gönderdiği bir mektubunda çocukları için şöyle yazmıştı: *“Oğullarım Üniversitede ve bir oğlum Diyarbakır’da.”*²⁹ Aynı zamanda 1927-1930 yıllarında Arnavutlar için yayınlanan

²⁵ *AQSH, F. 19, V. s’ka, 18 Prill 1898, D. 32/9, f. 6-7, Tarsuz zade Nazif ‘in İb. T’ya gönderilen mektubu.*

²⁶ *AQSH, F. 19, V. 28 Qershor 1898, D. 32/4, f. 156, Faik Konica’nın İb. T’ya gönderilen mektubu.*

²⁷ *AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 32/10, f. 14; 17, İb. T’nun oğullarından biri gönderdiği bir mektubu.*

²⁸ *AQSH, F. 19, V. 3 Shkurt 1908, D. 2, f. 1, Kadastro Bakanlığının Elbasan Kadastro’suna gönderilen resmi belgesi.*

²⁹ *AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 31, 111- 112, Karl Sushain’in İb. T’ya gönderilen mektubu.*

kitapları Münih kütüphanesine teslim ettiği için teşekkür ediyordu.³⁰ İbrahim Temo Romanya'nın Mecidiye şehrinde 3 Ağustos 1945 tarihinde öldü.

Bununla ilgili yeni belgeleri Romanya Devlet Arşivinde buldum. Bu konu üzerinde Romanya'da, Köstence Devlet Arşivinde bulunan yeni belgeler konuya ışık tutmaktadır. Bu belgeler daha önce bilinmeyen ve biliniyorsa da ispatlanmamış bazı bilgiler içermektedir.

Bu belgelerden birinde şöyle yazmaktadır: “*Ibrahim Temo, emekli doktor, Müslüman, Mecidiye’de (sok. Avram Ioncu no: 22, 3 Ağustos 1945’te saat 4’te Mecidiye’de vefat etti.*”.³¹ Yine bu belge bize Temo’nun 83 yaşında vefat ettiğini, Ohri’de (Arnavutluk) 1862 yılında doğduğunu göstermektedir. “Anılar” isimli kendi kitabında Temo, 1865 yılında doğduğunu yazmıştı. Hangisi doğrudur, 1862 mi? Yoksa 1865 mi?

Doğum belgesi elimizde olmadığı için tam gerçeği bilemiyoruz. Dr. Temo’nun ölümünden 8 ay sonra 24 Mart 1946’ta O’nun dul kalan eşi Nafiye, çocukları ile birlikte İskender, Rıdvan, Tago, Naim, ve Sena-Ferati Dr. Temo’nun bıraktığı veraset belgesi kalan miras konusunda bazı anlaşmazlıkları kapatması için Kostence Mahkemesinde dava açıldı. .³²

Veraset belgesine göre: Nafiye Temo’ya Mecidiye’de bir ev, bir sinema binası, bir fırın, bir takım bağlar ve arazileri bırakmıştır.³³ Yaşadığı sürece Nafiye Temo’nun satılmayan tüm bu mirası O’nun ölümünden sonra çocuklarına verildi.³⁴ Dr. Temo, özellikle İstanbul’da başka mülkler de bırakmıştı. Kuzguncuk mahallesinde ‘Derefurum’’ sokağında bir ev, Romanya’da Lalomiü’da İli Raviga’da başka bir ev, ve 25 altın Romen madalyası.³⁵ Bunlar Romanya’nın eski senatörü ve emekli uzman göz doktoru İbrahim Temo için edinebildiğimiz yeni bilgilerdir. Ayrıca

³⁰ *idem.*

³¹ **Directia Yudeteana Constanta a Arhivekar Nationale, Fond Tribunalul Yudetean Constanta, agm**

³² **agm**, dosya 514/1946, f. 1; 6-9; 12; 15.

³³ **agm**, f. 15.

³⁴ **agm.**

³⁵ **agm.**

Romanya'dan onun ölümünden sonra bu şahsiyete ait işlemleri nasıl devam ettiğini de öğrenebiliriz.

İbrahim Temo'nun iyi bir ortamda eğitim alması, onun entelektüel olgunlaşmasında çok etkili olmuştu. Kendisi eğitimini tamamlamayı, ailesine ve geleneklerine karşı manevi bir ödev ve sorumluluk olarak görüyordu. Yüksek eğitime devam edebilmek için orta eğitimini tamamlaması gerektiği bilinci, onun eğitimi süresince derslerine severek çalışmasını sağlamıştır. Eğitim açısından İbrahim Temo'nun ailesinde örnek alınabilecek insanlar vardı. Babası Murat Osmanlı Devleti'nde eğitim görmüştür. İbrahim Temo da çocuklarının iyi bir eğitim almalarına büyük önem vermiştir. Bu amaçla aileleri üç evladının Struga'da eğitim gördükleri okulun eğitim seviyesinden memnun olmadıkları için, eğitimlerini yurt dışında, İstanbul'da devam ettirip bitirmelerini istemişti.

Söz konusu dönemde, İstanbul Osmanlı Devleti'nin başkenti idi. Burada önemli okullar bulunuyordu. Bu okullardan mezun olan öğrenciler yalnız İslam medeniyeti değil, Batı medeniyetinin de gereklerine göre, en iyi şekilde yetişmiş oluyordu. Bununla birlikte, İstanbul'daki üniversite ve okullarda okumak herkesin erişebildiği bir imkân değildi.

Dr. Temo'nun ailesinin hatıralarından, sadece onun küçük kardeşi Nuri için bazı bilgiler öğrenebilmekteyiz. Bunlara dayanarak, Nuri, yüksek tahsilini İstanbul'da maliye bölümünde bitirmiş ve sonra da mesleğini Struga'da bulunan devletin idari enstitülerinde icra etmişti. Dr. Temo'nun büyük kardeşi ile ilgili pek fazla bilgi yok. Onun Struga'daki sosyal çevresi arasında “efendi” olarak bilindiği zikredilmektedir. İbrahim Temo'nun ebeveynleri onun eğitim terbiyesine özel ilgi göstermişlerdir. Onlar İbrahim'i ilk başta Struga'daki iki yıllık “Haci Efendi”³⁶ okuluna gönderdiler. Burada Dr. Temo Arapça ve Osmanlıca³⁷ gibi doğu dillerinin

³⁶ Kristo Frashëri, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit (Arnavut Prizren Birliği)*, Tiran, 1989, s. 20; Kristaq Prifti, *age*, s. 20.

³⁷ İbrahim Dr. Temo, *age*, s. 6.

ilk derslerini aldı. Ailesi, O'nun entelektüel olgunlaşması için onun bu okulda aldığı bilgilerin seviyesini yeterli görmediğinden, laik-dini eğitim bilgilerini tamamlaması için onu özel okula göndermeyi tercih etmişlerdi.

Fakat gönderildiği yeni okuldaki eğitim programı Dr. Temo'nun Kuran gibi din dersleri görmesini gerektiriyordu. Artık İbrahim Temo büyümüş ve okul programına devam etmenin önemi konusunda bilinçli idi. Sonraki yıllarda eğitimine rüşdiye okulunda devam etmişti. XIX. yy. sonunda Struga'da eğitim ve kültürel düzey çok geri gösterilmiştir. Yeni neslin eğitimin en yüksek seviyesi rüşdiye idi.*³⁸

İbrahim Temo matematik gibi pozitif bilimler derslerinde ve Türkçe, Fransızca gibi sosyal bilimler derslerinde iyi bir başarı gösterdi.³⁹ Fransızcasını sonraları daha da ilerletecekti ve yazışmalarında⁴⁰ kullanacaktı.

Dr. Temo, bilgisini arttırmak amacıyla Struga'ya gelen yabancı subaylardan ve entelektüellerden faydalandı. O'nun anılarından, okul yıllarının onun için kolay olmadığını öğrenmekteyiz. İbrahim Temo karşısına çıkan zorlukların üstesinden dostlarının yardımı ile gelmiştir.

İbrahim Temo daha sonra eğitimini tamamlamak arzusu ile ailesinin isteği dışında, İstanbul'a gitmeye karar vermişti. Dr. Temo'nun yaşadığı dönem içinde İstanbul, Bizans-Hıristiyan (Ortodoks ve Katolik) ve İslam (Süni ve Alevi- Bektaşî) kültür ve medeniyetlerinin bulunduğu bir merkezdi.

İstanbul'da O'nun alması gereken eğitim programını sonuna kadar devam ettirmeyi amaçladı. Bu hayalinin gerçekleşmesi için ona ilk başta hemşerisi Hayri yardım etmişti. Daha sonra Haydar Bloshmi ve İsmail Bey Toptani ile görüşmüştü. İbrahim Temo'nun bu iki yakını onu Kör İbrahim Paşa ve Muço adındaki Jeoloji

³⁸ (yazarın notu), Ferit Develioğlu, *Lugat*, sözlüğüne göre, **t. O**, 902 sayfasında “rüşdiye” okulu orta bir okul temsil ediyordu. O zamanda rüşdiye okulu 6 sınıftan oluşturuyordu. Üç ilk sınıf ve sonraki üç sınıf orta okul (eskiden iptidai ile idadi arasında – üçü ilk, üçü orta olmak üzere), Kristaq Prifti monografyasında ise *Doktor İbrahim Dr. Temo, Jeta dhe Vepra 1865- 1945 (Doktor İbrahim Dr. Temo, Hayati ve Faaliyeti 1865- 1945)*, Priştina 1996, s. 21 Struga'da yarım rüşdiye bir okul açılmıştı ve İbrahim Dr. Temo ondan iki yıl takip etmişti.

³⁹ Jonuz Tafilaj, D. 1, f. 4; İbrahim Dr. Temo, *age*, s. 6.

⁴⁰ İbrahim Dr. Temo, *age*.

hocalarıyla^{41*} tanıştırdılar. İbrahim Paşa, Dr. Temo'ya eğitimini devam ettirmesi konusunda yardım etmeye hazır olduğunu söylemişti ve onun Askeri Tıbbiye-i İdadi'nin müdürü Hüseyin Bey ile görüşmesi için imkân sağlamıştı. Hüseyin Bey İbrahim Temo ile görüşükten sonra okula kayıt yaptırmasını kabul etmişti.

Bundan sonra Dr. Temo okula giriş sınavını kazanmış (1884)⁴² ve okulun birinci sınıfına kayıt yaptırma imkânına kavuşmuştu. İdadinin üçüncü sınıfında (1887) pozitif bilimlerinden, fizik, kimya ve jeoloji derslerini görmüştü ve bu alanlarda bilgilerini arttırmıştır. İbrahim Temo, tıp bilimi gibi beşeri bilimlere, özel bir ilgi gösterdi. Babası ise, ona gönderdiği mektuplar ve mali yardımlarda, ailesinin adetlerinden uzaklaşmaması ve İstanbul'da kalmaması için nasihat veriyordu.⁴³

Bu dönemde İbrahim Temo amcasının oğlu Şerif ile beraber Çemberlitaş semtinde kiralık bir eve yerleşir. Tıp eğitimine devam edebilmek amacı ile “Tıbbiye Askeriye” yüksek okuluna kayıt yaptırmak istemiştir. Fakat idadi okuldan kalan bazı dersleri tamamlamak için Boğaz'da, Kuleli semtinde bulunan “Askeri Tıbbiye-i idadi” okuluna geri dönmüştür. 1301/1885.^{44*}

Çalışkan bir öğrenci olduğu için yüksek başarı kazanmış ve ortaokulu bitirme sınavlarını verebilmiştir.

⁴¹ (Yazarın notu) Doktor İbrahim Dr. Temo kitabında, *İttihat ve Terakki, Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemati Vatniye ve İnkılâbi Milliye Dair Hatıratı*, Romanya, Mecidiye'de 1939 yılında yayınlanmış, ve sonrası 1987 yılında İstanbul'da İbrahim *Dr. Temo'nun 'İttihat ve Terakki Anıları' kitabının* başlığında böyle yazılıyor 7. sayfasında İbrahim Dr. Temo Tiranalı İsmail bey Toptan ve jeoloji öğretmeni ve İbrahim Paşa'nın köylü Myderrizi, Haydar Bloşmi ile görüştüğünü yazılmış, Kristaq Prifti, *age* İbrahim Dr. Temo Tirana'dan İsmail bey Toptani ve Haydar Bloşmi (İbrahim Paşa'nın profesoru imiş) ile görüştüğünü yazılıyor, Jonuz Tafilaj *Kujtime: Dr. İbrahim Ed'hem (Dr. Dr. Temo Anıları)*, *AQSH, F. 19, V. 1974, D. 1, f. 3*, yazısında ise İbrahim Dr. Temo Haydar Bloşmi ve İsmail bey Toptani ile görüştüğünü ve onlar Kör-İbrahim Paşa'ya ve Muço jeoloji profesörüne tavsiye etiklerini yazılıyor. (rekomande)

⁴² *age*.

⁴³ İbrahim Dr. Temo, *age*, s. 7.

⁴⁴ İbrahim Dr. Temo, *age*; *AQSH, F. 19, V. 1974, D. 1, f. 4; V. 22 Eylül 1900, D. 31, f. 51- 52* alınan Kristaq Prifti, *age*, s. 24; Petrit Përnaska, “*İbrahim Dr. Temo Patriot i Shqvar Shqiptar*” (“*İbrahim Dr. Temo Meşhur Arnavut Vatandaşı*”), *Bashkimi, (Birlik) Gazetesi*, nr. 186, Tiran, 6. Ağustos 1980, s. 3.

Bundan sonra İbrahim Temo Gülhane’de bulunan “Tıbbiye-i Askeriye” Fakültesi’ne kayıt yaptırmıştı, (1304/1888).⁴⁵ Dr. Temo hatıralarında okulun programının ağır olmasına rağmen siyasi literatürü ihmal etmediğini anlatıyor.

O’nun mesleki kariyeri ise ortaokulun ikinci sınıfında başlamıştı. Derslerde kazandığı yüksek başarıdan dolayı okulun yetkilileri kendisini “*birinci çavuş*”⁴⁶ rütbesi ile ödüllendirmiş ve 1308/1892 yılında eğitimi sonlanmıştır. Dr. Temo, Gülhane Fakültesinde kuduz hastalığı üzerinde verdiği tez çalışmasını müteakip 1240 numaralı diploma ile mezun olmuştu. İbrahim Temo hayatının sonuna kadar insanlara hizmet edeceğine ve her zaman dürüst olarak çalışacağına yemin etti ve bu yeminini tüm hayatı boyunca sadakatle tuttu.

İbrahim Temo’nun okulunu bitirdiği zamanda yeni bir usul çıktı. Avrupa fakültelerinde çıkan bu usüle göre tez yazmak ve son dönemde sınav heyetine takdim etmek mecburi idi. İlk tezi müderris General Dr. Besim Omer verdi ikincisini ise İbrahim Temo hazırladı.⁴⁷ Mesleği hakkında tutkulu olan Dr. Temo Tıbbiye Askeriye Fakültesinin öğrencisi olduğu zaman birkaç kitap ve makale yayınlamıştı.

Çalışmalarından bazı şunlardır:

- 1- Aile Tabibi, 300 sayfa⁴⁸
- 2- Aile Tabibi ve Hayat Devamı⁴⁹
- 3- Kuduz hastalığı “Daülkelp” üzerine (sınav heyetine verdiği tezdır).
- 4- Tegaddi ve Devam-ı Hayat,⁵⁰
- 5- Tababet-i avam ve hifz-i sıhha⁵¹

1309/1893 yılında okulda aldığı bilgileri pratikte uygulamak için Mart ayında bir grup öğrenci ile birlikte Haydarpaşa hastanesine stajyer olarak çalışmaya

⁴⁵ Jonuz Tafılaj, *age*, f. 5.

⁴⁶ İbrahim Dr. Temo, *age*, s. 4.

⁴⁷ *age*, s. 33

⁴⁸ *age*, s. 32.

⁴⁹ *age*.

⁵⁰ *age*.

⁵¹ *age*.

başlamıştı.⁵² 1902 yılında Fransa'da oftalmoloji alanında uzmanlık hakkını kazandı.⁵³ Tıbbiye-i Askeriye yüksek okulunda öğrenciler değişik ülkeler ve sosyal çevrelerden gelmişlerdi. Bu durum öğrencilerin yaşama dair, farklı bakış açılarını elde etmesini sağlamıştı.

Eğitim ortamlarında böyle heterojen görüşlerin varlığı doğal olarak toplumsal yapıda da heterojen görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yeni yaratılan iklim, Kuleli okulunda da öğrencilerin kavramsal görünümüne göre iki grup olarak sınıflandırılmasına neden oldu.

Birinci grupta “sufi meşreb ve muteaassıb”, “sünnilik, alevilik ve bektâşilik” mezheplerine inananlar yer alıyordu. *İkinci grupta* “hürriyete” inanan “hürriyetin” savunucuları İran Azerileri (Acem) gibi öğrenciler bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin askeri yüksek tahsil veren okullarında mevcut öğrenciler sosyal açıdan üç gruba ayrılıyordu: *a-* “taşralılar”, *b-* “İstanbulular”, *c-* “büyük şehirlerden gelenler” idi.⁵⁴ Bu kavramsal ve sosyal farklılıklara rağmen, orada oluşturulan siyasi iklimin genel durumu ilerici-devrimci olarak nitelenebilirdi. İstanbul'da okul döneminde Dr. Temo'nun sosyal çevresi eylemde birlik ve arkadaşlar arasında dürüstlük karakterize edilmişti. O'nun çevresi sosyal bakımından orta sınıf olarak değerlendirilebilecek öğrencilerden oluşturdu. Arkadaşları farklı milletlere aitti.

Arnavut arkadaşları arasında Selanikli Ahmet Bahtyari'nden söz edebiliriz. Fakat çevresinde onun dışında birçok yabancı uyruklu arkadaşları vardı. Bu arkadaşlarından bazıları şunlardır; Türk milletinden; İzmirli Hikmet, Trabzonlu Kerim Sebati, Kürd milletinden; Diyarbakirli İshak Suküti, Kafkazlardan Abdullah Cevdet (Çerkez), Azeri- Cevdet Osman, Necmedin Arif, Şerafedin Magmumi⁵⁵ v.s. İbrahim Temo'nun oluşumu ve entelektüel gelişimi doğal olarak gerçekleşti. Bu Kuleli okuluna geldiğinden beri başlatılan eğitim sürecinin bir sonucu idi.

⁵² *age*, s. 34.

⁵³ Lummturi Rizvani (Soyli), “İbrahim Temo, Patrioti Rilindas i Lene ne Hije”(Gölgede bırakılan Rönesans Vatandaşı İbrahim Temo) *Shqiptare (Arnavut) Gazetesi*, Viti XIV, n. 4514, Tiran, 17 Mart 2009, s. 26- 27.

⁵⁴ Dr. İbrahim Temo, *age*, s. 8- 9.

⁵⁵ *age*.

Tıp fakültesi mezunu olan İbrahim Temo'nun çalışmaları sadece tıpla ilgili değildi. Onun ilgisini gizemli ve bilinmeyen konular çekmekteydi. Çalışmalarının hangi alana ait olduğundan ziyade yapılacak çalışmanın topluma hizmet etmesini önemserdi. Burada Temo'nun karakterinin önemli bir yönünü vurgulamamız lazım. Onun karakterini dikkatle incelediğimizde, saf bir ruh, fedakârlık ve karmaşık olmayan bir tabiata sahip olduğunu fark edebilmekteyiz. Onun için insanların dini, rengi ya da sosyal grubu önemli değildir.

İbrahim Temo'nun Osmanlı Devleti'nde eğitim aldığı ortam, yalnız mesleki eğitimde değil aynı zamanda onun kavramsal oluşumunda da önemli rol oynadı.

O, sosyal, siyasi, tarih, etnografya, dil-edebiyat, sanat, din ve hatta eğitim gibi çeşitli alanlarda çalışmalar yaptı. Burada Atatürk'ün faaliyetlerine yaptığı analizinden bahsedebiliriz. Dr. Temo fikirlerini “Atatürk'ü niçin Severim” eserinde anlatmaktadır.⁵⁶ “İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniyye ve İnkılâb-ı Millîye Dair Hatıratım”, eseri diğer bir analiz kitabı olarak değerlendirilebilir.⁵⁷ Bu kitapta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetine dair derinlemesine bir analiz yapılmaktadır. Tarih alanında yaptığı çalışmalar çoğunlukla Osmanlı Devleti'nin tarihi ve onun sosyo-siyasi sorunları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu arada “Kahraman Paşaların Kaçışı” çalışmasından da söz edebiliriz.⁵⁸ Etnografik alanda halkların gelenekleri üzerinde yapılan çalışmaları önemli eserlerdir. Bu konuda yaptığı araştırmaları sonraki yıllar onun “Ev Yaşantısı” adlı eserini yayınlanmasına yardımcı oldu.⁵⁹ Bu yazılardan biri, çocuğun doğumu hakkında farklı halkların geleneklerinden bahsediyor. Eser yalnız tıbbi tecrübe açısından değil aynı zamanda etnografik açıdan da değere sahiptir. Bu bağlamda folklor ve atasözleri üzerinde çalışmalarından söz edebiliriz.⁶⁰ İbrahim Temo doktor ve siyasetçi kimliği dışında, ideolog ve bir çok edebi makalelerin yazarı olarak da karşımıza çıkmaktadır.

⁵⁶ *AQSH, F. 19, V. 1939, Atatürk'ü Niçin Severim; Rıza Sadık, age, s. 33-34.*

⁵⁷ Dr. İbrahim Temo, *age*.

⁵⁸ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 51- 56, Osmanlı İmparatorluğun hakkında İb. Dr. Temo'nun çalışması.*

⁵⁹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 10, İb. Dr. Temo'nun çalışması.*

⁶⁰ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 6, folklor ve halk ata sözlerin üzerinde İb. Dr. Temo çalışması.*

Faaliyetleri çeşitli edebi türleri içermektedir. O'nun çalışmaları siyasi edebiyatda ve gazetecilik alanında oldukça değerlidir.

Dr. Temo'nun siyasete girmesi onun siyasi edebiyatında yaratıcılığının gelişmesi için fırsat tanıdı. O'nun yetenekleri iki edebi türde kendini göstermiştir: nesir ve şiir. Yazılarına şiir türünden ziyade nesir türünde, rastlamaktayız. Nesirleri arasında "Aslında yaşayan ölümler"den söz edebiliriz.⁶¹ Orada İbrahim Temo devletin yönetimi ile ilgili siyasi düşüncesini ifade etmektedir; Bu eser yaşayan insanları kaplamış, kıskançlık, entrika, rüşvetten, müzdarip olan bir ruhun ifadesidir."⁶²

İbrahim Temo'nun yazma tutkusu çok büyük olduğundan, çeşitli tiyatro, komedi ve drama parçaları⁶³ da yazmıştır.⁶⁴

Şiirlere ilişkin olarak, çoğunlukla siyasal karakter taşıdığını söyleyebiliriz. O'nun şiirleri dönemin en sert hükümdarı II. Sultan Abdülhamit'in sosyal-siyasi eylemlerine bir eleştiri idi.⁶⁵ İbrahim Temo'nun şiirinde dini içerikli şiirlere de rastlanmaktadır.

"Hakkikata doğru" adlı tasavvufi şiirinden söz edebiliriz.⁶⁶ Onun yazılarında zamanın sorunları mecazi şekilde kullanıldı.⁶⁷

Dr. Temo'nun eğitim ve dil ile ilgili diğer eserleri de yayınladı. Türkçe ve Romen dilini öğretmek amaçlı eserleri şunlardır:

- 1- Romanya'daki Türk ilkokulu için ABC- Elifba- kitabı⁶⁸
- 2- Romen dili öğrenmek için Kılavuz konuşmaları: Conducaterul Conversatie⁶⁹

⁶¹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 41- 43, Ib. T'nun yazısı.*

⁶² *idem.*

⁶³ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 7-8, Ib. Dr. Temo tarafından yazılan tiyatro parçasının bir kısmıdır*

⁶⁴ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 9, Ib. Dr. Temo tarafından yazılan bir drama.*

⁶⁵ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 5, Ib. Dr. Temo'nun şiiri.*

⁶⁶ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 1; 4, Ib. Dr. Temo'nun şiiri.*

⁶⁷ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 2- 3, Ib. Dr. Temo'nun şiiri.*

⁶⁸ Riza Sadik, *Hasan Kaleshi Jeta dhe Vepra e tij, "Dr. İbrahim Temo Themelues i Komitetit Xhonturk "Bashkim dhe Përparim" ("Hasan Kaleşi- Hayatı ve Faaliyeti, Dr. İbrahim Temo Jön Türk İttihat ve Terakki Komitesinin Kurucusu")*, Prishtina 1996, s. 246.

⁶⁹ Riza Sadik, *age.*

İbrahim Temo tüm hayatı boyunca özverili ve dürüst çalıştı ve çalışmaları ile geniş entelektüel yelpazede eserler verdi, uluslararası camiada tanınan bir kişi olmayı başardı.

İbrahim Temo'nun, ulus-din kavramlarına ilişkin felsefi açıdan değerlendirmeler yapmıştır. Bu iki kavramın toplumların sosyal gelişimindeki rolüne dair yapılacak inceleme ve analizlere dikkat etmek gerekmektedir. Dr. Temo'nun sosyal olaylarla ilgili değerlendirmelerinde akıl ve muhakeme gücünü kullanması, kendisinin entellektüel ve yetenekli bir politikacı olduğunu göstermektedir. XIX yy. ve XX yy.larda özellikle Dr. Temo'nun yaşadığı (21 Mart1865- 3 Ağustos1945) dönem siyasi bakımdan son derece karmaşık, sosyo-felsefi açıdan ise son derece hareketli bir dönemdi. Doğu ve Batı toplumları sosyal gelişimin sağlanmasına önem vermekteydi.

Gelişim toplumun tüm sosyal alanlarına etki etmekle birlikte, dinamiği ülkeden ülkeye değişiklik göstermekte olup bazısında daha hızlı iken bazısında ise daha yavaş olmaktadır. Ekonomik etkiler, en gelişmiş toplumlarda sosyal ve siyasi yönden daha fazla hissedildi. Üretim araçları ile üretim güçlerinin artmasına dayanan ekonomik gelişim, Batı ve Doğu'da var olan siyasi oluşumları etkiledi. Bu coğrafyadaki devletlerin çoğunda siyasi organizasyon sistemi imparatorluktu. Gelişim ile birlikte ulus-devlet siyasi oluşumu için adım attılar. Sosyal alanlardaki organizasyonun dönüşümünde olumlu ve olumsuz unsurlar eşlik etti. Gelişimin sıkıntıları öncelikle devletin üst düzey yönetim alanları ve zengin katmanlarında yaşandı. Onlar arasında radikal ve ılımlı olmak üzere iki sosyal grup ortaya çıkmıştı. Radikal gruba, toplumun sorunlarının çözümü konusunda kuvvet ve savaşı benimseyenler katılırken, ılımlı gruba barışçıl yolları tercih edenler katıldı. Böylece kamuda grupları temsil ihtiyacı doğdu. Birçok aydın insan, olayların ve olgunların bir analize dayanarak açıklamalarını yapmak için gönüllü oldular. Bilim insanlarının bazıları Doğu ve Batı ülkelerindeki sosyal grupların ideoloğu olmuşlardır. Olayların kavramları değişik olmasına rağmen, düşünsel anlamda olumlu tarafları ortaya çıktı. Olayların kavramları değişik olmasına rağmen, düşünsel anlamda olumlu tarafları

ortaya çıktı ve toplumun zihinsel ve toplumsal gelişimi bir yükseliş düzeyi tanıdı. İbrahim Temo, bu zamanda yaşamış ve bunun temsilcilerinden biri olmuştur. Dr. Temo bu gelişmeleri derin yaşamış ve sonraki sosyo-politik faaliyetlerine bunu yansıtmıştır. O'nun, felsefi-entelektüel, sosyal ve siyasi oluşumunda bazı etkenler etkili olmuştur. Onlardan bazı şunlar sayabiliriz;

- A-** Sosyal etkenler; kökeni, ailesi, eğitimi, çevresi, eğitimi ve genel sosyal durumu, Arnavut-Osmanlı toplumu
- B-** Siyasi etkenler; Osmanlı toplumunun iç-siyasi durumu,
- C-** Ekonomik etkenler; devletin ve onun Osmanlı vatandaşların ekonomik durumu,
- D-** Uluslararası etkenler; Avrupa'daki siyasi gelişmeler ve onun tarihsel rakibi Osmanlı Devleti.

İbrahim Temo hayatının sonuna kadar sadık ve kendi kökeni ile gurur duyuyordu. Aynı oluşumda olan iki farklı ülkede yaptığı eğitim bir ölçüde onun entelektüel oluşumunu etkiledi.⁷⁰ Memleketinde ilköğretim ve orta öğretim sırasında boğucu bir dini ortamda iken orta öğretim ve yükseköğrenimini başkent olan İstanbul'da yaptı. Ülkenin dış siyasi durumu istenilen seviyede değildi. Avrupa Diplomasisi Osmanlı Devleti'ne karşı tüm gücüyle bir araya gelmişti. Devletin varlığı için kendi sosyo-politik görüşlerinin birlikteliği açık bir tehdit idi. XIX. yy.ın sonları ve XX. yy.ın başındaki dönem Arnavutluk Renaissance (Rönesans) Dönemi'ne denk geldi. Bu dönem tüm ülkelerde kendi karakteristik özellikleri ile yaşandı. İdeologların felsefi düşünceleri dünya ve toplum gelişimi üzerine pekçok teorinin ortaya çıkmasına sebep oldu.

Bu fikirler, dünyadaki gelişmeler, olaylar toplumun içerisinde önemli değişikliklere sebep oldu. Bazı teori ve fikirleri, idealist, materyalist, pozitivist, masonist vb. olduğundan bahsedebiliriz. İbrahim Temo o dönemin tüm sorumluluk sahibi gençleri gibi bu fikirlerden etkilenmiştir. O, vatani mevcut durumdan kurtarmak için kendisine söz verdi. Fakat İbrahim Temo'nun *vatani* hangisiydi?

⁷⁰ Kristaq Prifti, *age*, s. 21-22.

Yaratılan durum bazı belirsizliklerin oluşmasına neden oldu. Toplumun temel kavramları içinde *vatan*, *ulus* ve *din* olmak zorundadır. Din ortamında aldığı eğitim bazen kendisinde laik ve dini kavramların ikili şekilde oluşmasına yol açtı. Bu bağlamda eğitim ortamı hiç de küçük görülmeyecek bir rol oynadı. En yakın arkadaşlarının bir ideali olmasına rağmen toplumsal sorunların çözümü konusunda O'nun farklı fikirleri vardı.

Örnek olarak Abdullah Cevdet'ten söz edebiliriz. O İslam dinine karşı fanatik olmasına rağmen; materyalizm, pozitivism ve biyolojik teoriler gibi rasyonel fikirleri benimsedi.⁷¹ Dr. Temo, ise Mason ideolojisini desteklemekle birlikte arkadaşlarının felsefi fikirlerini de benimsedi. Dr. Temo masonist düşüncenin, toplumun huzuru ve mutluluğu için vatanseverliğin uluslararası dayanışmada gelişimini hedefleyen bir sistemin olması dolayısıyla kendi ilkesine uyduğundan bu düşünceyi benimsiyordu. Tüm bu fikir ve düşüncelerin kaotik ortamı Dr. Temo'nun düşünce dünyasının belirsizliğine yol açtı. Dr. Temo, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulum aşamasındaki ikili görüşmelerinde İshak Süküti'ye, "Vatan tehlikede"⁷² olduğunu söylemiştir. Ama bu terim ile ne anlatmak istemiştir? Osmanlı vatani mi? Osmanlı Devleti mi? Doğum yerini mi? Atalarının vatanını mı? Arnavut topraklarını mı? Makedonya'daki Arnavut topraklarını mı? Bu soruların cevabı, Dr. Temo'nun seviyesinin hazırlanmasında aranmalıdır. Osmanlı Devleti'nde entelektüel oluşumu sorunun açık bir tanımının yapılmasına izin vermiyordu ve ideo-politik karışıklığına yol açtı. Osmanlı Devleti'nde O'nun entelektüel oluşumunu de ideo-politik karışıklığının yaratılmasına imkân vererek sorunun net bir tanımını yapmaya izin vermemiştir.

Dr. Temo, yazılarında *vatan* kavramının önemi ya karıştırıyor ya da ihmal ediyordu. Osmanlı Devleti'nin bir vatandaşı olarak O'nun ilk *vatanı* devlet idi. Ama Arnavut uyruklu Osmanlı vatandaşı olarak O'nun *vatanı* Arnavutluk'tu. İfadesindeki belirsizliği ve kavramın genelleştirilmesi İbrahim Temo'nun ideolojik bakımdan

⁷¹ Şükrü Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Ankara 1968, s. 5-6.

⁷² Kristaçi, *age*, s. 29.

konfüz bir politikacı olarak belirlenmesine ve idealist pozisyonun istemeyerek zarar görmesine neden oluyordu. Bundan şu soru ortaya çıkıyor. Dr. Temo *millet* ve *milliyet* kavramları üzerinde net bir düşüncesi var mı? O'nun yazışmaları bu sorunu anlamamıza yardımcı olacaktır. Dr. Temo kendi zihninde bu iki kavramın ne anlama geldiğini biliyordu. Burada O'nun millet kavramı konusundaki bilgisinin nereye kadar ulaştığını anlamamız gerekir. Bunu devlet yetkilileri ile ele aldığı bölgenin sorunlarında görmekteyiz. Konuşmalarından, İbrahim Temo'nun, *millet* ve *milliyet* kavramlarının unsurlarını; *dil*, *gelenek* ve *vatan* kavramlarındaki mananın net olduğunu anlıyoruz. Ancak *millet* ve *milliyet* kavramlarının unsurlarından biri olan *vatan* terimini bir siyasetçi olarak gelişiminin ilk aşamasında *devlet* kavramı ile karıştırıyordu. Bu karışıklığın sonucu olarak onun yazılarında olayların ikili değerlendirmeler şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir. Bu konuda "Güneş" gazetesindeki açılış makalesinden söz edebiliriz; "Türkiye'deki her milletin ölümü olan politika ..."⁷³ Bu tutumunu, Osmanlı Devleti'nde farklı milletlerden olan unsurların birliğinden oluşan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne de birkaç kez yansıttı.

Bükreş'teki Osmanlı Kraliyetinin Elçiliğine gönderdiği yazılardan bahsedebiliriz. Dr. Temo bu sorunların üzerine kendi eleştirilerini yapmıştır. Rumeli'deki siyasi durumun sunulmasında ve onun tarafından Arnavutların değerlendirilmesi şöyle ifade edilmişti; "*Rumeli'de değişik milliyetler arasında bir çatışma başlatmıştır.*"⁷⁴ Aynı zamanda bu çatışmaya Arnavutlar da katıldığı için üzüntüsünü ifade etmiştir. O'nun düşüncesine göre öyle bir şey "*Kraliyet'in ilgilerine*"⁷⁵ olumsuz bir şekilde hizmet edecekti çünkü "*Arnavutlar Padişaha karşı sadık bir unsurdur.*"⁷⁶ *Millet* kavramı üzerine ve kendi kavramı evriminin üzerindeki anlayışı, "Güneş" gazetesinde yayınlanan makalesinde açık bir şekilde

⁷³ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 83, f. 1, İb. T'nun makalesi.*

⁷⁴ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 29, f. (görünmüyor), İb. T'nun Bükreş'teki Osmanlı Temsilciliği'ne gönderdiği mektubu.*

⁷⁵ *idem.*

⁷⁶ *idem.*

görebilmekteyiz.⁷⁷ Orada Ulah milletinin temiz değerleri, huyları ve olgunluğunu ortaya çıkarmıştır; *“Ulah milleti kelimenin tam anlamı ile huzurun korumasına çabalamaktadır ve “sevgili babalarının” Padişah’ın onlara karşı sempatisini azaltmak için hiçbir zaman siyasal bir eylem göstermemiştir.”*⁷⁸

Aynı zamanda sorunun dile getirdiği şekilde kendisini geniş vizyonlu bir siyasetçi olarak gösterdi. Dr. Temo dar milliyetçilik şemaları üzerine odaklanmamıştır. Arnavut halkının birleşmesini ulusal hedefin hizmetinde kullanmıştır. Aynı zamanda halk, Abdülhamit rejiminin makamları karşısında yaptığı eylemleri de zekice göstermelidir. Bu elemanların kışkırtıcılığı yoluyla Arnavut’un etkileyici ve duyarlı doğasını kullanarak ulusal hareketin kurban olmasını arzu ederdi. Onun makalesinde Arnavut siyasi sınıfının kendi haklarını kazanması için Arnavut siyasi sınıfını kullanacak yolların ve yöntemlerin seçilmesinde belli bir ikilem tezahür etmektedir. "Güneş" Gazetesi’nde yayınlanan açılış yazısında Dr. Temo’nun bahsettikleri, bir ulusun olması gereken haklarını bildiğinin bir göstergesidir. Fakat O, Sultan II. Abdülhamit’in kişiliğinden ve kör inancından tamamen kurtulmak konusunda başarısız oldu. İbrahim Temo devletin içinde bulunduğu durumun sadece Sultan yüzünden değil aynı zamanda hükümetin yanlış politikalarından ve uygulanan siyasetin başarısızlığından kaynaklandığını anlamasına rağmen yazılarında Sultan’ın tutumundaki her olumsuzluğu temize çıkarmaya çalışıyordu. Yazısında şöyle diyordu: *“Türkiye’deki her millet için ölümcül olan politika “Güneş” sütunlarından sürgün edilecek”* ⁷⁹ *Bunu bir kez daha vurgulamaktayız. " Yaşasın Kral Hazretleri Augusto (Gazi) Kral Abdülhamit, sesimizi yükselterek konuşmamızı bitiriyoruz:.”*⁸⁰ İbrahim Temo bilinmeyen bir kişiye yazdığı bir mektubunda⁸¹ bu soruna yönelik tutumunu bir kez daha ortaya koydu: *"Daha fazla uzatmak için ihtiyaç hissetmiyorum, O’nun Kutsal Halifeliği’ne*

⁷⁷ AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 83, f. 1, İb. T’nun makalesi.

⁷⁸ *idem.*

⁷⁹ *idem.*

⁸⁰ *idem.*

⁸¹ Yazar notu: bilinmeyen kişi İttihat ve Terakki Cemiyetin yöneticilerden biri olabilir.

ulusal ve ruhsal olarak ne kadar bağılyım sizce de bilinen bir gerçektir."⁸² "*Şimdi dön Türkiye'ye, Sultanı aldatılan bu tür insanlarda bir barınak bul*".⁸³ Bu soruna dair Dr. Temo'nun değişken tutumu birçok yazısına yansımıştır. O'nun Sultan Abdülhamit'i öldürme amacı ile kendisine hazırlanan ve "Devrimci Osmanlı" partisini yöneten çağrıdan söz edebiliriz.

Çağrının metninde İbrahim Temo'nun ve hükümetçilerin tasfiyesi devrimci ve ilerici kuvvetler için ulusal siyaset değil dini bir görev olarak sayılıyordu.⁸⁴ Burada devrimci kuvvetlerinin *ulus*⁸⁵ ve *din*⁸⁶ kavramları üzerine oluşturulan anlam dikkatimizi çekmektedir.

Onlar Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün parçası olarak genel plan açısından ele alınmaktadır. O'nun yargısı Osmanlı Devleti'nin halkları ona bağlı ve bir terim "osmanlı milleti" ya da "tebea-i devleti aliyyeden" sayılan devletin siyasetine dayalı olmuştur. Devletin "Nihilist" politikası hükümetin ömrünün uzunluğunun temin edilmesi ve halkları kendine bağlı tutmak niyetinde idi.⁸⁷ Millet terimini böyle bir belirleme amacı dışında kullanan da yoktu. Devletin demagoglarının amacı ile örtüşen kavramlar ve karışıklık neticesinde düşüncenin karmaşıklık oluşturması hedefleniyordu. Bu kuram, halkların ayrı birer millet olarak belirlenmesi hakkını reddedmişti.

Yeni kuramlar ve bu dönemdeki demagog kuramlar "Osmanlı" ve "İslamcılık"ı olduğu gibi benimsemişlerdi. Dr. Temo *ulus, devlet, ülke* ve *vatan* kavramları üzerine Prens Mehmet Sabahaddin'e gönderdiği bir mektubunda düşüncelerini pekiştirmiş ve tutumunu şu şekilde yazmıştır: "*Vatanımız ile alakaları kesilmeyen Avrupa bölgelerinde boş zaman geçireceğine vatanımız siyasi ticaretinin*

⁸² AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f.162-163, İb. T'nun mektubu.

⁸³ *idem.*

⁸⁴ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 98, f. 1-3, Osmanlı Devrimci Parti'nin çağrısı.

⁸⁵ *idem*; Servet Pëllumbi Fiçiret Spahiu, *Fjalor i Filozofise (Felsefe Sözlüğü)*, Tiran 1981, s. 223; 116.

⁸⁶ *idem*; *age*.

⁸⁷ *idem*; *age*, s. 323.

ganimetleri olan küçük Balkan devletlerinin olduğu yerde geçirmeyi daha yararlı bir iş olarak görürüm”⁸⁸

O vatani bulunduğu mevcut durumdan kurtarmak için yemin etti. Fakat Dr. Temo hangi vatani kastediyordu? Arnavut topraklarının bütünlüğünü mü yoksa Osmanlı Devleti'nin topraklarının bütünlüğünü mü? Prens ile diyalogunun devamında İbrahim Temo iki vatanın tümünün bütünlüğünü kastediyordu. Bu olgu sanki bir kavram içerisinde ikiye ayrılmış gibi görünüyordu. Mektup şöyle devam ediyordu: *"Şimdi millette ümitler yeniden canlanmış."*⁸⁹ *"akılda kalması ve düşünülmesi gereken önemli konular şunlardır: Kongreye katılacak katılımcıları bilmeli ve buna göre seçmeli... görüş birliği olduktan sonra, kuvvet oluştururken, Türklerin, Arapların, Arnavutların, Kürdlerin ve diğer Müslüman halkların birleşmiş olması onların görüşüne hakimdi. Hatta Müslüman olmayan diğer halklar Ermeniler, Dürziler de olduğu gibi sırtını yaslamalı"*⁹⁰ Mektubun devamında, ayrıntılı bir şekilde düşüncesini açıklar gibi görünüyor. Dr. Temo'nun düşüncesinde *millet* kavramı olarak daha geniş bir kapsam içermekte olup bundan "Osmanlı milleti" kavramı anlaşılmaktadır. Onun unsurlarının birleşmesi (Osmanlı milletin unsurları) "O'nun" vatanını kurtaracaktır. Hem Osmanlı Devleti'ni hem Arnavutluğu.

Arnavut milletinin geleceği yani kavramsal sorunlar ile ilgili olarak da İbrahim Temo'nun orijinal fikirleri vardı. Dr. Temo'nun yoldaşları, arkadaşları veya meslektaşları arasında ulusal soruna yönelik siyasi pozisyonu üzerine bazı şüpheler oluşmuş olmasına rağmen, o kendi yoluna cesaretle devam etti. Bilinmeyen bir kişiye⁹¹ gönderdiği bir mektubunda bundan söz etmektedir. Dr. Temo bu konular hakkındaki görüşlerini açıkça ifade etmiştir: *"Arnavutluk'ta ve Makedonya'da Krallığının varlığı için Türkçe dilinin öğretilmesine olağanüstü önem verilmelidir, ancak çoktandır bizim çok istediğimiz olan Arnavutça diline de resmi dil olarak*

⁸⁸ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 124- 126, İbrahim Temo'nun Prens Mehmet Sabahaddin'e gönderdiği mektubu.

⁸⁹ *idem.*

⁹⁰ *idem.*

⁹¹ Yazar notu: belgede kişinin ismi yazılmıyor.

önem verilmelidir, fakat bu isteğimiz hükümet yetkilileri tarafından Sultana iletilmiyor ve kimse buna önem vermiyor. Hatta bizi ki bu düşünceye katılıyoruz bizleri örnekler listesine koyuyorlar."⁹²

İbrahim Temo mektuplarında sıkça *krallık* terimini kullanmıştır ve bununla Osmanlı Devleti'ni kastetmiştir. Bazı mektuplarında ise devleti nitelendirmek için Türkiye adını kullanmıştır.⁹³

Dr. Temo'nun egemen sınıfın siyasi iktidarın örgütlenmesindeki yeri hususunda net ve açık bir düşüncesi var mıydı? *Yoksa Dr. Temo o zaman Osmanlı Devleti'nin geleceği ile ilgili bu siyasi oluşumu ve yeni kurulan bugünkü Türk Devleti'ni ön görmüş müydü?*

Sultan Abdülhamit'den diğer bazı yazışmalarında "*Kral Augusto*" olarak (Türkçe dilinde "*Gazi Sultan*" anlamına gelir) söz etmektedir. Niye Dr. Temo bu terimleri kullanıyordu? Onların gerçek anlamını bilmiyor muydu? Hangi fikirlerin veya kuramların etkisi altında idi? Görünüşte küçük fakat kendi kendisinde siyasi önem taşıyan konulara yönelik O'nun bu tutumu, yaşadığı ortamın ve Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal dönüşümlerinin yansıması idi. Ulusal sorunu pek çok aydın ve yurtseverlerle paylaştı. Bunlar arasında Arnavut entelektüel Celaleddin Ahmet Paşa'dan bahsedebiliriz. Aralarındaki yazışmalarda bu konudaki fikirlerini ve düşüncelerini bulmaktayız. Yazışmalarından birinde şöyle yazıyordu: "*Arnavutlar yirmi yıldır çabalyor... kendi dilinin gelişmesi ve ulusal ahlakın korunması için.*"⁹⁴ İbrahim Temo Arnavut dilini milliyetin korunması için önemli bir unsur olarak görüyordu. Bu gerçek, O'nun milli kavramını anlamasındaki bilinç ve entelektüel oluşumunun göstergesidir. Dr. Temo yazışmasında, bu sorunla ilgili fikirlerini daha da açar:

"Eğitimin müdürlerinin ve üst düzey yöneticilerinin bir kısmının ihmal edilmesi Arnavut milliyetini gelecekte yok edilmesinin nedeni oluyor... Birkaç yıl

⁹² *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f.162-163, İb. T'nun mektubu.*

⁹³ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 83, f. 1, İb. T'nun makalesi.*

⁹⁴ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. s.'ka, İb. T'nun, yayınlanmamış makalesi.*

öncesine kadar bu durum kendi milliyetini Kutsal Halifeliğini de korumasına hazır olan Arnavutlara onların parmağı başlarına konulmuştur. Bugün de, Slavlar ve Rumlar okulları ve kiliselerinin çatısı altında Kosova ve Manastır'da bize boğazımıza tekmeleri attığını baktığı zaman onların tutumunda soğuk, korkup çekilmiş durumlardadır.”⁹⁵

1901 yılında İbrahim Temo Rumeli vilayetlerinde olan olaylar ve durum üzerine bir proje hazırlamış ve daha sonra Kraliyet Sarayı'na yönlendirmiştir.⁹⁶ Fakat bu kavramlar üzerine Dr. Temo'nun çağdaşlarının düşünceleri ve görüşleri nelerdir? Millet ve din kavramları üzerine düşünceleri nelerdir? Onların görüşleri, Dr. Temo'nun görüşleri ile uyuyor mu yoksa çatışıyor ve hangi konularda çatışıyor? Bu sorulara yönelik onların tutumu üzerine ayrıntılı bir çalışma yapılırsa buna ancak cevap bulabiliriz.

Onların düşüncelerini daha iyi ve daha net bir şekilde ifade edebilen yol yazışma idi. Bu yazışmalar arasında Faik Konica'nın 1898 yılın yazışmasından söz edebiliriz. Onun yoluyla bu aydının ortak ve ayrı düşüncelerini anlamak için imkânımız var. Onda Konica Abdülhamit'e yönelik Dr. Temo'nun bağlılığını şu şekilde vurgulanmıştı; *“Biz Efendiniz dediğiniz gibi yaparsak tek bir şey yaparız, Sultan bize taciz etmeden bırakmak yerine, mümkün olduğu kadar sıkılaştıracak ve ezecek ve bu nedenle mektuplarımızda Arnavutluk hakkında bahsedemeyiz.... kelime ve övgülerle, bir millet tesis edilemez, önce herkes millet nedir anlaması lazım... ve Arnavutlarda milli duygunun gelişmesi için çalışmalıyız, öncelikle Arnavutlara milletin ve dilin sevgisini verelim sonrakiler ise kolaydır”⁹⁷*

Bu düşünceye Mustafa Hamdi de katılıyordu. 1901 yılında Dr. Temo'ya yazdığı mektubunda makalelerinin ve yazılarının yayınlanmalarını halka ve geniş

⁹⁵ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, s. s'ka, İb. T'nun yayınlanmamış makalesi.*

⁹⁶ *AQSH, F. 19, V. 1901, D. 18, f. 2-3, İb. T'nun Bab-ı Ali'ye gönderdiği projenin kopyası.*

⁹⁷ *AQSH, F. 19, V. 6 Mart 1898, D. 32/4, f. 151, Faik Konica'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

kitlelere millet ve milliyet, erdem, kötülük, ikiyüzlülük ve zulüm gibi kavramları anlamalarını söyleyecekti.⁹⁸

İbrahim Temo'nun görüşlerinin değerlendirilmesi Arnavut milliyetine ait olmayan eylemcilerden oldu. Onlardan biri Azeri'den söz edebiliriz. O İbrahim Temo'ya şöyle yazdı: "*Siz barbar ve soyguncu padişahı tahtdan indirmek ve "kutsal" vatanımızı kurtarmak için tüm Türk milletini bir ayaklanmaya doğru hazırlamak ya da Arnavut milletinin geleceğinde bağımsız olana kadar doğru ayaklanmayı hazırlamak mı istiyorsunuz?"*⁹⁹ O, bu sorun "hassas" bir konu olarak değerlendirmişti.¹⁰⁰ Mektubun içeriğinden onda bir düşüncelerin karışıklığı var olduğunu görmekteyiz. Bu karışıklığın nedeni, *milli* kavrama yönelik Dr. Temo'nun zihinsel karışıklığından kaynaklanmıştı.

XIX. y.y'ın sonlarında Arnavut entelektüeller ve vatanseverler İbrahim Temo ile bağlantılarını güçlendirmişti. Artık, onlar Abdülhamit rejimine karşı ve Arnavutluk'un bağımsızlığı için savaşmaya kararlı idiler. Onlardan çoğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Başkanı ile işbirliği yaptı. Aralarındaki işbirliği, yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Bu yazışmalar sayesinde onların değişik konularla ilgili fikirlerini ve görüş ayrılıklarını anlamaktayız. Yazışmaları incelediğimizde, ister Hıristiyan inanca ait (Ortodoks ve Katolik) olsun, ister İslam inancına ait (Sünni, Bektaşî, Alevî ve Şîî) olsun aynı fikirde idiler; tüm insanlar herhangi bir ırk din veya milliyet olsun tek bir amaç için birlikte mücadele etmelidirler; Abdülhamit'in muhafazakar rejime karşı yeni ve ilerici bir rejim için mücadelede etmek.

Bu yazışmalardan Arnavut eylemciler ve entelektüellerin görüşleri ile Arnavut milletine ait olmayanların aynı fikirde olduklarını öğrenmekteyiz. Onlar, tüm dinlerin birlikte yaşayabilmesinin ancak fanatizmin bir kenara atılmasıyla mümkün olacağını düşünüyorlardı. Bu düşünce ilk olarak Hristiyan inanca sahip

⁹⁸ *AQSH, F. 19, V. 17 Mayıs 1901, D. 32/6, f. 119-120, Mustafa Hamdi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/1, f. 99, Azeri'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁰ *idem.*

entelektüeller tarafından ifade edilmişti. Bunlar arasında Jorgji (Yorgi) adındaki eylemciden söz edebiliriz. Yazışmasında, birliğin işareti olarak Osmanlı Birliği Cemiyeti'ni kurulması arzusunun ifade etmişti.¹⁰¹ Aynı zamanda İbrahim Temo'nun Hilmi Tunalli, Hamdi Çok ve diğer Arnavut entelektüeller ve vatanseverlerin yazışmalarından da söz edebilmekteyiz. Aşağıda bunlardan bazı alıntılar veriyoruz; Hilmi Tunalli 1898 yılında mektubunda Temo'ya şöyle yazdı; “*tüm Osmanlı unsurları Ermeni, Türk ya da Arnavut olsun birleşmeleri mecburi olmuştu.*”¹⁰² Hamdi Çok ise kendi yazışmasında Dr. Temo'ya “*müslümanların uyandırılmasını önermişti.*” ayrıca; “*...onlar dualardan daha fazla zamanı ve dikkati ulusal sorunlara vermelidir.*”¹⁰³ Çok, kendi düşüncesinde kararlı olduğunu İbrahim Temo'ya şu soru ile yöneltmişti; “*panhelenizm ve panslavizme yönelik Rusyanın kıskırtmaları karşısında susmalı mıyız?*”¹⁰⁴ Onun temyizi “*Arnavut halkı, dini emellerinden ziyade yüksek ulusal emellerinden ilham alarak savaşmalı.*” vatansever bir çağrı temsil ediliyor.¹⁰⁵

Diğer bir yazışmada O, İslam inancına sahip din adamlarının gerici durumunu şöyle anlattı, “*... dinci fanatikleri uyandırmak yerine vaizler kendileri de cahil oldukları gibi vakitlerini alaylarla geçiriyorlar, halkı geri halde bıraktılar bizim için ölmek daha iyi.*”¹⁰⁶

Arnavut entelektüelleri, devletin başarısız sisteminin ömrünün uzatılmasını isteyen İslam ideologlarının yeni aldatici "Osmanlı" ve "İslamcılık" kuramlarına da kayıtsız kalmadılar. Onlar, bu kuramların benimsenmesinin riskini geniş kitlelere açıklamak gereksinimi olduğunu anlamışlardı. Bazıları hemen eyleme geçerek Arnavut siyasi sınıfına bu önemli soruna duyarlı ve bilinçli olmaları için seslendi. Haki Tevfik Kalanci (Kallanxhi) bu aydınlardan biri idi. İbrahim Temo ile yapılan

¹⁰¹ *AQSH, F. 19, V. 27 Nisan 1899, D. 32/5, f. 142-143, Jorgji'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰² *AQSH, F. 19, V. 27 Aralık 1898, D. 32/4, f. 317- 318, Hilmi Tunali'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰³ *AQSH, F. 19, V. 6 Şubat 1900, D. 32/4, f. 246- 247, Hamdi Çok'un gönderilen İb. T'ya mektubu.*

¹⁰⁴ *idem.*

¹⁰⁵ *idem.*

¹⁰⁶ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/4, f. 254-255, Hamdi Çok'un İb. T'ya gönderilen, mektubu.*

yazışmalarında, O ülkenin (Arnavutluğun) geleceğini Osmanlı geleceği ile eşitleyerek dile getirdi.¹⁰⁷ Mektubun devamında şöyle yazdı; “*Bu tehlikeyi anlamak için vatan bizden ilk önce insan olmamızı istiyor.*”¹⁰⁸ Bu kelimeler ile Haki Tevfik, vatan tahsili için insanlara ihtiyacı var ve biz tahsilli insanlar olmamız lazım olduğunu kast ediyordu.

XX. y.y.’ın ilk on yılında Arnavut entelektüel katmanında yeni kuramların ("Osmanlı" gibi) anlamının açıklanmasında bir fikir çeşitliliği görülmektedir. Çeşitlilik, Arnavutluk ve kendi devleti için bu zor dönemde ve Arnavut siyasi sınıfın ideo-politik karışıklığının (konfüzyon) sonucu idi. Bu açıdan bakıldığında, bazı bireyler onları ülkenin iyiliği için kullanmayı düşündüler. Onların niyeti, İslam inancının korunması yoluyla, Hıristiyan Avrupa'yı birleşik savunmaları oldu. Bu, belirli anlarda idealizmin konumuna doğru düşmesine neden olmuştur.

Burada, Arnavut entelektüellerin tutumunun, dini inançlara yönelik bir farklılaştırma amacının olmadığını vurgulamamız gerekir. Onlar, halk arasında dini birlikteliğin yaşanması niyetinde idiler. Aynı zamanda bunu, dini birlikteliğin yaşamasına karşı savaşarak kazanmayı düşünmekte idiler. Bu durum, inancın içinde dinin kardeşlik ilkesi yoluyla siyasi çözümlerinin idealizminin özünü oluşturur.

Bu konuya yönelik Derviş Hima'nın görüşünden söz edebiliriz. O'nun konumunu kendi kendinde merkez iktidarına yönelik ve Arnavutluk'un geleceğinin sorunu onun siyasi tutumu ile ilişkili bulunmuştur. 1901 yılında 12 Mart tarihinde, O şöyle yazdı; “*İslamcılığın var oluşumu için Osmanlı adına çalışmamız lazım.*”¹⁰⁹ O'nun çözümleri, ilk baktığımızda düşünce karışıklığı oluşturmasına rağmen, meydana çıktığı zamanda, dönemi, koşulları ve ülke için değerlendirilmelidir.

Merkez iktidarına karşı ilerici kuvvetlerin tutumu değişik idi. O, meydana çıktığı zamanda zamana ve koşullara bağlı olarak değişmişti. Muhafazakar rejime

¹⁰⁷ *AQSH, F. 19, V. 30 Ekim 1898, D. 32/4, f. 219- 220 Haki Tevfik Kalancı'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁸ *idem.*

¹⁰⁹ *AQSH, F. 19, V. 12 Mart 1901, D. 32/2, f. 138- 139, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

karşı onların tutumu benzersiz olmasına rağmen, yeni, daha müreffeh ve ilerici bir rejim ile değiştirilmesi, çözüme yolları ve yöntemleri farklı idi. Bu aralarındaki geliştirilen yazışmalarda da görülmektedir. İbrahim Temo, Ethem, Prens Mehmet Sabahaddin, Derviş Hima ve diğer eylemcilerden söz edebiliriz. Yazışmalarında onlar Dr. Temo'ya bu soruna bağlı tutumlarını ifade etmişlerdir. 1900 yılında eylemcilerden biri olan Ethemi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başkanı ile yazışmasında kendi tutumu şöyle ifade etmişti; "*Sultana karşı onu kırmamak için ılımlı ve orta bir tutum sergilemeliyiz*"¹¹⁰ Onun tutumu, Sultan'ın otoritesine karşı korku ve kendi güçlerine güvensizlik sergilenmiş olmuştur. Böyle korkutucu ve belirsiz tutum Prens Mehmet Sabahaddin Derviş Hima ile yazışmalarında ve görüşmelerinde görülmektedir. Bu sorunla ilgili 1903 yılının ilkbaharında Derviş Hima'nın İbrahim Temo'yla yaptığı yazışmasından haberdar oluruz. Onda, O Prens ile yapılan görüşmesinde bu konuya bağlı O'nun tutumunu bildirmişti. Prens Mehmet Sabahaddin düşüncesi muhafazakar hükümeti devirmek ve yeni, ilerici demokratik rejim ile değiştirmesi sorununa bağlı kullanılacak yollar ve yöntemlerle ilgili çözümleri barışçıl ve diplomatik yollar ve yöntemleri daha uygun gördüğünü anlatmıştı.

O'nun düşüncesine göre bu sorunun çözümü için Büyük Güçler ile siyasi müdahaleler yapmadan önce Sultan Abdülhamit ile (O'nun dayısı idi) bir daha da konuşulmalıydı. "*Bunun için bir dua-istek hazırlanması gerekirdi.*"¹¹¹

Sonuç olarak, İbrahim Temo'nun görüş ve değerlendirmeleri millet ve din kavramları bazı durumlarda birbirleriyle dalgalı ve birbiriyle örtüşmüştür. Böyle olmasına rağmen en nihayetinde bunların ele alınması siyasetçi ve vatansever bir entelektüel olarak Dr. Temo'nun siyasi öngörüşünün ifadesi idi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hareketi ve zaferi ile 1908 yılının 23 Ağustos ayında elde edilen onun başarıya ulaşmasının açık ifadesi idi.

¹¹⁰ *AQSH, F. 19, V. 17 Aralık 1900, D. 32/4, f. 86-89, Et'hemi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹¹ *AQSH, F. 19, V. 24 Mayıs 1903, D. 32/2, f. 233- 234, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

I. BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN SONUNDA VE XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU

A- OSMANLI DEVLETİNİN GENEL EKONOMİK DURUMU (1876- 1908)

XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin ekonomisini anlamak için öncelikle bu dönemin genel özelliklerinin bilinmesi gerekmektedir. Osmanlı Devleti XIV yüzyıldan itibaren var olmuştur. Devletin yöneticileri sistemi kurduktan itibaren adaleti ve sürekliliği sağlayacak yönetim bir sistemi kurmaya çalıştılar.¹¹²

Ekonomik-sosyal bir formasyona ait olan ekonominin durumu devletin temel ve üst yapısına da bağlıdır.¹¹³ Ekonomi ve sosyal fikirlerin kurumsallaşması sosyal yapıya bağlı ekonomik unsurlardır. Sanki her şey gizli bir elin yürüttüğü döngü içinde düzenlenmiştir, bu gizli eli insanlığın '*diyalektik gelişim yasaları*' oluşturmaktadır. Ele aldığımız dönemde (XIX. yy. sonu ve XX. yy. başlangıcı) devletin durumu bu sürecin neticesi olmuştur. İki yüzyılın arasındaki dönem (XIX. yy-XX. yy) Osmanlı Devleti'nin varlığının son dönemidir. Fakat, Anadolu merkezli üç kıtaya yayılmış, (Asya Avrupa ve Afrika) ve aynı zamanda siyasi ve ekonomik açıdan konsolide bir devletin zamanla çökmesine ve dağılmasına neden olan olaylar nelerdir? Sorunun cevabını bulmak için XV. yy.dan başlayan olayları analiz etmeliyiz. Bilindiği gibi herhangi siyasi bir oluşum ne kadar mükemmel olsa da, onun muhakkak zayıf tarafları vardır. Bu zayıf taraftan iki grup faydalanır; A- yeteneksizler: B- rakipleri. Birinci grubun katılımcıları yıkıcı iç sorunlar yaratılmasına sebep olanlardır. İkinci grubun katılımcıları ise iç ve dış çatışmaların ortaya çıkmasına sebep olur.

¹¹²Bahaeddin Yediyıldız, *Osmanlı İmparatorluğun Tarihi*, 2. Cilt, s. 441, İstanbul 1999; Salih Gülen, *Osmanlı Padişahları*, İzmir 2009, s. 15.

¹¹³ A. Popa, A. Uçi, B. Avdia, F. Çami, K. Angjeli, S. Pëllumbi, *Materializmi Dialektik dhe Historik (Tarihi ve Dialektik Materializmi)*, Tiran 1974, s. 324.

Bu iki grubun faaliyetleri sıkı bir şekilde kontrol edilemezse bu faaliyetler siyasi iktidar açısından bariz bir riske dönüşür. Osmanlı Devleti kendi hakimiyeti altındaki ülkelerde ekonomik, siyasi ve sosyal hayatı, kurduğu yasama ve yürütme kuruluşları ile kontrol ederdi. Buna rağmen devlet yönetiminin örgütsel yapısı altında yaratılan boşluklar, sonuçta idari işlerde ekonomik-siyasi-idari olarak merkeze yönelik itaatsizliğe yol açtı. Bu durumun çeşitli sebepleri vardı:

Osmanlı Devleti'nin 22,9 milyon km² lik geniş toprakları vardı¹¹⁴ (Kanunî Sultan Süleyman döneminde XVI. yy. onun yer yüzü topraklarının uzunluğu yaklaşık 48.000 km tutmaktadır)¹¹⁵ Osmanlı ekonomisinde ise Osmanlı toplumunun refahına önem verilmiştir. Osmanlı Devleti için her hangi bir ekonomik-sosyal oluşum esasen onun kurumlarına hizmet edecek bir işlev görüyordu. Ekonomik ve sosyal faaliyetinin kurumsallaşması tabanın ve üst yapının aynası olacaktı ve devlet bunun üzerine kuruldu.¹¹⁶

Osmanlı Devleti İslami inanca sahip bir devlet olduğu için ekonomik felsefesinin temeli de “Kur’ani Kerim ve Hadislere” dayanıyordu. Bu felsefe, Doğu feodal ekonomik sistemini Batılı sistemden ayıran farklılığın temelidir. Böylece, kapitalizm ve Batı medeniyeti için burjuva zihniyeti en önemli etken olmuş. Ekonomik alanda bireysel refahına (burjuvazi) önem verilmiştir. Osmanlı ekonomisinde ise Osmanlı toplumunun refahına önem verilmiştir. Buna dayanarak serbest girişimci toplumun hizmeti için kendisini memnuniyetle öne süren insandır.¹¹⁷ İslam ekonomisinin temel maddesini "toplumun sosyal adaleti" olarak ifade edebiliriz. O'nun ekonomik felsefesinde ekonomik ve sosyal ilkelerden en önemlisi “toplum”dur.¹¹⁸ Osmanlı ekonomisinin tabanını oluşturan şey yalnız İslam ilkeleri değildir.

¹¹⁴ Arbër Berisha, *Dituria Islame (İslam Bilgisi)*, Nr. 242, Viti 25 Eylül 2010, “*Perandoria Osmane dhe Shqiptarët*” (*Osmanlı İmparatorluğu ve Arnavutlar*), s. 33-35.

¹¹⁵ Salih Gülen, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul 2009, s. 101.

¹¹⁶ Servet Pëllumbi, Fikret Spahiu, *Fjalor i Filozofisë (Felsefe Sözlüğü)*, madde “B”, Tiran 1975, s. 31.

¹¹⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Stamboll 1998, s. 126.

¹¹⁸ *age*, s. 61-62.

Eski Türk devletlerinden alınan örgütsel miras Osmanlı Devleti'nin yönetim zihniyeti üzerinde etkili olan diğer bir etkidir. Bu devletleri Büyük Selçuklar, Anadolu Selçukları, Memluklar, Ilhanlar, Eyyubiler ve Anadolu Beylikleri olarak sayabiliriz.¹¹⁹ Osmanlı ekonomisini bilim adamları ve uzmanlar tarafından daha önce yapılan bir sınıflandırmaya dayanarak beş ana başlık altında ele alabiliriz.¹²⁰

- A- Maliye
- B- Değerli metal, para ve fiyat politikaları,
- C- Ticaret
- D- Posta ve posta hizmetleri
- E- Sanayi

Ancak, bu yönler onların özünden olmasına rağmen zamanın evrimi ile yeni özellikler kazanmıştır. Bu değişiklikler paralel olarak siyasi değişikliklerle beraber meydana gelmiştir.

Osmanlı Devleti ilk başlarda (XIV. yy-XVIII. yy) iç ve dış topraksal genişleme politikasının ve toplumsal bütünleştirme **ilkelerinin üzerine** dayanmıştı, sonraki asırlarda (XIX. yy-XX. yy) o, toprakları ve idareyi güçlendirme ve korunma konusuna yoğunlaşmıştı.¹²¹ Ele aldığı dönem Osmanlı Devleti'nin son aşaması olan çöküş dönemine aittir. Bu süreçte devlet ekonomisi daha önce yaşanmamış çok farklı olayları yaşıyordu. Osmanlı ekonomisinin iki şubesinde tarım ve sanayi, zamanın yeni isteklerine uyum sağlamak zorunda idi. Onlar, bireyin özgürlüğüne bağlı idiler ve bu üretim araçlarından üretici güçlerinin özgürlüğü anlamına geliyordu. Avrupa'da meydana gelen önemli olaylar İngiltere'de Sanayi Devrimi¹²²

¹¹⁹ *age*, s. 125.

¹²⁰ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. II, İstanbul 1999, s. 513- 648.

¹²¹ Şükrü Nişancı, "Türk Siyasal Tarihinde ve Düşüncesinde Yeni Osmanlı Hareketi ve Düşüncesinin Yeri", *Maltepe Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, Yıl:2002, Sayı:2, s. 67-75

¹²² Sina Alşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul. 2006, s. 41.

ve Fransa'da Fransız İhtilali¹²³ gibi Osmanlı Devleti'nin halklarını da derinden etkilemişti.

Fakat, II. Sultan Abdülhamit, kendi tebaasının bu düşünce ve eylemlere sahip olacağını kabul edemezdi. Abdülhamit bu tür eylemleri merkezin kontrolü altında tutulması gereken engeller olarak değerlendirdi. Çok uluslu bir devletin yöneticisi olarak Sultan'ın toplumun ve ülkenin gelişimi üzerindeki bu düşüncesi onun gücünü kaybetmesine sebep oldu. Sultan, onu "bir baba" olarak gören vatandaşlarının desteğini sağlayamadı. Geç de olsa Osmanlı hükümdarları, II. Abdülhamit Osmanlı Devleti'nin yönetim şeklinin yanıltmış olduğunu anladılar. En ciddi oluşturulan durumdan, çıkmak için girişimin alması için arzusunun eksikliği olmuştur. Abdülhamit yönetiminin olumsuz etkileri ilk başta Osmanlı ekonomisinde ortaya çıktı. Bu yönetimin zayıf tarafı ülke de var olan ekonomik sistemin doğasından kaynaklanmaktadır.

Bir ülkenin ekonomisi, onun ekonomik tabanının yansımasıdır. Zamanın Osmanlı ekonomisi (XIX yy. sonu- XX yy. başında) feodal karakteri vardı. Batı'nın rasyonel gelişiminin değişiminde, Doğu feodal sistemin çerçevesinden ayrılmakta başarısız oldu.¹²⁴ Sonuç olarak onun gelişimi, ekonominin tabanına yanıtlandı. Sultan, maddi malların ekonomik yönetimi üzerinde "*sermayenin toplanması ve birikimi*" ülkenin mutlak lideri olarak kendin elinde her şey olmasının" kavramından tahrik ederek, ekonominin kalkınma için ülkeye yeni kapitalist ilişkilerinin girmesini ekonominin gelişiminin temeli olarak kabul ettirmesini çok zor geliyordu.

Eski rejimi üreticisinin güçlerinin ilerici gelişimi için ciddi bir engel olmuştur. Üretimde var olan eski ilişkiler ve üretici güçlerinin coşkulu gelişimi arasındaki uyumsuzluğu ilk başta ekonomi sektöründe meydana gelen devletin krizinin nedeni oldu. Ülke örgütsel ve idari yapısı geneli özelde tarımsal ekonomisinde hasar gördü. Batı'nın gelişimini karşılaştırmalı olarak değerlendirirsek

¹²³ *The Encyclopedia Britanica*, vol. 3. Britain, Chicago 1973-1974, s. 248-249; vol. 6, England, s. 870; Şükrü Hanioglu, *The Young Türks in Opposition*, New York, 1995, s. 8.

¹²⁴ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 2006, s. 41.

Osmanlı ekonomisi XVII. yy. sonunda- XX. yy. başında yeni özellikler kazanmış olduğunu kabul etmemiz lazım. Bu değişiklikler zamanın gerektirdiği ölçüde olmamasına rağmen yine bu dönemde ekonomik sektörün ana dallarında bu özel karakteristikleri görmekteyiz.¹²⁵

TARIM

1- Bu dönemde Güneydoğu Avrupa'da tarımda “çiftlik” sistemi başlangıç aşamasında idi. Çiftliklerin sayısı azdı ve üretimin parçalanmasından karakterize edilmiştir. Büyük doğal zenginliklerle sahip olan bölgelerde özellikle ticaret ihracatı alanında daha fazla önemi olan bölgelerde, Serez ve Tesalya gibi küçük boyutlarda olan “çiftlikler”den hakim oldu. XIX yy. ilk yarısında çiftliklerde bulunan karakterize edildi. İşin koluna (üretici gücüne) ise gereken önemi verilmedi

XIX yy. ilk yarısında tarımsal ekonomisi küçük çiftliklerde bulunan “toprak” mülkiyetin kategorisinin parçalanmasından karakterize edildi. Sanayi alanında ise gereken önem verilmedi.¹²⁶

XX yy.ın başında tamamen ortadan kaldırılamayan küçük çiftlikle birlikte kapitalist olarak nitelenebilecek büyük “çiftlikler” ortaya çıkmaya başladı.¹²⁷ Hayvancılık sektörünün potansiyel gelişiminde ise XIX. yy. da bir gerileme görmekteyiz.¹²⁸ Bunun sebebi hayvanlardaki hastalıkların artışı ve çobanların ödemesi gereken vergilerde ki artışlardır.

SANAYİ

Ekonomi dallarından biri olan Sanayi tarım sektöründen daha az bir önem taşımıyordu. Sanayi yalnız ekonominin gelişmesinde değil üretici güçlerin gelişme sürecinde ve modern toplumun uzlaşmaz karşıt sınıfların burjuva-işçi ortaya çıkmasına ve çekişmelerin artmasında da önemli bir katkı bulundu.

¹²⁵ Bruce Mc Gowan, *Economic Life in the Ottoman Empire*, Cambridge 1977, s. 171.

¹²⁶ Ahmet Tabakoğlu, *age*, s. 212.

¹²⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun en Uzun Yüzyılı*, Ankara 1987, s. 167'den *age*, s. 214.

¹²⁸ Guran, 1988, s. 258- 267'den naklen *age*, s. 217.

Batı'daki ekonomik durumun değişiminde Osmanlı ekonomisinde, "iřçi" sınıfının yokluğunun göze çarpan özellik olduğunu söyleyebiliriz. Bu iř ile yaşayanların durumu daha iyi seviyelerde olduğunu ve ödemelerinin düzeyleri yüksek olmasına imkân yaratmıştı.¹²⁹ Bu gerçek Osmanlı Devleti'nde sanayi devriminin gelişimi olmamasının nedenlerinden biri olmuştur. Dahası, İslam geleneğine göre dış sömürü (iř gücünün ve sermayenin) yabancı bir görüńge idi. Sömürge-vatan ve sömürgeci vatan kavramları arasında farklılık yoktu.

Sanayi ve tarımsal ekonomik sistemi genelde dış piyasadan yönlendirilirdi.

Zamanla bu Osmanlı ekonomisinin özellikleri kaybedildi ve XIX. yy.da onların yerini Batı zihniyeti aldı.

Refah kavramı, artık yerini güçlenen ve burjuvazi sınırları dolduran orta sınıfının düşünçesine bıraktı. Çalışmada ele aldığımız dönemde vatandaşların iyi bir kısmı yaşamını daha ucuz ve daha kolay şekilde kazanmayı tercih ediyorlardı.

Bu koşullarda hammadde veya yarı işlenmiş malların ihracatı henüz gelişmiş olmasını devam etmekte idi. XIX. yy.ın 30 yıllarının ortasından itibaren XX. yy. başına kadar sanayi alanına yabancı sermayenin girmesi ve madenlerin işlenmesi ile birlikte ekonomik ilerlemesi olduğunu değerlendirmemiz lazım. Bu bir yüzyılın öncesine dönemi ile karşılaştırıldığında ileri bir adım işaretlenmiş.¹³⁰

TİCARET

3-Osmanlı ticareti Uluslararası Ticaret çerçevesinde geliştiği için ihracat alanında yavaş bir büyüme kaydediyordu. XVII yy-XVIII yy.larda bu ticaretin sektöründe yavaş gelişmesi tarım sektörü tarım ürünlerinin ihracatına yönelik yavaş bir büyüme olmasını amaçlandı.

XIX yy. ikinci yarısına kadar deniz taşımacılığının geniş bir gelişme almış olduğunu söylemek gerekir. Bu dönemde deniz taşımacılığı uzun mesafelerde yapılıyordu. Ege, Akdeniz, Adriyatik, İyon, Karadeniz, bölgelerinin sularına bu

¹²⁹ *age*, s. 308.

¹³⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisâdi Faaliyetleri*, Ankara 1992, s.137.

ülkelerin limanlarının yardımıyla taşıma gerçekleşirdi. Yolculuklar özellikle Yunanistan ve Rusya hatlarının seyahat gemileri ile yapılırdı.¹³¹

1899 civarında İbrahim Temo ve Azeri arasında yapılan yazışmalar yoluyla bu konu hakkında ilginç bilgiler öğreniyoruz. Onlardan birinde Dr. Temo'nun arkadaşından Azeri tarafından toplumun sınıflar arasındaki farklılığı hakkında bilgi alıyoruz. Diğer konuların arasında İstanbul'a ait kötü haberlerden ekonomik kriz sorunu yer alıyordu: “ekonomik kriz” oldu, “oysa Saray’da İtalyan şirketleri ve diğerleri her türlü organizasyon veya eğlence düzenliyor.”¹³² Bu mektuptan Osmanlı Devleti'nin sanayisinde İtalyan yatırımının yabancı sermaye olarak yer aldığı anlaşılıyor. Buna rağmen alınan önlemler ve girişimler çok yavaş ilerliyordu.

MALİYE

4-Bu dönemde vergi sisteminde Güneydoğu Avrupa ile Anadolu ülkeleri arasında tarihsel deneyim açısından çok büyük farklılıklar olduğu görülmektedir. Örneğin “*sinti*” vergiden söz edebiliriz.¹³³ Devletin kötüleşen mali durumunda dış borcun da önemli bir etkisi vardı.

Devletin zayıf mali durumu, Osmanlı Devleti'nin ve diğer devletler arasındaki mali ilişkilerinden kaynaklanmıştı. XVIII yy. sonunda Osmanlı Devleti ile İran ve Rusya arasında yenilgi ile sonuçlanan bir çok savaştan söz edebiliriz. Rusya ve Güneydoğu Avrupa ülkeleriye yapılan savaşların en olumsuz sonuçlarından biri borçtaki artış olmuştu.¹³⁴

Hükümetin yöneticileri borçların geri ödenmesi durumunu dikkate almadılar.¹³⁵ Devlet hazinesinin durumu o kadar kötüleşti ki Osmanlı Devleti

¹³¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *age*, s. 122.

¹³² *AQSH, F. 19, V. 1* Ağustos 1899, D. 32/1, f. 95- 96, Azeri'nin İbrahim Temo'ya gönderilen mektubu.

¹³³ Ali Arslan, “*Yahudilerin Cemaat Vergisi Gabeleye Karşı Osmanlı Yönetiminin Tavrı*”, **Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına**, İstanbul 2008, s. 694. Ayrıca bkz. Ali Arslan, *Avrupa'dan Türkiye'ye İkinci Yahudi Göçü*, İstanbul 2006.

¹³⁴ Yusuf Ziya İnan, *Jöntürklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine*, İstanbul 1978, s. 28.

¹³⁵ *age*.

Avrupa'nın ekonomik sömürgelerinden birine dönüştürdüğüün ilk işaretlerini göstermeye başladı.¹³⁶

DEMOGRAFYA

5-Güneydoğu Avrupa nüfusu XVII. yy. boyunca artmamasına rağmen XVIII. yy.da toparlanmaya başladı. XIX yy.ın sonunda ve XX yy başında Osmanlı Devleti'nin siyasi ve askeri gücünün sürekli azalması Güneydoğu Avrupa'da nüfusu tektonik hareketlerin bir sonucu olarak ortaya getirdi¹³⁷

ADALET

6-XVII.-XVIII. yy.'da Osmanlı adalet sistemi iki kat yansısı ve eski rejimin korunmasına karşı çalıştı. Sonraki sonuçlar klasik toprak rejiminin “*timar'ın*” bilinçli olarak prensipleri ihmal edilerek, mevcut rejime karşı ne kadar çalıştığını göstermiştir.

Yerel mahkemeler tarafından yapılan hoşgörülü dönüşümler kaçınılmaz bir şekilde olmuştu çünkü merkezi hükümet eski rejimin koruması konusunda ilgisini kaybetmişti

Meydana çıkan durumda ileri görüşlü çevreler ülkeyi kaplanmış krizinden kurtarmak için ellerinden geleni yaptılar. Ülkeyi bu krizden kurtarabilecek tek çözüm yolu olarak yeni reformların gerçekleştirilmesini gördüler. Bu reformlar iktisadi ve siyasi alanlarda gerçekleştirilmişti.

Ekonomik alandaki gelişmeler XVIII. yy.'da başlamış ve XIX. yy yüzyılın ilk yarısından itibaren ekonomik çabaları üzerinde önemli reformların uygulanması ile sonuçlandı. Bu dönem tarihçiler tarafından, Batılı modernleşme tarihinin başlangıcı ve Osmanlı Devleti'nin iktisadi açıdan yeniden canlandırılması olarak kabul edilir.¹³⁸

¹³⁶ Mehmet Genç, *Türkiye İktisat T.i Semineri, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”*, Ankara 1975, s. 231- 291 naklen Findley V, *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal T.i*, çev.Gül Çağalı Güven, İstanbul 1996, s. 27.

¹³⁷ Mariya Pandevska, “*The Refuge Waves in Macedonia During the Great Eastern Crisis (1875-1881)*,” *The Otoman – Russian War of 1877- 1878*, Editör Ömer Turan, Ankara 2007, s. 98.

¹³⁸ Ahmet Tabakoğlu, *age*, s. 131.

Reformların yapılması çabaları Tanzimat reformu ile başlar ve 37 yıl süresince (1839-1876) devam etmiştir.¹³⁹ Reformların etkisi devletin bazı taşra bölgelerinde en açık şekilde görüldü. Yetenekli feodallar ileri yürümek ve kendi iktisadi durumlarını güçlendirmek için yeni reformlar yaptılar. Böyle bir eylem özel koşullara bağlı olarak çeşitli bölgelerde lehine oldu.

Bu değişiklikler ve reformlar özellikle Balkan bölgesine dahil tarım ekonomisi alanında görüldü. Makedonya’da mülkiyet kategorisinin durumundan bahsedebiliriz. Burada mülkiyet “çiftlik” yeni kategori olarak kliseleşmiş şeklinde görüldü.¹⁴⁰ Arnavutluk'ta ise, tarım ekonomisi için yeni reformların yapılma çabaları Yanya Paşalığında, Tepedelenli Ali Paşa zamanından beri başlamıştı.¹⁴¹

Orada, XIX. yy. sonunda XX. yy. başlarında tarımsal feodal sistemde mülkiyetin yeni bir kategorisi olarak "çiftlik" mülkiyetin klasik modeli olan “timar”ın üzerinde hakimiyet kazanmıştı.¹⁴² Tanzimat döneminde devlette bulunan yabancı şirketlerin ekonomik faaliyetleri de değerlendirilmelidir. Osmanlı topraklarında yabancı işletmelerin, ülkenin ekonomik yaşamında olumlu bir etkisi vardı. Onlar ülkenin yaşamının canlanmasına ve aynı zamanda rekabetin artmasına katkıda bulunmuştur. Bazen Osmanlı Devleti de ekonomik rekabetin gelişimine yardım etmeye başladı.¹⁴³ Devlet, kendi topraklarına yabancı yatırımcıları çekmek için onlara ülkede gayrimenkul satın almaları için fırsat yaratmıştı. Bu kanuni bir düzenlemeye dayanmaktadır. Devlet, tüzük kurallarına uygun olmak şartıyla yabancılara ve onların kendi topraklarında çalışmasına izin verdi.¹⁴⁴ Bunun için kilo ağırlığı konulmuştur.

XIX. yy. sonunda Osmanlı tarımsal ekonomisi çiftçi- çiftlikâr (toprak sahibi) ve "toprak" mülkiyeti arasındaki ilişkiler üzerinde olumsuz etkilenmiş olan yeni

¹³⁹ Seyitdanlıoğlu, 1990, s.127-128 naklen Ahmet Tabakoğlu, *age*, s. 132.

¹⁴⁰ **Do plotesuar kur te vije**

¹⁴¹ Ligor Mile *Çëshje të Historisë Agrare Shqiptare (Arnavut Ziraat Tarihini Sorunları)*, Tiran 1985, s. 100 naklen Entela Muço, *Yanya Valisi Tepedelenli Ali Pasha ve Emlaki*, İstanbul 2010, s. 185.

¹⁴² Mehmet Genç, *Türkiye İktisat T.i Semineri*, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, Ankara 1975, s. 231- 291 naklen Findley V, *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal T.i*, çev.Gül Çağalı Güven, İstanbul 1996, s. 27.

¹⁴³ Mübahat Kütükoğlu, *age*, s. 137.

¹⁴⁴ *age*.

görüngülerle karşılaştı. Bu olay daha fazla kurak arazilere sahip bölgelerde hissedildi. Bu bölgelerde “*derbentler*” olarak vergi toplama ile ilgili mesleklerde çalışan kişiler vardı. Bazı nüfus vergilerinin kaldırılması *derbentler* arasında kızgınlık yarattı.

Bu esnada Batı Avrupa’daki ekonomik görünüm nasıl idi? Orada, ekonomi alanında yapılmış olan büyük değişimlerden dolayı durum Doğu ekonomik sisteminden oldukça farklı idi. Batı’nın sosyo-ekonomik sisteminde yeni özellikler görülmeye başlanmıştır.

Bunlardan biri “*sömürücü sınıf*” “*burjuvazi*” ve “*işçi sınıfı*”, gibi uzlaşmaz sınıfların ortaya çıkmasıdır. Bu toplumsal güçlerin tarih sahnesine çıkmaları büyük değişiklikler getirdi. Bu sosyal sınıflar Batı’nın tam rasyonel zihniyeti esasına dayanıyordu. Bu zihniyet ekonomi alanında özel girişimin geliştirilmesi için bir fırsat yaratmıştır.

Meydana gelen yeni kapitalist sistemi, sınıfsal mücadelenin sertleşmesini beraberinde getirdi ve geniş halk kitlelerinin daha fazla sömürülmesine sebep oldu.

Aynı zamanda ekonomik bağımsızlığı için ihtiyaç duyduğu egemen sınıfın önüne üretim ilişkilerinin geliştirilmesini zorunlu hale getirdi. Bu, ekonominin ve üretken toplumun daha fazla geliştirilmesi anlamına geliyordu. İngiltere’de XVII yy. ın ikinci yarısında¹⁴⁵ ve Fransa’da XVIII. yy ikinci yarısında meydana gelen olaylar (1789) ekonomi sektöründe bu ilişkilerin gelişiminin en açık ifadesi idi.¹⁴⁶

Karşılaştırmalı analizinden bakıldığında, XIX. yy. sonundan XX yy. Başına kadar Osmanlı Devleti ekonomisinin, geçiş ekonomisi olarak, ulusal-bireyselliğin özelliklerinin belirlenmesi aşamasında olduğu anlaşılmaktadır

¹⁴⁵ Thomas. S. Ashton, *age*.

¹⁴⁶ *The Encyclopaedia Britannica, age*.

B– 1876-1908 YILLARINDA OSMANLI DEVLETİNİN SİYASİ DURUMU VE İBRAHİM TEMO’NUN GÖRÜŞLERİ

İbrahim Temo’nun Osmanlı Devleti hakkındaki düşüncelerinin neleri içerdiğini göz önüne almamız gerekir. Böylece tahlil etmemiz gereken sorunlar olarak şunlardan bahsedebiliriz; **a-** siyasi ve devrimci faaliyetini hangi koşullarda geliştirdi, **b-** Ona göre dünyanın ve gelişimin yasaları nelerdi? Düşüncelerinin devletin toplumsal-siyasal bir kurum olarak içerdiği bütün;

A-felsefi- tarihsel,

B-sosyal-siyasal,

C-devlet-millet,

Ç-çok uluslu devlet,

D-çok uluslu toplum,

E-devlet¹⁴⁷ gibi kavramlar üzerinedir.

Sorunun böyle bir analizi ciddi bir önem taşımaktadır. İbrahim Temo gibi diğer bazı Genç Türklerin mason fikirlerinin etkisine girmeleri onların İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni kurmasında etkili olmuştur. Tarihçi Bernard Lewis Modern Türkiye’nin Doğuşu isimli meşhur kitabında bunu ele alır.¹⁴⁸

XIX. yy. sonu ve 20. yy. başlarında Osmanlı Devleti’nin siyasi durumu özel olaylarla karakterize edilir. İktisadi, toplumsal ve siyasi alanlarda ise yeni dengeler ortaya çıkmıştır.

Avrupa ve dışındaki kimi devletlerin kurumsal yapılanmalarında, siyasi ve ekonomik sistemlerinde önemli değişiklikler oldu. Yüzyıllara yayılan ve özünde dengelerin değişimi olan, bu yeni oluşumların başında liderlerin zihniyet değişimi yatmaktaydı. Osmanlı’da siyasi teşkilatlanmanın başında “Sultan” duruyordu. Sultan Osmanlı Devleti’ni mutlak bir şekilde yönlendiriyordu.

¹⁴⁷ Ali Dida, Fillet e Sociologjisë (Sosyolojinin Başlangıçları), Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i KSA të Kosovës, Prishtina 1977, f. 276.

¹⁴⁸ Fatos Neziri, *SHBA një “Forcë Hegjemonë”, një “Perandori” apo një “Forcë e Butë” në Politikën Botërore Aktuale (SHBA, Güncel Dünya Siyasetinde “Hegemonik Gücü”, bir “İmparatorluk” veya bir “Yumuşak Gücü”)*, Tiran 2011.

Ülkede yönetim yapıları üzerinde “Bireyin” gücüne bağlı 500 yıllık zihniyetin değişimi kolay değildi.

Sultan zamanının geçtiğini ve devlette olan toplumsal yaşam yönetiminin üzerinde eski zihniyetin artık gerçeğe yanıt veremeyeceğini hemen anlayamadı. O eski muhafazakârlık halinde bir zihniyete dönüştürülmüştü. Bu sorunun bir tarafı idi. Sorunun diğer tarafı ise uluslararası arenada olan değişimler olmuştu.

Bu değişimler siyasi, mali ve sosyal sektörlerde değişimler getirdi. Ekonominin gelişimi bu sektörlerin dönüşümüne bağlı idi. Aynı zamanda bu süreçler yeni olayların ortaya çıkmasını sağlamıştı. Bunların en önemlisi zamanın Doğu ve Batı'nın büyük imparatorlukları arasındaki siyasi-iktisadi dengelerin değişimi idi. Bunların sonucu uluslararası siyaset sahnesine yeni grupların, ittifakların ve politikaların çıkması oldu. En aktif olan ülkeler Almanya ve İtalya idi. Yeni devletlerin ekonomik gelişimi yalnız ülke içinde büyük karlar sağlayarak değil, aynı zamanda sömürgelerin fethi yoluyla topraklarının genişletilmesine ilgiyi artırmıştı.

Bu ülkelerin hükümetlerinin tepkisine yol açtı, ama aynı zamanda esirleştirilmiş halk kitlelerinin karşı çıkmasını da beraberinde getirdi.

Yaratılan durum yalnız siyasi haklarını değil ekonomik haklarını da arayan halkların “vicdanının” bilinçlendirilmesine neden olmuştu. Onlar zamanın büyük devletlerine karşı Avrupa’da; Rusya, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa, Almanya ya da Doğu’da Osmanlı, Safevi ve Afşar olduğu gibi bağımsızlıklarını kazanmak için savaştılar. Bu gelişmelerden sonra söz edilen devletleri ekonomik-siyasi gelişmelerin belirlediği sosyal unsurların değerlendirilmesiyle ele alabiliriz. Osmanlı Devleti, kurulduğundan itibaren meydana gelen birçok sosyal değişikliklerinin sonucu olarak kozmopolit bir yapı kazanmıştır.¹⁴⁹

Bu gerçek onun varlığının sürekliliğini sağlamak bakımından, son dönemde olumsuz bir etkene dönüştü. Aynı zamanda devletin dağılmasında önemli katkılarda bulundu. XX. yy. başlarına kadar Osmanlı Devleti’nin kapsamlı tablosuna bir göz atacak olursak: Doğu’da ve Batı’da çok sayıda toprak bulundurması ve

¹⁴⁹ Bahaeddin Yediyıldız, *Osmanlı Devleti T.i (Osmanlı Toplum)*, c. 2, İstanbul 1999, s. 44.

ekonomik kârlarını artırması için mücadeleleri Avrupa ve Ortadoğu'daki siyasi güçlerle ilgili ilişkileri devletin siyasal konumları güçlendirmesi anlamına geliyordu. Bunu en iyi Avrupa'da Kazaklar ve Habsburglar arasında ve Ortadoğuda Safeviler ve Avşar (İran) arasındaki bir çok mücadelelerin neticelerinde görmekteyiz.

İran'ı¹⁵⁰ ve Balkanları¹⁵¹ bulundurmak için XVII yy. başlarında Safevi devleti ve XVII. yy. ikinci yarısında Habsburglar ve Kazaklarla arasında geliştirilen savaşları değerlendirmemiz gerekir. XVIII yy.'ın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin aynı zamanda Doğu'da Nadir HAN Avşar¹⁵² ve Doğu Avrupa'da Avusturya ile önemli savaşlar gerçekleştirdiği mühim bir gerçektir.¹⁵³ Onlar Balkanlar'da Bosna, Belgrad vb. varlığını elinde tutmayı amaçladı. Rekabeti kazanması için savaş iki cephede aynı anda gerçekleşti; Doğu ve Batı.

Doğu'da ve Batı'da Osmanlı Devleti'nin topraklarında yapılan çok sayıda savaşta elde edilen başarılı sonuçlara rağmen devlet çok yıprandı. Bu yıpranma devletin hayati sektörlerinin işleyişinde hissedildi ve ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarda olumsuz sonuçlar verdi. Osmanlı Devleti kendini toparlamasına yönelik olarak ciddi bir ihtiyaç hissetti.

Zaman, daha sonraki dönemlerde devletin daha güçlü askerî yüzleşmelerle muhatap olacağını gösterdi. Osmanlı Devleti'nin bu dönemlerde siyasi baskılar altında ezilmiş yorgun bir siyasi varlık olduğunu kabul etmemiz lazım. Bu diplomatik açıdan, ülkede hükümetin kararlarının doğrudan icra edilmesi şeklinde yansıdı. Savaşan tarafların ve halkların tarihinde izlerini bırakmış olan çok sayıda

¹⁵⁰ G. Bayerle, “ *The Compromise at Zsitvatorok*”, *AO*, VI (1980), s. 5-53'den naklen Feridun Emecen, *age*, s. 45 .

¹⁵¹ R. F. Kreutel, Kara Mustafa von Wien, Vienne 1955'den naklen Feridun Emecen, *age*, s. 55; Th. M. Berker, *Double Eagle and Crescent: Vienna's second Turkish Stege and its Historical Setting*, New York 1967; E. Eickhoff, *Venedig, Wien und die Osmanen*, s. 359.

¹⁵² Lockhart, *Nâdir Şah, a Critical Study Based Mainly upon contemporary Sources*, London 1938, s. 223-238.; Faruk Sumer, “*Avşarlar*”, İstanbul 1991, s. 164- 165; M. Mehdî Han (Mırza Muhammed Kevkebî-i Esterâbâdî), *Tarih-i Nâdirî*, Tebriz 1266, s. 70'den; Subhî Mehmet, *Tarih*, İstanbul 1998, 51^b'den naklen Ali Djafar Pour, *Nadir Şah Devrinde Osmanlı- İran Münasebetleri*, İstanbul 1977, s. 92.

¹⁵³ L. Cassles, *The Struggle*, s. 115- 196'den naklen Feridun Emecen, *age*, s. 61.

olayların sonucu olacaktı. Bu şartlarda Avrupa güçlerinin siyasi rekabeti karşısında Osmanlı diplomasisinin kendi kararlarını alırken çok dikkatli olması gerekiyordu.

XVIII. yy.da Osmanlı Devleti'nin politikasının temelini barışın sağlanması oluşturdu. Osmanlı Devleti ile rakip devletler arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi yüzleşilmesi gereken tek sorun değildi. Bir diğer ciddi sorun, merkez-çevre bölgeleri ile ilişkilerin korunmasıydı. Bu bölgeler, Afrika (Kuzey Afrika; Mısır, Suriye) ya da Ortadoğu'da olan bölgelerdi. (Örneğin özel öneme sahip olan Bağdat bölgesi.)¹⁵⁴

XVIII. yy.'ın ikinci yarısının sonunda devletin başında Sultan III. Mustafa (1768-1774) ve I. Sultan Abdülhamid'in (1774-1789) hükümdar oldukları dönemlerde en ağır olaylar oldu. Bu dönemde Osmanlı-Rus ilişkileri büyük öneme sahipti.

Rekabet ve her iki ülkenin siyasi çözümlerinde uyumsuzluğun sonucu olarak meydana birçok savaş geldi; bu bağlamda, (1768- 1774; 1787-1791)¹⁵⁵ Osmanlı-Rus savaşlarından söz edebiliriz.¹⁵⁶ Onları diğer bir ağır olay izlemişti, 1877- 1878 Osmanlı-Rus savaşı.¹⁵⁷

Aslında, XIX. yy.'ın ikinci yarısı Osmanlı Devleti'nin yapısını kapsamlı olarak değiştiren olaylarla doluydu. Değişiklikler sosyal, ekonomik ve politik alanlarda oldu. O dönemde yalnız devletin kaderi değil aynı zamanda halkların kaderi de risk altında idi. Değişikliklerden etkilenen devletin bölgelerden biri de

Balkan Yarımadası olmuştur.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Feridun Emecen, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. I, İstanbul 1999, s. 47-48.

¹⁵⁵ Kemal Beydili, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar. XVIII Yüzyılda Osmanlı- Prusya Münasebetleri*, İstanbul 1985, s. 98'den naklen Feridun Emecen, *age*, s. 65; Gülten Kazan-Natalya Ulçenko, *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*, İstanbul 2003, s. 25; Drujinina, Y. İ., *Kyuçyuk- Kaynardjiyskiy Dogover 1774*, M., 1995, Ekler, s. 332'den naklen Gülten Kazan- Natalya Ulçenko, *age*.

¹⁵⁶ Kemal Beydili, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar. XVIII Yüzyılda Osmanlı- Prusya Münasebetleri*, İstanbul 1985, s. 98'den naklen Feridun Emecen, *age*, s. 65; Gülten Kazan- Natalya Ulçenko, *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler*, İstanbul 2003, s. 25; Drujinina, Y. İ., *Kyuçyuk- Kaynardjiyskiy Dogover 1774*, M., 1995, Ekler, s. 332'den naklen Gülten Kazan- Natalya Ulçenko, *age*.

¹⁵⁷ Mustafa Balcıoğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, I. cild, Ankara 2000, s. 49.

¹⁵⁸ Feridun Emecen, *age*, s. 106; Gülten Kazan- Natalya Ulçenko, *age*, s. 30; Muzafer Bislimi,

Dr. Temo çeşitli halkların kurtuluş hareketleri içinde siyasi çözümler bulmaya çalışmıştı. Balkan ülkeleri sorunlarını çözmek için çeşitli yöntem ve yollar kullanmalarına rağmen bu ülkelerden çoğu; Romanya, Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan ve Karadağ gibi, Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı başardılar. Artık, Arnavutluk ve Makedonya sorunlarının çözülmesi ve gelecekte Osmanlı Devleti ile aralarında olacak ilişkilerinin belirlenmesi kaldı. Nesnel ve öznel nedenlerden dolayı bu bölgeler kendi siyasi hedeflerinden geride kaldılar. Geri kalma nedenlerinden bazıları şunlardı; Osmanlı Devleti için Balkan Yarımadasında bu bölgelerin konumu stratejik-coğrafi, dinsel-sosyal, ekonomik-ticari açılarından özel önem taşıyordu. Onlar devlet için önemli kaleleri temsil ettikleri için Osmanlı hükümeti sürekli bu bölgeyi kendine bağlı tutmuştu. Diğer bir sebep bu bölgelere karşı Avrupa devletlerinin yağmacı amaçları olmuştur. Arnavutluk iki denize Adriyatik ve İyon'a erişimi ve önemli kara-ticaret yolları ile kıta arasında bağlantılı bir köprü olarak hizmet etmişti. Makedonya ise üç ülke ile (Arnavutluk, Makedonya, Yunanistan ve Bulgaristan) bağlanan bölgenin merkezinde bulunuyordu; Osmanlı Devleti'nin konumu Avrupa'nın diplomasisinin kararlarında ciddi olarak ihlal etmişti. Bunların arasında, 1878¹⁵⁹ ve 1913 yılındaki kararlarından söz edebiliriz.¹⁶⁰ Avrupa her zaman Osmanlıları düşman olarak gördü.¹⁶¹ Avrupa için Osmanlılar İslam'a karşı yönelmiş savaşın tek düşman ve engelini temsil ediyordu. Avrupa devletleri Osmanlı Devleti ile girdiği ilişkilerde hiçbir zaman samimi olmamıştı. Osmanlı'yı tahrip etmek için

Shqiptarët dhe Revolucioni Xhonturk (Arnavutlar ve Jön Türk Devrimi), Üsküp 2008, s. 20; Cezmi Eraslan, *Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk*, İstanbul 2003, s. 56; Durmuş Yalçın, Azmi Süslü, Refik Turan, Dursun Ali Akbulut, Yaşar Akbiyik, Nuri Köstüklü, Mustafa Balcıoğlu, Cezmi Eraslan, Mehmet Akif Tural, Cemal Avcı, *Türkiye Cumhuriyeti T.i.*, c. I, s. 10; Editör Ömer Turan *The Ottoman – Russian War of 1877- 1878*, Ömer Turan “*Turkish Documents About the 1877- 1878 Ottoman- Russian*”, s. 321; Ömer Turan *age*, Entela Muço, “*The Russian-Turkish Relationship in the Balkans and Their Attitude Toëards Albania (During the Years of 1877- 1878)*”, Ankara 2007, s. 203.

¹⁵⁹ Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar, II Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, İstanbul 2004, s. 205; Ernest Edmond Ramsaur, Jr., “*The Young Turks Prelude to the Revolution of 1908*”, Neë Jersey 1957, s. 69.

¹⁶⁰ Salih Gülen, *age*, s. 284.

¹⁶¹ Enver Ziya Karal, *Fransa- Mısır- ve Osmanlı İmparatorluğu, 1797- 1802*, İstanbul 1940, s. 32; 105.

tüm yolları kullandılar.¹⁶² Gerçekte Avusturya-Macaristan, Rusya ve Osmanlı Devleti ile yapılan savaşların asıl amacı, Güneydoğu Avrupa ve Balkan topraklarından Osmanlı Devleti'ni söküp atma niyetinde idi.¹⁶³ Devletin geçirdiği tüm bu savaşların tarihi, onun halkının üzerinde de derin izler bırakmaktan geri kalmadı. Osmanlı Devleti'nin düşüşe geçtiğini ilk anlayanlar entelektüeller ve gençlik oldu. Onlar, 1789 yılındaki Fransız Devrimi'nin ideallerinden; “özgürlük, eşitlik, kardeşlik”¹⁶⁴ etkilenererek ve ilham alarak yeni hakların kazanılması ve yeni rejimin kurulması için seslerini duyurdular. Bu gençlerden ve entelektüellerden biri de İbrahim Temo oldu.¹⁶⁵ O, Makedonya'da bulunan Struga şehrinde bir öğrenci idi. Ele aldığımız dönemde İbrahim Temo İstanbul'da, Tıbbiye-i Askeriye Mektebinde okuyordu. Bu mektepte öğrenciler zamanın yeni fikirlerini benimsediler ve onlardan etkilendiler. Onlar ülkedeki siyasi durumun oldukça ağır olduğunu ve bu durumun ülkenin kaderi için ciddi bir tehdit oluşturduğunu anladılar.

Öğrenciler bu durumu yaratan gerçek nedenleri ve bundan sorumlu olanları ve devletin siyasi sisteminin değişiminin gereksinimi konularında bilinçlenmişlerdi. İbrahim Temo önceden beri yalnız devletin içinde değil, devletin dışında da çeşitli ilerici çevrelerle bağlantılara girmiştir.

O Avrupa ülkelerinin liberal fikirlerinden etkilenmiştir. Bu ülkelerden biri İtalya idi.¹⁶⁶ Bunu askeri orta okuldaki anılarının birinde kendisi itiraf etmişti: “*İshak Sukuti, Abdullah Cevdet, Osman Cevdet gibi taşralardan gelen öğrenciler ile... sonra tekrar devrimde görüştük ve onlar büyük katkı sağladılar.*”¹⁶⁷

¹⁶² Yusuf Ziya İnan, *Jöntürklerden İttihad ve Terakki Cemiyetine*, İstanbul 1978, s. 28.

¹⁶³ Muzafer Bislimi, *age*, s. XIX.

¹⁶⁴ Jusuf Hamza, *Tursko- Makedonskite odnosi vo peridot 1850- 1912*, s. 18'den naklen , Muzafer Bislimi, *age*, Üsküp 1988, s. 7; K. Sidovski, *Italija i Makedonija od krajot na XIX vek do 1909 godina*, Üsküp 1994, s. 149- 150.

¹⁶⁵ M. Şükrü Hanioglu, *The Joung Turks in Opposition*, New York 1995, s. 71.

¹⁶⁶ Dr. İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılabı Millîye dair Hatıratım*, Romanya- Mecidiye 1939, s. 14–15.

¹⁶⁷ Dr. İb. Temo, *age*, s. 11.

İbrahim Temo, devlette meydana gelmiş siyasi olayların akışını doğru anlamıştı ve ülke için getirdiği sonuçları anlamıştı. Onlardan biri devletin kaçınılmaz olan yıkılışı idi. Dr. Temo, ülkenin içinde bulunduğu karmaşadan kurtarılması için lazım gelen çözümlerin bulunması gerektiğini düşündü.

II. Sultan Abdülhamit'in uyguladığı hükümetin ve yönetim sisteminin kapsamlı bir reform gerçekleştirmesi tek çözüm yolu idi. Bu şartlarda genç bir entelektüel olarak, siyasi fikirlerini yalnızca arkadaşlarıyla paylaşmak değil onların organize olmalarını ve hayata geçmelerini sağlamak için büyük çaba sarfetti. (reformimi i gjithanshëm i qeverisë dhe sistemit drejtues që zbatonte Abdylhamiti II.)

İbrahim Temo üzerine aldığı sorumlulukların bilincindeydi ve ideallerini gerçekleştirmek umuduyla yeni bir cemiyetin kurulması için girişim başlattı. Bu cemiyetin kuruluşu gençlerle düşüncelerini paylaşmak ve rejime karşı sonradan olacak somut eylemleri organize ettirmek için onlara büyük fırsat verecekti.

Devlet için bu ağır siyasi şartların yaşandığı 1889 yılında, İbrahim Temo yakın arkadaşları olan Abdullah Cevdet, İshak Sukuti ve Mehmed Reşit ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdu.¹⁶⁸ İktidarda olan rejime yönelik O'nun bakışı rejimin silahlı mücadele yoluyla devrilmesi düşüncesiydi.¹⁶⁹

Türk Ansiklopedisi'nde komitenin kuruluş amacı olarak devletin bölünmesini önlemek, 1876 yılının Anayasa'nın yeniden yürürlüğe girmesini istemek ve yabancı müdahalelerine karşı direnmek olduğu anlatılmaktadır.¹⁷⁰

İbrahim Temo, devletin perspektifine cesaretle baktı.¹⁷¹ Devletin sonunu bilmesine rağmen Rumeli ve Arnavutluk'un savaştan kurtulamayacağı fikrinde idi. Dr. Temo İshak Sükuti ile yazışmalarından birinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne

¹⁶⁸ Muzafer Bislimi, *age*, s. 39- 40.

¹⁶⁹ *age*.

¹⁷⁰ Ahmet Tabakoğlu, “*Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi*” *Türk Ansiklopedisi*, c. 14, Ankara 2002, s. 210.

¹⁷¹ Muzafer Bislimi, *age*, s. 44.

katılım tartışmaları sırasında düşüncesini itiraf etmişti. O, mutlakliyetin ortadan kaldırılmasını ve yeniden parlamenter rejime geçilmesini, devletin gelecekteki siyasal gelişmelerinde normal bir süreç olarak tasavvur etmişti. Avrupa halkı, bu yolun üzerinde burjuva demokratik devrimleri yoluyla yürümüştü.¹⁷² Bu çok uluslu devletlerde Avusturya olduğu gibi meydana gelen bir eğilim olmuştu.¹⁷³

Abdülhamit'in mutlakliyetçi rejimi, devletin ve ona dahil halkların sefil durumunun baş nedeni olarak görülmüştü. Ülkede yaratılan durum ile ilişkili devletin işleyişinin düzenli olmamasının köklerinin var olduğunu düşünüyordu. Onun eleştirisi ülkenin yönetiminin beceriksiz, cahil, kötü alışkanlıklara sahip olan Sultan'ın sadık hizmetçisi olan insanlardan oluşması; idarecilerin buna göz yumması, vatandaşlara karşı keyfi davranışlara, rüşvetlere, yolsuzluğa, adaletsizliğe ve haksızlığa göz yumulması gibi olaylara dayanıyordu.¹⁷⁴ Dr. Temo, yönetim sisteminden bu kötülüğün kökten kaldırılması için bir çağrı ile Osmanlı halkına şöyle hitab etti;

“Müslümanlar ve ey sevgili vatandaşlarım !”¹⁷⁵ O'nun patriotik çağrı devletin tüm vatandaşlarına yönetiliyordu. Fakat aynı zamanda onda iman unsurunun ayırımı oluyor. Sorunun bu şekilde ele alınmasının sebebi devletin bulunduğu durumdan kaynaklanıyordu. Zamanın siyasi şartlarında İslam inancının unsuru Abdülhamit hükümetinden bir ilerleme beklemek için daha leyhine idi. Ancak diğer inançlara ait olan halkların kitlelerini de dışlamadı. Dr. Temo'nun tutumu çeşitli etkenlerden etkilenmişti. İlk sırada büyüdüğü ortamın etkisi gelmektedir. İbrahim Temo, Arnavut idi ve tek bir din inancına sahip olan bir ülkeden gelmiyordu.

Arnavutlar için, milli ilgisinin önünde tüm insanlar, Hıristiyan ve Müslümanlar eşit idi. Onların içinde Abdülhamit sisteminin içinde beraber acı çekenler bulunmuştu. İkincisi onun entelektüel hazırlanışı. Dr. Temo kendi tutumunu

¹⁷² Kristaq Prifti, *age*, s. 411.

¹⁷³ *age*, s. 42.

¹⁷⁴ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 58, f. 17-18, Behaaddin'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁷⁵ Massami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul 1992, s. 94- 95.

söz edilen sorunla açıktan ilişkisi olmamış bazı üyelere yönelik hazırladığı yazılarında açıkça sundu.¹⁷⁶

Yanya'ya gerçekleştirdiği ziyaret vesilesiyle “Tuna” gazetesinde yazdığı makalesinde, devletin memurlarının, Halifelik'i hangi yozlaşma derecesine götürdüğünü üzüntülüyle ifade etmişti.¹⁷⁷ Devletin yetkililerinin tutumu Osmanlı Devleti'nin prestijine uluslararası arenada çok ağır hasar vermişti. O, iktidarın sağlanması ve güçlendirmesi için olumsuz bir şekilde etkilenmişti. Buna rağmen Dr. Temo şöyle yazıyordu: “benim umudum var, umutsuzluk durumu yok, çözümsüz yol kalmadan yok”. O, yönetim sistemindeki aksaklıkları anlatarak bunun kökten değiştirilmesi konusunda halka seslendi.¹⁷⁸ Entelektüel bir adam olarak, olgunlaşmış siyasi yargı ile devletin girdiği durumdan çıkış yolunu o anki iktidarda olan mutlakiyetçi rejimin devrilmesinde görüyordu. O'nun siyasi düşüncesini anlamamız için bunu özellikle vurgulamalıyız.

Batı Avrupa devletlerinden Osmanlı Devleti'ne devrimci fikirler daha sonra yayılmasına rağmen, onlar Osmanlı istihbaratı ve gençliğinin siyasi düşüncesinin olgunlaşmasında olumlu şekilde etkilendi. İbrahim Temo, devletin yapılarına karşı gereken tutumunda kesin kararlı idi.

İbrahim Temo devletin varlığı ve geleceği için asıl tehlikenin Abdülhamid değil, sistemin ve onun yapıları olduğunu anlamıştı. Ona göre, Abdülhamit'in tahttan indirilmesi veya öldürülmesi (rejime karşı nefretle beslenen entelektüeller ve halkın bir kısmı Abdülhamit'in ölmesini o zamana kadar vardığı tüm acıları için kurtuluş olarak değerlendiriyorlardı) yalnız sorunun öznel unsurunu ortadan kaldıracaktı. Ancak nesnel etken olmayacaktı.

Dr. Temo, devletin geçirdiği ağır siyasi durum ile ilgili olarak Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında karşılaştırmalı bir analiz yaptı. O, devletin geleceğini karanlık olarak öngörüyordu. Analizinde ise bu sorunun çözüm yollarını

¹⁷⁶ *AQSH, F. 19, V. 1 Eylül 1899, D. 31, f. 29- 34, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderilen mektubu.*

¹⁷⁷ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 21, f. 37, İb. T'nun yazısı.*

¹⁷⁸ *idem*

sunuyordu. O'nun düşüncesine göre bu projenin gerçekleşmesi için dört şartın sağlanması gerekiyordu;

Birincisi, uluslararası sözleşmelerine yönelik İtalyan işgalına karşı kendi statükosunun korunması gerekirdi.

İkincisi, İtalya ile aralarındaki çatışma mutlaka düzenlenmeliydi,

Üçüncüsü, Lahey Kongresi yoluyla devletin toprak bütünlüğünü korumalı,

Dördüncüsü, hükümet beş büyük krallığa karşı askeri seferberliği sonlandıracağını, iç işleri ile uğraşacağını ve sınırların işlerini sivil ellere bırakacağını açıklamalıydı.

Toplumsal-siyasi süreçlerin gelişimi ile ilgili İbrahim Temo zamanın zihniyetinden oldukça farklı bir vizyona sahipti. Onların gelişmesini olgunlukla ve sakinlikle görüyordu ve böyle olması gerektiğine inanıyordu. O, tüm bu siyasi karmaşayı toplumsal gelişme sürecinde doğal bir şey olarak gördü. Onun görüşü devletin krizi çözmesi için sunduğu önerilerine de yansımıştı. Dr. Temo'nun düşüncesi ülkenin, gelişmiş Avrupa ülkelerinin takip ettiği gelişme yolunun aynısını takip etmesine dayanıyordu. Onlar devrimler sayesinde, kendi halklarının ilerlemesini elde etmişlerdi. İngiltere, Japonya ve Rusya'yı örnek olarak değerlendirdi.¹⁷⁹

Dr. Temo sosyal açıdan mücadele edilecek yönlere de dikkatleri çekmişti. O Türk halkının, merkezde veya taşralarda uzak bölgelerde devletin yozlaşmış yetkililerden ayırımını yaptı. XIX. yy. sonlarında İbrahim Temo bu manada şu noktayı vurguladı; savaş Türk halkına yönelik değil, devletteki II. Sultan Abdülhamit'in hizmetkarlarına karşı yapılmalıdır.¹⁸⁰

O, siyasi faaliyeti boyunca Arnavut ulusal sorunları ele alındığında büyük dikkat gösterdi. Türk milletinin içerisinde genelde, Arnavut milletinin özelliğinde

¹⁷⁹ *idem.*

¹⁸⁰ *idem.*

çatışmaların arasında olan beraberlik ve özelliklerin ayrımını yapmayı biliyordu. Dr. Temo onların mücadelesini diğer ülkeler ile ilişkili olarak analiz etti.¹⁸¹

Bu muhakeme onun yanlış yola düşmesine izin vermemiştir. O, paralel olarak iki cephede çalıştı; *a-* Jön Türk Hareketinin ana yönü olan, Abdülhamid rejimine karşı kurtuluş mücadelesini yerine getirmek, *b-* o anki rejime karşı yönlendirilen ve ulusal bağımsızlık niyetinde olan Arnavut kurtuluş hareketine. İbrahim Temo başka bir fikir daha geliştirdi; devletin siyasi durumu üzerinde olan fikrini. Osmanlı siyasi sınıfının geneli ve özellikle Türk siyasi sınıfı ülkedeki siyasi krizin çözülmesinin yalnız Müslümanlara değil Hıristyanlara da ait olduğunu düşünüyordu. İbrahim Temo bu hedefe ulaşmak için, yalnız devletin içindeki ilerici güçlerle işbirliği değil, aynı zamanda onun topraklarının dışında olan ilerici çevrelerle anlaşmak, hatta onlarla yeni ittifaklar kurmak düşüncesinde idi. Derviş Hima'dan “*İtalya’da olanlarla bir iş yapabilirse*” onu bilgilendirmesini istemiştir.¹⁸²

1902 yılın Paris'te düzenlenen ilk Kongre'sinde, Genç Türkler taktiklerini değiştirdiler. Onların çoğu Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinin milliyetlerin hareketlerinin desteğine bağlı olduğunu iddia etmişlerdi. Fakat bu destek ancak onlara özgürlük, eşitlik ve ulusal haklarının vaat edilmesiyle temin edilecekti.¹⁸³ Bu görüş, Jön Türklerin demokratik ve emperyalistlere karşı belirgin karaktere sahip olan tüzük programında açıkça ifade edilmişti.

Bu Kongre'ye İbrahim Temo da katılmıştı.¹⁸⁴ O'nun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aktivistlerinin siyasi konumlarına (Prens Mehmet Sabahaddin ve Ahmet Rıza) yönelik eleştireci tutum takındığını vurgulaması önemli bir değer alıyor. Onlar Prens Mehmet Sabahaddin'in görüşlerini dayanıklı ve demokratik olduğu için desteklemişti. Prens'in nihai amacı Anayasa'nın ilanı idi. Onun gerçekleştirmesinin yolu ise silahlı ayaklanma olmalıydı. Abdülhamit'e kendi meşru haklarını rica etmemesi onu silah gücü ile zorlaştırması için zaman gelmişti.

¹⁸¹ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 13, “*Çalışalım*” defterden naklen Kristaq Prifti, *age*, s. 57.

¹⁸² Kristaq Prifti, *age*.

¹⁸³ Dr. İbrahim Temo, *age*, s. 183.

¹⁸⁴ Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar*, İstanbul 2004, s. 94.

İbrahim Temo'nun düşüncesine göre devletin kötü durumu halkın yetersiz eğitim düzeyinden de etkilenmişti. O, toplumun ve devletin ilerlemesini zorunlu bir araç olarak görüyordu. Durumun geçirilmesi için O'nun önerisi kitlesel okulların açılmasına dayanıyordu. O sorunu uzak görüşlü bir şekilde değerlendirdi. Eğitim ve kültürün yalnız devletin merkez bölgelerinde odaklanmaması gerektiğini aynı zamanda tüm çevre bölgelere de yayılması gerektiğine inanmıştı. Dr. Temo'ya göre devletin kaderi yalnız Türk milliyetine sahip olan halkın meselesi değil tüm halklara mensup bir sorun idi. Bu, kapsamlı konu ulusal sorun ile yandan bağlanmıştı.

Bu açıdan bakıldığında İbrahim Temo, Arnavutluk'ta okulların açılmasının özellikle Arnavut dilinin öğretilmesi ve Osmanlı Devleti ile Arnavutlar arasındaki bağlantıların daha da güçlendirmesi için imkân yaratacağı fikrindeydi.

İbrahim Temo'nun bu öngörüşlü düşüncesi hükümet yetkililerinin düşüncelerine karşı gelmişti. Devlet adamları, halkların ana dilinde okulların açılmasının rolünü bilmelerine rağmen onlar okulların açılmasını önlemek için çaba gösterdiler ve bir yere kadar da amaçlarına ulaştılar denilebilir. Bu insani grubu devletin acil ilgileri için değil, anki ilgilileri için düşündü. Dr. Temo cesur ve korkusuz bir eylem adamı idi. O, kendi fikirlerini arkadaşları ile pratikte icra etmek istedi. Bu nedenle rejime karşı açık eylemlere geçilmesini önerdi. İbrahim Temo'nun düşüncesine göre Abdülhamit'e karşı harekete geçmekte geç kalmışlardı hatta *ona karşı eleştiri yapmakta gecikmişlerdi.* ve elde ettikleri sonuçlar arzu ettikleri gibi değildi. Bu tutumu 1902 yılında Paris'te düzenlenen konferansta açıkça şöyle ifade etmişti;

*"... Bugüne kadar Sultan Abdülhamid rejimini eleştirmek ile sınırladık ama bunu yapmaya devam edersek iktidarı elimize aldığımız zaman hazır olamayacağız"*¹⁸⁵

Sultan'ın gerçekleştireceği reformlara Dr. Temo'nun güvensizliği Arnavutlara gönderdiği beyanname metinlerinde açık bir şekilde ortaya konmaktadır.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Dr. İbrahim Temo, *age*, s. 183.

Bu konuda O'nun faaliyetini analiz altına almak istersek cemiyetin yöneticileri, üyeleri ve diğer destekleyicilerinin faaliyetlerine İbrahim Temo özel ilgi göstermektedir. İbrahim Temo insanların manevi ve siyasi durumunun önceki gibi olmadığını farkındadır. Siyasi sınıf zaman geçtikçe parlamenter sisteme geçilmesini istemekteydi. Bu konuda Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinden gelen gençler ve öğrencilerin olumlu bir etkisi olmuştur.¹⁸⁷

Dr. Temo'nun Ermeni meselesinine yaklaşımı da rejime karşı olan mücadelelerinde olumlu etki sağladı. Onların hareketi hükümet sistemini değiştirme konusunda yardımcı bir güç olacaktı. Dış etken olarak bakıldığında Orta Doğu sorunları somut olarak belirtmek gerekirse Kuzey İran olayları (Güney Azerbaycan) İbrahim Temo için Osmanlı Devleti'nde mevcut olan iç durumu olumlu etkiledi. Merkez-iktidar ilişkili muhalif siyasi kuvvetler ve geniş kitlelerin konumu O'nun hareketine önemli bir destek sağladı. Mevcut kargaşada Şah'ın davranışları yüzünden ortaya çıkan olaylar Şah'ın sonunu işaret etmişti.¹⁸⁸ Ancak İran'daki durumu Sultan'a karşı sesini yükseltmek için kullanmaya çalıştı. Bu çabalamaların amacı, Sultan eğer halkına karşı tavrını değiştirmezse sonunun İran Şahı gibi olacağı konusunda uyarmaktı. Ülke içindeki siyasi durum ağırlaşmaya devam ediyordu ve Balkanlarda özgürlüklerini isteyen halklar kendi devletlerini Avrupa'lı Büyük devletlerin oyunları için seferber etmeye hazırdılar. Onlar devletin içinde bulunduğu zor şartları kendileri için kullanmayı düşündüler. Bu şekilde desteksiz ve zayıf Balkan halkları zarar görecekti. Devletin yaşadığı zor duruma karşı en fazla tepki gösteren halklar Romen ve Arnavut halkları idi.

Her iki halk mertlik ve yiğitlik gibi en iyi erdemleri göstererek özgürlüklerini tehdit edecek her düşmana karşı direnmiştir. Bu ülkeler beklenen şiddetli mücadelede hazırlıklı olunması için halk taburları organize ettiler. İbrahim Temo olayların

¹⁸⁶ *AQSH, F. 19, V. 10 Ocak 190, D. 31, f. 121- 122, İb. T'nun Prens Sabahaddin'e gönderdiği mektubu.'den naklen Kristaq Prifti, age, s. 189.*

¹⁸⁷ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 18 naklen Kristaq Prifti, age, s. 73.*

¹⁸⁸ Dr. İbrahim Temo, *age*, s. 67- 68; Edward G. Broëne, *The Persian Revolution 1903- 1909*, (Cambridge 1910), s. 10- 11; *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/11, f. 69, İb. T'ya gönderilen imzasız ve isimsiz bir mektubu.*

farkında olduğu için özgürlük yolunda onları destekledi. Derviş Hima'ya şöyle yazmaktadır: “Bükreş'teki Arnavutlardan 2000 gönüllü gelecek” Aynı zamanda kendisi Dobruca'ya gideceğini ve orada Arnavut, Yunan ve Ulahlardan oluşan bir tabur kuracağını söylemektedir.

Fark ederiz ki olaylar çok hızlı bir şekilde geliyordu. Entelektüeller devlet ve halklar için daha iyi bir çözüm bulunmasını sağlamaya çalışıyorlardı. İstanbul'daki durum oldukça ağırdı. Devletin kötüleşen durumunun düzeltilmesi için ilerici güçlerin yaptığı tüm çabaların ümitsiz olduğu görünüyordu ve ittifaklar kurmak zorundaydılar. Vatanın gereksinimi, yurtsever güçlerden hayatın verimini arttırmalarını istemektir. Bu kritik dönemde Dr. Temo işbirlikçisi Azeri takma ismini kullanan Halil Rıfat Paşanın oğlu Ahmet bey tarafından Abdülhamit'in tutumunun İngiliz politikasını olduğundan haberdar oldu. Galiba İngiliz Başbakanının gelişinin faydasız bir iş olmadığı görülüyordu.¹⁸⁹ O'nun diğer başka bir işbirlikçisi ve arkadaşı ise O'na gönderdiği bir mektubunda, Türkiye'nin sorunlarını paylaştıktan sonra kendisinin hayatını feda etmeye hazır olduğunu yazıyordu.¹⁹⁰ Yukarıda zikredilen şartlar yüzünden yaratılan durgun durumu iki kuvvet kullandı. a- anarşistler ve b- hükümetin muhalifleri. Onlar, çeşitli siyasi nedenler ile komplolara ve tutuklamalara hazırlanıyordu. İyi ya da iyi olmayan ancak ayrılıkçı olan niyetlerinin uygulanması, aktivistlerin örgütlenmiş işine zarar vermekten başka bir işe yaramayacaktı.¹⁹¹

Paris'te düzenlenen 1902 yılındaki Jön Türkler'in birinci kongresinde Ermenilerle, kolon sistemini reddetmeleri ve projeden çekilmeleri nedeniyle bir anlaşmaya ulaşamadı.

Ahmet Rıza ise öğrencileri ile Avrupa devletlerinden yardım istemeyi kabul etmemişti. Bu sorunla ilgili üç toplantı düzenlendi ve toplantılarda kuvvet

¹⁸⁹ AQSŞ, F. 19, V. 30 Mart 1899, D. 32/1, s. 93, Azeri'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹⁹⁰ AQSŞ, F. 19, V. 6 Aralık 1898, D. 32/1, s. 85- 86, Azeri'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹⁹¹ AQSŞ, F. 19, V. 9 Aralık 1899, D. 32/1, s. 97- 98, Azeri'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

tartışmaları oldu.¹⁹²

Bu dönemde İbrahim Temo arkadaşları ile birlikte siyasi broşürler hazırlayıp her yerde onları dağıtmak için ellerinden geleni yaptılar. Devletin siyasi durumunun değerlendirmesi ile ilgili olarak Dr. Temo'nun kapsayıcı ve birçok planlı bir şahıs olduğunu kabul etmeliyiz.

Bunu ispatlamak için şu sorunun cevabını analiz etmek gerekmektedir;

a- siyasi ve devrimci faaliyetini geliştirdiği zamanın şartları

b- dünya ve onun gelişiminin yasaları, devletin toplumsal-siyasi bir kurum olarak genel çerçevesinde felsefi-tarihi ve toplumsal kavramlar üzerinde ve özellikle devlet-ulus, çok uluslu devlet, çok uluslu toplum ve imparatorluk gibi konularda O'nun kavramsal fikri.

Sorunun bu şekilde analizi, Dr. Temo'nun bazı Jön Türkler gibi mason fikirlerinden etkilendiği için özel bir önem taşıyor.

Bernard Lewis kendi eserinde (Modern Türkiye'nin Doğuşu), İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasında bu fikirlerin teşvik edici etkenler olduğunu yazmaktadır. İbrahim Temo'nun ülkedeki siyasi durum ve yönetim sistemi üzerindeki değerlendirmeleri, zamanın gazetelerinde Uhuvvet gazetesi gibi yayınlanan siyasi makalelerinde, siyasi panfleterde Cemiyetin eylemcileri arasında yapılan yazışmalarında, kitaplarda ve el yazmalarında fikirlerinin tanıtımını yaptı. Bunlar arasında "Makedonya Komedieleri" makalesinden söz edebiliriz. Bu yazıda şu anki sisteme ve onun yöneticilerine karşı yaptığı eleştiriler ile yetinemediğini görmekteyiz.¹⁹³ Bu yazılarda İbrahim Temo hareketin eylemcilerini hatalı olduğu zaman hangi rütbede olursa olsun eleştirirdi. Temo gerçek bir lider olarak bu bireylere cemiyetin yararına hareket etmek ve başarılı olunması için talimat veriyordu. Bunlar arasında yukarıdaki adı geçen "Makedonya Komedieleri" makalesinden söz edebiliriz.¹⁹⁴ Aynı zamanda O yalnız Arnavut halkına değil Türk

¹⁹² AQSH, F. 19, V. 21 Şubat 1902, D. 32/8, s. 279, Şeh Şefki Celaleddin'in İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹⁹³ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 68- 68/1, İb. T'nun mektubu.

¹⁹⁴ AQSH, F. 19, V. 21 Şubat 1902, D. 32/8, s. 279, Şeh Şefki Celaleddin'in İb. T'ya gönderilen

ve Romen halklarına da ortak amaç için, Abdülhamit sisteminin devrilmesinin gerçekleştirilmesi için güçlerini birleştirmeleri ve bilinçlendirilmeleri gerektiği şeklinde çağrılar yapardı. İbrahim Temo'nun fikirlerini "Uhuvvet" gazetesinde yayınlanan "Osmanlı Avrupa Meselesi" makalesinde görebilmekteyiz.¹⁹⁵ O'nun çalışması "Uhuvvet" gazetesinde zamanın olayları üzerinde bir makale yazan ve X takma adını taşıyan yazara yönelik, analiz-eleştirel bir yazıdır. Bu yazı yoluyla Dr. Temo bazı hassas konuları açıkladı:

A- Makedonya'nın siyasi konumu. O yalnız Türkiye ve Bulgaristan arasında değil, Türkiye ve küçük Balkan devletleri arasında da bir çatışmayı temsil ediyordu. Makedon sorunu, Avusturya ve İtalya arasındaki sürtüşmeleri artırdı.

B- sosyal ve siyasi kavramlar ile ilgili:

b/1 Osmanlı Avrupa

b/2 Makedon milliyeti

b/3 Arnavut milliyeti

b/4 Arnavut halkı

C- Makedonya'da kriz oluşturulmasının nedenleri. Burada şu sorunlar ele alındı;

"c/1- Balkanların küçük devletleri,

c/2- 150 yıldan beri çürümeye başlayan onların hükümetleri

D- Çok uluslu devlet ve vatandaşlarına yönelik ana yükümlülükleri.

d/1- onlara eşit bakılması. Dr. Temo Osmanlı Devleti'nde devlet ve değişik halkların temsilcileri olan vatandaşlar arasındaki ilişkiler somut örnek olarak ele alındı.

E- Balkanlarda Türkiye'nin karmaşık siyasi durumu ve Avrupa devletlerinin Türkiye ile ilişkileri,

mektubu.

¹⁹⁵ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 46- 48, İb. T'nun mektubu; f. 68- 68/1, İb. T'nun mektubu.

F- Sorun üzerinde somut fikirleri vererek rekabetin sonucu ve sonraki gelenleri öngörmüştü.

G- Balkanlar'da Makedon-Arnavut sorununu çözmenin yollarını sunmuştu.

O'nun çalışmasının devlet için endişelenen ana konuları açıkladığını görmekteyiz. Yazıdan, soruna yüzeysel değil özünden bakıldığını anlıyoruz. İbrahim Temo'nun rasyonel bakışlarını “*onların hükümeti 150 seneden beri çürümeye başlamıştı*” satırından fark edebiliriz. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kriz, Abdülhamit döneminde gerçekten kötüleşti. Ancak krizin III. Sultan Mustafa zamanından (1757-1774),¹⁹⁶ gelen kökleri vardı. Makalesinde, İbrahim Temo'nun devlet ve çok uluslu devlet kavramları üzerinde net bir fikir sahibi olduğunu açıkça görebiliriz. Fikirlerini Makedonya krizini değerlendirdiğinde şu şekilde ifade ediyordu; “*krize sebep olan yalnız küçük Balkan devletleri değil... aynı zamanda kendi hükümetidir.*” Bu olguda “*onların hükümeti (Makedonya'da yaşayan halk) Osmanlı Devletidir*”

XIX. yy.'ın ikinci yarısında Makedonya sorunu karmaşık bir sorun haline geldi. Dr. Temo meseleyi daha net bir şekilde “*Makedon Komedi*” makalesinde ele aldı.¹⁹⁷ Yazısında İbrahim Temo Kosova ve Manastır'da Bulgarların mutlak varlığını argümanlarla reddetmesini amaçladı. Makale, Bulgaristanın Makedonya üzerindeki iddialarını açıkça ifade ettiği ve bu yönde somut isteklerini sunduğu zamanda yazılmıştır.

Dr. Temo'nun rasyonel düşüncesinin sonucu olan diğer makalesi “*Avrupa'yi aldatıyorlar*”¹⁹⁸ oldu. Makale XIX. yy.'ın ikinci yarısında Rusya ve Osmanlı devletlerinde meydana gelen olayların gelişiminin siyasi bir analizidir. Birkaç satır ile karşılaştırmalı tahlil yoluyla her iki ülkenin siyasi-sosyal gelişmelerinin sentezini, kalkınma yolunda karşılaşılan ilerlemeleri ve eksikliklerini vermeyi başardı.

¹⁹⁶ Salih Gülen, *Osmanlı Padişahları*, s.204-207.

¹⁹⁷ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 68- 68/1, İb. T'nun yazı.*

¹⁹⁸ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 35, İb. T'nun yazı.*

Çalışmasında devletin düşmanlarının nasıl Abdülhamit'in siyasetini kullanarak onu içerden tahrip ettiklerini göstermekteydi. Balkanlardaki, özellikle Makedonya'daki siyasi kriz ülkenin durumunun açık bir ifadesidir. Yazar, tüm bu durumun arkasında Slav parmağının olduğunu vurguladı. Yazıda Rusya'nın geleceğe yönelik gerçek planları ve o yönde eylemleri açıklandı. Makalenin yazım amacı ülkeyi tehdit eden tehlike hakkında uyarı yapmak oldu.

Aynı zamanda dostluk kisvesi altında devletin sırtından ona bıçak sokan iç ve dış düşmanlardan kurtulunması için çağrılar yaptı. Aşağıda bu metnin tamamını veriyoruz;

“Rusya 1858 yılında dersini aldıktan sonra kendisini topladı ve ordusunu, eğitimini ve sanayisini reforme etti. Bazı milletler ise bu asrın ilk çeyreğinde Abdülhamit'in hain şüphelerinden daha fazla yararlanarak, Türkiye hükümetinin zulümlerinden muzdarip olduğu için onu yıkmayı hedeflediler “kale, içerden alınır” ata sözünü akılda tutarak Türkiye'nin itibarını büyük bir ölçüde azaltmak hedefine ulaştılar. Makedonya ve Ermenistan meselesinde Slav parmağı vardır. Rusya ise Büyük Peter'in vasiyetnamesini uygulamaya çalışarak O'nun rolünü oynamasını istemektedir. Ancak Avusturya ile birlikte Balkanlar'a burnunu sokamayacağını düşünerek, Selanik, Manastır, ve Kosova vilayetlerinde proje-reformların uygulanması konusunda Sultan'a baskı yapmak için Büyük Devletlerden onay aldı.”¹⁹⁹

İbrahim Temo'nun düşüncesi Prens Sabahaddin ve Luftullah Bey'e 1902 yılında gönderdiği mektubunda da teyit edilmektedir. Mektubunda Rus Çarı tarafından Osmanlı Devleti'ne ve Arnavutluğa yöneltilen tehlikeler anlatılıyor.²⁰⁰

Dr. Temo Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerle ilgili çok sayıda makale yazdı. Bu şekilde daha önce söylenmeyen gerçekler hakkında kamuoyunu bilgilendirmeye çalıştı. Onun yazılarının sadece bilgilendirici bir karakterde olmadığını da vurgulamak gerekmektedir. Aynı zamanda olan ve olabilecek olaylar

¹⁹⁹ *idem.*

²⁰⁰ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 52- 53, İb. T'nun yazı.*

üzerine orijinal düşüncüler vermektedir. O'nun, dönemin siyasi gelişmelerine ayna tutan net yargılamaları vardı. Bu makalelerinden biri "*Berlin antlaşmalarına kadar Doğu meselesinin aşamaları*"²⁰¹ başlığını taşımaktadır. İbrahim Temo'nun bu mesele hakkında düşüncesi şöyledir: Bu mesele İstanbul'un (1453 yılında) Osmanlılar tarafından alınmasından itibaren başlamış ve Çar II Ekaterina politikasının sayesinde daha da kötüleşmişti.

Makalede, Rusya tarafından deniz hattının üzerinde, Karadeniz ve Akdeniz'e tam hakim olmayı amaçlayan çarın yayılmacı politikaları detaylı olarak açıklanıyordu. Karada Rusya, Polonya'nın bütününe kendisine katmak için Avusturya-Prusya hakimiyetine karşı yapılan savaşa yardım etmişti.

Dr. Temo çalışmasında Osmanlı Devleti'ne yönelik Avrupa devletlerinin ilgileri ve ona karşı yapılan ittifaklar ve taraflar arasındaki ilişkiler üzerine detaylı bir açıklama yapıyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelerin, üç anahtar olay ve Avrupa diplomasisinin tutumu üzerindeki etkileri değerlendiriliyordu. İbrahim Temo'ya göre bu üç anahtar olay şunlar idi;

1-1699 yılında imzalanan Karlofça antlaşması,²⁰²

2-1718 Pasarofça antlaşması²⁰³

3-1789 Fransız ihtilali.²⁰⁴

İbrahim Temo Prens Sabahaddin'e gönderdiği yazışmalarından birinde Osmanlı Devleti'nin ileride karşılaşılabileceği gelişmeler hakkında endişelerini bildirdi. Mektubunda Türkiye'ye karşı Rus Çarı'nın ve kutsal toprağın koruyucusu Hacı Gilyomi'nin amaçları hakkında düşüncelerini belirtti. Aynı zamanda Güneybatı Balkan Yarımadası'nda Arnavutluk, Selanik ve Edirne'de, mevcut kritik siyasi durum hakkında bilgi verdi. Dr. Temo, Osmanlı Devleti'nin çökmesi tehlikesini yurttaşlara yönelik bir temyiz yoluyla açıkladı. "*Artık hepimizce Osmanlı Devleti'nin*

²⁰¹ *idem.*

²⁰² Mustafa Balcıoğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, I. cild, Ankara 2000, s. 49.

²⁰³ *age*, 49.

²⁰⁴ *age*, s. 30.

kurtuluşunun olmadığı bilinmektedir.” diyordu. Kinayeli olarak şöyle yazmıştı; *“onun yatağının başında yasadışı varisleri Slavlar ve Yunanlar duruyor”*.²⁰⁵

Bu nedenle İbrahim Temo şu tavsiyede bulunmuştur *"Gözlerinizi açın ve birleşin."*²⁰⁶ Bu üç kelime ile siyasi sınıfı, halkı ve özgürlüğü seven Osmanlı'nın tüm halkı için çok önemli mesajlar ortaya attı. Cümlelerin birinci kısmı ile *"Gözlerinizi açın"* diyerek Dr. Temo, kurtuluş hareketine hizmet etmek için yurtiçi ve yurtdışı siyasi konjonktürlerin kullanılması gerektiğini anlatmaya çalıştı.

Cümlelerin ikinci kısmı (*"birleşin"*) ile ise rejime karşı savaşta tüm halkın birleşmesi için artık zamanın geldiğini anlatmaya çalıştı.

XIX. yy.'ın sonu ve XX. yy.'ın başındaki önemli gelişmeler İbrahim Temo tarafından farkedilmişti. O gelişmeleri eleştirel bir gözle değerlendirdi. Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa devletlerinin tutumu üzerine O'nun görüşlerini *"Osmanlı Avrupa Meselesi"* adlı makalesinde sundu.²⁰⁷ Çalışmasında zamanın birkaç önemli sorununu tek bir cümle ile topladı: *"Osmanlı Avrupa meselesi Osmanlı Devleti için yaşam ya da ölüm meselesidir."*

Makalede ele alınan fikirler tamamıyla siyasi idi. Bu fikirler şunlardır

- A- Avrupa'dan Türklerin sürülmesi.
- B- Avrupa Büyük Devletleri arasında şiddetli rekabet
- C- Londra, Paris ve Berlin antlaşmalarında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün teyid edilmesi

İbrahim Temo, makalesinde Balkanlararası siyasi rekabetin analizi yoluyla sorunun çözümü hakkında bilgi vermektedir. Aynı zamanda, hükümetin beceriksiz ellere düştüğünü ve Bab-ı Ali'nin iktidardan soyutlanıp, geri bir siyasiye araç haline geldiğini üzüntüyle vurguladı.²⁰⁸

O'nun düşüncesi Paris'te düzenlen kongrede 47 delege tarafından oybirliğiyle kabul edildi. Orada, Osmanlı Devleti'nin hükümdarı olarak Abdülhamit'in

²⁰⁵ AQSŞ, F. 19, V. s'ka, D. 21, f. 28. İb. T'nun çağrı.

²⁰⁶ *idem.*

²⁰⁷ AQSŞ, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 81- 82, İb. T'nun yazı.

²⁰⁸ Ernest Edmond Ramsaur, Jr., *age*, s. 66.

kabiliyetinden daha fazlasının beklendiği belirtildi. İbrahim Temo, insan haklarının bir destekleyicisi idi. O Sultan'ın şahsiyeti karşısında korkmadı. Aksine Sultan'ı cesaretle ve değişik argümanlarla eleştirdi. Bir makale yoluyla II. Abdülhamit tarafından Jön Türklere yönelik “güya onlar Osmanlı ve Müslümanlara karşı fanatikler tarafından yapılan tecavüzlere karşı çıkmamaktadırlar” şeklindeki iddiayı yalanladı.²⁰⁹ Bu suçlamaya karşı Abdülhamid'in söylediklerinin doğru olmadığını ispatlamıştı. “*Kendisi Paris basınına Müslümanlar'ın kötü ve uğursuz bir maceracının kurbanı olduğunu yazdı*”²¹⁰

İbrahim Temo yazılarında Abdülhamit hükümetinin başarısız ve gerici politikasının yalnız İslam inancına mensup olmayan halkların vatandaşlarına yönelik değil aynı zamanda Müslüman vatandaşlara karşı da aynı olduğunu çeşitli argümanlarla ispatlamaya çalıştı.

1901 yılında Dr. Temo kendisi Rumeli vilayetlerinde zamanın mevcut karışıklıkları ile ilgili bir proje hazırladı ve Kraliyet Sarayına gönderdi. Projede ele aldığı konular şunlardı;

1-Rumeli'de meydana çıkan sıkıntılar,
2- Cenevre'de Bulgarlar, Yunanlılar tarafından bir kongre düzenlenmesi, kongreye yabancı gazetecilerin katılması. Kongrenin amacı Rumeli'nin imha edilmesiydi. Orada yapılacak propaganda Avrupa kamuoyunu etkileyecekti. Bu şartlarda İbrahim Temo şunları öneriyordu:

a- Yunan ve Slav propagandasına itiraz edecek bir komite oluşturulması.

b- Komite Arnavutlar tarafından kurulacak ve Türk hükümeti bir şey bilmiyormuş gibi davranacak,

c- Komite, Müslüman, Ortodoks ve Katolikler dahil olmak üzere altı üyeden oluşacaktı.

²⁰⁹ AQSŞ, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 54- 55, İb. T'nun yazı.

²¹⁰ *idem.*

ç- İstatistik bilgileri, haritalar vb ile propaganda yapılmaya başlanacaktı. Bunu üç dine mensup olan halkın eşit şekilde yaşadığına ve Sultan tarafından yapılması beklenen reformlar için halkın hazır olduğuna Avrupa kamuoyu ikna edilecekti.

d- Komite bundan sonra Avrupa'yı gezecek.

e- Komite tarafından bir yanlışlık yapılacak olursa hükümet sorumlu olmayacaktı (çünkü "güya" o bir şey bilmiyordu)

f- Dr. Temo komitenin karşılayacağı masraflar hakkında şöyle bir teklif sunmuştur: Tören ve bayramlar gibi merasimlerde şık görünmek için 1000 liraya kılık kıyafet harcaması ön görülmüştür.

g- İbrahim Temo Ulahlar için de aynı şeyin yapılabileceğini **önermektedir**.

i- Dr. Temo, Bulgarların desteklemesi durumunda bir grup Yunan'ın gideceğini hükümetine bildirdi.²¹¹ Onun için acele edilmelidir.

İbrahim Temo, Bulgarların Makedonya'da üzerinde hak iddia ettikleri bölge ile ilişkili bir makale yayınladı. Makalede somut tarihsel gerçekler yoluyla Bulgarların isteklerinin haksız olduğunu vurguladı.²¹²

O'nun yazdıkları devletin başı olan Sultan'ın, aynı dine mensup olsun ya da olmasın tüm vatandaşlarına eşit konumda davranan bir "baba" olarak güvenli bir şahsiyet olması gerektiği gerçeğine odaklanıyordu. Sultan, gerek İslam ve gerek Hıristyan tüm vatandaşlarını acılara ve yıkıma doğru götürdü. II. Meşrutiyetin ilan edileceği zaman yaklaşırken II. Abdülhamit 33 yıl (1876-1909) süresince mutlak hükümdar olarak yaptığı hatalarının yükümlüğünü fazlasıyla farketmişti.

Bu endişe, Sultan'ın hizmetine en yakın yönetim yapılarında olduğu, gizli istihbarat servisinde de hissedildi.²¹³ İbrahim Temo "*Tabaka'i bâla*"²¹⁴ başlıklı makalesinde böyle hassas zamanlarda gerçek dostların ve düşmanların anlaşıldığını

²¹¹ AQSH, F. 19, V. 1901, D. 18, f. 2-3, İb. T'nun Babı- Ali'ye gönderdiği kendi hazırlanan proje-kopyası.

²¹² AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 18, f. 6-9, Bulgaristan'dan istekli olan Makedon toprakların meselelerin üzerine İb. Temo'nun araştırması .

²¹³ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 59. İb. T'nun yazı

²¹⁴ AQSH, F. 19, AQSH, F. 19, D. 24, f. 59. İb. T'nun yazı

söyledi. O, Sultan Abdülhamit'in yanına dostlarından fazla daha çok dost kisvesi altına gizlenen düşmanlar topladığını kanıtladı. Bu olgu 1910 yılının ikinci yarısında fark edildi. Dr. Temo ülkede yaşanan gelişmeleri çok dikkatli bir şekilde takip ediyordu. Genç nesilin ve ilerici güçlerin hedefininin, yani Anayasa'nın ilan edilmesinin gerçekleştirilmesi amacıyla tüm yöntemlerin ve konjoktürlerin kullanılması gerektiğinin farkında idi.

Söz ettiğimiz zamanda Sultan'ın sağlık sorunlarından dolayı çok acı çektiğini herkes biliyordu ve yine herkes bir felaket olabilme beklentisi içindeydi. Dr. Temo kendi arkadaşları ile birlikte Ahmed Rıza ve Kırımzade Mahmut Paşa'ya gönderdiği bir mektubunda, Sultan ölecek olursa nasıl hareket edeceklerini ve Sultan'ın tahtının devamı konularında görüşlerini açıkladı. Aynı zamanda Paşa'ya çeşitli destekler de temin edilmişti.²¹⁵

Onlar ülkenin yönetim sistemine uymayan Saltanat Sarayındaki bir üst düzey kişiye yönelik sadakat gösterdiler. İbrahim Temo bu durumu şöyle ifade etmiştir; *“Halifeliğe karşı ruhani ve milliyetçi olarak ne kadar bağlıyım, ve o Saraya yönelik ne kadar sadık olduğum siz Ekselanslarınca bilinen bir şeydir... onun için her zaman canımı vermeye hazırım.”*²¹⁶ İbrahim Temo'nun tutumu bir tutku değildi, soğuk mantıktan yönlendirilen ileri görüşlü bir siyasetçi tutumu idi. Cemiyetin üyeleri ile yaptığı yazışmalarında uluslararası duruma ilişkin derin bir analiz yaptı. O'nun bakışına göre Türkiye'nin çalkantılı durumundan kurtulması için var olan imkânlar umutsuzdu.

Mektuplarından birinde Türkiye'de işlerin çok kötü gittiğini ve asla düzelemeyeceğini yazdı. *“Ah, keşke Türkiye'de geçmişte yaşayan Said ve Kamil Paşalar ile Sokollular, Köprülüler, Ali ve Reşit Paşalar, hatta Bismark gibi en büyük adamlar yeniden canlandırılrsa. Avrupa, gözünü Osmanlı Afrika'sına koydu. Bu bölgede yaşayanlar İslam dinine mensup Müslümanlardır. Bu gerçek Hilafet'ten*

²¹⁵ AQSH, F. 19, V. 6 Ağustos 1906, D. 32/8, s. 97- 98. İb. T'nun, Kırımzade'nin ve Ali Rıza'nın Abdülhamit'in eniştesine, (Mahmut Paşa'ya) gönderdiği mektubu.

²¹⁶ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 162-163, İb. T'nun ismi bilinmeyen bir kişiye gönderdiği mektubu.

daha büyük önem taşımaktadır. Türkiye bir bölünmeye karşı durmaktadır. Bu bölünmeyi ilk olarak Avusturya orduları Selanik'e inerek başlatacak. Afrika'da bu bölünme İtalya'nın Tripoli'yi işgali ile başladı."²¹⁷ Buna rağmen İbrahim Temo bu durumla başa çıkmaya cesaret etti ve bu imhayı önlemek için bir çözüm yolu buldu. Düşüncelerini, daha sonra kendi meslektaşlarına sunacağı bir projede özetledi.²¹⁸

1908 yılında II Meşrutiyet ilan edildikten sonra Cemiyetin başkanı, keskin zihni ile her şeyden önce ülkede güçlü bir muhalefet oluşturulmasını ve muhalif özgür düşüncenin kurumsallaştırılmasının sağlanması gerektiğini anlamıştı. Bu durum toplumun ileriye gitmesine ve siyasi güçlerin eylemlerinin denetlenmesine dolayısıyla da ülkenin iyiliğine hizmet edecekti. Dr. Temo küçük örgütlerin ve kulüplerin ayrılıkçı faaliyetlerine karşı serbest eleştiri yapmaya imkân vermektedir. Onların amacı Jön Türklerin ve ilk siyasi muhalefet örgütü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin değerlerini kaybetmesi idi. Özgür düşüncenin kurumsallaştırılması zamanın gerektirdiği gibi siyasi dengenin korunmasına yardımcı olacaktı.

İbrahim Temo kendi siyasi düşüncesinin çeşitli basın organlarında yayınlanan makalelerinde açıkça sunulması ile yetinmedi. O, bunu düzenlenen çeşitli siyasi ve bilimsel faaliyetlere de yansıttı. Dr. Temo yalnız demokratik sistemi devletin kurtuluşu için tek yol olarak desteklemedi, aynı zamanda Türk entelektüellerin geleneksel yönlerini de destekledi. Bunu konferanslarda sunduğu konuşmalarından birinde şöyle belirtti: "*bir demokratik partinin kuruluşu zorunlu bir ihtiyaç oldu, büyük dâhi Namık Kemal {hakikatın kıvılcımı düşüncelerin mücadelesinden parlar} prensibini ortaya atmıştır demektedir.*"²¹⁹

Bu faaliyette Dr. Temo bazı katılımcıların tezlerini yalanladı. Onlar İslam dininin üstünlüğünün arkasında saklanarak, inanan halkları kandırmak için ellerinden geleni yaptılar. O şöyle diyordu; "*Osmanlıyı oluşturan ülkelerin eğitim ve kültür seviyesi parti kurmak için hala gerekli seviyeye ulaşamadı*"²²⁰ Bu kişilerin verdiği

²¹⁷ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 164- 165, İb. T'nun mektubu.

²¹⁸ idem.

²¹⁹ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 44- 45, İb. T'nun mektubu.

²²⁰ idem.

cevabı da şöyle yanıtladı; “*bunlar kendi tezlerini halkın serbest bırakılmaması gibi argümanlara dayandırıyorlar*” “*fakat unuttular ki bu millet hiçbir zaman boyunlarına takılan bir pamuk iplik ile oradan-buraya sürüklenemez.*”²²¹

Bu fikirler, ülkenin siyasi istikrarı için çok tehlikeli idi. Mutlakiyetçi rejimin sadık adamları ve ülkeyi içinden çürütenlerce destekleniyordu. İbrahim Temo, halkların sosyal-siyasi ilerleme kaydetmesi için bilinçlenmesi gerektiğine inanıyordu.

O'nun konuşmasında, olgun siyasi düşünce sorununun ele alınması, terimlerin ve siyasi-sosyal kavramların genelleştirilmesi “*Osmanlıyı oluşturan milletler*” ve “*Müslümanlık*” gibi kavramları kullanmasıyla fark edildi. 1913 yılının 21 Eylül tarihinde İç İşleri Bakana Talat Bey'e gönderdiği mektubunda diğer konuların arasında şöyle yazdı: “*Osmanlı'ya ve İslamcılığa karşı kayıtsız kalamam.*”²²² Bunu ancak ve yalnız entelektüel birikime sahip, yenilikçi bir insan olan İbrahim Temo söyleyebilirdi.

Paris'te düzenlenen Birinci Jön Türk Kongresi'nde (4-9 Şubat 1902)²²³ İbrahim Temo azınlık hakları konusu ile ilgili Ahmet Rıza ile çeşitli tartışmalar yaptı.²²⁴ O, Ahmet Rıza'ya eğitimle ilgili bir mektup teslim etmişti. Mektupta devletin azınlıklar için dini düzenlemeleri desteklemesi tavsiye ediliyordu.²²⁵ Aynı zamanda her hafta Jön Türklerden bir grup toplamayı önerdi. Amaç, uygulanacak reformların çeşitli açılardan tartışılması idi.

İbrahim Temo Osmanlı Devleti ile ilişkilerini çoktan kesmesine rağmen devletin düştüğü zor durumdan çıkması ve gelişmesi için çareler düşünmüştü. XX. yy.'ın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin siyasi durumu 1908 devriminden önceki gibi değildi. Ülke içi ve dışında yeni siyasi ilişkiler de aynı değildi ve olaylar düşünüldüğü gibi yolunda gitmiyordu.

²²¹ *idem.*

²²² *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 29/1, f. 6. İb. T'nun yazı.*

²²³ Ernest Edmond Ramsaur, Jr., *age*, s. 66.

²²⁴ *age*, s. 92.

²²⁵ Bahri Savcı, *Cumhuriyete-Demokrasiye İnsan Haklarına ve Laik Adanmış Bir Yaşam*, Ankara 1995, s. 85.

Makedonya’da durum gergindi. İbrahim Temo bir makale olarak yayınlanması amacıyla bir araştırma hazırladı. Bu çalışmada onun dikkatle üzerinde durduğu konu, Bulgarlar tarafından Makedonya’da hak iddia edilen topraklar idi. Çalışmada komşunun iddialarını tarihsel gerçeklikler yoluyla yalanladı.²²⁶

Bu zamanda İbrahim Temo, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne bir temyiz gönderdi. Temyizin hazırlanmasının amacı Arnavut hareketine karşı Cemiyet’in davranış tarzını belirlemektir.

Cemiyet doğruluktan uzaklaşmaya başlamış ve Arnavutların hareketi orduyla işbirliğinde yalnız Arnavutluk’u kurtarmak değil, hükümetin otoritesini monopol yaptığından kendi hükümetini tehlike altına sokarak tüm devleti kurtarmayı amaçlamış ve bu gerçek Avrupa’ya karşı yöneltilmeye başlanarak yozlaşmaya başlamıştı. Ondan dolayı Arnavut hareketini sahte milliyetçilerin ellerinden kurtarmak tüm anavatanın niyeti idi. Dr. Temo hazırladığı temyizinde bu sefer Büyük Devletlerin temsilcilerinden kendi gözleriyle gördüğü ölümcül durumu hükümetlerine bildirmelerini ve bunu sonlandırmak için müdahale etmelerini istedi. Çünkü Arnavutlar Avrupa’nın huzurunu bozmak istemiyorlardı. Aynı zamanda Arnavutlar’ın silahlarını, bu sefer haklı ve legal taleplerini tamamen kazanana kadar ellerinden bırakmayacaklarını hükümetlerine bildirmelerini rica etmişti.²²⁷

Bu gelişmeler zamanın Arnavut basınında da yer aldı. “Halkın Sesi” gazetesinde bu görüş şu şekilde yazıldı:

Müdür Kristo Floqi (Flokî),
*Jön Türklerin bildirgesi!*²²⁸

²²⁶ AQSŞ, F. 19, V. s’ka, D. 18, f. 6-9, Bulgaristan’dan istekli olan Makedon toprakların meselelerin üzerine İb. Temo araştırması .

²²⁷ AQSŞ, F. 19, V. s’ka, D. 18, f. 8-9, İb. T’nun Avrupa temsilci dairelerine gönderdiği Kavram-el yazma çağrısı; *yazarın notu Çağrı Kosova isyanı zamanında Avrupa’ya gönderilmiştir.

²²⁸ Zër’i Popullit, Vit i I, New York, N.Y. January 28, 1913, s.1.

İttihat ve Terakki Jön Türk Komitesi Kamil Paşa'nın hükümetini devirmek için yaptığı devrimin öz-yönetimini almak için bu bildirgeyi yayınladı. Osmanlı Hükümeti iki şanlı savaşın birini Tripoli'de ve diğerini de Arnavutluk'un kaybeden ordusu ile kazandı.

Gazi Muhtar Paşa Türkiye'nin sadrazamlığına getirildiği zaman, Osmanlı hükümetinin otoritesi önemini ve şöhretini kaybetti. Muhtar Paşa hükümetinin yorgunluğu ve becereksizliği Balkan devletlerinin saldırganlığını artırdı ve onları teşvik etti. Muhtar Paşa'nın Kabinesi Osmanlı Devletine 170.000 asker kaybettirdi.

Rusya Balkan devletlerinin baharda savaşa başlamasını istemektedir. Fakat Bulgar Kralı Ferdinand bu öneriye, Türkiye'yi ellerinde bulunduran Muhtar Paşa Hükümeti'nin yetkililerinin olabilecek en zayıf iktidarı temsil etmelerinden dolayı, Bulgarlar lehine itiraz etti.

Muhtar ve Kamil Paşalar inisiyatif almayı bilmeyen becereksiz generallerdi. Düşmanla gerektiği anda mücadele etmek yerine başka şeyler ile zaman kaybediyorlardı. Onların eylemleri Abdülhamit'in eski rejimini kısa zamanda geri getirecekti.

Ülke birçok hassar gördükten sonra, Londra konferansı sonrası Trakya ve Makedonya bölünme tehlikesiyle karşılaştı. Böyle bir yorgunluk gören müttefikler hiç gecikmeden hem Edirne'yi hem tüm Ege kıyılarını istemekte gecikmediler. Büyük Devletler'in itirazlarına rağmen, her zaman herşeyi feda eden Kamil Paşa'nın ruhsuzluğundan faydanlanılmıştır. Yapılan toplantıda bizim asiller ve vatandaşlar olarak eleştirimizi duymadılar ve yalanladılar. Sonuçta, toplantı Edirne ve tüm Ege kıyılarının verilmesi kararı ile sonuçlandı.

Osmanlı ulusu ruhsuz ve hain bir hükümete tahammül edemezdi. Millet in onuru ve durumu risk altında olduğunda bütün güçler birlikte kullanılmalı ve gerçekten namuslu ve onurlu bir yaşam istendiği gösterilmelidir.

“İstanbul’da dehşet Krallığı”²²⁹

“Türkiye’nin yeni kabinesi”

25 Ocak telgraflarından sonra Türkiye’nin kabinesi İstanbul’da şöyle kurulmuştur:

Mahmut Şevket Paşa - Sadrazam ve Harbiye Nazırı

Said Halim - Osmanlı Devleti’nin Şura-yı Devlet Reisi

Haci Adil Bey – Dahiliye Nazırı

Muhtar Bey - Hariciye Nazırı ?

Seyfullah Mahmud - Bahriye Nazırı

İbrahim Paşa - Adalet Nazırı

Rıfat Bey - Maliye Nazırı

Bacarian Efendi - Bayındırlık Nazırı

Hayri Paşa - Ziraat Nazırı

Oskian Bey - Posta ve Telegraf Nazırı

Şükrü Paşa – Bilim Nazırı

“1908 devrimini getirenler bugünkü programla, Türkiye’nin frenleri olan Edirne’yi ve Ege Denizinin kıyılarını vermemek, onurunu kurtarmak için kanının son damlasına kadar savaşıacak. Elllerinden geleni yapacaklardır. Büyük Güçler, İstanbul’a hızlı ulaşmak için Rusya ve İtalya’ya yardım etmekte gecikmediler. Bu kadar tehlikeli bir olay neticesinde yaşanabilecek korkunç dehşeti durdurmaya çalıştılar.”

1908 yılı devriminden sonra Jön Türklerin eylemlerine yönelik Avrupa basınındaki tepkiler şu şekilde verilmektedir:

Jön Türkler hakkında İngiliz basını²³⁰

²²⁹ *Zer’i Popullit (HalkınSesi)*, Vit i I, Neë York, N.Y. January 28, 1913, s.1.

²³⁰ *idem.*

”Londra’da yayınlanan bütün İngiliz gazeteleri Jön Türkler’i kötü ve vampir insanlar olarak anlatıp eleştiriyorlardı. Bu gazeteler yalnız Avrupa’nın sempatisini azaltmıyorlar aynı zamanda Türkiye’nin yıkılması için neden oluşturuyorlardı.”

İbrahim Temo İttihatçı hükümetin eylemlerini onaylamamış aksine hükümetin eylemlerine karşı eleştirel tutum almıştır. Hükümet vatandaşlara verilen vaatları yerine getirmiyordu ve onların aleyhine hareket ediyordu. Daha önceleri akla gelmeyen olaylar için Dr. Temo zamanın basın organlarında makaleler yazdı. Onlardan birinde şöyle demektedir.; *“Şu anki hükümet Anadolu ve Arnavutluk’un halkını eziyor, her yerde yıkım, cinayet ve soygun vardır. Bu kötü muameleler Abdülhamit’in mutlakiyetçi hükümdarlığına (per ta justifikuar) benzemektedir”.*²³¹

İbrahim Temo Dahiliye Nazırı Talat Bey'e 1913 yılının 21 Eylül tarihinde yazdığı mektubunda iki halkın ortak sorunlarını, Anadolu'nun iç ve dış bölgelerinin gelişmesine benzeterek ele aldı.²³² O'nun düşüncesine göre böyle bir şey ancak Makedonya'da genel bir ayaklanma çıkarsa mümkün olabilirdi. Eğer bu olsaydı, *"Avrupa onu bir süre gözlemleyecek ve o zamana kadar Anadolu'nun güven ve refaha kavuşması için çalışmalara başlayacaktı."*²³³

²³¹ AQSŞ, F. 19, V. s'ka, D. 18, f. 36-40, İb. T'nun İttihatçilerin hâkimiyeti hakkında makalesinin özeti .

²³² AQSŞ, F. 19, V. , 21 Eylül 1913, D. 29/1, f. 7. İb. T'nun yazı.* Talat Bey üçlü otoritenin şefi idi. Talat-Enver- Cemal ve “İttihad ve Terakki” Parti'nin yöneticilerin biri.

²³³ *idem.*

C. İBRAHİM TEMO'NUN FAALİYETLERİNİN İLK AŞAMALARI

İbrahim Temo'nun siyasal faaliyeti iki asra yayılmış (XIX. yy. sonu- XX. yy. başlarında) uzun bir dönemi kapsamaktadır. Bu nedenle faaliyetini tek ve bölünmez bir bütün olarak inceleyemeyiz. Araştırmamızda kronolojik bir analize dayanarak faaliyetlerini dört aşamada sınıflandıracacağız;

Birinci aşama- 19. yüzyılın sonlarını (1887-1900) kapsamaktadır

İkinci aşama- 20. yüzyılın başından Arnavutluğun bağımsızlığını kazanmasına kadar olan zamanı kapsamaktadır. (1900- 28 Kasım 1912)

Üçüncü aşama: Osmanlı Devleti, Arnavutluk ve Türkiye için önemli siyasi olayların yaşandığı süreci kapsamaktadır. (8 Ekim 1912-29 Ekim 1923)

I. Balkan Savaşı (8 Ekim 1912- 30 Mayıs 1913)²³⁴,

II. Balkan Savaşı (29 Haziran- 29 Eylül 1913),

Arnavutluğun bağımsızlığının kazanması (28 Kasım 1912),²³⁵

Türkiye kurtuluş savaşı (19 Mayıs 1919- 18 Eylül 1922),²³⁶

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması (TBMM) (23 Nisan 1920)²³⁷

Türkiye Cumhuriyetinin ilan edilmesi (29 Ekim 1923)²³⁸

Dördüncü aşama İbrahim Temo'nun faaliyetinin son dönemidir. Nazizm'e karşı savaşın kazanılmasına ve Arnavutluk'un kurtuluşuna kadar (29 Ekim 1923- 25 Temmuz 1945) olan süreç. Bu dönemde Dr. Temo hayatını Romanya'da geçirmiştir.

İbrahim Temo'nun yaşadığı ve siyasi-toplumsal faaliyetlerini uyguladığı süre Osmanlı Devleti'nin altı farklı padişahının dönemlerine denk gelir.

²³⁴ Salih Gülen, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul 2009, s. 282; 284; Mustafa Balcıoğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, c. I, Ankara 2005, s. 60.

²³⁵ Mustafa Balcıoğlu, *age*, s. 63.

²³⁶ Salih Gülen, *age*, s.287.

²³⁷ *age*, s. 290.

²³⁸ Cezmi Eraslan, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, c. II, Ankara 2002, s. 33.

1. Abdülaziz (25 Haziran 1861- 30 Mayıs 1876)²³⁹
2. V. Murat (30 Mayıs 1876- 31 Ağustos 1876)²⁴⁰
3. II. Abdülhamit (31 Ağustos 1876- 27 Nisan 1909)²⁴¹
4. V. Mehmet Reşad (27 Nisan 1909- 3 Temmuz 1918)²⁴²
5. VI. Mehmet Vahddedin (4 Temmuz 1918- 1 Kasım 1922)²⁴³
6. Abdülaziz'in oğlu Velihaht Abdülmecit Efendi
(18 Kasım 1922- 3 Mart 1924)²⁴⁴

Çalışmada incelenen dönem (1889-1908) II. Sultan Abdülhamit'in iktidarda olduğu döneme rastlamaktadır. İbrahim Temo'nun siyasi faaliyetlerinin ilk aşaması 1889-1908 yıllarını içermektedir. Bu süreçte İbrahim Temo yapılması gerekenler için kavramsal altyapısını sağlamlaştırdı.

Dr. Temo'nun faaliyetinin ilk aşamaları XIX. yy.'ın 80'li yıllarının sonunu kapsamaktadır. Bu dönem İstanbul'da, Boğaziçi'de bulunan Kuleli Askeri Tıp Fakültesinde onun öğrencilik dönemi ile başlar.²⁴⁵ Aynı döneme uluslararası ilişkilerde, Asya ve Avrupa kıtalarında siyasi, sosyal ve tarihi dengeleri sarsacak büyük değişiklikler vukubulmuştu.

Bu sürece yeni siyasi oluşumların (devletler) oluşturulması ve eski olanların (imparatorluklar) yıkılması eşlik edecektir. Bu görüngü yeni felsefi, sosyal ve siyasal kavramların ortaya çıkmasına yol açacaktır.

Artık bu değişiklikler yalnız toplumun üst kademelerinde olmayacak, bu değişimin parçası olacak halklarda da görülecekti. Avrupa'nın yeni ve konsolide devletlerinin jeopolitik ilgileri Osmanlı Devleti için yeni bir endişe kaynağı olmuştur.

²³⁹ *age*, s. 248.

²⁴⁰ *age*, s. 254.

²⁴¹ *age*, s. 258.

²⁴² *age*, s. 280.

²⁴³ *age*, s. 286.

²⁴⁴ *age*, s. 292.

²⁴⁵ Ahmet B. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, İstanbul, 1948, s. 81. Alınan Kristaq Prifti, *Doktor İbrahim Temo, Jeta dhe Vepra 1865- 1945, (Doktor İbrahim Temo Hayatı ve Faaliyeti 1865- 1945)*, Priştina, 1996, s. 28.

Büyük güçlerin (İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve Avusturya - Macaristan) arasındaki ilişkiler artık değişmişti. Onlar için artık Avrasyalı komşuları Osmanlı Devleti'nde meydana gelen yeni siyasi gelişmelerin sonucu olarak Doğu'da yeni siyasi ilişkiler ortaya çıkıyordu. Osmanlı Devleti iki asırdır Avrupa ülkelerinin ve onların siyasilerinin “nişanı” altına konulmuştu.

Bu bölgenin ülkeleri ile yeni ilişkilerin geliştirilmesi durumu siyasi çevrelerde meselenin “Doğu Meselesi” (1875- 1878) ²⁴⁶ olarak adlandırılmasına sebep olmuştur.

Ülkeler ve Avrupa'nın değişik hükümetlerinin idarecileri ciddi bir kabusla sarsılmıştır. Bu karışık durumdan en fazla hasar gören zamanın en büyük güçlerinden biri olan Osmanlı Devleti olmuştur. Devlet savaşlar ve içerisindeki çatışmalardan dolayı yorgun bir haldeydi.

Devletin yöneticileri siyasi istikrarın dengesini yeniden kazanabilmesi için, yürütülen iktisat sisteminin reforma tabi tutulması gerektiğini düşünmekteydiler. Böyle bir reform, üretici güçler ve üretim araçları arasındaki dengenin sağlanmasına yardım edecekti. İktisadi gelişmenin seviyesi dönemin gereklerine yanıt vermemişti. Bâb-ı Ali'nin yöneticileri reformun bir an evvel başlamasının geciktiğinin farkında olmalarına rağmen onu ciddi olarak uygulayamadılar. Osmanlı siyasetçileri krizi hafifletmesi umudu ile en müreffeh bölgelerden biri olan Balkanların kontrolünün sağlanmasına özel önem vermişlerdir.

“Doğu Krizi” veya “Doğu Meselesi”nin gelişmelerinin en zirve anlarından biri Osmanlı-Rus Savaşı (1877- 1878) olmuştur. Savaş sonrasında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ile ilgili problemler artacak ve yine bu savaş Avrupalıların Osmanlı üzerindeki taleplerini genişletme politikalarına dair takip edecek savaşların birinci aşamasını oluşturacaktı. Fakat bu sırada Osmanlı Devleti'nin iç durumu nasıl sunuldu?

Bu dönemde oluşturulan yeni siyasi sınıf tarafından devlet konsolide ediliyordu ve devletin yıkıma doğru gidişini önlemek için yeni çözümler aranıyordu.

²⁴⁶ Mustafa Balcıoğlu, *age*, Ankara 2000, s. 49.

Devletin reform yapma çabaları içinde ülkeyi krizden çıkarmak için iktidarı değiştirme hedefi de vardı.

Böyle bir şeyse yalnız reform politikalarının uygulanması yoluyla mümkün olacaktı. Ülkedeki siyasi olayların akışı gelişmeleri de hızlı bir şekilde sonuçlandırdı:

a- 30 Mayıs 1876 darbesi.²⁴⁷ Bu olayın sonucu Sultan Abdülaziz'in öldürülmesi oldu. (4 Haziran 1876)²⁴⁸

b- Padişahlığa V. Sultan Murad'ın atanması.²⁴⁹ Haziran ayında Neşerek Hanım'ın (Abdülazizin üçüncü karısı) kardeşi ülkenin üst düzey otoritelerine Mithat,²⁵⁰ Hüseyin Avni²⁵¹ ve Raşid²⁵² Paşalara yönelik, Hasan'ın (Çerkez) öldürücü eylemlerinden sonra yaşanan ağır olaylar nedeniyle Şeyhülislam tarafından tahttan indirildi (30 Ağustos1876)²⁵³ ve O'nun yerine Osmanlı Devleti'nin Padişahı olarak II. Sultan Abdülhamit tahta geçti.²⁵⁴ Bu yetkililer Osmanlı Devleti'nin ileriye gitmesini hedefleyen reformcu politikaları savunuyorlardı.²⁵⁵ II. Sultan Abdülhamit zamanın entelektüellerinin desteğini aldıktan sonra vakit kaybetmeden devletin ihtiyaç duyduğu idari-hukuki reformları yaptırdı. 23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen Kanun-ı Esasi bunların en önemlisiydi.²⁵⁶

Öncelikle Osmanlı Devleti'nin genel yapısında yasaların, kurumlar arası ilişkilerde ve vatandaşların temel hak ve özgürlüklerinin düzenlenmesinde ne derece etkili olduğuna dair anayasal bir doküman hazırlanmıştır. Osmanlı Parlamentosu'nun (Osmanlı Meclis-i Mebusan-OMM) işleyişini katkı sağlayacak örgütsel-yasal çerçevede yeni bir sistem oluşturulmak istenmiştir.²⁵⁷

²⁴⁷ Salih Gülen, *age*, s. 249.

²⁴⁸ *age*.

²⁴⁹ *age*, 254.

²⁵⁰ *ibAQSH, F. 19*, s. 250.

²⁵¹ *ibidem*.

²⁵² *ibidem*.

²⁵³ *age*, s. 256.

²⁵⁴ *ib*, s. 258.

²⁵⁵ *age*, s. 258.

²⁵⁶ *ibAQSH, F. 19*, s. 259.

²⁵⁷ *ibAQSH, F. 19*, s. 260.

Meclis üyeleri ülkenin değişik bölgelerinden, (Avrupa, Asya ve Afrika) gelmekteydiler. 115 vekilin bulunduğu mecliste²⁵⁸ her inançtan üye yer almaktaydı. 115 milletvekilinden 69 milletvekili Müslüman, 46 milletvekili ise değişik inançlara mensup idiler. Bu grupta Ortodoks-Hristiyan inanca sahip olanlar çoğunlukta idi.

Yeni hükümet krizinin atlatılması için ciddi bir şekilde çalışılmasına rağmen çok geç kalınmıştı.²⁵⁹ Devletin doğu komşusu Rusya, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarda yaşadığı siyasi gelişmeleri yakından incelemiş ve yayılmacı amaçları için bu olayları Osmanlı aleyhine kullanmayı amaçlamıştı. Fazla gecikmeden Rusya 24 Nisan 1877 tarihinde²⁶⁰ Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Böylece modern tarih biliminde 93 Harbi (Osmanlı-Rus Savaşı 1877-1878)²⁶¹ olarak bilinen savaş başlamıştı.

İbrahim Temo'nun gençlik yıllarında tanık olduğu bu dönemde meclis dışında Osmanlı Devleti'nin iç siyasi durumu da genel olarak şu şekildeydi: Devletin içinde bulunduğu durumla en çok ilgilenenler öğrencilerdi. İbrahim Temo da vatansever bir ailenin oğlu olarak bu duruma karşı kayıtsız kalmamıştı. O, ülkede II. Sultan Abdülhamit'in mutlakiyetçi rejimine muhalif, entelektüel ve ilerici güçlerin işbirliği yapması fikrini ortaya atan öncülerden biri idi.

Sultan Abdülhamit Osmanlı Devleti'nin başına geçtikten sonra ideallerini ve amaçlarını unutmuştu. Abdülhamit öznel ve nesnel farklı nedenlerden dolayı iktidara saplantılı bir hükümdara dönüşmüş ve bu da, ister istemez onu ve hükümetin diğer yöneticilerini despotik özelliklere sahip liderlere dönüştürmüştü. Bu yönetim anlayışı ülkeyi tamamen yok olmaya doğru götürüyordu.

Tüm bu siyasi gelişmeler Strugalı öğrenci İbrahim Temo'nun da gözünden kaçmıyordu. Yalnız öğrenci ortamından ve yurtdışı hayatından değil çoktandır Arnavutluk'ta ailesinin yaşadıklarından da etkilendiğinden Dr. İbrahim Temo, yeni

²⁵⁸ *age*

²⁵⁹ *İdem.*

²⁶⁰ Salih Gülen, *age*, s. 260.

²⁶¹ *age*.

neslin entelektüel oluşum olarak Osmanlı vatani için zamanın gerektirdiği ciddiyet ile ne yapması gerektiğini kavrayabiliyordu.

Kendi yaşındaki arkadaşlarından daha fazla siyasi olayların gelişiminden endişelenen İbrahim Temo, kendi siyasi bilgi seviyesini arttırmak için çalıştı. O, kapsamlı bir siyasi birikime sahip olmadan mevcut rejime karşı mücadele edemeyeceğini ve ideallerine ulaşamayacağını anlamıştı.

İlk başta Dr. Temo ilerici çevrelerle bağlantılar kurdu ve Batı Avrupa’da onlarca yıl önce gerçekleşmiş olaylar hakkında bilgi aldı. Konuyla ilgili çeşitli eserler okuyarak kendini geliştirdi. Onun sosyal çevresinde ve ilerici çevrelerle bağlantılarında, en çok etkilendiklerinin İtalyan devrimcileri “karbonarlarla” ilgili olduğunu ve sonrasında da Osmanlı entelektüellerinin eserleri yoluyla farklı hareketler hakkında bilgi sahibi olduğunu söyleyebiliriz.

Siyasi-entelektüel hazırlığında elbette ülkedeki gelişmelerden de etkilenmişti. Bu gelişmeler Dr. Temo’nun başladığı yolda rolünü ve sorumluklarını iyi anlamasını sağlıyordu.

İlerici fikirlere sahip bir genç olarak Dr. Temo, farklı arkadaşlarından elde ettiği bilgileri ciddi şekilde genişletmeye ve çoğaltmaya çalışmıştı. O’nun amacı elde ettiği bilgi ve birikimlerini diğer arkadaşlarına da dağıtarak Abdülhamit’e karşı oluşan harekete hizmet etmektir. Bu şekilde harekete katılanların sayısını da artırabilmişti. Böylece gençlik hareketi giderek genişliyordu. Bu nedenle İbrahim Temo, devletin ve O’nun doğum yeri olan Struga’nın genel siyasi durumu ile ilgili eline geçen her türlü bilgiyi okuyordu. Bunlar arasında Namik Kemal’in ve Ziya Paşa’nın eserleri,²⁶² İran Azerilerinin “Acem” hürriyetçilerin gazeteleri ve yayınları,²⁶³ Ali Şefkat, Nuri ve Şinasi beylerin eserleri ve diğerlerinden bahsedebiliriz.

İbrahim Temo, Arnavut yurtsever faaliyetlerinin ve yurtsever çevrelerin çalışmalarının da farkındaydı. Arnavutluk’ta gelişen büyük siyasi olaylarla ilgili ise

²⁶² İbrahim Temo, *İbrahim Dr. Temo’nun İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul 1987, s. 2- 3.

²⁶³ İbrahim. Temo, *age*, s. 9; Kristaq Prifti, *age*, s. 20.

arkadaşları tarafından düzenli olarak bilgilendiriliyordu. Fraşırli kardeşlerin, Abdül, Naim, Sami, Paşko Vasa'nın ve Hoca Hasan Tahsin'in faaliyetleri hakkında bilgiler alıyordu. Hatta İstanbul'da Hasan Tahsin tarafından düzenlenen toplantılarından birine bizzat kendisi de katılmıştı. Bu gerçek, Şemseddin Sami ile Fraşırli Murat Toptani arasında yapılan yazışmalarından birinde zikredilmektedir.²⁶⁴

Kuleli orta okulunda Abdülhamit hükümetinin baskısına karşı hakim olan heterojen sosyal-siyasi duruma rağmen, öğrencilerden İbrahim Temo durumu protesto ederek tepkisini göstermişti.²⁶⁵ Bu protestolardan birisi Batı düzeyinde olmayan eğitim programına yönelikti. Ortaokul üçüncü sınıf öğrencisi olan İbrahim Temo için bu dönem aynı zamanda yasalarla karşı karşıya geldiği ilk dönemdi.²⁶⁶ O ve arkadaşlarına okulun ceza evinde iki aylık ceza verilmişti.²⁶⁷ İbrahim Temo arkadaşı Abdülkerim Sebati ile birlikte, okulun yöneticilerine yönelik bu olaya katıldığını kabul etmekle birlikte hata yaptığını da kabulleniyordu. Ayrılıkçı eylemlerden ziyade eğitimine devam etmesinin daha önemli olduğunun farkına varmıştı. Bu nedenle ikisi de Zeki Paşa'ya yapılan bu eylemden ötürü af dilemek için teslim olmuşlardı.

İdadinin üçüncü sınıfının ortalarında 1304/1887^{268*} okulun programına öğrencilerin kılıç ve apolet numaralarının konulması ile ilişkili ek bir madde

²⁶⁴ Kristaq Prifti, *age*, s. 25.

²⁶⁵ İbrahim Temo, *age*, s. IX.

²⁶⁶ *AQSH, F. 19*, Jonuz Tafilaç, *age*, f. 6.

²⁶⁷ *idem*.

²⁶⁸ (Yazarın notu) Doktor İbrahim Dr. Temo kitabında, *İttihad ve Terakki, Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı Vatniye ve İnkılâbi Millîye Dair Hatıratım*, Romanya, Mexhidiye'de 1939 yılında yayınlanmış, ve sonrası 1987 yılında İstanbul'da İbrahim Dr. Temo'nun *İttihat ve Terakki Anıları* başlığı ile yayınlanmış kitabının 12. sayfasında ayaklanma başlangıç tarihinin hesaplanması 1887 yılında yazılmış, Prof. Dr. Kristaq Prifti tarafından ise yazılan *Doktor İbrahim Dr. Temo, Jeta dhe Vepra 1865- 1945 (Doktor İbrahim Dr. Temo, Hayatı ve Faaliyeti 1865- 1945)* Priştina'da 1996 yılında yayınlanmış kitabında ise, 28. sayfasında ayaklanma başlangıç tarihinin hesaplanması 1304/1888 yılında yazılmıştı.

eklenmesi öngörülmişti. Bu madde yalnız okulun öğrencileri tarafından değil yabancı okulların öğrencileri tarafından da protesto edilmesine rağmen, okulun yöneticileri konuyla ilgili hiçbir değişiklik yapmamışlardı. Okulun müdürü Namık Kemal maddeye karşı çıkan öğrenciler üzerinde baskı uygulamaya başlamıştı. Bu şartlar altında öğrenciler haklarını barışçıl yöntemlerle değil “ayaklanma” gibi hareketlerle istemeye başlamışlardı. Sultan tüzüğün ek maddesine ilişkin öğrencilerin gösterdiği tepki konusunda bilgilendirilmiş ve bir hafta sonra yaptıklarından dolayı okuldan atılmış olan öğrencilerin okula tekrar kabul edilmesi emredilmişti.

Bunlar İbrahim Temo'nun faaliyetlerinin başlangıcı idi. Sonraki dönemlerde O'nun entelektüel birikimi arttıkça daha derin ve radikal birisi olacaktı. Abdülhamit'in mutlakiyetçi rejimine karşı faaliyetlerinin ilk aşamasının zirvesi Tıbbiye-i Askeriye yüksek okulunun ikinci senesinde (1305/1889'de) olacaktı.²⁶⁹

O dönemde onun girişimi ve yakın arkadaşlarından İshak Süküti, Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşit'in desteği ile İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulacaktı.²⁷⁰ Cemiyetin kurulmasının amacı Abdülhamit'in mutlak rejiminin devrilmesi ve özgürlük prensipleri ve ideallerine dayanarak yeni bir toplumun yaratılması idi.

Bu eyleme, Türk milletinin Kurtuluş Savaşı'nı kazandıktan sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) 1921 Anayasasında yaptığı değişiklikler (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda)²⁷¹ ve Türkiye 29 Ekim 1923 tarihinde Parlamenter Cumhuriyeti²⁷² ilanı ettikten sonra yapılan köklü reformlar eşlik edecekti.

Söz ettiğimiz dönem boyunca İbrahim Temo Cemiyetin siyasi eylemlerine aktif bir şekilde katıldı. O, yalnız cemiyetin işleminde ve onun örgütsel sorunlarının çözülmesinde değil, cemiyet tarafından örgütlenen eylemlerine bizzat katılarak da faaliyetlerde bulunuyordu.

Hareketin eylemcilerinden biri olan Bahaeddin adına yollanan bazı kitaplar ve İbrahim Temo tarafından gönderilen kimi mektuplardaki bilgiler bizi bu konuda

²⁶⁹ İbrahim Dr. Temo, Ahmet Rıza, *Biz İttihatçılar*, İstanbul 2009, s. 20-21.

²⁷⁰ İbrahim Dr. Temo, *age*, s. 15.

²⁷¹ Salih Gülen, s. 290.

²⁷² Cezmi Eraslan, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, c. II, Ankara 2002, s. 33.

aydınlatmaktadır. Bazı yazışmalarında şöyle diyordu: “Emanetler İngiliz postası ile gönderilmiş olan el yazmaları ise taahhütlü gönderilmiştir.”,²⁷³ “Paşa’ya göndereceğin mektubu cemiyetin Osmanlı posta ile gönderin”²⁷⁴.

Cemiyetin kuruluşu, faaliyeti, etkisi ve onun üzerinde İbrahim Temo’nun rolü tezin diğer bölümlerinde ele alınacağından burada faaliyetlerini özet olarak şöyle sıralayabiliriz:

Struga’da İttihat ve Terakki şubesinin kurulması,²⁷⁵ Romanya’da Müslüman ve Türk yurttaşlara hitap eden 1895 yılındaki ilanının yayınlanması,²⁷⁶ 1896-1897 yıllarında Romanya’da İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin şubelerinin kurulması vs.²⁷⁷

İbrahim Temo’nun Saray’a yakın önemli şahsiyetler ile iyi ilişkileri vardı ve onlarla işbirliği kurdu. Bu kişiler arasında Sadrazam ve Dahiliye Nazırı Talat, Ahmet ve Celaleddin paşalardan söz edebiliriz. Hatta Celaleddin Pasa, Padişahın Seraskeri idi.²⁷⁸

II. Sultan Abdülhamit’in siyaset sahnesinden uzaklaştırılmasının ve yeni bir hükümetin kurulmasının amaçlandığı bu dönemlerde ana hedef devletin halklarının **üzerindeki siyasi pazarlıkların engellenmesi idi. Bu durum medeniyet yoluna girecek olan Osmanlı ülkesinde** din, milliyet ve düşünce ayırımı yapmaksızın vatanadaşların özgürlüklerinin tamamen sağlanması anlamına geliyordu.

²⁷³ *AQSH, F. 19, V. 3 Ocak 1900, D. 32/1, f. 121, Bahaddin’in Ib. T’ya gönderdiği mektubu.*

²⁷⁴ *AQSH, F. 19, V. 4 Nisan 1900, D. 32/1, f. 124- 125, Bahaeddin’in Ib. T’ya gönderdiği mektubu.*

²⁷⁵ *Do plotesuar kur te vij _____*

²⁷⁶ *Do plotesuar kur te vij _____*

²⁷⁷ *Shiko nw kapitujt e tjere _____*

²⁷⁸ *AQSH, F. 19, V. 10 Eylül 1315, D. 32/8, f. 206- 207, Şefik’in Ib. T’ya gönderdiği mektubu.*

II. BÖLÜM İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ VE CEMİYETİN KURULUŞUNDA İBRAHİM TEMO'NUN ROLÜ

A– İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN KURULUŞUNU HAZIRLAYAN ŞARTLAR

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluş sebeplerini anlamak için öncelikle XIX. yy. sonları ile XX. yy. başlarında Osmanlı Devleti'nin toplumsal- siyasi ve iktisadi durumunu bilmek gerekmektedir. Söz ettiğimiz dönemin dikkatli bir analizini yaparsak, Türk toplumunun ve milletinin yapısında ciddi dönüşümlerin yaşandığını görmekteyiz.

Osmanlı Devleti, coğrafi açıdan Doğu- Batı arasında yayılan bir devlet idi. Ondan dolayı iki geniş kıtanın tarihi-siyasi ve toplumsal gelişmelerinin özelliklerini taşıyordu. Doğu ve Batı, Osmanlı Devleti'nin geniş sahalarında karşılaştığı gibi aynı şekilde birbirini etkilemiştir. Bu nedenle, devletin topraklarındaki var oluşsal siyasi görüş bir ölçüde (ne nje fare mase) Doğu ve Batının toplumsal- iktisadi ve siyasal gelişimini temsil ediyordu.

Sosyal-ekonomik ve siyasal açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti iki yüzyıllık dönemde (XIX. yy. sonlarında-XX. yy. başlarında), heterojen bir topluluğu temsil ediyordu. Bir çok tarihçi insani bakımdan Osmanlı toplumunun bu yapısıyla, kozmopolit bir toplumun temel özelliklerini temsil ettiğini düşünüyorlar.²⁷⁹

Ancak bu noktada, Osmanlı Devleti'ni oluşturan değişik toplumların sosyal-psikolojik özellikleri incelenmelidir. Dinsel açıdan bakıldığında devletin topraklarında çoğunluk yaygın olarak İslam dinine mensup ve az sayıda da Hıristyan ve Yahudi inancına mensup olanların yaşadığı görülür. Bu dinsel tabanın üzerinde, önemli toplumsal farklılıklara sahip olan bir yaşam tarzı kurulmuştur. Toplumların yapısında yalnız dini farklılıklar değil, topraksal, demografik ve iktisadi şartlar da

²⁷⁹ Bahaeddin Yediyıldız, *Osmanlı Devleti Tarihi*, c. 2, İstanbul 1999, s. 442.

etkili olmuştur. Bu görüngü sonradan aynı inanca sahip toplumların içerisinde de toplumsal-siyasi farklılıklarının oluşmasıyla sonuçlanmıştır.

Bu süreçte, o bölgelerdeki birlikteliğin toplumların siyasal yaşantılarında dinin ve dini inançların rolünün değerlendirilmesi gerekmektedir. Osmanlı Devleti'ni oluşturan toplumların yapısındaki özellikler devletin yapısının oluşturulmasında ve yönetimin tarzı üzerinde etkili olmuştur. „Osmanlı“ halkının geneli ve özellikle gençlik, devletin yönetiminin örgütlenmesinde ve onun bileşen yapılarında eski yöntemlerin değiştirilmesinin zorunlu olduğunu düşünüyordu. Doğru olan yollar ve araçların uygulanması Osmanlı toplumunun hızla gelişmesini beraberinde getirecekti. Batı Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri'nin kapsamlı ve kapitalist gelişimlerinde büyük başarıya ulaşmaları, zamanla Osmanlı toplumunun da gelişmesi ve ileri yürümesinin zorunluluğunu ortaya çıkardı. Aksi takdirde durgunluk ve küçük ilerlemeler Osmanlı Devleti'nin geleceği için ölümcül sonuçlara neden olacaktı.

Entelektüellerin ve ilerici gençlerin katmanları, (XIX. yy. son on yıllarında) geç olmasına rağmen, Osmanlı toplumunun toplumsal gelişmesinin, yeni eğilimlerin takip edilmesi, batının „özgürlük, eşitlik ve kardeşlik“ sloganının toplumsal ve insani haklar için savunulması zamanının geldiğini anladılar. Bu hareketin girişimci kahramanı öğrenci gençliği oldu. İlk sırada askeri okulların öğrencileri ve özellikle Askeri Tıbbiye okulu öğrencileri vardı.

Bu okullar, onların, ülkenin ve „Osmanlı“ halkının²⁸⁰ geleceği için yeni hedef ve amaçlar ile yeni bir entelektüel nesli yetiştirmek için taban oldu. Onlar, halka II. Sultan Abdülhamit rejimine karşı olan savaşında ve hak ve özgürlüklerinin sağlanması için önderlik yaptılar.

Osmanlı Devleti'ndeki toplumsal-siyasi gelişmelerin Batı Avrupa'da daha önce yaşanan olaylarla kıyaslandığında kendine özgü özellikleri vardı. Bu özellikler Osmanlı Devleti'ndeki ileri güçlerin dini ve bölgesel bir ayırım yapmadan iki yönde

²⁸⁰ Massami Arai, çeviren Dancel Demirel, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul 1994, s. 93; 98; Şükri Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1988, s. 209.

çalıştığında; *a-* devletin geleceği ve *b-* temsil edilen halklarının geleceğinde odaklanıyordu. Toplumda insani hak ve özgürlüklerin temin edilmesi için bireyin toplumsal girişimin geliştirilmesi ve toplumun bütünüyle kapitalist gelişmesine doğru ilerleyecekti.

13 Şubat 1878 olayı sonrası²⁸¹ parlamentonun dağıtılması ve 1876 Anayasasının (Kanun-i Esasi-23 Aralık 1876)²⁸² kaldırılması büyük demokratik değişimlerin gerçekleştirilmesinin ve devletin derin reform yoluna doğru girmesinin zorunlu olduğunu ispatlamıştı. 1876 yılının Anayasasının kaldırılması sonucu ülkedeki siyasi kriz daha fazla yoğunlaştı. Fazlasıyla ağırlaştırılmış baskı ve II Abdülhamit'in eylemi ülkeye Avrupa reformlarının barış yoluyla uygulanmasının imkânını zorlaştırmıştı. V. Sultan Murat'a karşı Sultan II Abdülhamit'in yapılan eylemleri,²⁸³ 1883 yılında Mithat Paşa'nın öldürülmesi ve Tanzimat'tan sonra ilerici unsurun hırpalanması, devletin kaderinin geleceği için genç entelektüeller katmanının düşüncelerinin etkilendiği eylemler idi. Onlar devletin Avrupalı geleceğini koruyarak, aynı zamanda Osmanlı toplumun ilgilerinin geneli ve özellikle kendi halklarının ve ailelerinin ilgilerinin korunması anlamına geldiğini anladılar.

Devletin ilerici kuvvetleri ülkenin, Avrupalı ilerleme reformlarının yoluna girmesi için çabaladılar. Bu Osmanlı Devleti'ne her şeyden fazla zamanın uluslararası ilişkiler arenasında dikte edilmişti. Kırım savaşının sonuçları (4 Ekim 1853 - 30 Mart 1856)²⁸⁴ Batı Avrupa'nın gelişmiş ve kuvvetli devletlerinin uluslararası ilişkilerde elini güçlendirmişti. Onlar, Güneydoğu Avrupa'da ve daha geniş kapsamlı bir planda Yakın ve Orta Doğu bölgesi üzerinde nüfuz kazanmak için zamanın büyük güçleri (İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve Avusturya)²⁸⁵ ile rekabetin yükselişinden de faydalanıyorlardı.

²⁸¹ Kristaq Prifti, *age*, s. 27; Salih Gülen, *age*, s. 263.

²⁸² Salih Gülen, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul 2009, s. 258.

²⁸³ Süleyman Kani İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, İstanbul 1999, s. 8-9.

²⁸⁴ Gülten Kazan, Natalya Ulçenko, *Türkiye ve Rusya*, İstanbul 2003, s. 38.

²⁸⁵ Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, İstanbul 2007, s. 22.

Bu rekabet Osmanlı Devleti için de birinci derecede öneme sahipti. Osmanlı Devleti, Doğu ve Batı arasında bir köprü idi. Osmanlılar tarafından kontrol altında tutulan topraklar hammadde açısından çok zengin idi. Batı Avrupanın gelişmiş devletlerinde sanayi mallarının ticaretini yapmak için sayısız pazar vardı. Yukarıda zikredilen gerçekler Osmanlı Devleti'nin iç sorunlarına git gide daha kuvvetle müdahale etmelerine sebep olmuştu.

Büyük güçler her bir rakibin bir şekilde dışlanması ve Osmanlı Devleti'nin topraklarının kendine ellerine alınması hedefindeydiler. Aralarındaki rekabet Osmanlı-Rus Savaşı (24 Nisan 1877- 13 Temmuz 1878),²⁸⁶ ile Osmanlı Devleti ve onun halkları için çok acı olaylara sebebiyet verecekti. Bazı olaylardan söz edebiliriz:

1. Aya Stefanos Antlaşması (3 Mart 1878),²⁸⁷
2. Doğu Balkan bölgelerinde yeni siyasi bağımsız birliklerin yaratılması, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan²⁸⁸ ve Romanya,
3. Batı Balkan üzerine Rusya'nın ilgisinin açıkça ortaya çıkması,
4. XIX. yy'ın ilk yarısında belirlenen siyasi raporlardaki değişimler

Avrupa diplomasi ortamlarında mevcut siyasi durumun değerlendirmesi yapılırken “Gerçek Siyasi“ veya „Real Politics“ ya da „Politique Réelle“ terimi yaygın kullanılmaya başlandı.²⁸⁹ Bu “real“ teriminin altında yatan gerçek Avrupa'nın, Osmanlı Devleti ile Rusya'nın karşı karşıya gelmesine yardım etmesi ve bu durumdan da kendi adına faydalanması hedefiydi. Avrupa tarafından Osmanlı Devleti'ne yapılacak “yardım” fikri de İngiliz diplomasisi tarafından aynı şekilde

²⁸⁶ Gülten Kazan, Natalya Ulçenko, *Türkiye ve Rusya*, İstanbul 2003, s. 42.

²⁸⁷ Kristo Frashëri, *age*, s. 1; 142; *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman par Gabriel Effendi Noradaunghian* v. 3, 1856 -1878, Paris 1902, pp. 509-521 naklen Arben Puto, *Historia Diplomatike e Çwshtjes Shqiptare 1878-1926 (Diplomatik Arnavut Meselesinin Tarihi 1878-1926)*, Tiran 2003, s. 14.

²⁸⁸ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895- 1908*, İstanbul 1983, s. 108.

²⁸⁹ Şerif Mardin, *age*, s. 101.

kullanılıyordu. İngiltere bu konuyu Yakın Doğu'ya yönelik siyasetin temellerinden biri haline dönüştürdü. İlk başta Rusya ile beraber statükonun koruyuculuğu rolünü oynamayı düşünen İngiltere sonradan bu düşüncesini, devletin bölünmesi fikrine doğru kaydırmıştı.

Söz ettiğimiz dönemde, Osmanlı entelektüelleri ve gençlik 1789 Fransız Devrimi'nin fikir ve hedefleri ile iletişim kurmakta başarılı oldular. Devrim, ilerici Osmanlı entelektüel katmanının ve ilerici siyasi düşüncenin ilhamının temeli idi. Bu ilhamın kaynağında, XIX. yy. sonunda Osmanlı Devleti'nin toplumsal-ekonomik durumunun genelde Fransa'nın 1789 öncesindeki durumuna benzemesi gerçeği de vardı. Fransa'da olduğu gibi Osmanlı Devleti de her yönüyle bozulmayı ve hızla düşüşe geçen bir "Feodal Monarşi"yi temsil ediyordu.

Eğer Osmanlı idari sisteminin doğru dürüst yönetilmesi için acele ve kararlı tedbirler alınmazsa Osmanlı Devleti ve tüm yapıları tahrip edileceği gibi ülke kanlı gelişmelere batacağı. Bu da öngörülemez sonuçlar getirecekti.

Osmanlı ilerici unsurları ülkedeki durumun kendi karakteristiklerini barındırdığını ve Osmanlı Devleti'ni bulunduğu mevcut durumdan çıkartmak için taktiksel ve stratejik tasarıların hazırlanmasının zorunlu olduğunu anlamışlardı.

Bu harekete katılan diğer iştirakçilerin düşüncesi de farklı değildi. Zorlukları aşmak ve modern bir devlet kurmak için gereken yollar ve metodlar ile ilgili zamanın Osmanlı siyasi düşüncesinde git gide daha belirgin iki grup ortaya çıkıyordu;

1- eski siyasetçiler

2- yeni siyasetçiler

Birinci gruba ait olan siyasetçiler „milletin babaları“ olarak isimlendirildi.

İkinci grupta ise muhafazakâr veya ilerici düşüncelere sahip olup genç kuşağın temsilcileri vardı. Osmanlı gençleri ilerici faaliyetlerinde İran gibi bölgedeki komşu ülkelerin siyasi durumundan da etkilenmişti. Başlangıçta İran'ın ilerici güçleri ile temasları çok sık değildi. 1850'li yıllarda İran dinî reformculuk hareketine girişti.²⁹⁰ Bu dini reformun girişimcileri "Babileri" oldu. 1864 yılında, Sultan Abdulaziz'in

²⁹⁰ Şerif Mardin, *age*, s. 67.

girişimi ile İran'ın ilerici güçleri Osmanlı Devleti'ni siyasi sığınak olarak kullanmaya başladılar.²⁹¹ Fakat 1880 yılında Babiler'in Osmanlı topraklarına gelmesiyle siyasi durum değişti. Gelenlerden Cemalettin Afgani, Tofik Rıza - "Acem Rıza" ya da diğer ismiyle "Azeri Rıza" gibi aydınlar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubelerinde aktif faaliyetlere giriştiler.

Onlar genç kuşak arasında yeni ilerici fikirlerin yayılmasına önemli bir katkı verdiler. XIX. yy.'ın ikinci yarısında, Osmanlı Devleti'nde siyasi fikirlerin gelişiminde, şüphesiz ülkedeki toplumsal yapının değişimi de önemli bir rol oynadı. Ülkedeki yapısal değişiklikleri etkileyen diğer bir unsur, zamanın hükümdarlarının devlet yönetiminin değişimi için yapılan reformlar idi. Bu değişiklikler 1870-1908 yılları arasına açıkça yansdı.

Söz ettiğimiz dönem, Osmanlı Devleti'nin tarihinde iz bırakan ve hakim olan iki meşhur hükümdara aitti. Sultan Abdülaziz (1861-1876 yılları) ve II. Sultan Abdülhamit (1876-1908 yılları) dönemleri. II. Sultan Abdülhamit'in iktidara gelişi, ülkede siyasi yaşamın değişimini kuvvetli şekilde etkiledi. Artık, Osmanlı Devleti'nin toplumsal-yapısal durumu, Sultan Abdülaziz döneminden farklı karakteristik özellikler kazanmıştı.

Bu değişim ortaya yeni bir toplumsal şekillenme getirdi ve Osmanlı vatandaşlarının siyasi bilincinin konsolide edilmesini sağladı. Bu yönde Abdülhamit'in kendisi de uygulanan siyasete yardımcı oldu. Abdülhamit'in kurumsal mutlakiyet anlayışı, Osmanlı toplumunun toplumsal çelişkilerini ortaya çıkarttı ve yeni gruplaşmalara da imkân verdi.

Sultan Abdülaziz döneminde, beklenen sonuçlara ulaşılamamasına rağmen, iktidarın adem-i merkezियeti için çaba sarf edilmişti. Sultan, senatörlere söz hakkı verdi ve yerli nüfusun üzerindeki etkisini artırması için çalıştı. Siyasi alanda daha olgun bir aşamaya geçmek mümkün oldu. Şehirli katmanı toplumsal yapıda özel bir yer aldı. Bu sınıf dört gruptan oluşuyordu;

- 1- Yeni osmanlılar, özgürlük ideallerinin yayılmasının girişimcileri

²⁹¹ *age.*

- 2- Devletin üst düzey memurları “erkânlar“
- 3- Askerler
- 4- Dinî yöneticiler ve destekçileri

Bu değişim Jön Türk hareketinin unsurlarının genişlemesine etken oluşturdu. Onlar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sosyal tabanını oluşturdular.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin toplumsal yapısı kapsamlı idi. İlk sırada silâhli kuvvetlerde hizmet eden askeri katman geliyordu. Orada başlıca genç kuşağın temsilcileri vardı fakat iktidarın köklü reformu için esas olan ilerici fikirleri destekleyen eski kuşağın temsilcilerini de dışlamadılar. Daha sonra herhangi bir dine bağlı veya bağlı olmayan nüfusun içindeki entelektüeller de bu grupta yer aldı. Bu son sınıfın, toplumsal dönüşüme dahil olması için dini görüşten uzaklaşmadan faaliyette bulunması kabul edilmişti. Osmanlı Devleti içinde dinin önemi düşünöldüğünde bu girişim büyük bir önem taşıyordu.

II. Sultan Abdülhamit'in baskıcı siyaseti, özellikle entelektüel şehirli katmanlarında siyasi muhalefet ikliminin oluşmasına yol açtı. Abdülhamit, rejimini dışardan liberal gibi göstermeye çalışsa da muhafazakârlık siyasetini gizleyemedi. Özel girişimin merkezileşmesi çabaları bu durumun önemli bir kanıtıydı.

Bu şekilde, onun siyaseti çok çabuk bir şekilde yalnız ülkenin siyasi yönetimi açısından değil kendi kişisel hayatının örgütlenmesinde de mutlakiyetçi bir siyasete dönüşmüştü. Sultan'ın eylemleri giderek, yalnız üretim kuvveti - üretim araçları ilişkilerinde değil, dış rekabetçi eksende de çelişkisini derinleştirdi.

Abdülhamit'in yönetim sistemi ülkenin ilerleme yoluna doğru yürümesine fırsat vermedi. Bunun sonucu olarak da sonradan gelen şiddetli olayların gelişimi önlenemedi. Sultan, kendi halkı ile sadık ve doğru ilişkiler kurmakta da başarısız oldu. Genç Osmanlılar ekonomi alanında reformlar yapılmasının bir zorunluluk olduğuna giderek daha fazla ikna ediliyordu. Onlar kendi muhalefet faaliyetlerine, XIX. yy. ikinci yarısının ilk yıllarında başlamışlardı. Başlangıçta, onlar demokratik yöntemleri kullanarak muhalefet düşüncelerini ifade ettiler.

Bu yöntemlerden biri basın idi. Basın yoluyla halk arasında ilerici fikirlerin yayılması için çalıştılar. Onların hedefi halka hizmet edecek özgür, demokratik ve ilerici bir rejimin kurulması idi.

Abdülhamit'in mutlak rejimine karşı savaşın ihtiyaçları bağımsız bir basının mevcudiyetini zorunlu kılmıştır. Basın "Genç Osmanlıların" hareketini temsil etmeliydi. Artık, "Jön Türk" basınının, yalnız ilerici değil muhalif bir basının karakteristik özelliklerini kazanabilmesi için örgütlenmesi ve temellerini konsolide etmesi için zaman gelmişti.

Bu gerçek, Osmanlı gençlerinin siyasi olgunlaşmalarının düzeyinin yükselişini gösteren önemli bir etken idi. Basın, şekil ve içerik bakımından değişmeye başlamıştı. Bu değişiklikler

ilk başta birçok sayıda yeni ve değişik eserlerin yayınlanmasında,
ikincisi ele alınan konularda ifade edildi.

Bu zamanda, çeşitli gazeteler ("Tercüman-i Ahval"²⁹² gibi) çıkmaya ve entelektüel sınıfla birlikte halkın da anlayabileceği basit bir dille yazılmış somut ve bilimsel konularla ilgili eserler yayınlanmaya başlamıştı.

Şüphesiz "Genç Türkler" kendi faaliyetlerinde uluslararası arenada gelişen çeşitli olaylardan, özellikle Avrupa'dakilerden etkilenmişlerdi. Onlar, Avrupa'daki siyasi durumun farkında idiler. Yaşanan birçok olay ve idealler onların Avrupa'ya hayranlığını artırıyordu.

Özellikle Batı Avrupa'da yaşanan olaylardan ötürü "Genç Türkler" toplumsal ilişkilerinin değişmesi gerektiğinin farkında idiler. Genç Türklerin hareketinin, İttihat ve Terakki Cemiyeti özelliğinde, niteliksel ve zamanın tecrübelerini elde edebilmek için kabiliyetli bir unsurla işbirliğine ihtiyacı vardı.

Bu tecrübeler, bölge ve Batı ülkelerinin gençleri ve özdeş örgütlerle sık sık görüşmeler yapılarak kazanılacaktı. Ülkenin kalkınması için daha ilerici yöntemlerin benimsenmesine ihtiyaç vardı.

Birincisi ülkenin kendi şartlarında uygulanacak ilmî bilgilerin benimsenmesi,

²⁹² Şerif Mardin, *age*, s. 58.

İkincisi pratikte somut faaliyetlerin gerçekleştirilmesi.

Bu süreç elbette toplumsal zorluklarla karşılaşacaktı. Bunun gerçekleşmesi, Osmanlı toplumunda kozmopolit zihinsel-psikolojik devrimin yapılması anlamına geliyordu. Sürecin temelini eski uygulamalar ve doğu yöntemlerinin terk edilmesi oluşturdu. Bunun yerine modern yöntemler ile değiştirme ya da uyarlamalar yapılacaktı. Başlatılan süreç kolay değildi çünkü girilen yol da kolay değildi. Yöntemlerin değiştirilmesi ile ilgili söz konusu olan şey aslında Doğu-İslam Kültürü ve Batı-Hıristyan kültürünün karşılaştırılması idi.²⁹³

Bu adımın hayata geçirilmesi çok zordu. Burada, gençlerin üzerlerine tarihi ve büyük sorumluklar aldıkları belirtilmelidir. Var olan başarının temelinde, Jön Türk Hareketi ile Osmanlı gençlerinin değeri ve önemi yatmaktadır. Bu hareket birkaç aşamada gerçekleşecekti.

Birincisi Batı Kültürü kavramına yönelik fikir değişmesi ve İslam kültürü ile Batı arasındaki ilişkilerin toplumsal-ilmî hoşgörü sınırları içerisinde doğru bir şekilde başlatılması

İkincisi Osmanlı kültür mirasının değerlendirilmesi,

Üçüncüsü sosyal bilimlerde; felsefe, tarih ve edebiyat alanlarında Batılı fikirlerin benimsenmesi²⁹⁴

Dördüncüsü pratikte bu tecrübelerin uygulanması.

Değişim ihtiyacının doğru anlaşılması hemen etkilerini gösterdi. Bu etkiler öncelikle; askeri, eğitim, edebiyat ve felsefe alanlarında gözlemlendi. Charls Darwin'in kuramları ve Darwinizm²⁹⁵ ile biyolojik materyalizmin²⁹⁶ desteklenmesi ve uygulanması da burada önemli bir rol oynadı.

²⁹³ M. Şükri Hanioglu, *Bir Siyasal, Örgüt Olarak "Osmanlı İttihad ve Terakki" Cemiyeti Ve "Jön Türklük 1889-1902"* İstanbul 1985, s. 12.

²⁹⁴ M. Şükri Hanioglu, *The Young Türks in Opposition*, New York 1995, s. 12.

²⁹⁵ *age*, s. 22.

²⁹⁶ M. Şükri Hanioglu, *Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1988, s. 10.

B- İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN KURULUŞU

Genç Türkler Hareketi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu ile büyük bir başarıya ulaştı. Bu başarı şüphesiz kolay bir süreçle elde edilmedi. Süreç, Osmanlı toplumunun toplumsal, ekonomik ve siyasi hazırlığı ile yakından bağlantılı olduğu için birkaç aşamadan geçti. Bu yönde, pratik zeminin hazırlanmasında yapılan çalışmalar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin oluşturulmasının ana hedefinin gerçekleşmesini sağlayacağından, ciddi bir öneme sahipti.

Cemiyet, II. Sultan Abdülhamit'in muhafazakâr rejiminin karşısına gelecek gençliğin yeni, dayanışma içinde ve güçlü bir kuvvet olmasını amaçladı. Genç Türkler ancak rejimin yıkılması ile Osmanlı Devleti'nin ilerleyeceğini ve gelişeceğini anlamıştı. Gençlik, önüne çıkacak zorlukları zekice ve cesur bir şekilde karşılayacak hazırlığa sahip olmalıydı. Bu hazırlıklardan biri, eylemlerin uygun zemininin düzenlenmesi için yapılan çalışmalar olmuştu. Onların her şeyden önce, vatandaşlık çerçevesinde ve toplumsal-ekonomik-siyasi bağlamda birbirinden tamamen farklı iki dünya (Doğu ve Batı) gerçeğini kabul etmeleri gerekiyordu. Bunların her ikisi de (yine Doğu ve Batı) birbirlerinden farklı zamanlarda ve şartlarda gelişmiş büyük sosyal grupları temsil ediyorlardı. Ayrıca bu tanımların içine Osmanlı Devleti'nin kendi jeo-toplumsal yapısına özellikler de eklenmişti. Örneğin doğulular grubunda yalnız Asya halkları değil, Osmanlı topraklarına jeopolitik bakımdan dahil olan ve Balkan bölgesinde yaşayan halklar da dahil edilmişti. Bu heterojen alanda yapılan tanımlamalarla aslında Doğu ile İslam inancından olanlar, Batı ile ise Hristiyan inancından olanlar kastediliyordu. Bu her iki kültürün de temsil ettikleri halklar nazarında sağlam tabanları vardı. Ancak zamanla halk bu kültürlerden uzaklaşmıştı.

Osmanlı Devleti'nin topraklarına sonradan dahil olmuş ülkeler için Osmanlı kültürü tanınmış bir kültür değildi. Bu ülkelerde yaşam tarzı hakkında yeni bir bakış açısı tezahür etmiş ve zamanla devamlı yenilenme arzusu ortaya çıkmıştı. Osmanlı

hükümdarları yeni şartların uygunluğuna göre bu kültürleri değiştirme veya geliştirme konusunda çaba göstermişti.

Doğu kültürü karmaşık bir kültür idi. Onun gelişiminde Osmanlı kültüründen başka İşlam inancına sahip olan halkları temsil eden Arab ve Fars kültürleri, önemli bir yer aldılar. Osmanlı istihbaratı Doğu kültürünün en önemli başarılarını, yalnız sanat alanında değil ilim alanında da kullandı. Fen, sosyal ve felsefe bilimlerinde doğunun başarılarından söz edebiliriz.

Batı'da, bilim ve teknolojinin gelişmesinden dolayı, dinin etkisi yavaşça zayıflayarak geçtiyse de Doğu'da durum daha farklı ilerlemişti. Batı'da, bilim ve teknolojinin ilerlemesinin bir sonucu olarak dinin etkisi giderek zayıflarken, Doğu'da durumun gelişimi oldukça farklı oldu. Doğudaki değişik karakteristik özellikler nedeniyle din, uzun bir süre ilerici düşüncenin ve gelişme eğilimlerinin üzerine nüfuz etti. Bunun sonucu olarak, sosyal-bilimsel gelişim daha yavaş oldu. Söz ettiğimiz ülkelerde ileriye gitme arzusu ile gelenek ve göreneklerin uygulanması ve korunması hedefleri arasında derin bir uyuşmazlık görünüyordu.

Bu olgu, Osmanlı Devleti'nin idari yapılarında da hissedildi. Bu nedenle Osmanlı ilerici gençliği bilhassa XIX. yy.'ın ikinci yarısında II. Sultan Abdülhamit'in muhafazakâr siyasetine karşı güçlü bir karşılık verdi. Gençlik, ülkede ilerici derin reformların ısrarla yapılmasını istedi. Bu mücadelenin öncüsü Batı Avrupa'nın gelişmiş ülkelerine eğitim almaya giden öğrenciler idi. Osmanlı vatandaşı olan bu öğrenciler Paris,²⁹⁷ Viyana, Londra, Cenevre, Berlin ve İşviçre vs. gibi Avrupa merkezlerinde çalıştı. Orada, onlar yeni fikirleri ve ilerici tecrübeleri yakından **tanıma** fırsatı buldular. Ülkedeki olaylara yeni bir açıdan bakabilmelerine Hegel, Thomas Moore, Sen Simon, Volter gibi büyük düşünürlerin fikirleri ve Darwin gibi materyalistlerin görüşleri yardımcı oldu.

Özellikle Darwin'in evrim kuramı onları çevreleyen maddi dünyanın varlığı ve evrimi üzerine yeni bir vizyon oluşturmalarına imkân yaratmıştı. Darwin'in

²⁹⁷ M. şükri Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti" ve "Jöntürklük"*, İstanbul 1985, s.12.

kuramı, ilerici entelektüellerin İslam inancına yönelik önceki bağınazlıklarından kademeli olarak ayrılmalarına ve bilinçli olarak teknoloji ve bilim yoluna katılmalarına neden oldu.

Osmanlı öğrencilerinin entelektüel oluşumu ayrıca Hegel, Sen Simon, Thomas Moore ve diğer düşünürlerin eserlerini tanımalarından da etkilenmiştir. Bu sayede toplumun gelişim ve dönüşüm yasalarını doğru anlamayı öğrendiler.

Batı Avrupalı büyük düşünürlerin insani toplumun gelişmesi için önerdikleri çeşitli çözümler, Osmanlı entelektüellerinin devletin çıkmaz yola girdiği yönündeki değerlendirmelerine büyük bir katkıda bulunmuştu.

Onlar, vatani girdiği krizden en kısa sürede kurtarmak zorunda olduklarını anlamışlardı. Artık, II. Sultan Abdülhamit'in muhafazakâr rejimi devrilmeli ve yerine halkın geleceği için çalışacak demokratik bir rejim getirilmeliydi. Bu, Osmanlı Devleti'nin hayatının tüm alanlarında köklü bir dönüşüme ihtiyaç olduğu anlamına gelmektedir.

Böyle bir dönüşüm, sadece doğu kültürünün sahip olduğu perspektiflerle elde edilemezdi. Osmanlı entelektüelleri fikrin ve faaliyetin özgürlüğünü güvence altına almadan ülkenin ilerlemesinin gerçekleştirilemeyeceğini anlamışlardı. Tabii ki, bu yeni görüş, İslam öğretisinin tamamen reddedildiği ve ateizm konumuna geçildiği anlamına gelmiyordu. Entelektüel sınıf, dinin iyi taraflarını korumak için nasihatlar veriyorlardı. İlerici entelektüelleri yeni oluşturulan şartlara uyum için yeni yollar ve yöntemler bulunmasında ısrar ediyorlardı. İbrahim Temo fikirlerinin güçlendirilmesi amacıyla Müslüman yurttaşlar için bir temyiz hazırladı. Bu temyizde İslam kültürü ile Avrupa kültürü arasında bir kıyaslama yaptıktan sonra, Müslümanlara bağınazlığı bırakmalarını ve daha fazla öğrenmelerini tavsiye etmişti.²⁹⁸ Onlar bu yönde tecrübe kazandıkları için bu gelişim de mümkün olabilirdi.

Batı'da kapitalizmin gelişmesiyle, giderek bu fikir Hıristyan dininin tüm mezheplerine daha fazla uyarlanmıştı. Bu uyumluk yeni bir dünya görüşünün ve insan kitleleri üzerinde inancın etkisinin olumlu bir şekilde gelişimini sağlamıştı.

²⁹⁸ *AQSH, F. 19*, V. s'ka, D. 21, f. 4-8, İb. Temo tarafından yazılan çağrı .

Böylece Osmanlı Devleti'nde de yeni toplumsal gelişmelerin eğilimlerini anlayan ve yaşam için yeni bir görüş oluşturmaya çalışan ilerici insan kitleleri, İslam dininde de reformlar yapılmasını savunmaya cesaret ettiler.

Bu reform talepleri, insanların hayatında en kutsal değer olarak dinin bulunduğu böyle bir zamanda çok ciddi ve kapsamlı bir devrim anlamına geliyordu. Aynı zamanda bu sayede Osmanlı Devleti'nde yeni ve yapıcı bir muhalifet oluşumunun ilk işaretleri de ortaya çıkmış oldu. Giderek doğunun muhafazakâr zihniyetinin kısır döngüsünden dışarı çıkılıyordu. Osmanlı muhalefeti zor sorunların çözümlerine karşı kendi üstüne düşen sorumlukları almaya hazır olduğunu da göstermişti.

İlerici unsurların ülkenin tamamen yok olmaması için üzerlerine büyük tarihsel sorumluluklar almaları sorunun ciddi bir şekilde farkında oldukları anlamına geliyordu. Deneyimli entelektüeller gençlere, devletin bulunduğu bu zor durumu ve o kadar istenilen reformların yapılmasının zorunlu olduğunu anlamak için tek yolun eğitim almak için azami çaba harcamak olduğunu anlatıyorlardı.

Böyle bir hazırlık gençliğe, geleceğin ön görülemeyen yeni durumlarında hazırlıklı olma şansı verecekti. Fakat ilerici Osmanlı muhalefetinde kullanılması gereken yollar ve yöntemlerle ilgili öngörülen hedeflerin gerçekleştirilmesinde düşünce birliği yoktu. Zamanla muhalefet gurubunda daha net bir şekilde iki ana grup tespit edilmiştir;

Birinci grup Osmanlı Devleti'nde ilerici fikirleri yayma çabalarına karşı seyirci kalan bir tutum takınan kişilerden oluşuyordu.²⁹⁹

İkinci grup Osmanlı Devleti'nde batının ilerici tecrübesinin uygulanması için ciddi ve aktif bir şekilde çalışanlardı. Onlar, toplumda bilimin rolünün, eskiden dinin oynadığı rolde olduğu gibi etkin olabilmesi için ellerinden gelen her şeyi yaptılar.

Osmanlı toplumunda bilim ve din arasındaki bu tartışmalı ilişki, bilim insanları ile din adamları arasında çelişki ve sert çatışmalara kaynak teşkil etti. Din

²⁹⁹ M. Şükri Hanioglu, *age*, s. 49.

adamlarının halk arasında kendi mutlak konumlarının sallanmaya başlaması, onların direnişinin de ana kaynağını teşkil ediyordu.

Yeni Osmanlı entelektüelleri, dinin yüzyıllardır hakim konumda olması nedeniyle halkın vicdanında yeni unsurların yer almasının hemen gerçekleşmeyecek bir süreç olduğunun bilincindeydiler. Hayatı ve gelişimi için dini inancına sadık bir zihniyetten; hayatı için ilerici bilimsel zihniyete geçmek büyük bir problemdi ve uzun bir zaman gerektirmekteydi.

Bu nedenle, aydın sınıf soruna yönelik ılımlı bir yaklaşım izledi. Yeni Osmanlı entelektüelleri din sorununa yönelik apaçık bir mücadeleye girmediler. Aksine Osmanlı geleneksel düşüncesinin korunması çerçevesinde, dine saygı gösterilmesi için çağrılar yaptılar.

Bu sorunu ele alınırken de onlar Hegel'in nesnel idealizmine dayandılar. Gençlerin Batı Avrupa'nın felsefeci düşünürlerinin etkisi altında olmaları nedeniyle XIX. yy. ilk yarısında, Osmanlı toplumunun dönüşüm çabalarının din-bilim çatışmalarından zarar görmemesi gerektiğini düşündüler. O zamana kadar, yalnız aydınlar ya da halka yayılma şeklinde sürdürülmeye çalışılan batılı gelişimin, bunların yanında yeni reformların zorunlu olduğuna ikna edilen devlet adamları sayesinde sürdürülebileceği gerçeğini fark ettiler.

Bu devlet adamlarından birisi olarak Hayredin Paşa'dan söz edebiliriz. Hayreddin Paşa, Osmanlı Devleti'nin takip ettiği siyasetle ilgili şüpheler taşıyan bir devlet adamıydı. Paşa'ya göre; zamanın bu büyük sorunlarının çözülebilmesi için "geleneksel inanca dair reformlar", "İslam milletinin hükümete bağlılığı" ve "medeniyet için insanın kabiliyeti" gibi sorunlara dair bir rapor hazırlanmalıydı.³⁰⁰

Aynı zamanda Paşa, zamanın endişe verici sorunlarına karşı din adamlarının kabiliyetsizliğine dair de ciddi eleştiriler yapıyordu. O'na göre yüksek seviyeli Osmanlı siyasetçilerinin mevcut din adamlarından öğrenecekleri hiçbir şey yoktu. Bu

³⁰⁰ M. Şükri Hanioglu, *age*, s. 30.

konuda aynen şu ifadeyi kullanıyordu; “İslam’ın cahil ulemasından öğrenecek bir şeyi olmayan siyasetçi.”³⁰¹

Gençlik kitesinde Avrupa’daki ilerici fikirlerinin yayılması ve etkisi o kadar büyüktü ki 1908 yılında Meşrutiyet’in ilan edilmesi töreni kutlamalarında “Le Salute de la Nation, c’est la Science”³⁰² bayrağının altında toplandılar.

Batının tanınması ve yeni fikirlerin benimsemesi arzusu ile ilişkili olarak kültür- bilim ilgisi üzerine de gençliğin tutumu değişti. Doğu’nun geleneksel şemalarından uzak ve dışarıdan gelen bilimsel bilginin değeri ile ilgili bambaşka bir fikrin geliştirilmesi hususunda çabalalar arttı. Bu gerçek, itirazsız bir şekilde Osmanlı toplumunun entelektüel olgunlaşmasının artışı sağladı. Artık gençlerin kütüphanelerinde veya özel ortamlarında Doğu’nun bilim adamların, düşünürlerinin ve İslam dininin temsilcilerinin araştırmalarının yanı sıra batılı felsefeciler, bilim adamları ve yazarların da (Adam Smith, La Fontene, Bacon, Shakespire, Montesquie Helvetan, Schopenhauer, Isnard ve Buchner gibi)³⁰³ kitapları bulunuyordu. Gençler, bu eserlerdeki fikirleri; satın alarak, tercüme ederek ve gruplar arasında okuyarak Jon Draper’in çevirileri gibi yaymaya çabaladılar.³⁰⁴ Hatta sonradan bu düşünürlerin bilimsel eserlerini kendileri tercümeğe başladılar. Burada Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo’dan örnek olarak bahsedebiliriz. Abdullah Cevdet, Ludvig Buchner’in eserlerini Türkçeye çevirmiştir ve “Herkes için Kimya Dersleri” kitabını yayınlamıştır. İbrahim Temo ise popüler bilimsel dergilerde bu konularla ilgili yazılar yazmıştır.³⁰⁵ Böylece batının ilerici düşünceleri gençlik yayılmaya başlamıştır.³⁰⁶ Burada yine “Darvinizm”³⁰⁷ ve Materyalizm”³⁰⁸ kuramlarından söz edebiliriz.

³⁰¹ *age*.

³⁰² “Les Manifestations” Le Moniteur Oriental, 27 Temmuz 1908; “Le Science fait le salut des peuples”, Moniteur Oriental, 6 Ağustos 1908 alınan M. Şükri Hanioglu, *age*, s. 51.

³⁰³ M. Şükri Hanioglu, *age*, s. 33.

³⁰⁴ M.Şükri Hanioglu, *The Young Türks in Opposition*, New York 1995, s.10-11.

³⁰⁵ *age*.

³⁰⁶ Niyazi Berkes, *The Deveploment of Secularism in Turkey*, Montreal 1964, s. 116-118 naklen M. Şükri Hanioglu, *age*, s. 20; “Dr. İbrahim Temo Bey’in Mektubu”, *Yolların Sesi*, no. 6, Şubat 28, 1933, 131 naklen M.Şükri Hanioglu, *age*.

Aslında hükümet de okullardaki eğitim seviyesini artırmak için bazı çabalar göstermişti. 1870’li yılların sonlarında Sultan Abdülaziz’in tavsiyesiyle okulların akademik seviyesini artırmak için “Mülkiye” okulu gibi bazı okullarda çeşitli tedbirler alınmıştı. II. Sultan Abdülhamit de ilk zamanlar bu konuda önemli reformlar yapmak istemişti. Öncelikle üst düzey askerlerin yetkileri kaldırılmış, *ikinci* olarak ise askeri eğitimin geliştirilmesi çabalarına girişilmişti. Askerî siyaset “Hareket ve Eğitim” temelinde uygulanacaktı. Okullarda eğitim seviyesinin yükseltilmesi için askeri okullara iyi eğitim almış yeni öğretmenler atanmıştı. Bu öğretmenler arasında ilerici fikirlere sahip olanlar da vardı. Onlardan biri olan Süleyman Paşa’dan söz edebiliriz. Onun askeri eğitime getirdiği liberal unsurlar konuya önemli bir katkıda bulunmuştur.³⁰⁹ Aynı zamanda bu hareketin katalizatörü ve yeni liberal fikirlerin destekleyicileri olmuştur. Süleyman Paşa, Askerî Tıbbiye okulunda okuyan üniversite öğrencilerinin, ilerici düşünce ve fikirlere, batılı bir bakışa olan ilgilerinin artışıyla önemli bir etken olmuştur. Öğrenciler onun sayesinde dünya literatüründen değişik malzemeler ile teçhiz ediliyordu.

Bunların yanında II. Sultan Abdülhamit’in iktidara gelişi, ülkede ciddi değişiklikler getirmişti. Sultan, rejimin bazı zorlukları aşması için yapılacak reform çabaları ile birlikte entelektüel-ilerici muhalefeti bölmeyi amaçlıyordu. Bu şekilde Sultan güçlenebilirdi ve Osmanlı toplumunun ilerlemesine engel olunabilirdi.

Osmanlı hükümdarı, ülkede giderek daha fazla ilerici kuvvet oluştuğunu fark ediyor, bunları da yaş ve meslek ayrımı yapmadan yeni bir yaklaşımın temsilcileri olarak görüyordu. Haksız da değildi. Kuvvetlerin yeniden gruplaşmasını yeni ittifakların oluşumu takip ediyordu. Bu ittifaklara ise, entelektüel katmanlarla birlikte sivil ve dini gruplar da dahildi. Bu gruplardan bazıları şunlardı;

- 1- “Yeni Osmanlıların” görüşlerini benimsemiş olan devletin üst düzey yetkilileri,

³⁰⁷ M. Şükri Hanioğlu, *The Young Türks in Opposition*, New York 1995, s. 22.

³⁰⁸ M. Şükri Hanioğlu, *Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1988, s. 10.

³⁰⁹ Şerif Mardin, *Jön Türklere Siyasî Fikirleri 1895- 1908*, İstanbul 1964, s. 69.

- 2- Osmanlı Devleti'nin askeri zayıflamasını açıkça gören devletin silahlı kuvvetlerinin liderleri
- 3- Devletin geleceği için endişe duyan İslam dininin liderleri

II. Sultan Abdülhamit yaratılan durumu iyi biliyordu ve onun iktidarının geleceği için muhalefetin tehlikeli olduğunu düşünüyordu. Durumun kontrol altında tutulması için elinden gelen her şeyi yaptı. Böyle otokratik bir amaç nedeniyle Sultan; kültür, bilim, eğitim ve dini alanlardaki en önemli şahsiyetlerin faaliyetlerini yakından kontrol etmeye çabaladı. İlerici grupların ittifakını tahrip etmeye çalıştı, hatta bu hedef onun iç siyasetinin ana eksenine haline geldi. İç siyasette onun takip ettiği en temel siyasi hedefi, “entelektüel ittifakın çözümüne yardım edecek siyasi kararlar almak” olarak tanımlayabiliriz. Ayrıca amacına ulaşmak için para ve rüşvet de dahil olmak üzere tüm araçları kullandı. Kendi karşısındaki grupları iç çatışmaya sürüklemek için elinden geleni yaptı.

Amaçlarını gerçekleştirebilmek için devletin ana mekanizmalarındaki pasiflik ve durgunluk durumunu da siyasetin hizmetinde kullandı. Hizmetindeki üst düzey askeri yetkililer, askeri gücün zayıflatılması için çalıştı ve askeri-deniz filosu tamamen edilgenlikte bırakıldı. Ülke tam anlamıyla bürokrat yönetimine terk edildi.³¹⁰

II. Sultan Abdülhamit, uzak görüşlü bir lider rolü oynamaya çalışmasına rağmen, bürokratik ilişkilerini mümkün olduğu kadar Yıldız'daki siyaset mekanizmasıyla çözmeye çalıştı. Eski rejimi korumak ve halkı cehalet içinde tutmak için muhafazakâr yöntemlerin korunmasında bilim adamlarının büyük bir engel oluşturduğunu iyi anlamıştı. Bu engeli yok etmek ve bilim adamlarının araştırmalarını daha fazla geliştirmelerini önlemek için mümkün olan her şeyi yaptı. Onlara gerekli olan mali desteği vermemesi O'nun engelleyici yöntemlerinden biri idi. Değişik alanlarda kurulmuş olan bilim enstitülerinin daha fazla geliştirilmesi ve korunması için hiçbir şey yapmadı.

³¹⁰ Şerif Mardin, *age*, s. 70.

Aslında din adamları ve çeşitli dini liderler arasında da Sultan'a karşı bir güvensizlik vardı. II. Sultan Abdülhamit'e karşı hareketin ilk başlangıçları, İlmîye medresesinin öğrencilerinin propagandasında vardır.³¹¹ Onlar kendi faaliyetlerinde okulun öğretmenlerinden destek aldılar. Onlara karşı Sultan küçümseme siyasetini takip etmişti. İlmîye medresesine karşı çok yönlü ve güçlü bir baskı sarf edilmişti. Osmanlı Devleti'nin bu medreseye karşı savaşı başlıca iki yönde yoğunlaşmıştır.

Birinci yönü: ilerici unsurların okuldan çıkarılması amaçlanmıştı.

Bu uygulama çerçevesinde öğrenciler kendi **dini** inançları yüzünden ordudan dışlanıyordu.

İkinci yönü: ilerici unsurlara ve ilerici fikirlere yönelik ilerici malzemelerin engellenmesi ve ortadan kaldırılması için çalışıldı.

Bu yönde “uygun olmayan” olarak nitelendirilen dini ilerici malzemeler ana hedef oldu. Bunun için bu malzemelerin yalnız yayılmasını engellemek değil hatta okunması bile yasaklandı. Bu şekilde değişik toplumsal gruplar arasında büyük ölçüde değişik siyasi sorunların tartışılması ve açıklanması engellenmiş oluyordu.

Bir süre sonra Sultan, askeri okullardaki öğrencilerin yabancı - Batı dillerini öğrenmelerinin yasaklanması gibi aşırı tedbirler almaya başladı. Bu tedbir, öğrencilerin Batı dünyasının ulaştığı başarılarla aşına olmamaları niyetiyle alınmıştır. II. Sultan Abdülhamit'in çok yönlü çabaları kendi sonuçlarını vermişti. İlmîye medresesi tahrif edilmiş ve sonunda değersiz bir öğretim kurumuna dönüştürülmüştür³¹². II. Abdülhamit'in öğrencilerle ilgili tutumu, okulların statülerine de resmi olarak yansıtılmıştı. Medrese öğrencileri ile diğerleri arasında bir ikilem oluşturulmuştu.

Sarayın öğrencileri, devletin yüksek bürokrasisinin memurlarından gelen öğrencilerle diğerleri şeklinde ayırması bu ikilemi açıkça gösterdi. Bu ayrılık 1889 yılında paşaların torunları ve şehzadelerin çocuklarının da kendileri için açılan ayrı sınıflarda okumaya başlamalarıyla daha fazla derinleşti. Diğer alt sosyal gruplara ait

³¹¹ Şerif Mardin, *age*, s. 74.

³¹² *age*.

öğrenciler değişmeli olan bir statüye kurban edilmişlerdi. Sultanın bu şekilde ülkede eğitim hayatını kontrol etmek için kullandığı yöntemler tamamen yasa dışı idi. O, zayıf karakterli olan öğrencileri satın almak ve daha sonra casus olarak kullanmak üzere diğer sağlam öğrencilerin arasına yerleştirerek kendisine karşı konulmasını engellemek için çabalıyordu. Bunlara rağmen öğrencilerin hareketlerini kontrol altına alma çabaları başarılı olamadı. Öğrenci ortamları entelektüel ve siyasi faaliyetlerin merkezlerine dönüştüler. Okullar arasında bilhassa 1887 yılından sonra Askeri Tıbbiye belirgin bir şekilde öne çıkmıştı. Okulun öğrencileri, II. Abdülhamit'in mutlakiyetçi siyasetinin, Osmanlı istihbaratının çekilmesini amaçlayan çabalamalarında muvaffak olmaması için çalışan öncüler olmuşlardı. Onlar hükümete karşı ve kendi Sultanlarına karşı aktif bir propaganda geliştirdiler.³¹³

Devletin kurumlarının genelinde ve özellikle eğitim kurumlarında Abdülhamit'in aldığı sert tedbirler beklenen sonuçları vermemişti. Bu şekilde ister istemez iktidarda olan rejime karşı askeri bir muhalefet de oluştu. Bu muhalefetin kuruluşu ve kuvvetlenmesi iki önemli sebepten ileri geliyordu;

a-) Batı Avrupa'da askeri bilimin büyük başarılarla ulaşmasıyla acil ihtiyaç duyulan askeri kuvvetlerin modernleşmesi

b-) Makedon ve Arnavut halklarının savaşına karşı Osmanlı Devleti'nin iktidarının baskıcı siyasetinin sonucu olan Makedonya sorununun çözülmesi,

Devlet'teki siyasi durumun sertleşmesinin giderilebilmesi için Sultan yeni tedbirler almaya mecbur kalmıştı. Bu manevralardan biri, devletin İslam dininin öğretilerini derslerde kötüye kullanması idi. Bu şartlarda Sultan "İslamcılık"³¹⁴ ve "Osmanlıcılık"³¹⁵ öğretilerini propaganda ettiriyordu. Bu öğretilerin propagandasıyla II. Sultan Abdülhamit'in iktidarının sürdürülmesi amaçlanıyordu. Hedeflenen şey bilimden ziyade Sultan'ın siyasetinin sürdürülmesiydi.

³¹³ Maxwell O. Johnson, "*The Role of the Military in Turkish Politics*", Air University Review, 33:49-63 Jan- Feb. 1982 .

³¹⁴ Jacob M. Landau, *The Politics of Pan- Islam Ideology and Organization*, United States 1990, s. 9.

³¹⁵ Akçuraoğlu Yusuf , *Üç Tarz-ı Siyaset, Matbaa-i Kader*, İstanbul 1327, s. 3'ten naklen Şükri Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1988, s. 209; Jacob M. Landau, *The Politics of Pan- Islam Ideology and Organization*, United States 1990, s. 9.

“İslamcılık” ve “Osmanlıcılık” öğretilerinin ilk bakışta çok benzer tarafları varmış gibi görünüyordu fakat içeriklerinde çok farklılıklar vardı ve aynı ülkeleri ifade etmiyorlardı. Onların yayılışı Osmanlı Devleti’nin geleceği için çok tehlikeli idi. Zikredilen öğretiler, istihbaratın ve “Osmanlı” gençliğinin Sultan’ın muhafazakâr ve mutlakiyetçi rejiminin yıkılışına dikkat çekmeleri nedeniyle bu kadar gündemdeydi. “İslamcılık” öğretisi ile İslam inancına sahip olan halkın birleştirilmesi amaçlanıyordu, “Osmanlı” öğretisi ise daha tehlikeli idi.³¹⁶

Bu öğreti, Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altındaki halkların üzerindeki etkisinin yayılışının ifadesiydi. “Osmanlı Halkı” tanımından sadece Türk Milleti değil Osmanlı Devleti’ni oluşturan tüm diğer milletler anlaşılıyordu. Bu tanım bu topraklar üzerinde Bab-ı Âli’nin mutlakiyetçi hâkimiyetini meşrulaştırmak anlamına geliyordu.

Yukarıdaki bahsedilen öğretilerin yayılışı bir kısım gençler üzerinde etkili oldu. Onlar, gençliğin bir kısmını özellikle de askeri okullardaki gençliği kendi taraflarına çekebilmişlerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu etkinin tesiri altında kalmadı. Cemiyetin saflarında Osmanlı Devleti’nin önüne çıkan sorunların çözümlerine yönelik gereken yollar ve yöntemlere dair kullanılacak daha farklı düşünceler vardı.

Osmanlı muhalif hareketi 1860’lı yıllardan beri başlamıştı ve kısa bir zamanda başlıca şehirlere yayılmıştı.³¹⁷ Muhalefet, gençleri köklü reformların yapılmasının gerekli olduğuna dair bilinçlendirmek için çalışmıştı.

II. Sultan Abdülhamit iktidara gelmeden ortaya çıkan toplumsal gruplar ya da katmanlar O’nun keyfi iktidarının sert eylemlerine karşı harekete geçmek için örgütlenmişlerdi. Muhalefet arasındaki ittifak aynı zamanda mesleklerin ittifakını

³¹⁶ Şükri Hanioğlu, *age*.

³¹⁷ Fatmira Musaj, *İsa Boletini (İsa Boletini)*, Tiran 2004, s. 51.

temsil ediliyordu³¹⁸. Onda baş rölü oynayan yeni subaylar katmanı ve devletin toplumsal tabanını temsil eden taşradan gelen bürokratlar oluşturuyordu.

Osmanlı gençlerinin faaliyeti, II. Sultan Abdülhamit hâkimiyeti döneminde Osmanlı Devleti'nin yapısına dair yaşanan tartışmalar nedeniyle yoğunlaştı. Değişik toplumsal katmanlar mevcut rejime karşı savaşta birleşmeye başlamıştı. Osmanlı gençleri hareketinin gelişmesi ve sağlamlaştırılması doğal olarak zamanla onun kurumsallaştırmasını da gerektirdi. Böylece yeni yönetici organların kurulması zorunlu oldu. 1865 yılında yeni muhalefet hareketi bazı gençlerle birlikte ilk gizli cemiyet olarak “Patriot Örgütü”nü kurdular.³¹⁹ İki yıl sonra bu örgüt Genç Osmanlılar ismini almıştı.³²⁰

İlk yıllarında örgütün siyasi alanda açık bir fikri yoktu. Örgütün eksik ve zayıf noktaları olmasına rağmen, sonrasında kurulmuş olan örgütleri etkilemesi, Osmanlı Devleti'nde muhalefet hareketini yaratması ve II. Sultan Abdülhamit'in otoriter iktidarına karşı direnişi kuvvetlendirmesi açılarından oldukça önemli bir yapıydı. Örgüt, muhalefet hareketinin genişlemesi için esas temeli hazırladı ve böylece daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulması mümkün olabildi.³²¹

Cemiyetin amacı, faaliyeti, rolü ve önemi ile ilgili olarak tezin sonraki kısımlarında geniş bilgi verilecektir. Genç Türkler, kuram açısından Fransız ve Alman felsefeci ve ideologların fikirlerini desteklemiş olmakla beraber pratik uygulamalarında Karbonar İtalyanlılar³²² Hareketi'nin tecrübesine dayanmışlardı. Bu durum, II. Abdülhamit'in despot rejimine karşı başlatılan savaşta başarıya ulaşılması için siyasi bakımdan daha ilerici ülkelerde yaşanan hareketlerin incelenerek faaliyetler yapıldığını ve bu grupların ciddiyet ve kararlılığını göstermektedir.

³¹⁸ Maxwell O. Johnson, *age*.

³¹⁹ Muzafer Bislimi, *Shqiptarët dhe Revolucioni Xhonturk (Arnavutlar ve Jön Türk Devrimi)*, Üsküp 2008, s. 29.

³²⁰ *age*;

³²¹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 2009, s. 49.

³²² Major Maxwell O. Johnson, *age*; Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar, II Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu*, İstanbul 2004, s. 90.

Daha önce söz ettiğimiz gibi Cemiyet, İbrahim Temo ve üç arkadaşı tarafından (Abdullah Cevdet, İshak Süküti ve Mehmet Reşit) 3 Haziran 1889 tarihinde kuruldu.³²³ İbrahim Temo cemiyet üyesi olarak kendi adına 1/1 No'lu numarayı aldı.³²⁴ Osmanlı entelektüellerinin milli vicdanı uyandırmasına yardım eden entelektüellerden bazıları olarak; İbrahim Temo, Abdullah Cevdet,³²⁵ İshak Süküti,³²⁶ Mehmet Reşit,³²⁷ Şevket Süreyya Aydemir, Behçet Efendi ve Süleyman Paşa'nın isimlerini zikr edebiliriz.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslüman halkın milli bilincinin uyanışına yurt içinde ve dışında yardım eden entelektüeller arasında da en seçkin kişi olarak İbrahim Temo'dan³²⁸ bahsedebiliriz. Dr. Temo İttihat-ı Osmanî Cemiyeti'ni (daha sonra Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını aldı) kurdu.³²⁹ Cemiyet gerçekte Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin devamı idi. Dr. Temo Namık Kemal'in eserlerini³³⁰ çok beğeniyordu. O da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne"³³¹ okulundaki öğrenci hareketinin destekleyicisi ve 1889 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulduğunda cemiyetin kurucularından birisi idi.³³² Abdullah Cevdet³³³ biyolojik materyalizm fikrinin destekleyicisi idi.³³⁴ Mülkiye okulunun Biyoloji bölümünde okuyan Behçet

³²³ Şükrü Hanioglu, *İslam Ansiklopedisi 21, "İbrahim Temo"*, İstanbul 2000, s. 354.

³²⁴ Şükrü Hanioglu, *age*; İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul 1987, s. 17.

³²⁵ Şükrü Hanioglu, *İslam Ansiklopedisi 21, "İbrahim Temo"*, İstanbul 2000, s. 354.

³²⁶ Şükrü Hanioglu, *age*.

³²⁷ Şükrü Hanioglu, *age*.

³²⁸ M Şükrü Hanioglu, *Abdullah Cevdet*, İstanbul 1988, s. 12.

³²⁹ İbrahim Temo, Ahmet Rıza, *Biz İttihatçılar*, İstanbul 2009, s. 21; Şükrü Hanioglu, *İslam Ansiklopedisi 21, "İbrahim Temo"*, İstanbul 2000, s. 354.

³³⁰ İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul 1987, s. 2- 3.

³³¹ Şükrü Hanioglu, *İslam Ansiklopedisi 21, "İbrahim Temo"*, İstanbul 2000, s. 354.

³³² İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul 1987, s. 17; M Şükrü Hanioglu, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, c. I., İstanbul 1985, s. 7 Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar*, İstanbul 2004, s. 89; P. Bartl, *Milli Bağımsızlık Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878- 1912)*, İstanbul 1998, s. 260, Sina Akşın, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1980, s. 17.

³³³ Şükrü Hanioglu, *İslam Ansiklopedisi 21, "İbrahim Temo"*, İstanbul 2000, s. 354.

³³⁴ Akçuraoglu Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset, Matbaa-i Kader*, İstanbul 1327, s. 3 naklen Şükrü Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1988, s. 209; İbrahim Temo, *"Darwin'in Ellinci Ölümü Yıldönümü"*, İttihat no 347, 15 Haziran 1932, s. 5738 naklen Şükrü Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1988, s. 10.

Efendi, İshak Süküti,³³⁵ Mehmet Reşit,³³⁶ askerlik mesleğinde olan Şevket Süreyya Aydemir, “T.-i Alem” eserinin yazarı Süleyman Paşa yine bu aydınlar arasındaydılar. Süleyman Paşa bu eseri ile askeri okulların programının düzenlenmesi için gereken unsurları vurgulamayı amaçlamıştı. Aynı zamanda özgürlük idealleri adına savaşan ve bu uğurda hayatlarını veren Cemiyet’in daha birçok üyesi vardı.

³³⁵ Şükrü Hanioglu, *age*.

³³⁶ *age*.

C- İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN FAALİYETİ

Osmanlı Devleti'nde entelektüel fikrin gelişmesi ve işlenmesi, beraberinde yasal bir şekilde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasını getirdi. Cemiyet, II. Sultan Abdülhamit'in otoriter rejiminin devrilmesi ve ülkenin ilerici gelişmenin yoluna girmesini hedefleyen Osmanlı Devleti'nin otantik halkının temsilcisi olmayı amaçlıyordu.

Yeni reformcu hareketin liderleri, bu hedefin, İttihat ve Terakki Cemiyeti açık, siyasal ve örgütsel bir platform hazırlamasaydı ileriye gitmeyeceğini anlamışlardı. Fakat bu amacın gerçekleşmesi için üç ana sorunun çözülmesi ve takip edilecek yolların ve yöntemlerin belirlenmesi gerekiyordu.

Birincisi - yeni nesli ilerici fikirler ile eğitip, takip edilecek yolların tespit edilmesiydi. Osmanlı Devleti'nde çok yönlü reformların yolunun açılabilmesi için bu nesil siyasal ve köklü değişimlerin gerçekleşmesinin gerekliliği konusunda bilinçli olmalıydı.

İkincisi - Osmanlı Devletinde demokratik dönüşümlerin desteklenmesi ve temsil edilen halkın değişik katmanlarına ait olan siyasal kuvvetlerin doğru belirlenmesi gerekiyordu. Devletin reform hareketlerinin programını tasarlamak yeni siyasal kuvvetlerin görevi oldu.

Üçüncüsü - siyasal ve ilerici kuvvetler, halk kitleleri ile irtibatın kurulması için gerekli yolu ve tarzları doğru belirlemeliydi. İttihat ve Terakki örgütünün esas hedefinin tamamlanması için halk kitlesinin Abdülhamit rejimine karşı savaşması gerekmektedir. İstihbaratın ve Osmanlı toplumunun en canlı kısmı olan ilerici siyasi kuvvetlerin birlikte hareket etmesine özel önem verilmiştir. Kurulan cemiyet, gençleri kendisine doğru çekebilmek için iki ana etkeni göz önüne almaktaydı. Bu etkenler;

Birinci-“Osmanlı” gençliğinin sağlam ve ilerici ahlak ile eğitilmesinin gerekli olması.

İkinci-Sultan II Abdülhamit'in muhafazakâr ve mutlakiyetçi rejimine karşı gençliğin somut faaliyetlerine iştirak etmesi idi.

Birinci şartın tamamlanması kolay değildi ve nispeten çabuk çözebilecek bir konu sayılmazdı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetim kurulu çok hassas ve zorunlu bir mesele olarak özel bir sorumluluk ve dikkat istediği için, gençliğin eğitilmesini ilk başta anlamıştı. O, çağdaş eğitsel-bilimsel-kültürel gençliğin eğitilmesini hedefliyordu.

Bu hedefin olumlu sonuçlara ulaşmasıyla gençler entelektüel oluşumdan etkilenecekti. Bu şekilde gençlik önündeki perspektifleri doğru anlayacak ve sonra da mevcut rejiminin yıkılışı için tüm yöntem ve yolları kullanacaktı. Bu şekilde ikinci şartın gereklerinin gerçekleştirilmesi için koşullar oluşturulacaktı. Sonuçta Türk milletinin kurtuluşu olan gençler üzerindeki umutlar yoğunlaştırılıyordu.³³⁷ 1897 yılında İbrahim Temo yazışmalarından birinde şöyle yazdı: *“Umut, Abdülhamit'e yönelik tepki vermeyi bilecek Türk milletinin zekasında ve entelektüel zihniyetindedir ve burada ana rolü Gençlik oynayacaktır.”*³³⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri gençlerin kültürel seviyesinin artırılması için yardım etmeye çalıştılar.

Fakat böyle yetenekli bir gençliğin var olabilmesi için gerekli olan eğitim Osmanlı toplumunda derin bir yaraya dönüşmüştü. Osmanlı halkının eğitsel seviyesinin artırılması zorunlu bir gereksinim oldu. Eğitim sistemi için önemli reformların yapılması gerekiyordu. Bunlardan biri, ders kitaplarının rejiminin muhafazakâr ideolojisinden temizlenmesiydi. Çağdaş bilimsel düzeyi karşılamayan ve çağdaş bilimsel düzeyin yanıt vermediği yerlerde ya da daha kötüsü ulus aleyhine içeriklerin bulunduğu kitaplar derhal piyasadan çekilmeliydi. Onların yerine bilimsel ve yöntemsel açıdan başarıları yansıtacak kitapların hazırlanması gerekmekteydi. Metinlerin kontrolünün yanında yeni okulların çoğaltılması da önemli ve zorunlu idi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hedeflerinden biri çocukların kitlesel eğitime

³³⁷ *AQSH, F. 19, V. 1897, D. 31, f. 121, İb.T'nun Prens Sabahaddin'e gönderdiği mektubu.*

³³⁸ *idem.*

çekilmesi, ana amacı ise devletin en uzak bölgelerine mümkün olduğu kadar yayılması olmuştur. Bu taahhüt, gençlik arasında eğitimin geniş bir şekilde yayılmasına odaklandı. Eğitim seviyesinin yükseltmesi için bütün eğitim programlarında köklü bir kontrol yapılması gerekli olmuştur.

Bu konu ile bağlantılı başka bir sorun daha vardı. Birçok bölgede eğitim personeline eksiklikler vardı. Okulların öğretim kadrosu ile donanım eksikliği devletin en uzak çevresel, kırsal bölgelerinde, Şum, Lumpalang, Balpınar bölgelerinde de hissedildi.³³⁹

Bu yönde, cemiyet üyeleri kendilerine sorumluluk verilmesini istediler. Hatta onlardan bazıları ülkenin kırsalında bulunan bazı okullarda öğretmen olarak çalıştılar. Burada Şum bölgesinde Lumpalanga şehrindeki kentsel bir okulda öğretmen olarak çalışan Ahmet Rıza'yı örnek olarak zikredebiliriz.³⁴⁰

Bu dönemde öğretmenlerin de siyasi bilincinin artırılması **çalışmaları başlatıldı**. Bu soruna ilişkin, eğitimin örgütlenmesi ve hükümetin **dikkatinin çekilmesi** için 1901 yılında, öğretmenlerin girişimi ile Öğretmenler Cemiyeti kuruldu.³⁴¹ Cemiyetin üyelerinin girişimi ile eğitim ihtiyaçlarının tamamlanması için üyelerin kendi imkânlarıyla mali yardımlar topladıkları hususunda İbrahim Temo Cenevre şubesindeki arkadaşları tarafından bilgilendirildi. Aynı zamanda cemiyetin aktivistleri ülkeye çağdaş edebiyatın getirilmesi için çaba gösterdiler. Onlar kendi tanıdıkları ve bağlantıları aracılığıyla yurtdışından kitaplar almak için sipariş vermişlerdi. Hatta onların arkadaşları, gelecek seçilmiş edebiyat kitaplarının teslim şekli konusunda da uyarı verdiler. Onların rehberliğine göre İngiliz posta servisi ile gönderilmesi daha güvenli idi. Kitaplar haricindekilerin edebiyat ve el yazması

³³⁹ *AQSH, F. 19, V. 1898, D. 32/1, f. 76- 77, Arif'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁴⁰ *AQSH, F. 19, V. 7 Ağustos 1900, D. 32/1, f. 72- 73, Balpınar'dan Arif'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁴¹ *AQSH, F. 19, V. 1898, D. 32/1, f. 76- 77, Arif'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

şeklinde gönderilmesi önerilmişti.³⁴² Basılı malzeme (kitaplar vs.) yanında diğer edebiyat eserlerinin el yazmaları şeklinde siparişi emredildi.³⁴³

Gençliğin kültür düzeyi, ülkeye ileri edebiyatın getirilmesi veya basınla yayılması ve gelişmesi haricinde sanatın yeni türleri olan tiyatro vs.'nin getirilmesi ile gerçekleştirilebilirdi.

Cemiyet üyeleri gençliğin kültür düzeyinin yükseltilmesine ve onların faaliyetlerine yardım etmeye çalışmışlardı. Bu ilk başta halkın eğitim düzeyinin yükseltilmesi ile başlayacaktı.³⁴⁴ Faaliyetlerinde birçok engel ve zorluklarla karşılaşmalarına rağmen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşundan bir yıl sonra konumu daha fazla güçlendi. Bu güçlenme basının gelişimi için yapılan yardımlara olan talebin artışıyla da görülüyor.³⁴⁵

XX. yy başında devletin değişik bölgelerine tiyatro yayılmıştır.³⁴⁶ Bu dönemde siyasi karakteri olan edebiyatın yaratıcılığı ya da siyasal edebiyat türleri gelişmeyi belirledi. Gençlerin nesir ve şiir edebiyat eserlerinde, II. Sultan Abdülhamit ve rejiminin sorunları **ana obje** oldu.

Bu gerçek, Osmanlı gençliğinin entelektüel açıdan büyümesi ve dönemin siyasi olayları üzerine entelektüel anlayışın ve düşünce olgunluğunun gelişmesi üzerinde etkisini gösterdi. Burada, ilk eserleri yazmaya başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin değişik üyelerinden olan Salih'ten söz edebiliriz.³⁴⁷

Abdülhamit'in muhafazakâr rejimine karşı basın yoluyla verilen savaş yöntemlerinden biri idi. Bu yöntem birkaç şekilde kendini gösterdi. Kısa bir zamanda, Cemiyetin faaliyetlerinin önüne çıkan tüm zorluklar ve engellere rağmen ülkenin toplumsal-siyasi hayatında kendi konumlarının güçlendirildiği görülmektedir. Onun

³⁴² *AQSH, F. 19, V. 3 Ocak 1900, D. 32/1, f. 121, Bahaeddin Bey'in (Dr. Şakir) İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁴³ *idem.*

³⁴⁴ *idem.*

³⁴⁵ *AQSH, F. 19, V. 27 Ocak 1897, D. 63, f. 1- 2, İttihat ve Terakki Cemiyetin masraflarının makbuzlar.*

³⁴⁶ *AQSH, F. 19, V. 9 Ocak 1901, D. 32/1, f. 83- 86, Azeri'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁴⁷ *AQSH, F. 19, V. 1 Ocak 1902, D. 32/8, f. 6- 7, Abdülhamit Sultan'ın eniştesinin, Mahmut Paşa'nın oğulları Mehmet Sabahaddin'in ve Ahmet Luftullah'ın İb. T'ya gönderilen mektubu..*

faaliyetinin etkileri sonradan gelen olaylarda fark edildi. Muhalif basının gelişimi için artan yardım talebi ve ilgisinden söz edebiliriz.³⁴⁸

XX. yy. başında Jön Türkler yalnız gazeteler ile temsil edilmedi. Basın alanında çeşitli antlaşma, ilan, bildiri, beyanname, temyiz, trakt veya Manifesto gibi yazılar çıkmaya başlamıştı.³⁴⁹ Burada Osmanlı Terakki Parti'sine gönderilen traktı zikredebiliriz. Onda Müslümanların anma, şeref ve ulusal onurun kurtarılması için uyandırılması gerekli olan duyguları için çağrı yapıyordu. Basında yalnız İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri değil İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hedeflerine kendilerini yakın hisseden tüm bireyler yazıyordu. Burada, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eylemlerini destekleyen İslam din adamları, ilerici ve liberal entelektüelleri anabiliriz.³⁵⁰ Onlar, devletin uzak bölgelerine ya da onun sınırlarının dışına çıkan yerlere Cemiyet'in fikirlerinin ve amaçlarının yayılması için yardım etmişlerdi

Onlar, hükümetin başındaki Abdülhamit'in pozisyonunun, Tanrı'nın ya da O'nun yeryüzündeki vekili olan bir peygamber olmadığını vurgulayarak insanlara açıklamaya çalıştılar.

Tüm yazılar, ilanlar, bildirimler veya gazeteler, ulusal bilincin yükseltilmesinin gerektiğini ve halkın bulunduğu durumun değiştirilmesi için gereken mücadele konularında yazıyordu. Bu amaca ulaşmak için genç ve ilerici insanlar tarafından bütün şekiller ve yöntemler kullanılmıştı. Dönemin Jön Türk basın organlarında yayınlanan makalelerde, özellikle nüfus düzeyinde anlaşılabilen basit bir dil ve dini terimler ile beraber kullanılması olumlu bir özellikti.³⁵¹ Burada Müslüman kadınların temsilcileri tarafından haklarının korunması için yapılan çağrıdan söz edebiliriz.³⁵² XX. yüzyılın ilk on yılının sonunda, Osmanlı toplumu ulusal bilincin olgunluğu

³⁴⁸ *AQSH, F. 19, V. 1896, D. 63, f. 1- 2, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁴⁹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 60, f. 12- 13, "İttihat ve Terakki" Cemiyetin mühürü ile bir ilan.*

³⁵⁰ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 60, f. 21, "Beyan" çağrı; f. 28, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlı halka gönderilen bir bildiri.*

³⁵¹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 97, f. 23, Müslüman kadınların temsilcileri çağrı "Kadınların Sesinin Yankıları".*

³⁵² *idem.*

konusunda giderek yükselen bir işaret göstermişti. Artık ulusal bilinç düzeyi XVIII. yy.- XIX. yy.'da olduğu gibi değildi.

Bu dönemde ülkede yönetim sisteminin değiştirilmesi gerektiği, toplumun en büyük gücü olan, fakat değerlendirilmeyen Osmanlı kadını kitlesi tarafından da anlaşılmıştı. Onlar, ilerleme için harekete katıldılar ve zamanın toplumu için değerli bir katkı verdiler. Onların kendi düşünce ve kuvvetini ifade eden yollardan biri yine basın oldu. İlerici basında yayınlanan makaleleri ile onlar halkın bilincine çağrı yaptılar ve bulunduğu mevcut durumdan çıkması için Abdülhamit'e karşı savaşa katılmaları için davette bulundular.³⁵³ Ayrıca, vatandaşların direnci git gide artıyordu ve onlar Sultan'ın iktidarına daha az ikna ediliyordu. Farklı bireyler O'na devlet yönetimi konusunda eleştirel yazılar yazmaya cesaret edebiliyorlardı.

Bu yazılarda Sultan'ın yaptığı hatalar yüzünden, devletin idari yönetiminin imha edildiği ve toplumsal huzurun bozulduğu vurgulandı. Bir devlet başkanı olarak ana görevlerinden biri olan, devletin ve ülkenin huzurunun korunmasını yerine getirmediği vurgulanıyordu. Artık devleti yönetebilen kabiliyetli adamların iktidara gelmesi zamanı gelmişti. Yönetim sistemi üzerindeki anlaşmazlıklar, Abdülhamit'in uyguladığı despotik yöntemlere razı olmayan hükümet liderleri arasında da hissedilmeye başlandı. Onlar Sultan'ın hükümetin yetkilerine müdahale ettiği için ona karşı çıktılar. Bu, Abdülhamit'in despot yönetiminin devletin idaresindeki sektörlere yayılmasını gösteren başka bir gerçektir.³⁵⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu, gençlerin hareketinin büyümesi ve örgütlenmesi için iyi imkânlar yarattı. Yalnız bu, II. Abdülhamit'in gerici rejimine karşı yapılan savaşın bütün yöntemleri kullanarak onun devrilmesi ile gerçekleşebilecekti. Bu hedeflere eğitim seviyesinin yükseltilmesi yoluyla ulaşılabiliyordu.

Hareket yalnız Osmanlı Devleti'nin topraklarının içerisinde değil devletin sınırlarının dışına da yayılmıştı. Şimdi Abdülhamit'in rejimine zarar getirecek her

³⁵³ *idem.*

³⁵⁴ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 58/1, Osmanlı Devlet'in hükümeti için İb. Temo raporu.*

araç kabul ediliyordu. Yeni ittihatçılar bölgenin ilerici çevreleri ile bağlantı kurdular. İran Azerileri (Acem) ile onların arasındaki bağlantılarından söz edebiliriz.³⁵⁵

Onlar, İstanbul'a Abdülhamit'e verilmesi amacıyla basılı bir manifesto getirdiler. Bu manifestoda vurgulanan nokta İran Şah'ının başına gelen durumun aynısının Abdülhamit'in başına da geleceğiydi. Onu da dürüst olmayan davranışları yüzünden aynı kader bekliyordu. Bu vatanseverlerin, İran Azerileri (Acem) Cemiyeti'nin örgütlenmesinde ve onun faaliyetlerinin uygulanmasında somut şekilde yardımları olmuştur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasından bir yıl sonra onların Abdülhamit hükümetine karşı eylem hazırlığına katılımlarını görüyoruz. Bu eylemin yapılması için ilanları ve diğer belgeleri hazırladılar.³⁵⁶

Artık ülkenin kaderi gençliğin elinde ve tüm umutlar gençlere dayanıyordu.³⁵⁷ İttihat ve Terakki Cemiyetinin yöneticileri gençlerin çağdaş bilgileri tanınmasına, bilimsel ve kültürel yönden hazırlanmalarına özel bir önem gösterdiler.³⁵⁸

Abdülhamit rejiminin sadece silahla değil kalemle de savaşması gerekti. Ayrıca bu savaş gençler tarafından anlaşılmaya da muhtaçtı. Bu dönemde "Ebul hudi"³⁵⁹ gibi yeni eserlerin ortaya çıkmasından söz edebiliriz. Bu sürecin gerçekleşmesi için iki yol düşünülmüştü:

Birinci yol- gençliğin çağdaş literatürü tanınması yoluyla bilimsel seviyesini yükseltmesi idi. Bu konuda yalnız Batı'dan değil Doğu'dan da yazarların eserlerinin tercümesi, basılması ve dağıtılması özel önem arz ediyordu.

Bu konuda İstanbul'da bulunan merkez şubede cemiyet üyeleri istedikleri sonuçları elde etmek için ciddi çaba harcadılar.³⁶⁰

İkinci yol- basın çok önemli bir kaynak olduğundan gençler tarafından değerlendirilmesi için çalışılması gerekiyordu. Bu konuda yalnız Osmanlı

³⁵⁵ AQSŞ, F. 19, V. 1895, D. 60, f. 8, Acemlerin manifestosu.

³⁵⁶ AQSŞ, F. 19, V. 4 Haziran 1896, D. 32/1, f. 10- 11, İb T'ya gönderilen mektubu.

³⁵⁷ AQSŞ, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 121, İb. T'nun Prens Sabahaddin'e gönderdiği telegraf.

³⁵⁸ AQSŞ, F. 19, V. 23.Aralık 1901, D. 32/1, f. 141, Behaeddin'in İb. T'ya gönderilen mektubu.

³⁵⁹ AQSŞ, F. 19, t. 1899, D. 32/1, s. 141, İb. T'ya gönderilen imzasız bir mektup.

³⁶⁰ AQSŞ, F. 19, 29 Mart 1897, D. 32/1, f. 166- 167, Paris'ten Berki'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

Devleti'nde değil devletin sınırları dışında bulunan diğer ülkelerde de gelişen çeşitli siyasi olaylar ve sorunlarla ilgili günün haberleri hakkında öğrencilerin ve genel olarak gençlerin bilgilendirilmesinin özel bir önemi vardı.

Bu şekilde yeni basın sadece genç kitle için değil, Osmanlı Devleti'nin vatandaşları için bilgisel ve kültürel düzeyin yükseltilmesi noktasında önemli bir propaganda aracı olarak hizmet edecekti. Onlar gelişmenin tarihi eğilimini doğru anlayacaktı.

Ancak bu sayede Abdülhamit'in muhafazakâr rejimine karşı geliştirilen siyasi savaşa katılmaları bilinçli bir şekilde olabilecekti. Gençlerin cemiyet tarafına çekilmesi kendiliğine bırakılamazdı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tüm şubelerinin üyeleri yeni adaylar belirlemeden ve özellikle cemiyetin saflarına kabul edilmeden önce büyük bir tarama ve inceleme yapılması zorunluluğunu anlamıştı. Abdülhamit rejiminin hedeflerine ulaşmaması için okul içerisindeki gençlik sıralarında ve özellikle askeri okullarda yeni yol ve yöntemler harekete geçirilmişti. Kurtuluş ve ilerleme hareketinin liderleri, eski rejimin muhalefet hareketi safları arasına kendi adamlarını ve destekleyicilerini yerleştirerek hareketi bölmeyi amaçlayacaklarını anladılar.

Rejimin taraftarları arasında yayılan; casusluk, ilgisizlik, ahlaki azgınlık vb gibi bozuk alışkanlıklar vardı. Bu yüzden bürokrat ve politikacılarla, genel olarak ilerici gençler ve özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri arasındaki bağın daha güçlü ve daha olgun olması gerekiyordu.

Kendileri de bilinçlenen muhalif kuvvetler, hedeflerinin yalnız gençlikte değil, tüm halkı katmanlarında yayılmasıyla gerçekleşeceğini anlamışlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinin karşısına bu kez de onlara yardımcı olabilecek toplumsal katmanların belirlenmesi görevi çıkmıştı. Bu bağlamda farklı toplumsal katmanlar arasında ve onların iktidarda olan ilişkileri hakkında gereken analizler yapılabilecekti.

Basının gelişmesi, Cemiyet'in diğer şubelerindeki Jön Türkler için ve Osmanlı Devleti'nin toprakları dışında endişe verici bir sorun oluşturdu. Böyle bir

endişeyi Paris şubesinin üyeleri olan Albay Şefki Bey (Berki takma adı) ve Hilmi Turabi merkezin yöneticilerine sundular. Onlar sundukları konunun tek bir organ tarafından bilgilendirmesinin (İttihat ve Terakki gazetesi olduğu gibi) ³⁶¹ yeterli olmadığını düşündüklerinden basın organlarının çoğaltılmasının gerekli olduğu düşüncesini ifade etmişlerdir.³⁶²

Bu düşünce uluslararası arenada gelişen siyasi olaylar veya olması öngörülen olaylar hakkında İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin düşüncelerini belirlemesinin zorunlu olduğu gerçeğine dayanıyordu.³⁶³ Bu düşüncenin hizmetinde olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin eylemcileri İbrahim Temo'dan Makedonya'da gelişen siyasi olaylar ile ilgili bir bildiri hazırlamak için malzeme istiyorlardı. Güney Batı Balkan bölgesinde gelişen olaylara gösterdiği ilgi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ülke için endişelerini de ortaya koyuyordu.

1898 yılında Cenevre şubesinden, bölgenin durumu ile ilgili (Makedonya'nın durumu hariç) kendilerini bilgilendirmesi istenmişti. Şubenin, oradaki uluslararası kamuoyunun gerçeği öğrenebilmesi için bu bilgiyi çeşitli gazetelerde yayınlaması gerekmektedir.³⁶⁴ Sorunun çözümüne verdiği katkı için Cenevre şubesinin en önde gelen eylemcilerinden Hilmi Tunalı'dan bahsedebiliriz. Cemiyetin değişik şubelerinin üyeleri Osmanlı Devleti'nin dışında Jön Türk basınının yayımında ve gelişimi üzerinde cemiyetin liderlerine bilgi vermişti. Yine bu hususta Eftim Cako'dan bahsedebiliriz. 1897 yılında devletin toprakları dışında yayınlanan Mizan gazetesi ve İstanbul'da yayınlanan İncili-Çauşi isimli hiciv gazetesi ile ilişkili olarak İbrahim Temo'yu bilgilendiriyordu.³⁶⁵

XIX. yy. sonunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri Mısır'a kadar genişlemiştir. Cemiyetin işlevine hizmet eden üyelerin görevlerinden biri basının

³⁶¹ *AQSH, F. 19, 29 Mart 1897, D. 32/1, f. 166- 167, Paris'ten Berki'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁶² *idem.*

³⁶³ *idem.*

³⁶⁴ *AQSH, F. 19, V. 13 Ocak 1898, D. 32/4, f. 315- 316, Cenevre'den Hilmi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁶⁵ *AQSH, F. 19, V. 1897/ 1896, D. 60, f. 114, Eftimi Çako'nun İb. T'ya gönderilen mektubu.*

çeşitli organlarında yayınlanacak konular hakkında cemiyetin liderlerini bilgilendirmek zorunluluğuydu.

Hareketin eylemcileri basının gelişmesi için ellerinden geleni yaptılar. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genç bir eylemci örneğinden bahsedebiliriz. O, İbrahim Temo'ya gazetede Türkçe ve Arapça dillerinde malzemeler yayınlamak hususunda bilgi veriyordu. Gençlerin basına verdikleri bilgileri halkın sadece Türk olan kısmı değil diğer bütün kısmı tarafından da anlaşılması gerekiyordu. Bu amaca ulaşmak için ilan edilecek bilgi anlaşılır, basit bir dille yazılacak, kamuoyunun eğitsel ve kültürel düzeyine yanıt verecekti. Bu nedenle bu genç eylemci malzemeleri iki dilde yayınlamak için karar aldı. O'nun girişimi uzak görüşlü ve cesur bir eylemdi. Bu girişimin gerçekleşmesi yeni bir matbaa satın almak gibi bazı masraflar gerektirecekti.³⁶⁶

Gençler özellikle Paris şubesindeki üyelerin, yapılan eylemler veya isyancı eylemleri hakkında basın faaliyetini koordine etmesi düşüncesindeydiler. Bu işbirliği basının olumlu işlevine hizmet edecekti. Mart, Nisan ve Mayıs aylarında olacak olayların gelişimini yansıtan "Hak" gazetesinin faaliyetinden söz etmek gerekir.³⁶⁷ Bu faaliyet, Cemiyet şubelerinin artan yoğunluğu ve gerçekleşen somut eylemlerinden ve Sultan Abdülhamit hükümetinin devrilmesi arzusundan kaynaklanmıştı.³⁶⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubeleri tarafından, basın ilerlemesi ve dağıtımı ile ilgili bilgi, merkezin yöneticilerine, düzenli bir şekilde verilirdi.³⁶⁹

1898 yılının 3 Mart günü Ali Sedat'ın İbrahim Temo'ya verdiği bilgiye

göre, kendisi *Osmanlı* gazetesini düzenli bir şekilde almıştır.

Abdülhamit'in rejimi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerine karşı ilgisiz kalmadı. Sultan ülkede yapılan siyasi olayların üzerine basın rolünü ve

³⁶⁶ *AQSH, F. 19, V. 20* Haziran 1897, D. 32/1, f. 29- 30, Ali Şakir'in İb T'ya gönderilen mektubu.

³⁶⁷ *AQSH, F. 19, V. 14* Nisan 1897, D. 32/1, f. 170- 174, Paris'ten Berki'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

³⁶⁸ *AQSH, F. 19, V. 23* Mayıs 1897, D. 32/1, f. 172- 173, Berki'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

³⁶⁹ *AQSH, F. 19, V. 3* Temmuz 1900, D. 32/4, f. 208- 209, Gülberzade Seyfullah'ın İb.T'ya gönderilen mektubu.

gücünün değerini iyi biliyordu. Bu nedenle O, Jön Türk basınının yayın organlarından *Osmanlı* ve *Kurdistan* gazeteleri gibi gazetelerin yayılmasını önlemek ve en kötüsü onların yayınına bir süre geciktirmek için tüm araçları kullandı.³⁷⁰ Ayrıca, Abdülhamit mali sorunlar yaratmaya çalıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerini matbaa ve diğer malzemelere büyük masraflar harcamaya mecbur etmişti. Basın malzemelerinin temin edilmesi sorunu, cemiyetin şubelerinin dikkatini çekmişti. Bu her zaman ciddi bir sorun olacaktı. Cenevre şubesi, cemiyetin liderlerine Hilmi Tunalı vasıtasıyla İbrahim Temo'ya *Osmanlı* gazetesinin malzemesinin dizinde yayınlanması için bir matbaa lazım olduğu talebini bildirmişti.³⁷¹

1900 yılında, Behaiddin arkadaşlarıyla beraber yalnız matbaalar, harf ve temel kırtasiye malzemeleri temin etmek için değil aynı zamanda basının dağıtımının artışı için de uğraşıyorlardı.

Jön Türk basını, yalnız devletin topraklarının dışında Avrupa ülkelerine dağıtılmaya başlanmamıştı. Ülke içinde de faaliyetler sürüyordu. Bu dönemde "İkdam" gazetesi yayınlanıyordu.³⁷² Onun amacı okuyucularını, ülkenin iç ve dış gündemi hakkında bilgilendirmektir.³⁷³ Basın organlarında, yalnız yeni haberlerin yayınlanması ile yetinilmedi, ayrıca bizzat kendileri tarafından hazırlanan makaleleri de yayınlamaya başladılar. Çağdaş basına verilen bilgiler, bu bilgileri insan kitlesi Türk olmayan vatandaşların da anlaması için Osmanlıca dilinden başka dillere çevrilmesinin ihtiyacının olduğunu ortaya çıkarttı.³⁷⁴ Bu eylem rejime karşı savaşan gençlerin entelektüel düşüncesinin düzeyinin artışı gösteriyordu. Abdülhamit'in yazılı medyaya engel olma çabalarına rağmen, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin

³⁷⁰ *AQSH, F. 19, V. 1 Ocak 1898, D. 60, f. 3, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Komitesi'nin daireseli.*

³⁷¹ *AQSH, F. 19, V. 9 Ağustos 1898, D. 32/4, f. 309- 310, Hilmi Tunalı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu; V. 10 Ekim 1898, f. 312- 313, Hilmi Tunalı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu; V. 13 Ocak 1898, D. 32/4, f. 315- 316, Genevre'den Hilmi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁷² *AQSH, F. 19, V. 8 Mayıs 1900, D. 32/1, f. 66- 67, Arif'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁷³ *AQSH, F. 19, V. 4 Nisan 1900, D. 32/1, f. 124- 125, Behaiddin'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁷⁴ *AQSH, F. 19, V. 9 Ağustos 1898, D. 32/4, f. 309- 310, Hilmi Tunalı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu*

üyelerinin eylemlerini durduramamıştı. Onlar medyanın rolünü oldukça ciddi değerlendiler. 1899 yılında, onlardan bazıları (İbrahim Temo, E'bul Kemal ve Şefik Kadri) Sada-i Millet başlıklı yeni bir gazete yayınlamak için anonim bir cemiyet ile bir sözleşme imzaladılar.³⁷⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri basının sadece ilerlemesi ve dağıtımı için değil, yazılan yazıların içeriğinin kalitesi hakkında da bir endişeye sahiptiler.³⁷⁶ Basın ilerlemesi sorunu madalyonun bir tarafı idi, diğer tarafı ise onun idari örgütlenmesi ihtiyacıydı.

Matbaalarda, malzemelerin yayını ile uğraşacak sektörler ve departmanlar yoktu. Onlar da yeni çağdaş vizyonlu bir basın için gerekli kurumsal ve idari hiyerarşisinden yoksundu. Matbaanın kontrolü ve işletilmesi için bir editör veya müdür olması gerekirdi. Mevcut durumda ise sadece komisyonun bir başkanı vardı. Bu nedenle, oraya gelen mektupları başkana değil şubeye göndermeliydi. Bu eksikliklerin onarılması gerekirdi.³⁷⁷ Endişeli sorun ile ilişkili 19 Mart 1898 tarihli bir mektup yoluyla Albay Şefik, İbrahim Temo'ya Paris'te yayınlanacak günlük *Devrim* gazetesi ve onun editörlüğüne Belgrat Büyükelçiliğinin genel sekreterinin atanacağı ile ilgili bilgi verdi.³⁷⁸

Cemiyeti'nin yöneticilerinin yönelimi ile Jön Türk basını, yalnız devletin toprakları içinde değil, onun topraklarının dışında da olan olayları yansıtacaktı. Osmanlı basınının yalnız örgütsel değil, siyasi açıdan da güçlenmesi gerekiyordu. Basının, rejimin muhafazakâr ideolojisinden ve onu yok etmek için kullanılan yöntemlerinden bağımsız şekilde hareket etmek zamanı gelmişti. Bu dönemde daha önce az rastlanan ya da hiç karşılaşılmayan bir olgu görüyoruz. Osmanlı basını Avrupa'daki gelişmiş ülkelerin basını ile dayanışma içine girmişti. Bu dayanışma, Rus Edebiyatı Komitesinin protestolarına karşı Rus polisinin barbarca

³⁷⁵ *AQSH, F. 19, V. 15 Ocak 1899, D. 10, f. 1- 2, İb. T ve Şefik Kadri ve Ebu Mukbel Kemal'in arasında bir sözleşme.*

³⁷⁶ *AQSH, F. 19, V. 3 Temmuz 1900, D. 32/4, f. 208- 209, Gülberzade Seyfullah'ın İb.T'ya gönderilen mektubu*

³⁷⁷ *AQSH, F. 19, V. 1 Ocak 1898, D. 60, f. 3, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin daireseli.*

³⁷⁸ *AQSH, F. 19, V. 12 Mars 1898, D. 32/1, f. 26, Ali Sedati'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

davranışlarına karşı Avrupa gazeteleri ile işbirliği³⁷⁹ ya da dönemin siyasi ve eleştirel olaylarını aksettirmesi şeklinde oldu. Arnavut Hacı Mustafa tarafından Cavit Bey'in oğlunun öldürülmesi olayından söz etmek gerekir.³⁸⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderlerinde "gerileyen milletin" öncelikle, yasal-zihinsel ve entelektüel bir hareketi yaratması düşüncesi pekişmişti.³⁸¹ Eski basın "eski olan bir şey için değmez" düşüncesiyle yeni ve çağdaş basın ile değiştirilmeliydi.³⁸²

Bu hedefin gerçekleştirilmesi için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri aynı zamanda gerekli maddi masrafları karşılamak konusunda da hazırlıklı olmalıydı. Rejimin yetkilileri tarafından cemiyetin üyeleri arasındaki irtibatın engellenmesi için kullanılan başka bir yöntem de buydu. Hükümetin bu hedefinin gerçekleşmesi cemiyet üyelerinin faaliyetini sabote etmeye götürecekti.³⁸³ XIX. yy. sonlarında ileri görüşlü üyelere başlayan savaşın taviz vermeden devam ettirilmesi düşüncesi iyice olgunlaşmıştı. Onlar cemiyetin ve hareketinin iyi örgütlenmesinin önemini anlamışlardı. Bu zor görevin başarısı, cemiyetin üyeleri ve hareketin katılımcıları arasında dürüst ve samimi bir ilişkinin kurulmasına dayanıyordu. Bu ilişkide önemli olan sadakatdi. Liderler ve üyeler arasında ilişkiler demokratik temellere dayanmalıydı. Herkes kendi düşüncesini özgürce söylemeliydi.

Bu olumlu ilişki cemiyetin üyeleri ve yöneticileri arasında yapılan yazışmalarda gözlemlendi. Onun gelişim şeklinden, cemiyetin işlevinin ve amacının gerçekleşmesinin temelinde Abdülhamit'in bozulmuş sistemine karşı verilen mücadelenin var olduğunu anlayabiliriz. Burada cemiyetin baş liderine, İbrahim Temo'ya verilen bazı bilgilerinden söz edebiliriz. 1897 yılında Kahire'de, Mısır şubesinin başına gelen olay bu konuda bir örnektir. Burada parti malzemeleri

³⁷⁹ *AQSH, F. 19, V. 9 Ocak 1901, D. 32/1, f. 84- 85, Azeri'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁸⁰ *AQSH, F. 19, V.1901, D. 32/4, f. 336, Hysen Tahsin'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁸¹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 97, f. 23, Müslüman kadınların temsilcileri çağrı "Kadınların Sesinin Yankıları".*

³⁸² *AQSH, F. 19, V. 26 Aralık 1904, D. 32/8, f.11- 12, Prens Sabahaddin'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁸³ *AQSH, F. 19, V. 1897, D. 32/1, f. 132- 135, Behaudin Şakir'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

hükümet yetkililerinin eline geçti ve şubenin liderlerinden biri olan İsmail İbrahim'in hayatı ciddi şekilde tehlikeye atıldı. Dr. Temo ile yapılan yazışmalarında oradaki cemiyetin örgütsel açıdan kötü durumunu ve üyelerinin tutumunun tutarlı olmadığı üzerine bilgiler veriliyordu. O, Murat Bey ve Ahmet Rıza arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden basın malzemeleri ile ilgili yaratılan Kediv'in resmi şekilde verilecek yardımı terk edildiği haberini vermişti.³⁸⁴ Onların yazışması siyasi bir örgütte anlaşmazlıkların ne kadar zararlı olduğunu ve düşünce birliğinin önemini göstermektedir.

Cemiyetin tüm üyelerinde bu savaşa devletin tüm vatandaşlarının katılması düşüncesi pekiştirilmişti.

Bu konu ile ilgili 27 Aralık 1898 tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en ilerici eylemcilerinden biri olan Hilmi Tunalı'nın Doktor Temo'ya yazdığı mektubunda endişesi şöyle ifade edilmişti; “milliyeti Ermeni Türk ya da Arnavut ne olursa olsun Osmanlı'nın bütün unsurlarıyla birliği zorunlu olur”.³⁸⁵ Savaşta somut eylem yönteminin kullanılmasına yönelik İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en sağlam üyeleri görüş birliği içinde idiler. Bu düşüncenin, rejime karşı olan savaşın destekleyicileri nezdinde pekiştirilmesi için çalıştılar. Cemiyetin 1889'da kurulmasından sonraki olayları kronolojik bir bakıştan geçirirsek; 1895, 1896 ve 1897 yıllarında ve sonradan sadece hareketin faaliyet yoğunluğunun artışı değil, üyelerinin düşünce ve siyasi olgunluğunun düzeyini ve evrimini de görebilmekteyiz.

Hareketin gelişmesinde ulaşılan başarıları doğal ve kademeli olarak gerçekleştirdiler. Karşılaştırmalı bir plan ile bakıldığında, XX. yy.'ın ilk on yılının başında ilerici güçlerin faaliyeti gelişme olarak savaşın ilk yöntemleri ile teşebbüs saldırılarında başladı, sonradan en örgütlenmiş yöntemlere kadar ulaştı.

Artık, hükümetin çöküşü için ilerici ve vatansever kuvvetler tarafından planların

³⁸⁴ *AQSH, F. 19, V. 1896, D. 32/5, f. 97*, İsmail İbrahimi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

³⁸⁵ *AQSH, F. 19, V. 27 Aralık 1898, D. 32/4, f. 317- 318*, Hilmi Tunalı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

yapılması ve saldırıların hazırlanmasını görüyoruz. Burada, hükümetin yüksek yetkililerine karşı yapılan saldırılardan söz edebiliriz. Bu faaliyetin destekleyici ilerici devrimci İran güçleri, (Azeriler) oldular.

Onlar, savaşın nihai hedefini gerçekleştirmek için fikirlerin pratikte uygulamalarını düşündüler. 1897 yılında ilerici güçler tarafından cemiyetin üyeleri kronolojik olarak Ocak ayından Mart, Nisan ve Mayıs ayına kadar genel bir ayaklanma halinde düşünüldü. Bu hazırlıklara Azeriler iştirakçi olarak katılmıştı.³⁸⁶ XX. yy. başlarının ilk on yılında Abdülhamit rejimine karşı geliştirilecek savaşın devamı için Cemiyet üyelerinin taahhüdü artmıştı. Onların amacı sadece tahttan Abdülhamit'in indirilmesi değildi, asıl amaç, devrimci rüyasının ("Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik") gerçekleştirilmesi ayrıca insanlara hizmet eden bir hükümetin kurulması idi.³⁸⁷ Bu rüya kısa bir süre önce Avrupa'nın ilerici ülkelerinde Fransa örneğinde olduğu gibi gerçekleştirildi. Yeni hukuk rejiminin konulması, idari yürürlükteki kanunlar ile birlikte, Abdülhamit rejiminin sınırsız yetkililerini sona erdirecek ve Anayasa'nın tasarlanması ve hazırlanması istenecekti.³⁸⁸

O'nun hakimiyeti Osmanlı toplumunun ilerici kuvvetleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri için ciddi bir kaygı oluşturmuştu. Onlar Sultan'ın vaatlerine inanmaya başladılar. Sultan Abdülhamit birçok sefer vaatler verdikten sonra savaşan ve özgürlük isteyen yeni üniversitelileri haps etmişti.³⁸⁹

Bu endişeler 1900 yılının 1 Eylül tarihinde O'nun tahta çıkışının 25. yıldönümü toplantısında açık bir şekilde ifade edilmişti.³⁹⁰ Avrupanın tanınmış devletleri tarafından II. Sultan Abdülhamit'e gönderilen tebrik ve teşvikler yerine, ilerici güçler Osmanlı Devleti'nin başındaki hükümdarın aleyhinde olduklarını siyasi bir manifesto yoluyla ifade ettiler. Aynı zamanda Abdülhamit'e karşı Avrupa'nın teşvikçi tutumunu eleştirdiler.

³⁸⁶ *AQSH, F. 19, V. 23* Mayıs 1897, D. 32/1, f. 172- 173, Berki'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

³⁸⁷ *AQSH, F. 19, V. 28* Mart 1901, D. 32/1, f. 26- 27, Ali Sedat'ın İb. T'ya gönderilen mektubu.

³⁸⁸ *idem.*

³⁸⁹ *AQSH, F. 19, V. 29* Korrik 1897, D. 32/5, f. 297- 298, letër e një të riu dërguar Ibrahim Temos.

³⁹⁰ *AQSH, F. 19, V. 1* Eylül 1900, D. 60, f. 4, II. Sultan Abdülhamit'in tahtaya geldiği 25 yıldönümü vesile ile Osmanlı İttihat ve Terakki ilan edilen manifesto.

Bu dönemde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri 1908 yılında yapılacak Jön Türk Devriminin silahlı mücadelesinin yürütülmesi için İstanbul'da gerekecek silahları getirmeye çabaladılar.³⁹¹ Artık hareketin liderleri, ana sorunu (Abdülhamit'e yönelik savaşı) çözmek için daha doğru yollar ve daha etkili yöntemler bulmak için cemiyetin üyeleri arasındaki temasların artmasının gerekli olduğunu gördüler.³⁹²

Paris'te bulunan Prens Sabahaddin ve Talat Bey arasında yapılan görüşmelerinden söz edebiliriz.³⁹³ XX. yy. ilk on yılının başında rejime karşı hareketin yoğunlaşması somut olarak ulusal hareketin organizasyonuna yansımıştı.³⁹⁴

Hareketin hedeflerine ulaşması için cemiyetin liderleri ve üyelerinin devletin topraklarının dışında siyasi durumu araştırması gerekiyordu. Bu şekilde faaliyetler sırasında oluşabilecek hatalardan kaçınmak için yardımcı olunacaktı. Aynı zamanda devrime hizmet edecek çeşitli komitelerin oluşturulması da devam ediyordu.

Konu ile ilgili cemiyetin üyeleri arasında değişik fikirler ortaya çıktı. Onun liderlerinden bir kısmı ilerleme doğrultusunda yapılan savaşta ülkenin elitlerinin (paşalar ve zengin entelektüelleri) önemli bir rol oynayacağını düşünüyordu. Bu düşünce rejime karşı yapılan savaşta toplum katmanlarının temsilcilerine verilebilecek maddi ve manevi yardımın meydana gelebilecek etkilerinden dolayı oluşmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olarak kabul edilecek adaylar, reform hareketinin tabanı olan halkın geniş bir kitlesinde anlaşılacak zorundaydı. Cemiyetin üyelerinden bir kısmı ilk başta II. Sultan Abdülhamit'in rejimini oluşturan esas temelin ve dayanağın toplumun zengin tabakaları ve eliti olduğunu anlamamışlardı. Onlar Sultan'ı "baba" figürü olarak görüyorlardı.³⁹⁵ Bu gurup onların var oluşu ve esenliğini eski rejimin korunmasına bağlıyordu. Ancak ortaya çıkan görüş Jön Türklerin negatif tarafını da oluşturmuştu.

³⁹¹ *AQSH, F. 19, V. 8 Mayıs 1900, D. 32/1, f. 66- 67, Arif'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁹² *idem.*

³⁹³ *AQSH, F. 19, V. 26 Aralık 1904, D. 32/8, f.11- 12, Prens Sabahaddin'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁹⁴ *AQSH, F. 19, V. 22 Aralık 1907, D. 32/4, f. 170- 170/2, Fazlı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu; AQSH, F. 19, V. 26 Şubat 1908, f. 172, Fehmi Zavalani'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

³⁹⁵ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895- 1908*, İstanbul 1964, f. 87.

Söz edilen görüş 1900 yılında da, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerinde mevcut olmuştur. Onlar, hala Abdülhamit'in despot kurallarını ve davranışlarını değiştireceğini ümit etmişlerdi. Bu aşırı inanca dayanarak hükümette yapılacak umumi reformları ve onun tarafından hapis veya sürgün edilen gençlere af verilecek vaadine inanarak Sultan tarafından gönderilen komisyonu kabul etmişlerdi.³⁹⁶

XX. yy.'ın ilk on yılının sonunda rejime karşı yapılan mücadelenin hızlandırılması gerekirken İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde yeni bir negatif olgu görmekteyiz. Cemiyetin üyelerinden bazıları, ilk başta var olan idealleri terk edip uzaklaştılar. Burada, yurtdışından kaçan ve hükümette önemli konumlarda olan Cemiyetin liderlerinden, Başbakan Talat Paşa, Savaş Bakanı Enver Paşa ve Deniz Bakanı Cemal Paşa'nın uzaklaştırılmasından söz etmek gerekiyor.³⁹⁷

Olay, İbrahim Temo tarafından cemiyetten üyelerin uzaklaştırması üzerine bir çalışma yapılmasına neden oldu.³⁹⁸ Sultan'a, vatandaşların koruyucusu olarak körü körüne inanan Osmanlı gençliğinin ve istihbaratının bir kısmı ilk önce Abdülhamit'in eski muhafazakâr rejiminin temsilcisi hatta rejimin totaliter rejime dönüştürenin kendisi olduğunu anlaması zorunlu oldu. Bu entelektüellerden ayırt edilebilenlerden biri de Murat Bey olmuştur. Bu bireylerin konumu, tahsili genellikle toplumun zengin katmanlarından gelmeleri nedeniyle anlatılmaktadır. Yalnız onların yüksek tahsilli çalışmalarını finanse etmek için ülke içinde ve dışında imkân vardı. Diğer bir nesnel nedeni ise onların siyasi olarak olgunlaşmamış olmaları idi. Bu olgu cemiyetin üyelerinden büyük bir kısmında mevcuttu. Onlardan bazıları ülkede toplumsal ve siyasi sistemin doğru tanınmamasından dolayı gerçek bir değerlendirme verememişlerdi.

Türk entelektüellerin diğer kısmı ise toplumun zengin tabakalarından (paşalarda olduğu gibi) gelmelerine rağmen başlatılan savaş için belli bir görüşe varmışlardı. Onlar da Osmanlı gençliğine destek oldu. II. Sultan Abdülhamit'in

³⁹⁶ *AQSH, F. 19, V. 28 Şubat 1898/1900, D. 32/1, f. 26- 27, İb. T'ya gönderilen imzasız bir mektup.*

³⁹⁷ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 60, "Kahraman Paşaların Kaçırması" İb. T'nun araştırması.*

³⁹⁸ *idem.*

rejiminin ülkenin ilerlemesinde engel olacağını anlamışlar ve muhafazakâr rejime karşı oluşturulan savaşta gençleri desteklemişlerdi. Bu entelektüeller kendi dünya görüşlerinin izin verdiği ölçüde entelektüel yaşamın yeniden canlandırılması düşüncesi ile yeni ıslahatların yapılması için çabalamışlardı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin farklı şubelerinin üyeleri, birkaç kez cemiyetten destek almadan görevlerini kendileri yapmak zorunda kaldılar. Onlar ihtiyaçlarını karşılamak için bir şekilde yol ve çare bulmak zorunda kaldılar. Bu nedenden dolayı üyelerin küçük bir kısmı zengin sınıfın bireyleri ile bağlantı kurdular. Onlar da gerekli yardımı sağlayarak kendilerine yardım etmişlerdir. Bu konularla ilgili Mısır'daki entelektüeller ve bireylerin büyük katkıları olmuştur. Onların yardımı değerli ve somut idi. Mısır'da ilerici kuvvetlerin yardımı Jön Türk'lerin yayın ve basın gibi çeşitli organların dağılımında daha fazla belirgin olmuştu.³⁹⁹ Ayrıca halka sosyal yardımın verilmesi zorunluluğu cemiyetin üyelerini endişelendirmişti. Zaten halkın refahı Abdülhamit'e karşı olunan savaşın ana amaçlarından biri idi. Bu hedefin gerçekleştirilmesi için "Hayırsever Osmanlı Komitesi" kuruldu. Bu komitenin amacı yardımların halk için toplanması idi.⁴⁰⁰

Zengin tabakalardan gelen entelektüellerden biri olan Mithat Paşa bu konuda birinci örnek olmuştur. Söz ettiğimiz dönemde yapılan ıslahatlardan bazıları şunlardır;⁴⁰¹

- A-** Yeni eğitim sisteminin temellerinin kurulması.
- B-** Adliye sisteminin mekanizmalarının yeniden teşkilatlandırması.
- C-** Filo için yeni bir programın uygulanması.
- D-** Devletin yabancı borcunun sabitliği.

Mithat Paşa'nın cesurca yapmış olduğu hareket ve muameleler sonraki nesiller için entelektüel mirası oluşturacaktı. Aynı şekilde Seyit Paşa'nın faaliyetinden de söz edebiliriz. II. Sultan Abdülhamit'in rejimine karşı verilen

³⁹⁹ *AQSH, F. 19, V. 12 Haziran 1899, D. 32/4, f. 320- 321 Hilmi Tunali'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁴⁰⁰ *AQSH, F. 19, V. 23 Aralık 1901, D. 32/1, f. 141, Beahuddin'in İb. T'ya gönderilen mektubu*

⁴⁰¹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikrileri (1895- 1908)*, İstanbul 1964, s. 86.

savaşta kullanılan yöntemleri daha fazla geliştirecekti. Buna rağmen, toplumun yüksek katmanlarının temsilcilerinin bir kısmı iktidarda olan rejime karşı olunan savaş üzerinden, siyasi kavramda basının rolünü abartarak, devrimci basının gelişmesinin yeterli olduğunu saymaktadırlar. Basının rejime karşı verdiği savaşta, savaşın silahlı ve somut yöntemlerle olduğunu anlamamışlardı.

Mithat Paşa, basının rolünü idealize eden ve Abdülhamit rejiminin devrimci basının propagandası yoluyla devredilebileceğine inanan entelektüellerinden biri idi. O'nun taktikleri iki yönlüydü; bir taraftan Padişahın siyasetini övmüştü, diğer taraftan yazı yoluyla ona karşı amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmıştı. Bu dönemde pragmatik, ütopyacı ve rasyonel fikirlerin yanında küçük sayılmayan aşırılıkçı fikirler almaya başlamışlardı. Böyle var olan düşünceler cemiyetin düzgün işleyişini zararlar götürecekti. Onlar üyeler arasındaki mevcut irtibat sistemini bozmaya ve sağlam cemiyet üyelerine hakaret etmeye başlamışlardı. Üyelerin bazıları, hükümette üyelerin istihdamının Abdülhamit'in idaresine verilmesini yöntem olarak değil haksızlık bir durum olarak görmeye başlamıştı.⁴⁰² İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en uzak görüşlü üyeleri erkenden bu savaşın ciddiyetini, iyi ve ilerici durumun tahribinde iktidarda olan rejimin oynadığı rolü anlamıştı. Ancak rejimin çöküşünü, yararcı teorilere dayanarak değil somut savaş ile gerçekleşmesini anlamışlardı.⁴⁰³ İttihat ve Terakki Cemiyeti bu unsurlar dışında diğer grupları içerisine aldı:

Birinci grup, halkın basit temsilcilerinden oluşmuştu. Bunlar, kişi tarafından sömürsü yapılmadan kurulabilen eşit bir toplum yaratmak için kabul edilen ütopyik görüşlerin etkisi altında devam etmekteydi. Buradaki ütopyik unsurlara, aşırı gurubların destekleyici olarak geçme olasılığı vardı. Fakat bunlar uluslararası arenada geniş destek bulmadılar.

İkinci grup ise yeni subaylardan oluşturulmuştu. Onlar askeri eğitim almışlardı. II. Sultan Abdülhamit rejimi feodal İslami ideolojinin benimsenmesi için

⁴⁰² *AQSH, F. 19, V. 15* Ağustos 1897, D. 32/4, f. 300, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu; V. 9 Ağustos 1898, D. 32/4, f. 309- 310, Hilmi Tunali'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁴⁰³ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 24- 50*, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu detaylıca anlatılan İb. T'nun bir yazı.

elinden gelen her şeyi yapmaya çalışmıştı. Askeri okulların programı özel itina ile işlendi. Bu şekilde, bu okullardan mezun olan öğrencileri, despot rejimi ikna araçları olarak görmeye ve ona hizmet etmeye mecbur kalmışlardı.⁴⁰⁴

Üçüncü grup, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görevlilerinden oluşturulmuştu. Bunlar “üst düzey” olarak değerlendirilen askerler ve uzmanlardı. Ayrıca profesyonel bakış açısı olan disiplinli insanlardı.

1897 yılında cemiyetin üyelerinin bir kısmının askeri istihbarata desteklerini görmekteyiz. Bu istihbarat, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasında ana katılımcılar olmuştu. Buradaki seçkin entelektüellerden biri olarak da Romanya'da hareket eden Albay Şefik Bey'den bahsedebiliriz.

İttihat ve Terakki Cemiyeti siyasi anlamda benzersiz bir cemiyet değildi. Bu gerçek, ona katılanlar arasında farklı toplum katmanlarından gelenler olması durumundan kaynaklanıyordu. Ancak bu grupların ilişkilerinin belirlenmesi cemiyetin yaşam beklentisi ve sürdürülebilirliği konusunu belirgin kılmıştı.

Cemiyete katılan taraflar, Osmanlı Devleti'nin özel koşullarını göz önüne alan açık bir program üzerine itimat ederlerse birleşmeye doğru gidebilirlerdi.

Bu toplumsal sınıfların ve halkın tamamının desteğini sağlamadan, beklenen başarıya ulaşamayacağını anlamaları önemli bir gerçek idi. Geniş toplumsal sınıfların gerçek durumu analiz edilir ve bilinirse halkın tam desteği sağlanmış olacaktı. Bu temel üzerinden gerçekleştirilen köklü reformlar ile program hazırlanacaktı.

Cemiyetin liderlerinin teori açısından hazırlığı ve de halkın toplumsal ve siyasi açıdan bulunduğu zor durumun nedenlerinin açıklanması başarıları elde etmek için kendilerine yardımcı olacaktı. Bu şekilde halkın yönü, toplumsal, iktisadi ve siyasi isteklere doğru dönecekti.

Bu şekilde Osmanlı Devleti'nin kademeli olarak mutlakiyetçi bir devletten demokratik bir devlete geçişi sağlanmış olacaktı. Dönüşümün amacı halkın durumunun devamlı iyileştirilmesi olacaktı. Osmanlı halkı iktidarda olan rejimin

⁴⁰⁴ Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, (n.d) passim

halkı eğitimsiz bırakması yüzünden genel olarak eğitim, kültür ve siyasi olarak düşük bir düzeyde olduğundan, halkla işbirliği kurmak kolay bir şey değildi.

Osmanlı Devleti üstyapı açısından sosyal bir karışımdı. “Ruhi” bakımdan ise dini inançlar temsil edildi. Burada halkının büyük kısmında temsil edilen İslam dini başrolü oynadı.

İslam dininin vaaz ettiği görüşler arasında yeni Batı görüşlerini yaymak gerekli olmuştu. Her yeni şeyin halka basit ve anlayışlı bir dil ile anlatılması zorunlu olmuştur. 1789 yılındaki Fransız Devrimi’nin ünlü ifadesi “Hürriyet, Eşitlik, Kardeşlik”i tekrarlamak kolay idi. Fakat devrimin Avrupa ve Fransa’da yaptıklarını ve pratikte hangi anlama geldiğinin bilinmesi gerekiyordu.

İnsanların mevcut rejimin bıraktığı gerileme durumundan çıkması için bilinçli olmaları gerekmektedir.⁴⁰⁵ Bu işin başarısı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin siyasi ana eksenini oluşturmalıydı.

Halkın yönetim sisteminde köklü değişikliklerin yapılmasının mutlak zorunluluk olduğu ve bu konuda bilinçli olması için İttihat ve Terakki Cemiyeti gerekli desteği vermekteydi. Bu şekilde faaliyetlerini genişlettirip hedefleri gerçekleştirecekti.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin büyük hedefini gerçekleştirmesi için açık bir programın olması ve özellikle cemiyetin iç yaşamını düzenleyecek iyi bir statünün derlenmesi gerekecekti.

O’nun programında ödevlerini, hedeflerini ve cemiyetin yürütme yöntemlerini net bir şekilde belirtmeliydi. Statünün temelinde özgürlükler ve insan haklarının korunması olmalıydı. Onun liderleri, programın bu hedefler statüsünde aksettirilmesini dikkate almışlardı. Statü metninin başından beri konu şu şekilde belirleniyordu; ”Bugün vatan tehlikede, tüm Osmanlıların ve cemiyetin kutsal ödevleri ve ihtiyaçlarından biri olan, insanın din ve cins farkı olmadan insan

⁴⁰⁵ Feroz Ahmad, *The Young Turks The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908- 1914*, Oxford At The Clarendon Press 1969, s. 14.

haklarını savunması, dürüst yaşamak için insanı ve bugün tehlikede olan milleti kurtarması.”⁴⁰⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ana amacı 1293/1877 yılının Anayasa'sını savunması olmuştur. İnsanın, halkın ve milletin temel hakları ve ulusal refahın haklarının temin edilmesi ve bu hakların kutsal ve devredilemez olduğu müeyyide olacaktır.

Cemiyet yöneticileri tüzük derlemesinde sosyal-hukuki sorunların yalnız Osmanlı toplumunun değil, zamanın yanıt vermeyen ve yürürlükte olan mevzuattan kaynaklandığını dikkate almışlardır.

Üyeleri onun faaliyetinin ilerlemesi, temel malzemelerinin ve onunla bağlı olan her şeyin korunması için endişe etmişlerdir. Onun kurulmasından bir yıl sonra onları tedbirler almakta ve programlar hazırlamakta görüyoruz. Bu programlar, ilk başta cemiyetin ve üyelerinin eylemlerinin gizliliğinin korunmasını ve eylemlerin işleyişini güvence altına almalıydı. Burada 1897 yılında İstanbul'da ayaklanma hazırlanmasından söz edebiliriz. Orada, cemiyetin üyeleri zorunlu bir kalkışma yaptılar.⁴⁰⁷ Bu tedbirler genelgeler olarak yazıldı ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin tüm dallarına dağıtıldı. Bu tedbirlerin bazıları şunlardır.⁴⁰⁸

- 1- her işin yapılmasına dikkat edilmeli ve herkes ile yazışmalar olmamalı.
- 2- değişik eylemlerin yapılmasında üyelerin arasında koordinasyon ve zorunlu iletişim olmalı
- 3- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin her üyesi kendi hayatı tehlikede olsa da, sırları açığa çıkartmamalı.
- 4- Cemiyete katılanlar ve arkadaşları da kendileri ile olmalı.

⁴⁰⁶ Suleyman Kanı İrtem *Yıldız ve Jön Türkler, İttihat- Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, İstanbul 1999, s. 274.

⁴⁰⁷ *AQSH, F. 19, V. 14* Nisan. 1897, D. 32/1, f. 170- 171, Paris'ten Berki'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁴⁰⁸ *AQSH, F. 19, V. 6* Mayıs 1896, D. 60, f. 30- 31, yeni oluşturulan cemiyetin daireseli.

5-İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amacı "birleşme" olduğundan dolayı Hıristiyanlık gibi diğer inançlara mensup olanların da katılmasına izin verilecek. Bunlara yazışmalar gönderilecek fakat numaralar verilmeyecektir.

6- Yapılacak her hareket önceden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi tarafından onaylanacaktır.

7-Cemiyete katılacak kişilerin arasına "Fedai" kişilerin de bulunmasına izin verilecektir

8- Alınacak haberlerin tahlili dikkatle yapılacaktır. Saray içerisinden veya dışından gelen haberlerin Merkez'e bildirilmesi gerekmiştir. Sofisma kullanılması yasaklanmıştır.

9- Her hafta veya 15 günde bir toplantı olacaktır. Tartışmalar ve sonuçlar Merkez'e rapor edilecek. Merkez iletişim yapmaya karar verince, şubeler uygulayacaktır.⁴⁰⁹

Statünün en önemli maddelerinden biri yeni üyelerin kabulü için yasal düzenleme yapılması idi. Cemiyete yeni giren adaylar daha önce yemin etmeliydi. Yeminin içeriği şu idi; "Din, namus ve vicdan adına yemin ediyorum." Adayların yemininin kabulü, önceden belirtilen bir ayine göre yapılırdı. Bu konuda statüde belli bir şekilde "dini farklılıklar olmaz" yazılmasına rağmen bazı yeni adaylar buna tepki gösterdiler. Statünün bu önemli kısmı, İslam dininin aşırı duygularından kurtulamayan ve derin din mahkûmiyetleri olan gençleri rahatsız etmişti.

Osmanlı Devleti'ndeki Müslüman toplumun fanatik katmanlarını temsil eden üyelerinin tutumu, onların siyasi düşüncesinde II. Sultan Abdülhamit'in rejimine karşı mücadelenin üzerine halkın tüm katmanları Türk milletine ait veya ait olmayan, Hıristiyan ve diğer inançlara mensup olan Osmanlı vatandaşları dahil olursa kazanıp kazanamayacağını henüz anlamadığını gösterdi. Osmanlı Devleti'nde yaşayan ve Hıristiyan inancına sahip halkın İslam inancına sahip olan halkla birlikte aynı acıyı çektiği zaman ve muhtemelen daha beter olduğu için ayrılmak imkânsız bir şeydi.

⁴⁰⁹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 60, f. 30- 31, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin daireseli.*

Öyle bir şey olursa o zaman Osmanlı milletinin birliği nasıl olacaktı?⁴¹⁰ Cemiyet üyelerinin bir kısmının farklılaşan görüşünün temeli, yalnız İslam inancının bağnaz din adamlarının propagandasında değil, din ve millet kavramlarının düşüncesi üzerinde durmaktadır. Onlar bu kavramlar arasında ayırım yapmakta başarısız oldu.

Bu görüşün sonucu, tüm halklar ve farklı sosyal gruplar, iyi ya da kötü olsalar, din ve millet arasında eşit işareti koyarak bir sıraya konulması idi. Bu görüş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin işleyişi konusunda ve iktidarda despotik rejime karşı mücadele ile elde edilen sonuçlar için çok tehlikeli idi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde yeni adayların alımında sağlam unsuru oluşturmak için adayların özel bir komisyon önüne çıkması gerekiyordu. O komisyon, onların kontrolünü ve seçmesini yapacaktı. Bu tedbir, yeni üyelerin kabulü özel sorumluluk taşıyan bir konu olduğundan gerekliydi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri cemiyetin liderlerini, yeni üyelerin eylemleri için bilgilendirmelidir. Bu şekilde onların yaptığı eylemlerin kontrolü mümkün olacaktı. Bunu İttihat ve Terakki Cemiyetinin tüzüğü de ön görmüştü.⁴¹¹

Burada, Batı Avrupa'da faaliyet gösteren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubelerine gelen yeni üyelerin faaliyetleri ve davranışlarının, Osmanlı hükümeti ve ülkelerin büyükelçilikleri arasında var olan ilişkilerinin⁴¹² cemiyetin deneyimli üyeleri tarafından İbrahim Temo'yu bilgilendirmesinden söz edebiliriz.⁴¹³ Burada cemiyetin üyesi Bosnyalı'nın (takma adı) kendi başına yaptığı faaliyetler için Temo'ya verilen bilgi hakkında söz edebiliriz.⁴¹⁴ Bu üye yönetim kuruluna haber vermeden şubenin başkanlığını bir notere geçmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tüm üyelerin faaliyetlerinin cemiyetin yöneticilerine bilgi verilmesi gerektiği her üyenin görevi olarak görüldü. Bu işleyişin doğru olmasına yardımcı olacaktı. İttihat

⁴¹⁰ *AQSH, F. 19, V. 27* Aralık 1898, D. 32/4, f. 317- 318, Hilmi Tunali'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁴¹¹ *AQSH, F. 19, V. 5* Eylül 1897, D. 32/4, f. 301- 302, Hilmi Tunali'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁴¹² *AQSH, F. 19, V. 9* Ağustos 1898, D. 32/4, f. 309- 310, Hilmi Tunali'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁴¹³ *AQSH, F. 19, V. 4* Haziran 1896, D. 32/1, f. 10- 11, Sali'nin İb T'ya gönderilen mektubu.

⁴¹⁴ *AQSH, F. 19, V. s'ka*, D. 32/4, f. 3, Derviş Bıçaku'nun İb. T'ya gönderilen mektubu .

ve Terakki Cemiyeti üyelerinin saflarını genişletmesi, onun öngörülen ana hedeflerinden (Madde 4 statüsünde) biriydi.

Bu hedefin gerçekleştirilmesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticilerinin Balkan bölgesine yönelimini de kapsamaktadır. 1897 yılında, Jön Türk saflarını değişik fakülte öğrencileri ile genişlettiğini görmekteyiz. Bu gençlerden biri, Romanya'da o dönemde Bükreş'teki Tıp Fakültesinde okuyan Derviş Hima'dır ve Abdülhamit rejimine karşı savaşa katılanlardan biridir.⁴¹⁵ Cemiyet bir yıldır kurulmuş olmasına rağmen siyasi sınıfın ve gençliğin entelektüel düşüncesinin olgunlaşmış olduğunu görmekteyiz. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en aktif olan üyeleri savaş üzerinde ilerici, net ve uzak görüşü olanlardır. Onların faaliyetinde en rasyonel olunması için en iyi örgütsel yolları ve yöntemleri aramaya başlamıştı.

Cenevre şubesinin eylemci entelektüeli olan Hilmi Tunalı'dan söz edebiliriz. O, İbrahim Temo'ya yeni Osmanlı devrimci bir partinin kurulmasını, teklif etmişti. Hatta kendisi bu partinin programının konseptini hazırlamıştır.⁴¹⁶ Diğer bir örnek cemiyet üyelerinin, işlerin ilerleyişini merkeze bildirmesidir. 27 Mayıs 1897 tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin diğer aktif bir üyesi Eftim Çako, cemiyetin sorunlarının Murat'tan kaynaklandığını İbrahim Temo'ya bildirmişti.⁴¹⁷ Osmanlı Devleti'nin topraklarında cemiyet şubelerinin genişletilmesi ana hedefi oluşturmaktaydı. Balkanlar bölgesi, Osmanlı Devleti ve hükümeti için topraklarının en önemlisiydi. O bölgeyi Güneydoğu Avrupa'da siyasi, askeri, stratejik ve ekonomik açıdan en önemli bölge olarak saymıştı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en önemli aktivistlerden Fehmi Efendi, Romanya'da bulunan Rusçuk bölgesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dallarının yayılmasında önemli bir rol oynadı.⁴¹⁸ Hilmi Tunalı ise, üç yıl önce "Özel Komite" kurulduğuna dair İbrahim Temo'yu bilgilendirdi. Bu komitenin amacı, dövme

⁴¹⁵ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 121, İb. T'nun Prens Sabahaddin'e gönderdiği mektubu.*

⁴¹⁶ *AQSH, F. 19, V. 13 Ocak 1896, D. 32/4, f. 289- 290, Hilmi Tunalı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁴¹⁷ *AQSH, F. 19, V. 27 Mayıs 1897, D. 32/4, f. 114, Eftimi Çako'nun İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁴¹⁸ *AQSH, F. 19, V. 13 Ocak 1896, D. 32/4, f. 289- 290, Hilmi Tunalı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

belgeler ve cemiyet üyelerinin yazışmalarında müdahale olgusunu ortadan kaldırmak ve düzenleyici olarak işlev görmektir. Bu tedbir, cemiyetin eylemlerinin sağlanmasına hizmet edecektir. Komite tarafından düşünülen ve alınan tedbirler şunlardır:

1- alınacak mektuplar ve para doğrudan doğruya veya bir üye ile Cemiyet'e gönderilmeli,

2- şubelere gönderilen mektuplar üç üye tarafından imzalanması gerekmektedir,

3-İç dallara dış dallardan gelen mektuplar yazılmış olmalı.

Yukarıda anlatılan unsurlar, güvenlik sistemi ile ilgilidir.⁴¹⁹ Cemiyetin kurumları ve örgütleri organize etmesi, önemli bir sorun oluşturmuştu. Cemiyet liderlerinin kabulü ile ilk önce dört vilayetin (İstanbul, Selanik, Kosova ve Manastır) şubelerini kurmaya başladılar. Onların başında merkezin seçilen delegelerini adlandırmaya başlamışlardır. Ancak onlar uzak taşralarda kaza ve nahiye gibi olacaktı. Cemiyetin liderleri hukuk sisteminde yeni bir örgütlenme yaptılar. Bu şubeler kurulduğu yerlerde kendi kurumları "Fedai Bölükleri" olduğu gibi kurmuştu.⁴²⁰ Bu kurumlar devletin mahkemesini taklit etmişlerdi ve değişik bölgelerde özel bir tüzüğe dayanarak işliyordu. Bu kurumlar devletin sınırlarının içerisinde değişik bölgelere yayıldı. Hatta Balkanlarda bir icra komitesi de kurulmuştu.⁴²¹

Şehirlerde bu kurumların yirmiden fazla şubesi vardı. Bunlar değişik bir şekilde "meşruti cemiyetlerin şubeleri" şeklinde isimlendiriliyorlardı. Bu mahkemeler anarşiye karşı ihtiyaçtan dolayı kurulmuşlardı. Bu zamanda cemiyetin bazı üyelerinde var olan ayrılıkçı eğilimleri görmekteyiz. Bu eğilimler şu konularda olgunlaştı:

I- Faaliyetlerinin yöntemlerinin anlayış şekli. Onlar bu şekilde cemiyetin işleyişini ve Abdülhamit'in rejimine karşı yapılan tüm çabaları, faaliyeti ve savaşı tehlikeye sokmuştu.⁴²²

⁴¹⁹ *AQSH, F. 19, V. 1 Haziran 1897, D. 60, f. 1- 2, Özel İletişim.*

⁴²⁰ Suleyman Kanı İrtem, *age*, s. 282.

⁴²¹ *AQSH, F. 19, V. 8 Mayıs 1900, D. 32/1, f. 66- 67, Arif'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁴²² *AQSH, F. 19, V. 26 Aralık 1904, D. 32/8, f.11- 12, Prens Sabahaddin'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

Cemiyetin programında bu sorun detaylı bir şekilde tahlil edilmişti. Anarşiye karşı konulacak savaş ile ilgili ve ona karşı yapılacak savaşta kullanacak tarzlar için programda özel maddeler ön görülmüştü. Bu savaşın başarılı olması için iki yön vardı;

Birinci yön- kuramsal acıdan bu savaş kavramsal olarak ayrıntılı bir şekilde (misal olarak gereken masraflar, bu savaşın önemi ve amacı) açıklanmalıydı. Bu teorik unsurları oldukça net ve güvenli olmasına rağmen savaşın en zor yanı pratikte uygulanması idi.⁴²³

İkinci yön- pratikte bu kuramsal usullerin uygulanması. Bu kurumlar ülkenin geniş bir bölgesine yayılmışlardı. Bu yönde, programdan kesin bir eğilim⁴²⁴ çıkarmak zordu. Anarşiye karşı yapılan savaşın programının doğru uygulanmasında “Al-i Osman” tezi engel olmuştu. Bu tez İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bazı üyelerinin siyasi düşüncesinde yer almıştı. “Al-i Osman” tezi destekleyicileri, yapılacak reformları tek bir halkın değil bütün “Osmanlılar” için olacağı propagandasını yapmışlardı. Bu geniş kapsamlı tez, ilk görünüşte ilerici görülmüştü. Aynı zamanda ne kadar ütopyacı ise bir o kadar da muhafazakâr bir tez idi. Bu tezin ülküsü büyük “Milli Osmanlı” kuramının dayanması ile olgunlaşmıştı. Aynı zamanda bu “Milli” ifadesi değişik halklardan oluşturulmuştu. Burada milli-halk ve milli- din kavramlarının arasında bir karışım yaratılmıştı. Onun muhafazakâr tarafı Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetinin altında olan halklar için haklı kabul ediliyordu.

İdari merkezlerde inşa edilen mahkemelerde insanlar laik olana göre kendi hataları için cezalandırılıyordu. Hatta huzuru bozan kavgalar cezalandırılıyordu. Mahkemenin, şikayetleri şüpheliler üzerinde yapması ve suçluları cezalandırması, yargılama sisteminde ilerlemenin gerekliliğini doğurmuştu. Yapılan suçlar için ceza yirmi liradan elli liraya kadar gidiyordu. İttihat ve Terakki Cemiyetinin ve Abdülhamit’in hareketine karşı olan hainler⁴²⁵ ve katillere ölüm cezası⁴²⁶ verilmişti.

⁴²³ Şerif Mardin, *age*, s. 99.

⁴²⁴ *age*.

⁴²⁵ Şerif Mardin, *age*, s. 282.

⁴²⁶ *age*.

Cezalar o kadar ağır idi ki şiddetli cezalar olarak nitelendirilmişti ⁴²⁷. Bu tedbirlerin alınması; anarşinin ortadan kaldırılması ve bir düzenin kurulması doğrultusunda olduğu gibi güncel rejime karşı olunan savaşa hizmet etmekteydi. “Mahkeme”, ileride muhakeme sisteminin iyileştirilmesinin gerekli olduğunu ön görmüştü. Böylece gerekli bazı değişimler ve bu sektörlerden olan suçlu kişilerin muhakemesi ve onlara karşı yapılan suçlamalarında kullanılan tarzlardan söz edebiliriz.

Yönetici sisteminde Yerel Yürütme Kurulu yer alıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticileri bu kurumun daha iyi yürütülebilmesi için onun başında bir yargı ve merkezin dışından üç mülazımın alınmasının gerekli olduğunu düşünmüştü. Vilayetlerin mülazımları şüpheli ve suçlu olan hareketlerin üzerine karar aldığı zaman mahkeme toplanacaktı.

Parti programında iç sorunlardan hariç, çok önemli bir bölüm daha vardı. Bu bölüm dış sorunların ele alınması ilgili idi. Bu konuda Osmanlı Devleti'nin dış politikası üzerinde cemiyetin programı önemli bir yer aldı.⁴²⁸ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programın tasarımında dikkati çeken diğer bir sorun daha vardı. Bu madde ülkede medeniyetin yayılmasını gerekli görmüyordu. Bu konuyla ilgili yeni yöntemlerin uygulanması ve anlatılması noktasında dikkati çekiyordu.

Yukarıda vurguladığımız gibi “Batı Medeniyeti'nin” değerlerini “Doğu Medeniyeti'nin” değerleri ile karıştırma imkânının olabilmesi için “Doğu Medeniyeti'nin” değerleri ve onun özgünlüğünün korunması gerekiyordu. Bu da çok hassas ve önemli bir sorun oluşturmuştu. Cemiyetin liderleri tarafından bu sorun çok dikkatli bir şekilde incelenmişti.

Batı Avrupa'dan gelen öğrenciler, yerli kültürden başka farklı bir kültür; çağdaş, bilimsel, felsefi fikirler ve literatür getirmişlerdi. Batı Avrupa ülkelerinde eğitim alan öğrenciler, Osmanlı Devleti'nin eğitim seviyesinden daha yüksek seviyesi olan okullardan gelmişlerdi. Bu öğrenciler ve yeni entelektüel sınıflar

⁴²⁷ Suleyman Kanı İrtem, *age*, s. 282.

⁴²⁸ *AQSH, F. 19, V. 1900-1901, D. 60, f. 5- 6, iç ve dış siyaseti ile ilgili İttihat ve Terakki Partinin programı.*

diğerlerinden başka yurt dışında benimsenmiş bilimsel eğitim bilgilerini pratikte uygulanma arzusunu fark ettirmişti. Osmanlı gençliği bu ütöpik-devrimci coşkuya dahil olmuştu. Osmanlı unsurunun zayıflaması olasılığına varmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programında her yıl Eylülün 5'inde genel bir kongre düzenlenmesi ve Eylülün 18'inde ise kongre açılışının olacağı ön görülmüştü.⁴²⁹ Kongrenin organizasyonu, cemiyetin hareketi analiz etmesine, ulaşılan hedefleri, yapılan işler sırasında gözlemlenen eksikleri ve ileride nasıl devam edileceğine yardım edecekti.

Cemiyetin ana programından hariç üyeleri tarafından değişik teklifler olmuş ve üyeler kendi fikirlerini sunmuştu. Burada "Le Palais de Yıldız"⁴³⁰ dergisinde yayınlanan Murat Bey'in programı ya da Hilmi Tunalı programından söz edebiliriz. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin daha iyi işleyişi için fikir görünümünde Selanik'te bir kongre yapıldı.⁴³¹ Kongrenin düzenlenmesinin amacı, cemiyetin

a-tüm dallarının işleyişinin kontrol altında alınması,

b-ele edilen sonuçlar,

c- çalışmalarında gözlemlenen hatalar,

ç-bu hataların sonucundan dolayı çıkan sorunlar,

d-hataları onarmak için yöntemlerin bulunması gerektiği,

e- Abdülhamit'in şahsiyetine, onun muhafazakâr ve despotik yönetim sistemine son vuruşun yapılması için yöntemlerin belirlenmesi ve İttihat ve Terakki Cemiyetinin şubeleri ve üyeleri arasındaki eylemlerin çeşitli düzeylerde koordinasyonu.

Bu dönemde cemiyetin faaliyetinin yoğunlaştırılması büyük önem taşımaktadır. 1902 yılının Ocak ayının 1. gününde Paris'te ulusal kongre düzenlenmişti. Konferansın amacı, "vatan'ı" tehdit eden riskin önlenmesi idi.⁴³² XX. yy. başlarında anarşizm ile mücadele çabalarına rağmen, eski iktidar zamanında

⁴²⁹ Suleyman Kanı İrtem, *age*, s. 286.

⁴³⁰ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/4, f. 50, Murat Beyin programı.*

⁴³¹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 2-4, İb. T'nun bir makalenin tercümesi.*

⁴³² *AQSH, F. 19, V. 1 Ocak 1902, D. 32/8, f. 6- 7, Mehmet Sabahaddin'in ve Ahmet Luftullah'ın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

oluşan savaş üzerinde yeni Osmanlının siyasi sınıfında anarşist görüşlerin varlığı gözlemlendi.

Yeni siyasi sınıf Sultan'ın tahttan indirilmesinin gerektiği hususunda sonunda ikna ediliyordu. Bunun için endişeye sebep olan iki ana sorunun çözülmesi için:

1- Tahttan Padişah'ın indirilmesi

2- Tahttan Padişah'ın indirilme yönteminin belirlenmesi gerekiyordu.

İkinci soruna ilişkin, anarşistler tarafından yayınlanan ve desteklenen “güçlü tedbirler kullanılması” tezi gençler arasında yer almıştı.⁴³³ XIX. yy. sonunda devletin geçirdiği zor zamanlar gençler üzerinde büyük bir etki bırakmıştı.

“Gerçek Siyaset” ya da başka isimle “Real Politika” üzerine Avrupa diplomasinin saraylarına yaygın kuramlar cemiyet sıralarında etkilenmişti. Bu siyasetin destekleyicilerden biri de Murat Bey oldu. Bu siyasiye göre pratikte ülkede yapılacak siyasi değişimler üzerine Batı Avrupa önüne Osmanlı siyasi sınıfının eğilimi yol açıyordu.⁴³⁴ **Bu durum** cemiyetin sağlam kısmı tarafından kabul edilmemişti. Onlar ülkenin kaderini Avrupa'nın eline terk eden ve gençliği uyuşukluk içinde bırakan etkilere karşı mücadele ettiler. Bu dönemde, cemiyetin üyeleri arasında eski muhafazakâr unsurun ilerleme fikirleri ile yeni unsur arasında siyasi zihniyet noktasında bir farklılaşma gözlemlendi. Bu olgu nesillerin bölünmesini yaratacaktı.

Burada Prens Sabahaddin ve Ali Tûrabi arasındaki görüş ayrılıklarından söz edebiliriz.⁴³⁵ Cemiyetin üyeleri arasında anlaşmazlıkların ortaya çıkması ile Abdülhamit rejimine karşı ilerici bir hareketin genişletilmesi daha yoğun hale döndü. Bu dönemde, zayıf kişilik ve karaktere sahip olanlar ve gelecek kaygısı yaşayan kişiler savaşın zorluklarına dayanamadığı için yanlış pozisyonlar içerisine girdiler. Bu olanlar, hareketin geneline, Abdülhamit rejimine karşı gayretle çalışan cemiyetin eylemci üyelerine haince bir darbe oldu.

⁴³³ Şerif Mardin, *age*, f. 109.

⁴³⁴ *age*, s. 101.

⁴³⁵ *AQSH, F. 19, V. 3 Ocak 1900, D. 32/1, f. 121, Bahaeddin Bey'in (Dr. Şakir) İb. T'ya gönderilen mektubu.*

Burada Ahmet Mithat Paşa'nın durumundan söz edebiliriz. O Sultanın hizmetine girdiğinden kendisine Mithat Paşa'nın faaliyetleri hakkında bilgilendirici bir rapor vermişti. Aynı zamanda üst düzey yetkililerin yaptıkları ile ilgili onlar kendilerini bir yandan vatansever sunarak ikili bir rol oynamaya çalıştılar. Diğer taraftan ise cemiyetin üyeleri onlardan somut yardım istediği zaman bu kimseler sorumluluklarından kaçmışlardır. Cemiyet için maddi ve manevi açıdan hiç yardımcı olmamışlardır.⁴³⁶

Ülkede ve cemiyette oluşan sosyal-siyasi gelişmeler doğal bir şekilde rejim içerisinde çeşitli muhalif grupların çıkması sonucunu getirdi. Jön Türk hareketinin bu dönemin karakteristik özelliği devletin dışındaki şubelerini genişletmesi olmuştur.

Bu dönemde, İstanbul dışında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubeleri kurulmuştu. Böylece, 1890 yılında Paris şubesi;⁴³⁷ 1895 yılında Türk-Suriye komitesi; 1897 yılında "Numune-i Terakki Olayı" sonradan yeni askeri öğrenci grubun kurulması vs.den söz edebiliriz.

Yeni kurulmuş olan gruplara onların üyelerine karşı hükümetin tepkisi çok sert idi ve onlara ağır cezalar verilmişti. Bu harekete katılan katılımcılara ilham vermesi için hükümet derhal "Savaş Divanı" kurmuştu. II. Sultan Abdülhamit, yönetim savaşında "gençliğin" yaşam gücünü değerlendirdiğinden dolayı, onu acımasızca vurdu. Abdülhamit, gençlerin başlatılan savaşı terk etmesi için güçlü tedbirler ile onları korkutmaya çalıştı. 1898 yılında hükümet, cemiyet üyelerini ve gençleri hapsedme ve sürgün etmeye onlara karşı acımasızca davranmaya başlamıştı.⁴³⁸

Bu tedbirler ilk aşamada İstanbul şubesinin üyelerine karşı daha sonra ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin diğer şubeleri için alındı. Sultan, gençleri ana yeri Tripoli olan yere sürgün olarak göndermişti. Onun kararı ile 78 öğrenci sürgün edildi. Bu öğrenciler arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruculardan olan

⁴³⁶ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 24- 50, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu detaylıca anlatılan İb. T'nun bir yazı.*

⁴³⁷ Şerif Mardin, *age*, f. 108; Muzaferri Bislimi, *age*, f.31.

⁴³⁸ *AQSH, F. 19, V. 27 Ağustos 1898, D. 32/1, f. 1-2, Ali Ağa'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

Abdullah Cevdet de vardı.⁴³⁹ Abdülhamit, tarafından sürgün veya haps edilen gençlere ve cemiyetin üyelerine birçok kez af ilan edileceği sözü verildi.⁴⁴⁰ Gerçekte ise Sultan verilen sözü tutmadı. Ayrıca ilerici gençlere ve cemiyet üyelerine karşı daima muhafazakâr bir siyaset izledi.

Abdülhamit, temsilcileri yoluyla onlara karşı sistemli bir şekilde daima sert bir propaganda takip etmiştir. 1900 yılının Nisan ayında ise Sultan'ın bir fermanı ile Cenevre'deki tüm öğrencilerin uzaklaşmasını emretmişti.⁴⁴¹

Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri ile Osmanlı zengin katmanlarının temsilcileri arasında işbirliği fark edilmektedir. Bu entelektüeller, askerler, din adamları,⁴⁴² bürokratlar, öğretmenlerden oluşmakta idi. Elitin temsilcilerinden biri de Ahmet Celaleddin Paşa⁴⁴³ idi. Hareketin üyelerinin mali ihtiyacına destek olmuştu.

Aynı zamanda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin değişik katmanlarından gelen entelektüellerin verdiği yardımdan da bahsedebiliriz. Bunlar arasında Mısır ve Kahire şubelerinden Binbaşı olarak Ali Rıza,⁴⁴⁴ Albay Şefik Bey, Abdülhamit'in yeğenleri Prens Mehmet Sabahaddin⁴⁴⁵ Lütfullah Ahmet Paşa,⁴⁴⁶ Ahmet Celaleddin Paşa,⁴⁴⁷ yardımcı komiser olarak atanan Mehmet Paşa,⁴⁴⁸ Ahmet Mithat Efendi,⁴⁴⁹ Mahmut Paşa'nın oğlu Saffet Bey⁴⁵⁰ Jön Türk basınına verdiği katkılardan dolayı görevi gördüğü "Devrim" gazetesinin editörü ve aynı zamanda Belgrat Büyükelçiliği

⁴³⁹ *AQSH, F. 19, V. 1 Mart 1898, D. 60, f. 3, Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi'nin daireseli.*

⁴⁴⁰ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 60, f. 26- 27, Jön Türklerin komitesinin bir bakana gönderilen mektubu .*

⁴⁴¹ *AQSH, F. 19, V. 4 Nisan 1900, D. 32/1, f. 124- 125, Bahaedin'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁴⁴² *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 60, f. 21, "Beyan" çağrısı.*

⁴⁴³ Şerif Mardin, *age*, f. 112 .

⁴⁴⁴ *AQSH, F. 19, V. 2 Ekim 1899, D. 32/1, f. 14, Ali Rıza'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁴⁴⁵ *AQSH, F. 19, V. 26 Ocak 1901, D. 32/9, f. 144, Xhelaledin Arif'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁴⁴⁶ *AQSH, F. 19, V. 1 Ocak 1902, D. 32/8, f. 6- 7, Mehmet Sabahaddin'in ve Ahmet Luftullah'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁴⁴⁷ *AQSH, F. 19, V. 3 Ocak 1900, D. 32/1, f. 121, Bahaeddin Bey'in (Dr. Şakir) İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁴⁴⁸ *idem.*

⁴⁴⁹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 24- 50, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu detaylıca anlatılan İb. T'nun bir yazı.*

⁴⁵⁰ *AQSH, F. 19, V. 3 Ocak 1900, D. 32/1, f. 121, Bahaeddin Bey'in (Dr. Şakir) İb. T'ya gönderilen mektubu.*

içinde görev alan baş Sekreter Şeh Efendi⁴⁵¹ sürgün edilen ve mahkemeye çıkmadan cezalandırılan dini ilim adamları, Kürtlerin Şeyhi olan Abdülkadir Efendi, Şeyh Nayli Efendi, zehirlenerek ölen Şeyh Said Efendi,⁴⁵² meşhur felsefeci olan Cemaleddin Afgan Şeyhini⁴⁵³ v.d. sayabiliriz.

Bu dönemde Jön Türk basını etkinliğini geliştirmek için yoğun bir şekilde çalıştı. Araştırılan konular, Doğu ve Batı'nın siyasi durumu, medeniyet sorunları vs. idi.

Jön Türk basın faaliyetine kronolojik bir sunum yaparsak, bu daha iyi anlaşılacaktır. O dönemin basın organlarından gazeteler, dergiler ve bültenler gibi yayınları çoğaltmaya başladılar. Yayın organlarının yayılması zaman ve coğrafya açısından süreklilik takip etmişti.

Bu basımlar *Le groissan* bülteni, 1880 yılında *İkdam* Gazetesi⁴⁵⁴ ile *Türk gazetesi*'dir. Bu gazetenin meydana çıkması *Türkçülük* kültür hareketinin başlangıcı sayılabilmektedir. Yazarları ise Necip Asım, Veled Çelebi ve Emrullah efendi idiler. Zikredilen tarihe göre basın organları şunlardır.

SIRA NUMARASI	TARİH	GAZETE BAŞLIĞI	ÜLKE İSMİ
1	1880	<i>Hizmet</i> ⁴⁵⁵	
2	1880	<i>İkdam</i> ⁴⁵⁶	
3	1882	<i>Balkan</i> ⁴⁵⁷	Romanya-Ruşçuk
4	1888	<i>Tercüman-i Ahval</i> ⁴⁵⁸	

⁴⁵¹ *AQSH, F. 19, V. 26 Ocak 1901, D. 32/9, f. 144-145, Paris'ten Celaleddin Arif'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁴⁵² *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 97, f. 38- 39, Abdülhamit'e karşı din bilim adamların makalesi.* ⁴⁵²

⁴⁵³ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 97, f. 54- 55, Canib'in makalesi. Onda Şeh Cemaleddin Afgan'ın şahsiyeti ve faaliyeti söz etmektedir*

⁴⁵⁴ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D.97, f. 65- 66, İkdam gazetesi.*

⁴⁵⁵ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 97, f. 66- 67, "Hizmet" gazetesi.*

⁴⁵⁶ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 97, f. 65- 66, "İkdam" gazetesi."*

⁴⁵⁷ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 97, f. 68-69, "Balkan" gazetesi.*

⁴⁵⁸ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 97, f. 55- 57, Tercuman-i Ahval" gazetesi.*

5	1895	<i>Hürriyet</i> ⁴⁵⁹ ,	İngiltere-Londra
6	1896	<i>Mizan</i> ⁴⁶⁰	Mısır
7	1900	<i>Osmanlı</i> ⁴⁶¹	Cenevre
8	1900	<i>Meşveret</i> ⁴⁶²	Filibe
9	1900	<i>İnkılab</i> ⁴⁶³	“_“ “_“
10	1900	<i>Dolab</i> ⁴⁶⁴	Cenevre
11	1901	<i>İstirad</i> ⁴⁶⁵	Cenevre
12	1901	<i>Muvazene</i> ⁴⁶⁶	İngiltere- Folkeston
13	1901	<i>Sançak</i> ⁴⁶⁷	Mısır- Kahire
14	1901	<i>İttihadı Osman</i> ⁴⁶⁸	“_“ “_“
15	1901	<i>İntikam</i> ⁴⁶⁹	“_“ “_“
16	1901	<i>Tercüman</i> ⁴⁷⁰	Rusya- Bahçe- Saray, Krime
17	1901	<i>Vak Vak</i> ⁴⁷¹	
18	1901	<i>Havatır</i> ⁴⁷²	Mısır
19	1901	<i>Arnavutluk</i> ⁴⁷³ - Arnavutça-Türkçe- İtalyanca dillerde	İtalya- Roma
20	1901	<i>Meşrutiyet</i> ⁴⁷⁴	Fransa- Paris

⁴⁵⁹ Şerif Mardin, *age*, f. 91.

⁴⁶⁰ *age*, f. 98.

⁴⁶¹ *AQSH, F. 19, V. 1900, D. 40, f. 86- 93, Osmanlı* gazetesi.

⁴⁶² *AQSH, F. 19, V. 1900, D. 40, f. 84- 85, Meşveret* gazetesi.

⁴⁶³ *AQSH, F. 19, V. 1900, D. 40, f. 16-17, İnkılab* gazetesi.

⁴⁶⁴ *AQSH, F. 19, V. 1 Maj 1901, D. 40, f. 10- 11, Dolab* gazetesi., y. 7.

⁴⁶⁵ *AQSH, F. 19, V. 1901, D. 40, f. 18- 19, İstirad* gazetesi.

⁴⁶⁶ *AQSH, F. 19, V. 1901, D. 40, f. 78- 79, Muvazene* gazetesi.

⁴⁶⁷ *AQSH, F. 19,, V. 1901, D. 40, f. 114-117, Sançhak* gazetesi.

⁴⁶⁸ *AQSH, F. 19, V, 1901, D. 40, f. 22- 23, İttihadı Osmani* gazetesi.

⁴⁶⁹ *AQSH, F. 19., V. 1901, D. 40 , f. 24- 49, İntikam*", gazetesi.

⁴⁷⁰ *AQSH, F. 19, V. 1901, D. 40, f. 130-133, Tercüman* gazetesi.

⁴⁷¹ *AQSH, F. 19, V.1901, D. 40, f. 144-145, Vak- Vak* gazetesi.

⁴⁷² *AQSH, F. 19, V. 1901, D. 40, f. 76- 77, Havatır* gazetesi.

⁴⁷³ *AQSH, F. 19, V. 1901, D. 40, f. 5, Arnavutluk* gazetesi.

21	1902	Muvazene ⁴⁷⁵	İngiltere- Folkeston
22	1904	Şurayı-Ümmet ⁴⁷⁶	Mısır-Kahire
23	1905	Uhuvvet ⁴⁷⁷	Bulgaristan- Rusçuk
24	1905	Tuna ⁴⁷⁸	Romanya- Tuna
25	1905	Feryat ⁴⁷⁹	Bulgaristan-Sofya
26	1906	Şurayı-Ümmet ⁴⁸⁰	Mısır- Kahire
27	1906	Hürriyet ⁴⁸¹	İngiltere- Londra
28	1907	ŞurayıÜmmet ⁴⁸²	Fransa- Paris
29	1907	Terakki ⁴⁸³	“-“ - Sen
30	1908	Balkan ⁴⁸⁴	Bulgaristan- Filipoli
31		Le groissant bülteni	
32		Noushat/Ruhsat ⁴⁸⁵	Romanya- Mecidiye
33	s’ka	İstikbal ⁴⁸⁶	
34		Tahrirati Umumiye ⁴⁸⁷	Fransa-Paris
35		İlave ⁴⁸⁸	

⁴⁷⁴ AQSH, F. 19, V. 1901, D. 40, f. 82- 83, *Meşrutiyet* gazetesi.

⁴⁷⁵ AQSH, F. 19, V. 1902, D. 40, f.78-79, *Muvazene* gazetesi.

⁴⁷⁶ AQSH, F. 19, V. 1904, D. 40, f. 118- 119, *Şurayı-Ümmet* gazetesi.

⁴⁷⁷ AQSH, F. 19, V. 1905, D. 40, f. 142- 143, “*Uhuvvet* gazetesi.

⁴⁷⁸ AQSH, F. 19, V. 1905, D. 40, f. 138- 139, *Tuna* gazetesi.

⁴⁷⁹ AQSH, F. 19, V. 1905, D. 40, f. 5, 5/1, *Feryat* gazetesi.

⁴⁸⁰ AQSH, F. 19, V. 1906, D. 40, f. 124- 125, *Şurayı-Ümmet* gazetesi.

⁴⁸¹ AQSH, F. 19, V. 1906, D. 40, f. 74- 75, *Hürriyet* gazetesi.

⁴⁸² AQSH, F. 19, V. 1907, D. 40, f. 120- 123, *Şurayı-Ümmet* gazetesi.

⁴⁸³ AQSH, F. 19, V. ,1907, D. 40, f. 134- 137, *Terakki* gazetesi.

⁴⁸⁴ AQSH, F. 19, V. 1908, D. 40, f. 8-9, *Balkan* gazetesi.

⁴⁸⁵ AQSH, F. 19, V. 1905, D. 40, f. 142, *Ruhsat* gazetesi.

⁴⁸⁶ AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 40, f. *İstikbal* gazetesi.

⁴⁸⁷ AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 51, f. s’ka, *Tahrirati Umumiye* gazetesi., No. 104- 105, Y. 3.

⁴⁸⁸ AQSH, F. 19, V. , D. 51, f. s’ka, *İlave* gazetesi, s. 31-32.

36	1898	<i>Balkan</i> ⁴⁸⁹	Bulgaristan- Ruscuk
37		<i>Silah</i> ⁴⁹⁰	
38		<i>Serveti Funun</i> ⁴⁹¹	
39	1898	<i>Hürriyet</i> ⁴⁹² ,	
40	1899	<i>Hakk</i> ⁴⁹³	Mısır- Kahire
41	1901	<i>Hakk</i> ⁴⁹⁴	Mısır- Kahire
42	1900	<i>Muvazene</i> ⁴⁹⁵	Bulgaristan- Filipoli
43	1904	<i>Efkâr-i Umumiye</i> ⁴⁹⁶	Bulgaristan
44	1907	<i>Tercüman</i> ⁴⁹⁷	Rusya- Bahçe- Saray, Krime

Hürriyet Gazetesi son zamanlarda kurulma amacını aksettirmeme şüphesini ortaya attı. Bu şüphe Murat beyin tepkisinden kaynaklanmıştı. O ise basın hürriyeti olmadığını vurgulamıştı.⁴⁹⁸

Buna rağmen Osmanlı gençliğinin sesi sadece Osmanlı Devleti'nin toprakları içerisinde değil devletin dışındaki topraklarda da yayılmaya başladı. Söz ettiğimiz dönemde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyeti Osmanlı Devleti'nin sınırlarına bu şekilde sunulmuştu.

⁴⁸⁹ *AQSH, F. 19, V. 11* Maj 1898, D. 40, f. 6-7, *Balkan* gazetesi.

⁴⁹⁰ *AQSH, F. 19, V. 8* Maj 1900, D. 51, f. *Silah* gazetesi.

⁴⁹¹ *AQSH, F. 19, V. s'ka*, D. 51, f. s'ka, *Serveti Funun* gazetesi., No. 763.

⁴⁹² *AQSH, F. 19, V. 1898*, D. 40, f. 74, *Hürriyet* gazetesi.

⁴⁹³ *AQSH, F. 19, V. 1899*, D. 40, f. 70/1- 70/2, *Hakk* gazetesi, No. 34

⁴⁹⁴ *AQSH, F. 19, V. 1901*, D. 40, f. 73, *Hakk* gazetesi.

⁴⁹⁵ *AQSH, F. 19, V. 1900*, D. 40, f. 78-80, *Muvazene* gazetesi.

⁴⁹⁶ *AQSH, F. 19, V. 1904*, D. 40, f. 14-15, *Efkâr-i Umumiye* gazetesi

⁴⁹⁷ *AQSH, F. 19, V. 1901*, D. 40, f. 130-133, *Tercüman* gazetesi.

⁴⁹⁸ Şerif Mardin, *age*, f. 99.

D- İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN FAALİYETLERİ VE ARNAVUTLUK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

XIX. y.y sonu ile XX. y.y başlarında Arnavutluk çok kötü şartlar altındaydı. Bu şartlar, sonraki dönemlerde yaşanacak gelişmeleri etkileyecekti. İncelenen dönemde etnik, coğrafi, demografik, ekonomik ve sosyal birçok değişiklik meydana geldi. Arnavutlar, bu değişiklikler yüzünden günümüze kadar hala ıstırap çekmektedirler. Bu yüzden bu dönem, Arnavutların tarihindeki en ağır dönemlerinden biri sayılmaktadır.

Gelişmeler bir şekilde Osmanlı Devleti'nin tarihi ile de bağlantılıydı. Bundan dolayı Arnavut halkı Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı tarihi bir ihtiyaç olarak hissetmişti. Uluslararası arenada söz sahibi olmak isteyen Arnavutlar'ın ayrı bir varlık olarak ortaya çıkması için gerekli olan tüm şartlar oluşturulmuştu.

Arnavutların Osmanlı Devleti'nden ayrılması öncelikle Arnavutluk'un kendi toprak bütünlüğünün korunması, ikinci olarak kendi ulusal kimliğinin net olarak belirlenmesi anlamına geliyordu. Çünkü Arnavut siyasal sınıfı ve diğer katmanları, istihbarat, gençlik ve tüm Arnavut halkının siyasal düşüncesi ve ulusal bilinci o kadar olgunlaşmıştı ki, tüm bunlar bağımsız bir Arnavut devleti kurulmasına imkân sağlıyordu.

Ele aldığımız dönem, sadece Arnavutluk tarihi için değil aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin kendi iç siyasi tarihi için de önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdi. Avusturya-Macaristan, Rusya ve Osmanlı Devleti gibi büyük ve çok uluslu devletlerin çöküş zamanları gelmişti. Onların yerine ulusal devletler kurulmuştu. Yeniden kurulan ve yeni birtakım karakteristik özelliklere sahip olan devletler ulus-devlet görüntüsünde idiler. Bu süreç Balkan Yarımadasında XIX y.y'ın ilk yarısında başlamıştı. Önce Sırbistan'da (1826), sonra Yunanistan'da (1830), Romanya'da (1877) ve daha sonra Bulgaristan'da (1878)

Bu sürecin daha da ileriye gitmesi bekleniyordu. Özellikle Balkanlar'da, Osmanlı Devleti'nden geriye kalan Arnavutluk ve Makedonya toprakları üzerinde bu

sürecin tamamen sonuçlanması gerekiyordu. Ayrıca Arnavutluk ve Makedonya devletlerinin kurulmasında bazı yeni uluslararası şartlar da etkili olmuştu.

Osmanlı Devleti'nde bu sürecin gelişimi II. Sultan Abdülhamit'in siyasal üstünlüğü ile çakışmıştı. Fakat hem II. Abdülhamit'in hem de Osmanlı'nın son dönemlerinde diğer kademelerde görev alan devlet görevlileri, görevlerinin gerektirdiği düzeyde değillerdi. Bu yetkililer yeni tarihi gelişimin eğilimlerine uyum olabilecek yapıda değillerdi.

Aksine, bu çevreler Batı'nın gelişmiş tecrübesine ve yeni gelişen eğilimlerine karşı çıkıp, tüm imkânlarıyla bunların ülkeye girişine engel olmaya çalıştılar. Artık ülkenin tek hedefi merkezi iktidarın güçlendirmesiydi. Eski rejimin yetkilileri, liberal ve özgür düşüncesinin gelişiminin önlenmesi için elinden geleni yapmış ancak başarılı olmamıştı. Hükümet yetkililerinin çabaları, temel olarak devletin jeo-toplumsal yapısı yüzünden başarılı olamıyordu. Muhafazakâr yöneticilerin çabalarına rağmen, Osmanlı devlet idaresi de, toplumsal diyalektik gelişiminin kanunlarını takip etmişti.

Bu şartlarda Osmanlı Devleti artık; siyasi, ekonomik, sosyo-kültürel ve askeri alanlarda kendinden yüksek seviyeye ulaşmış olan Batı-Avrupa ile mecburi ilişkiler kurmak zorunda kaldı. Batı'nın bilim ve teknolojiadaki başarıları, üretim ilişkileri ve üretici güçlerin gelişimi, Osmanlı topraklarındaki iç gelişmeleri de etkilemişti ki bu etkileşim zaten kaçınılmazdı. Batı'nın bu kapsamlı etkisi; bireysel özgürlükler, bireysel hak ve görevler gibi yeni kavramların toplumda yayılması genel olarak Doğu despotizmini, özellikle de Osmanlı Devleti'nin idari kadrosunu sarstı.

Bu şartlar altında, Sultan II Abdülhamit rejimi Osmanlı Devleti'nin modernleşme yoluna ve batı tarzı gelişimine ciddi bir engel oluşturuyordu. Devlet sisteminin artık eskisi gibi devam edemeyeceği ve eski rejimin devrilmesinin gerektiği, anlayışı artık toplumun geniş kesiminden destek bulmaya başlamıştı.

Toplumsal hoşnutsuzluk sonucu ilk olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti, sonra da İttihatçılar tarafından organize edilen Genç Türkler hareketi ortaya çıktı. Bu hareketin doğuşu ve gelişimi, yürürlükte olan sistemin Osmanlı toplumu tarafından

ısrarlı ve köklü bir şekilde dönüşümünün talep edildiğini göstermişti. Artık eski sistemin siyasi ve sosyal dengeleri bozulmuştu. Onların yerine yeni sosyal dengeler ikame ediliyor, üst yapıda da reform talepleri dillendiriliyordu.

Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak, devletin en batı sınırında bulunan Arnavutluk hassas ve önemli bir coğrafi konuma sahipti. Arnavutluk, Asya ve Avrupa arasında askeri ve stratejik açıdan ciddi bir öneme sahipti. Ancak bu avantajlı coğrafi konum aynı zamanda Arnavutluk'un felaketlerinin de kaynağı olacaktı.

Arnavutluk'un kuzey ve doğu sınırlarındaki tarihi "komşuları" Slavlar (Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan) güney sınırındaki Yunanistan hatta batılı komşusu İtalya⁴⁹⁹, Arnavutluk topraklarına açgözlülikle bakıyorlardı. Arnavut toprakları onların da yayılmacı hedefleri içinde yer alıyordu. Bu açgözlü politikası Balkan Devletleri arasında yapılan çeşitli antlaşmalarda kendini göstermişti. İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük güçler de Balkan monarşilerinin bu siyasetlerini destekliyorlardı. Özellikle Rusya, Slav devletlerinin sınırlarının belirlenmesinde açıkça Arnavut karşıtı bir tutum sergilemişti.

Büyük Güçler, Arnavut topraklarını bölmek için bir sayı uluslararası konferans ve kongreler düzenlenmiş, hem kendi aralarında hem de Balkan devletleri arasında çok sayıda anlaşma imzalamışlardı. Bu anlaşmalar, sadece Arnavutların değil Osmanlı Devleti'nin de çıkarlarına aykırı hükümler içeriyordu ve Osmanlı Devleti'nin açıkça kendi toprakları üzerindeki varlığı daraltılıyordu. Güneydoğu Avrupa'da Osmanlı etkisi sınırlanmış ve Osmanlı'nın jeo-stratejik konumu sarsılmıştı. Arnavutluk ve Osmanlı Devleti, 1878 yılında Ayastefanos Antlaşması⁵⁰⁰ ve Berlin Kongresi⁵⁰¹, daha sonra Londra Büyükelçiler Konferansı⁵⁰² gibi çeşitli

⁴⁹⁹ AQSH, F. 19, V. 3 Mayıs 1900, D. 32/2, f. 95- 96, Bruksel'den Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵⁰⁰ Banu İşlet Sönmez *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, İstanbul 2007, s. 53; Xhemal Belegu, *Lidhja e Prizrenit (Prizren Birliği)*, Tiran 1939, s. 9; Thoma Murzaku, *Politika Ballkanike e Ruisë dhe Çështja Shqiptare (Rusya'nın Balkan Siyaseti ve Arnavutluk Sorunu)*, Tiran 1999, s. 204.

⁵⁰¹ Zavalani "*Albanian Nationalism*", *Nationalism in Eastern Europes*, University of Washington Pres, 1994, s. 63 alınan Sönmez, *age*, s. 52.

⁵⁰² Murzaku, *age*.

alanlarda ciddi zararlar gördüler. Büyük güçlerin ve Balkan monarşilerinin Arnavutluk toprakları üzerindeki bu hareketleri, Arnavutlar'da milli kimliğin ve milli bilincin gelişimine de ciddi katkıda bulunmuştu. Arnavutlar arasında milli hareketler gittikçe güçlenecekti. Arnavutların milli hareketi iki temel hedefe karşı geliyecekti:

1 - Abdülhamit rejimine karşı

2- Büyük Avrupa ülkeleri ve balkan monarşilerinin yayılcı siyasetine karşı.

Bu mücadelenin başarıya ulaşabilmesi için Arnavut istihbaratının mücadelede öncelikli bir yer işgal etmesi gerekiyordu. İstihbaratın organize edilmesi ve milli ihtiyaçların karşılanması için ise savaşta halkın liderliği gerekiyordu.

Arnavut topraklarının korunması aynı zamanda Osmanlı topraklarının korunması anlamına geliyordu. Bu sebepten Arnavut direniş örgütü, Osmanlı Devleti ile işbirliğini bir ihtiyaç olarak görüyordu.

Arnavutlar, topraklarının bütünlüğü ve savunması için genel bir seferberlik yapılması gerektiğini anlamışlardı.

Böylece Arnavut istihbaratı ve gençliğinin çabaları iki ana yöne odaklanmış oldu:

Birincisi, Komşu Balkan devletlerinin yayılcı hedeflerinden Arnavutluk'un bütünlüğünün korunması

İkincisi, Batılı yeni fikirlerin yayılması için II. Abdülhamit'in gerici feodal rejimine karşı savaşmak.

Fakat bu iki cepheyle birlikte savaşmak gerekli olduğu kadar da zordu. Arnavutluk'ta istihbarat ve ilerici güçler, gerici rejimin devrilmesinin kolay ve hızlı bir şekilde gerçekleşmeyeceğini anlamışlardı. Komşu devletlerin yayılcı hedefleri ile yüzleşmekse gerici rejimin devrilmesinden daha da zor olacaktı. Bunun nedeniyse, Arnavutluk topraklarında "Antanta" ve "Merkezi Blok" gibi iki büyük siyasi grubun çıkarlarının çatışmasıydı. İki gücün rekabeti Güneydoğu Avrupa'da, özellikle de Arnavutluk ve Makedonya'da bulunan Osmanlı topraklarının mirasının ele geçirilmesini amaçlıyordu.

Arnavut ulusal sorununun çözümünü sağlayacak asıl gücü yalnız ülkenin eğitimli insanları oluşturabilirdi. Bu aydın sınıf, Abdülhamit rejimiyle Balkanlar ve Avrupa'daki yayılmacı güçlere karşı savaşta, toplumun geniş kesimlerini bir araya getirmek zorundaydı.

Osmanlı yetkilileri şüphesiz Arnavutluk'taki konumlarını korumak için ellerinden gelen her şeyi yapacaklardı. Yetkililerin bu konuda uyguladıkları yöntemlerden biri, Arnavut entelektüellere ve yerel kurumların görevlilerine bazı ayrıcalıklar vererek bir uzlaşma sağlama teklifi olmuştu.⁵⁰³ Bu taktiklerden biri Priştine'deki yerel kuruluşların yetkilileri ile yapılmıştı. Buradaki yerel memurlar halkı, hükümetten memnun olduklarını ifade etmeleri için Sultan'a mektuplar yazmaya mecbur etmişlerdi.⁵⁰⁴ Abdülhamit rejimine karşı savaşa katılanlar arasında, ülkenin zenginleri arasında bulunan ilerici fikirlere sahip bazı beyler ve paşalar da vardı. Bunların yanında eğitimli ya da eğitimli olmayan gençlik (gençlerin bir kısmının eğitim alması mümkün olamamıştı) de önemli bir rol oynayacaktı. Gençlerin birlik ve ilerleme hareketi içinde birleştirici bir rol oynayabilecek güçleri vardı.

XIX. yüzyılda, gençlik ve ilerici kuvvetler, Osmanlı Devleti'nin siyasi geleceğinin nasıl şekilleneceğini anlamışlardı. Arnavutlar Türkiye'deki ilerici hareketin organizatörleri olarak tanıtılıyorlardı. Başlatılan savaşta kendi entelektüel fikirleri Avrupa'nın ilerici çevrelerinin fikirlerinden etkilenir veya işbirliği yaparsa başarıya ulaşacağına inanan Arnavut entelektüeller, bu bağlamda Balkan devrimci çevreleri ile de işbirliğine büyük önem verdiler. Bunu sağlayabilmek için bazı görev tanımları yapılmıştı. Bunlar da şöyle sıralanabilir:

- a- Gençliğin ve genel insan kitlesinin eğitim düzeyinin yükseltilmesi
- b- Arnavut toplumu için daha önce bilinmeyen bazı yeni kavramların geliştirilmesi,
- c- Arnavutların içinde bulunduğu durumun anlatılması için uygulanacak

⁵⁰³ *AQSH, F. 19, V. 20 Şubat 1896, D. 32/2, f. 10-11, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁰⁴ *AQSH, F. 19, V. 22 Mart 1901, D. 31, f. 53- 54, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.*

d- stratejiye dair yolların seçilmesi

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikir ve hedefleri, hareketlerine de yansıtılmıştı ve her ülkenin özel koşullarına göre bu fikirler devletin sınırları dışında da yayılmıştı. İttihat ve Terakki hareketinin fikirleri Arnavutlar arasında da yayılmıştı. Bu etki önce Arnavut basınında daha sonra da idari memurlar arasında kendini göstermişti. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nin her bölgesinde olduğu gibi Arnavutluk'ta da insanların bir kısmı, iktidarda olan rejimin kendilerini koruduğunu düşünüyorlar ve ona sadık kalınması gerektiğine inanıyorlardı. Bu zihniyet Slav işgalinden daha fazla risk taşıyan geri kalmış bölgelerde daha yaygındı.

Bunun sebebi de ülkeye olası saldırılara karşı güvensizlik ve kendi gücünün farkına varamamaktı.

İlerici güçlerin önündeki en önemli sorun, Osmanlı Devleti'nin yardımı olmadan halkın kendi kaderini koruyabileceğine dair inancın halka anlatılmasıydı. Bunu gerçekleştirebilmek ise çok zordu. Öncelikle eğitimsiz Arnavut zihniyeti ve onun inatçılığını yenmek gerektiriyordu. Eğitimli gençliğe yine bu durumun aşılmasında önemli görevler düşüyordu. Gençler öncelikle halka Arnavut dilinde okuma-yazma öğretmek gerektiğini düşünüyorlardı. Bu eğitimi verebilecek insanlar bir araya toplanmalıydı. Ders kitapları yurtsever ve çağdaş edebiyat ile donatılacaktı.

Eskiden ders kitapları iktidarın ideolojisini yansıtırdı. Bu durum milliyetçilik karşıtı bir eğitime sebep olmuştu. Milli bağımsızlığın sağlanması ve Abdülhamit hükümetine karşı yapılacak mücadele için halkın eğitimi çok önemliydi. Halk anadilini öğrenmeden ve bu dilde eğitim yapmadan mevcut hükümetin hedefini anlayamayacak ve bağımsız bir devlet hayali gerçekleştirilemeyecekti.

Ayrıca eğitimin sadece gençlik için değil, her yaştan insan için gerekliydi. İnsanlar kendi dillerini öğrenmeli ve Osmanlı ülkesinde yaşanan gelişmeleri kavrayabilmeliydiler. Yurtsever-ilerici güçler bu konuda ciddi bir şekilde çalıştılar. Bu şekilde milli Arnavut bilinci uyandırılmaya çalışıldı. Arnavutluk'a ve Arnavutlara bu gelişmeler için en büyük yardımı da özellikle Avrupa'da bulunan Arnavut diasporası verdi. Diaspora Arnavut istihbaratının çalışmalarına da olumlu katkı

sağladı. Yurt dışında bulunan Arnavut entelektüelleri ile yerli istihbarat arasındaki bağ güçlendirildi.⁵⁰⁵ Arnavut halkının tarihi ve onun yüksek erdemlerinin güven ve cesaret olduğu ısrarla vurgulanıyordu. Arnavut istihbaratı bu konuda seferber oldu. Milli kahramanı İskender gibi önemli tarihi şahsiyetler hakkında kitaplar yayınlanmaya başlandı. Metinlerde Arnavut halkının erdemlerine dikkati çekiyordu vurgulanıyordu. Arnavut topraklarına önemli bir kültürel geleneğe sahip olan İtalya ve Fransa gibi gelişmiş ülkelerin çağdaş edebiyat kitapları, dergi, ders kitapları, eğitim ve el kitapları vs. girmeye başladı. Ülkeye yeni gelen bu edebi akım devrimci özellikler taşıyordu. Halkın milli bilincini artırmak için verilen mücadelede, dini unsurlardan ziyade milli unsurlar kullanılıyordu. Arnavutlar dini ve milli kavramları her zaman eşit tutmuşlardı. Millet ve Allah sevgisini paylaşmayı biliyorlardı. Din, teolojik kavramı bakımından milli fonksiyonun hizmetinde ve onun tamamlayıcısı olarak görülmüştü. Arnavut entelektüeller, oluşan bu kültürel hareketi siyasi amaçlarının hizmetinde kullanmayı başardılar.

Genç Türkler'in erken dönemlerden itibaren Arnavutlarla bağlantıları vardı. İlk temaslar Birinci Meşrutiyet'ten önce, 1860 yılında başladı. Arnavutlar yalnız İttihat ve Terakki Hareketine değil cemiyetin farklı ülkelerdeki diğer şube ve organlarına da aktif bir şekilde katıldılar.⁵⁰⁶

Burada Arnavutlarca kurulan gizli komitelerden söz etmek gerekir. Arnavut komitelerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkisi gözleniyordu. Önde gelen Arnavut eylemciler arasında İbrahim Temo da yer alıyordu. Dr. Temo, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları arasındaydı.⁵⁰⁷ Diğer Arnavut entelektüel eylemciler Şahin Kolonya (Korça milletvekili), Necip Bey Draga, Kosovalı İbrahim

⁵⁰⁵ Sönmez, *age*, s. 58.

⁵⁰⁶ E. Ziya Karal, *Osmanlı T.i Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908- 1918)*, cilt IX, VVK Ankara 1999, s. 14 alınan Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar*, İstanbul 2004, s. 91- 92.

⁵⁰⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, II Meşrutiyet Dönemi*, cilt 1, İstanbul 1988, s. 535 alınan Bilgin Çelik, *age*, s. 89

Efendi ile birlikte veya medreselerde eğitim alan ve meşrutiyet döneminde milletvekilliği yapan birçok aydın bulunuyordu.⁵⁰⁸

Arnavut entelektüeller Genç Türklerin ideallerinden ilham alarak İttihat Terakki Cemiyetinin programını kendi açılarından değerlendirmişlerdi. Buna dayanarak da tüm Arnavutluk'ta cemiyete bağlı şubeler kurma kararı aldılar. Kararın ilk uygulayıcısı ve en önemli destekçisi Nikolla Naço idi.⁵⁰⁹ Derneğin şubelerinin kurulması sıradan bir olay değildi. Arnavutluk'ta Arnavut entelektüeller ve ilerici güçler çoktandır böyle bir şey için zemin hazırlamaktaydılar. Bu harekette gençler önemli bir rol üstlendiler. Sonuç olarak Osmanlı Devleti topraklarında, özellikle Avrupa'da onun hâkimiyetin altında bulunan kesimde, ilerici güçlerin çalışmaları ve hareketleri bilinmeyen bir durum değildi.

Arnavut halkı ise devlette meydana gelen siyasi gelişmelerden haberdar olmuştu. Halk, gençliğin muhalefet hareketi ve cemiyetlerin oluşturulmasıyla muhafazakâr II. Sultan Abdülhamit ve despot rejiminin çökmekte olduğunu anlamıştı.

Bu şekilde yeni bir yönetim sisteminin kurulmasının yolu açılmış olacaktı. Yeni sistem halk kitlelerinin ihtiyaçlarına yanıt verecek ve vatandaşların ulusal kimliklerine saygı gösterecekti. Arnavut topraklarında Arnavutlar'ın kendi devletlerinin, dini unsurlar temelinde değil, kendi milliyetlerine göre oluşturması mümkün olacaktı. Sonuç olarak Arnavutluk, II. Abdülhamit rejiminin hâkimiyetinden ayrılmış olacaktı. Kurulan cemiyetler arasında, sadece siyasi karaktere sahip olanlar değil kültürel, dinî karaktere sahip olanlar da bulunuyordu. Onların tek amacı ve öncelikli görevleri Arnavut halkının bilincini arttırmaktı. Hedeflerini şöyle özetlemek mümkündür:

1-) iktidarda olan rejim ile silahlı mücadele etmek,

⁵⁰⁸ İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul 2000, s. 185 naklen Bilgin Çelik, *age*, s. 90.

⁵⁰⁹ *age*, s. 123 alman Çelik, *age*.

2-) ülkenin kaderini kendi eline almak,

3-) *şovenist Balkan devletleri ve Büyük Güçlerin hedeflerinin kavranması.*

Arnavut entelektüeller ve İttihat Terakki Cemiyeti içinde görev alan eylemciler, Arnavutluğun durumu ile ilgili kendi endişeleri cemiyetin kurucusu İbrahim Temo ile görüşüyorlardı. Tüzük gereği, cemiyetin yöneticileri herhangi bir eylem veya endişe söz konusu olduğu takdirde bilgilendirmek gerekiyordu. İttihat Terakki Cemiyeti'ne bağlı olmayan diğer cemiyetler için de aynı kural geçerliydi. Böylece faaliyetlerin daha düzenli bir şekilde sürdürüleceği düşünülüyordu. Eylemcilerin tartışmalarının ve kurdukları temasların, iktidardaki rejime karşı savaşmak için en iyi tarzda olması ve doğru yola yönltilmesi, yeni kurulan cemiyetlerin en önemli çalışmaları arasındaydı. Vatanın özgürlüğü adına kendini feda etmeye hazır olan halkın çoğunluğu bu çalışmalara katılacaktı. Arnavut gençliğinin, İttihat ve Terakki hareketinin Arnavut milliyeti olmayan eylemcileri ile yaptığı yakın işbirliği son derece faydalı olmuştu. Bu işbirliğine Romen yurtseverler de önemli katkılarda bulundular. Onlar Arnavut halkında “Arnavut ulusal bilincinin” büyümesinde yardımcı oldular.

Onlara somut eylemlerle din ayrılığını bir kenara bırakarak milli birliğin gerektiğini anlattılar. Romen entelektüeller dan biri Jovan. H Kuneska idi. Kuneska ile İbrahim Temo arasında 11 Şubat 1897 tarihli bir yazışmasında, O'na Müslüman, Ortodoks ve Katolik Arnavutlar tarafından gizli bir cemiyet kurulduğunu haber veriyordu.⁵¹⁰ Cemiyetin amacı Arnavut halkının ve Arnavutluk'un bağımsızlığının sağlanmasıydı.

Yurtdışındaki yurtsever kuvvetlerle işbirliği sadece karşılıklı deneyim için değil Abdülhamit rejimine karşı yapılan eylemlerin koordinasyonu için de önemliydi.

Arnavut milliyetine mensup Genç Türkler ve Türk milliyetine mensup olanlar, Celaleddin Arif ve İbrahim Temo, Seyfedin Bey ve İsmail Kemal ve padişahın yeğenleri Prens Sabahaddin ve Lütfullah, Mahmut Paşa'nın oğulları ve Prens

⁵¹⁰ *AQSH, F. 19, V. 11 Şubat 1897, D. 32/5, f. 146, Jovan H. Kunesku'nun İb. T'ya gönderilen mektubu.*

Sabahaddin ve Lütfullah gibi hareketin yönetici ve eylemcileri arasında temaslar veya yakın işbirliklerinden söz edebiliriz.⁵¹¹ Aynı şekilde Derviş Hima ve seçkin yurtsever İbrahim Temo arasında yakın işbirliği vardı. O, özgürlük ve adalet ideallerinin korucusu ve aynı zamanda Arnavutluğun tam bağımsızlığı kazanması için savaştı. Milli sorunla ilgili Şahin Kolonja ile Faik Konica arasındaki yakın bir işbirlik geliştiler.⁵¹²

Ulusal kurtuluş hareketinin eylemcileri ve entelektüel gençler, asıl amaçlarına ulaşmak için değişik yollar kullanmışlardı. Bu yollardan biri, toplumda büyük etki yapan orta ve yüksek sınıflardan yabancı ya da yerli insanlarla işbirliği yapmaktı. Bu sınıfın konumundan Arnavutların sorunlarına yardımcı olmak için yararlanılacaktı. Derviş Hima 1899 yılında hükümet Bakanı, Büyükelçi ve Mehmet Bey ile görüşmesi⁵¹³. Orada Arnavutluk yapılması gereken ve ihtiyaç olan reformların gerçekleştirilmesi konusu ele alınmıştı⁵¹⁴ Yetkililerin çoğu II. Sultan Abdülhamit'e karşı muhalefeti destekliyordu. Hatta Arnavut devrimcilere yabancı entrikalara karşı dikkatli olmaları tavsiyesinde bulundular.⁵¹⁵ Bu konuda Abdülhalim Paşa gibi Türk entelektüelleri ile işbirliği yapılması gerekirdi.

Bunlar dışında Derviş Hima, 1899 yılında⁵¹⁶ Rus Prensesi ile ve 1902 yılında L'Echo de Paris⁵¹⁷ gazetesinin müdürü ile toplantılar yaptı. Yine 1907 yılında Destournelles de Cornestant ve Burjuva⁵¹⁸ ile benzer toplantıları oldu.

Balkan ilerici kuvvetleri Arnavutluk kurtuluş hareketine destekte bulunduğu için onları da değerlendirmeliyiz. Karadağ'daki ilerici birlikler, Avrupa ülkelerinin

⁵¹¹ *AQSH, F. 19, V. 26 Ocak 1901, D. 32/9, f. 144, Celaledin Arif'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵¹² *AQSH, F. 19, V. 25 Mayıs 1901, D. 32/8, f. 101- 104, Şahin Kolonya Üpi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵¹³ *AQSH, F. 19, V. 24 Ekim 1899, D. 32/2, f. 70, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵¹⁴ *AQSH, F. 19, V. 11 Ağustos 1899, D. 32/2, f. 52- 53, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵¹⁵ *AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1901, D. 32/2, f. 131- 132, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵¹⁶ *AQSH, F. 19, V. 2 Kasım 1899, D. 32/2, f. 73- 74, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵¹⁷ *AQSH, F. 19, V. 24 Mayıs 1902, D. 32/2, f. 233- 234, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵¹⁸ *AQSH, F. 19, V. 17 Mart 1907, D. 32/3, f. 392- 393, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

yayılmacı amaçlarından dolayı Arnavut hareketini desteklemekteydiler. Onların bu desteğinin görünürdeki amacı, Arnavutluk'u Abdülhamit rejimininden korumak ve Arnavutluğun toprak bütünlüğü sorununun çözümüne yardımcı olmaktı. Fakat asıl amaç Arnavutluk'u doğrudan ilhak etmektir. Özet bir şekilde Arnavutluğa yönelik Avrupa ülkelerinin ilgileri şu şekilde sunuluyordu: Avusturya, bölgedeki İtalyan siyasetine karşı çıkıyordu. Aynı zamanda Sırbistan'ın Adriyatik Denizi üzerindeki hedeflerini engellemeye çalışıyordu. Avusturya-Macaristan'ın hedefinde de Arnavutluk vardı. O Arnavutluk toprakların bir kısmını ilhak etmek istiyordu. Arnavut yurtseverler ise Avrupa devletlerinin Arnavutluk üzerindeki planlarının hepsine karşı çıktılar. Derviş Hima bu grubun başında idi. O, komşu ülkelere Arnavut sorununu tanıtmak için girişimler yapmıştı. Balkanlar'daki devrimcilerin desteği Arnavutlar için önemliydi. 1901 yılında Derviş Hima Karadağ Konsolosu ile bir görüşme yaptı. Bu görüşmede konsolos, her iki ülkenin ilerici güçleri arasındaki işbirliğinin önemini vurguladı. Konsolosun temel mantığı "Karadağ ve Arnavutluk iki iyi ve sadık komşu olarak beraber yaşamalıdır" düşüncesine dayanıyordu.⁵¹⁹ Her iki ülkenin Avusturya-Macaristan politikasına karşı durabilmek için Osmanlı Devleti'ne destek olması gerekirdi. Derviş Hima konsolosun bu önerisini kabul etti. Görüşmede Arnavutluk sorunu bütünlüğüyle ele alınmıştı. Siyasi karakterli sorunların yanında, eğitim ile ilgili sorunlara da değinilmişti. Konsolos bu konuda Derviş Hima'ya şöyle demiş; *"Şimdi sizin kendi okullarınızı açmaya çalışmalısınız. Tam özgürlüğün kazanılması için gereken hazırlıklar tamamlandıktan sonra, isterseniz isyan edebilirsiniz."*

Derviş Hima konuyla ilgili kendi görüşlerini şöyle açıklamıştı: *"Avusturya-Macaristan Adriyatik kıyısında hâkimiyet kurmuş olsaydı, İtalya kendi konumunu kaybedecekti. Ancak Avusturya-Macaristan ve Slavlar Balkanlar'a ilerlediği zaman, Arnavutlar İtalya'nın yardımı görmemişlerdi. Kendisi yetkililere "Arnavutluğu korumanız gerekiyor ve Karadağ'ın bu konuyla ilgili bir itirazı yok" demişti.*

⁵¹⁹ AQSH, F. 19, V. 20 Şubat 1901, D. 32/2, f. 133- 134, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

Konsolos aynı görüşmede Derviş Hima'ya Başbakan ile görüşebilmesi için bir mektup vermişti. Ayrıca daha sonra birlikte kral ile de resmi bir toplantıda görüşeceklerdi.

Arnavut milli hareketinin eylemcileri ile devletin içindeki ve dışındaki Genç Türklerin hareket ve faaliyetleri ile daima bağlantılıydı. Onlar, kendi sorunları, eylemleri ve ülkede Sultan Abdülhamit rejimine karşı yapılan mücadeleyi birlikte organize ediyorlardı.⁵²⁰ Arnavut cemiyetleri üzerinde etkili olan Prens Sabahaddin, Ahmed Rıza, İshak Sükuti, Ahmed Celal Paşa,⁵²¹ Şefik Bey⁵²² Hilmi Tunalı⁵²³ gibi Genç Türk eylemcilerinden bahsedebiliriz. Hatta İshak Sükuti ve Prens Sabahaddin Arnavut sorunu ile ilgili daha yakından ilgileniyorlardı. Prens Sabahaddin Derviş Hima ile yaptığı bir toplantıda Arnavutlarla ilgili temaslarından söz edebiliriz.⁵²⁴ Şefik Bey ve Hilmi Tunalı Makedonya'daki olaylar hakkında, Cenevre basınında konuyla ilgili makaleler yayımlamak için bilgi topluyorlardı. 8 Haziran 1899 tarihinde Ali Rıza Bey'den İbrahim Temo'ya gönderdiği bir mektupta, Arnavutluk'ta yapılan savaş hakkında bilgi ve belgeler istemişti.⁵²⁵

Arnavutluk'taki hareket farklı sosyal tabakalara dayanıyordu. Bu konuda şöyle bir sınıflandırma yapılabilir:

a - İstihbarat: a- yerli ve yabancı zengin katmanları. Bu gruba a- paşalar ve b-subaylar, üst düzey memurlar dahil oluyordu.

Xhelaledin Paşa, Prens Sabahaddin (Sultan Abdul Hamid'in yeğeni), ve Henry Smith'den söz edebiliriz. Prens Sabahaddin gibi bazıları Arnavut ulusal ilerici hareketine katkıda bulunmuştur. O, yalnız Arnavutluk siyasi gelişmeleri ve Arnavut

⁵²⁰ AQSH, F. 19, V. 5 Şubat 1901, D. 32/2, f. 131/1; f. 198, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵²¹ AQSH, F. 19, V. 8 Mart 1902, D. 32/2, f. 214- 215, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵²² AQSH, F. 19, V. 8 Ocak 1897, D. 32/1, f. 155, Şefik Bey'in İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵²³ idem.

⁵²⁴ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/1, f. 234- 235, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵²⁵ AQSH, F. 19, V. 2 Haziran 1899, D. 31, f. 12- 13, Ali Rıza'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

gençliğinin faaliyetleri ile ilgilenmiyordu, bunun yanı sıra Sultan tarafından kurdurulmuş çeşitli tuzaklardan kaçınmak için de yardımcı oluyordu.⁵²⁶

Zamanın elit tabakası üzerinde büyük etkisi olan entelektüellerden bazıları İttihat Terakki Cemiyeti'nde kayıtlı olmamalarına rağmen Abdülhamit'e karşı olan mücadeleye aktif bir şekilde katılmışlardı. Zengin sınıftan gelen ve kendi konumlarını milli hareket için kullanan bu Arnavut entelektüellerden şu isimleri zikredebiliriz: Genelkurmay Başkanı Rexhhep Mati, Elbasanlı İsmail Paşa, Beratlı Ömer Paşa ya da Süreyya Bey Vlora, Viskı Babatasi, İşkodra'dan Postribalı Filip Şiroka, Abedin Bey, İsmail Kemal, Albert Gjika v.d.⁵²⁷

Recep Paşa Tripoli'ye sürgün edilen Arnavutlara (yaklaşık 50 kişi) büyük desteklerde bulunmuştu. Ailesi sürgünlerin eşyalarının temizlik ve bakımına yardımcı oluyordu. Recep Paşa, Arnavut tutuklu ve sürgünlerin affedilmesi amacıyla Sultan'a bir dilekçe ile müracaatta bulunmuştu. Bu hareketin tek amacı halkına destekte bulunmaktı. İbrahim Temo'ya giden bilgilerde "İnsanların Paşa'dan memnun oldukları" yazılmaktaydı.⁵²⁸ Arnavut eliti Sultan'ın sarayına kabul edilmişti. Hatta Sultan, kendisi onları davet etmişti. Burada Arnavut eylemcilerle irtibat kuran Abdülhalim Paşa'dan söz edebiliriz.

b- Din adamları; Bu gruba tüm inançlara mensup din adamları dâhildi. (Hristiyan – Ortodoks ve Katolik, İslam - Sünni ve Bektaşî). Fakat esas rolü Bektaşî temsilcileri ve dervişler oynamaktaydı. Bektaşîler Abdülhamit rejimine karşı olan harekete aktif bir şekilde katıldılar. Derviş Hima'nın İbrahim Temo'ya gönderdiği 4 Temmuz 1896 tarihli mektupta, Elbasan'daki dervişlerin rejime karşı yoğun bir propaganda çalışması yaptıkları anlatılıyordu. Dervişlerin isteği ülkede silahlı bir ayaklanmanın gelişimini hızlandırmaktı. Elbasan halkına üç gün içinde "elde silah ile

⁵²⁶ AQSH, F. 19, V. 6 Şubat 1902, D. 32/2, f. 198, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵²⁷ AQSH, F. 19, V. 1900, D. 32/1, f. 145- 146, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵²⁸ AQSH, F. 19, V. 1900, D. 32/1, f. 142, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

hazır olun" çağrısında bulunmuşlardı.⁵²⁹ İbadethaneleri kullanarak insanlar arasındaki irtibatı sağlıyorlardı.⁵³⁰

c- Sanatçılar; Ülkeyi Osmanlı rejiminden kurtarmak için yapılan hazırlıklara sanatçılar da katıldılar. Arnavutlar ülkenin içinden geçtiği bu zor dönemde dahi sanata zaman ayırıyorlardı.⁵³¹ "Arnavutlar sadece savaşmayı bilir" şeklindeki genel teze karşı, onlar eski bir kültüre sahip bir halk olarak, sanatsal ruhun özel karakteristiğini gösterdiler.

ç- Bilim adamları;⁵³² Arnavut istihbaratının yabancı bilim adamları ile de bağlantısı vardı. Bağlantıları siyasi ve edebi karakterli uluslararası faaliyetlerde kurulmuştu. Kendi ciddi ve entelektüel çalışmaları ile Arnavutlar, yabancı bilim adamları tarafından saygı ile karşılanıyorlardı. Burada 1899 yılında Roma'da,⁵³³ sonradan Brindizi⁵³⁴ ve Bükreş'te⁵³⁵ düzenlenen kongrelerden bahsetmeliyiz. Bu kongrelere birçok İtalyan ve Arnavut bilim adamı katılmıştı. Kongrelerin esas amacı Osmanlı rejimine karşı mücadelede Arnavut halkında milli bilincin uyandırılması için yollar ve yöntemler bulmaktı. Toplantılara İslami inanca sahip olan halkın büyük bir kısmının da katılmasıyla, Müslüman ve Hıristiyan Arnavutlar Arnavutluk'un ilerlemesi için birlikte çalışmaya ve savaşmaya kararlı olduklarını göstermiş oldular.⁵³⁶ Roma'da düzenlenen bir kongrede, bir Alman bilim adamı Derviş Hima'ya şunları söylemişti: *"Sevgili Arnavut, bilimsel açıdan çok konuşacağım. Arnavut dili bilimsel araştırmalar için çok önemli bir dildir. Katılımcılara hitaben Türkleri hiç küçümsemeden, hükümetten okullar açmak, entelektüel aydınlanma ve kültürün ışığı ile Arnavutlara karşı Sırların, Bulgarların ve diğer düşmanların hakaretlerine karşı konuşuyorum?"*⁵³⁷

⁵²⁹ AQSH, F. 19, V. 22 Haziran 1896, D. 32/2, f. 4/1, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵³⁰ *idem.*

⁵³¹ AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1901, D. 32/2, f. 131- 132, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵³² AQSH, F. 19, V. 21 Ekim 1899, D. 32/2, f. 68- 69, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵³³ *idem.*

⁵³⁴ *idem.*

⁵³⁵ AQSH, F. 19, V. 1 Ekim 1899, D. 31, f. 38- 39, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.

⁵³⁶ AQSH, F. 19, V. 21 Ekim 1899, D. 32/2, f. 68- 69, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵³⁷ AQSH, F. 19, V 12 Ekim 1899, D. 32/2, f.65- 66, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

d- Öğretmenler; Onlar, ulusal bilincin uyandırılması, ülkenin hangi konumda olduğunu halka anlatmak ve Arnavut halkını uyandırmak için büyük bir katkı sağlayan önemli sosyal gruplardandırlar. Nitekim öğretmenler II. Abdülhamit rejimine karşı savaşa katılmak için yapılan çağrılara ve ülkenin özgürlüğünün temin edilmesi taleplerine koşulsuz destek vermişlerdi. Örnek olarak Ohri'den gelen Gjergj Pekmezi isimli bir yurtsever Arnavut dili öğretmeninden bahsedebiliriz.⁵³⁸ Pekmezi, milli hareketin liderleri İbrahim Temo ve Derviş Hima ile yakın bağlantı halindeydi. Bazı durumlarda gazetelerde yazılacak makaleler için konu tavsiyesinde bulunurdu.

e- Arnavut diasporası, Uzak ülkelerde olmalarına rağmen Arnavut diasporası milli harekete aktif bir şekilde katılmıştı. Bunlardan, Alehandro Castriot Scanderbeg (İskenderbey'in oğlu), George Pekmezin gibi insanlardan söz edebiliriz.

İbrahim Temo, Arnavut entelektüelleri ve ilericilerini bilimsel etkinliklere kitlesel bir şekilde katılmaları için teşvik etmekteydi. Osmanlı yönetimine karşı Arnavutların mücadelesinin başarıya ulaşması için uluslararası destek çok önemliydi. Bu amaçla Bükreş'te Arnavut yurtseverleri ve politikacılar tarafından bir kongre düzenlendi.⁵³⁹

Derviş Hima bu kongrede Arnavutluğun kurtuluşu için öncelikle dini farklılıkların yok sayılması ve halkın birliğinin sağlanması gerektiğini vurguladı.⁵⁴⁰ Diğer entelektüeller bu konunun önemini anlamışlardı. Fakat derin bir dini duygu ile aşılana bazıları hala bu duruma itiraz ediyordu.

Bu tür kongrelerde farklı konular Avrupa ve Balkan devletlerinin yayılmacı siyaseti, eğitim ve dil sorunları ele alınıyordu. 1900 yılının Mayıs ayında Arnavutluk'a karşı Avusturya-Macaristan ve Yunanistan'ın yayılmacı amaçları hakkında bir kongre düzenlendi.

Dilbilim alanında sorunları tartışmak üzere düzenlenen kongreler de çok önemliydi. Yerli ve yabancı dilbilimciler, Arnavut dili ve Arnavut halkının bu dili

⁵³⁸ *AQSH, F. 19, V. 29 Nisan 1904, D. 32/3, f. 31, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵³⁹ *AQSH, F. 19, V. 1 Ekim 1899, D. 31, f. 38- 39, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁴⁰ *AQSH, F. 19, V. 3 Mayıs 1900, D. 32/2, f. 95- 96, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu .*

kullanmasının önemini anlatıyorlardı. Bu sorun birçok komisyonda ele alındı. Bilim adamlarının çalışmalarına dayanarak bugün Yunan dilinde araştırılan mitoloji üslerinin Arnavut dilinde de var olduğu anlatılmıştı. Bu çalışmalar büyük ve meşhur dilbilimci araştırmacı Girolam De Rada tarafından da teyit edildi.⁵⁴¹ Arnavut dili için yalnız İtalya'daki Arnavut bilim adamları değil aynı zamanda Romanya'daki Ulah bilim adamları da çalışıyorlardı. Onlar, "bu Arnavut Milleti'nin yaşaması lazım"⁵⁴² diyerek, Arnavut milletine verdikleri değeri anlatıyorlardı.

1911 yılının ilkbaharında İsviçre'de daha başka kongrelerde düzenlendi. Bu kongrelere Arnavutlar, Makedonlar ve Türkler katılmıştı. Aynı yıl İtalya, Arnavutluk ve Napoli'de de kongreler yapıldı. Kongreler edebi karakterde olduğu için, İtalya'daki Arnavut cemiyetleri arasında bazı itirazlar ortaya çıkmıştı. Katılımcılardan bazıları izlenen yöntem ve dile getirilen konularla aynı fikirde değildiler. Onlar edebi taraf yerine daha çok Arnavutluğun siyasi sorunlarına önem vermek gerektiğini düşünüyorlardı.

Derviş Hima İtalya'daki kongreye Halil Bey ile birlikte katılmıştı. Halil Muvafak ve Derviş Hima Roma'daki Oryantalistler'in kongresine temsilci olarak katılacakları konusunda İbrahim Temo'yu bilgilendirilmişlerdi.⁵⁴³ 24 Nisan 1901 tarihli mektubunda Hima, oradaki atmosferi ve ele alınan konuları İbrahim Temo'ya anlattı. Özellikle kongrenin üçüncü günündeki tartışmaları yoğun olduğunu anlatıyordu. O, Bulgarlara tanınan ayrıcalıklar konusunda Osmanlı devletinin tutumu hakkındaki fikirlerini anlatmıştı. Kongredeki Konfor profesörü de bu konu üzerinde durmuştu. O'na göre, bu soruna karşı Türk hükümetinin tutumunun "insanlık adına" basında eleştirilmesi gerekiyordu. Aynı zamanda Derviş Hima Arnavut dili çalışmaları ile ilgili görüşlerini de anlatmış ve ikinci kongreye İtalyan ve Arnavut bilim adamları katılmasını önerdi. Orada ele alınacak ana konu, Arnavutlar için benzersiz bir alfabenin şekillendirmesi olacaktı. Derviş Hima İbrahim Temo'ya

⁵⁴¹ *AQSH, F. 19, V. 20 Eylül 1899, D. 32/2, f. 61- 62, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁴² *idem.*

⁵⁴³ *AQSH, F. 19, V. 5 Nisan 1901, D. 32/4, f. 236, Halil Muvafak'ın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

yazdığı mektubunda, kongre ile ilgili "Arnavutluk" gazetesinde ayrıntılı biçimde bilgi vereceğini de dile getirmişti.⁵⁴⁴

Arnavut entelektüeller ülke içinde farklı sosyal gruplarla bağlantıları konusunda oldukça dikkatli davrandılar. Bunun için dini ve siyasi görüşlerini dengelemeye çalıştıkları gibi yerine göre faydacı-pragmatik bir tavır alıyorlardı. Arnavut gençleri arasında hâkim olan iki temel görüş vardı: Bir taraf kurtuluş hareketine katılan sosyal grupların temsilcileri ile açıkça konuşmak gerektiği görüşündeydi. Aynı zamanda onlar Sultan'ın manevi duygularının da dikkate alınması gerektiğini düşünüyorlardı. Bu tutum, sultan figürü hakkında kimi entelektüellerin, halkın geniş kitlelerinin ve bazı siyasi güçlerin inancını yansıtıyordu. Nüfusun bir kısmı sultan rolünü abartılı bir şekilde değerlendirerek, onu "baba" figürü olarak görüyordu. Onların düşüncesine göre sultana karşı itaat ve anlayış gösterilmeliydi. Kosova eliti tarafından Sultan Abdülhamit'e gönderilen bir telgraf bunun açık bir göstergesiydi. Bu telgrafla Sultan'a bağlılık ifadeleri bildiriliyordu.⁵⁴⁵

Telgrafta Kosova elitinin "*Arnavutların Sultan'ın rejimi altında yaşamaktan çok mutlu olduklarını*" bildirmeleri Arnavut devrimciler tarafından şiddetle protesto edildi. Arnavut siyasi elitinde, 1902 yılında da II Sultan Abdülhamit'in otoritesine karşı bu destekleyici görüş mevcuttu. Bu durumla ilgili Prens Albert Gjika'dan söz edebiliriz. Gjika, Derviş Hima'ya büyük devletlerin yanında yer almayı fakat, bunu yapmadan önce Sultan'a bir dilekçe yazmayı önerdi. Dilekçede Sultan'a hitaben Arnavutluk'un tarihi ve geçmişi, devlete Arnavutların getirdiği hizmetler, özerk bir statünün elde edilmesi ve Doğu sorunu gibi konulara ilişkin kendi görüşlerini anlatması gerektiğine dair tavsiyede bulunmuştu. Aynı zamanda bu öneriye göre mektup, Derviş Hima tarafından Türkçe olarak yazılacaktı ve yazılanlardan Derviş

⁵⁴⁴ *AQSH, F. 19, V. 24 Nisan 1901, D. 32/2, f. 152- 153, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.*

⁵⁴⁵ *AQSH, F. 19, V. 6 Ağustos 1900, D. 32/2, f. 99/1, Üsküp'ten Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

Hima sorumlu olacaktı. Prens Sultan'a dilekçeyi gönderdikten sonra, büyük Avrupa hükümetlerine de (Avusturya'ya, İtalya'ya ve Rusya'ya) bildirmeyi düşünüyordu.⁵⁴⁶

İkinci grubun temsilcilerine göre ise, kurtuluş hareketine katılan sosyal grupların, ülkede kapsamlı reformlar yapılması gerekliliğini halka anlatmaları bir zorunluluk idi. Bu hareketin amacının ülkedeki idari sistemi değiştirmek olduğunu herkes anlamalı idi. Bu grubun tutumu diğer gruba göre daha açıktı. Çünkü bu görüş devrimciler ve entelektüeller tarafından doğrudan destekleniyordu.

Ayrıca bu grup ülkedeki gelişmeleri daha net değerlendiriyordu. Başlayan savaşta merkezi yönetimle bilhassa II. Sultan Abdülhamit'le uzlaşmaya yer olmadığının farkında idiler. Önemli olan bu konunun gizliliğinin korunması idi. Başarılı bir şekilde sürdürdükleri çalışmalarla devrimci hareketin ülke içinde geniş kesimlere yayılmasını sağladılar. Bu başarılı çalışmalarda gizlilik ve dikkatli yazışma önemli bir yer tutuyordu. Hareketin üyelerini ve onların eylemlerinin gizliliğini ifşa etmemek tüm ilerici kuvvetler için (İbrahim Temo da dâhil olmak üzere) en önemli sorumluluktur.

Derviş Hima rejimin yetkililerinin Dr. Temo'yu izlediğini biliyordu. Bu konudan zararlı çıkmamak için ona bazı tavsiyelerde bulunmuştu. Roma'daki devrimcilere zarar vermemesi amacıyla O'ndan oraya mektup göndermemesini istemişti.⁵⁴⁷ İbrahim Temo tarafından bu sorun ciddi olarak ele alındı. Bu soruna ilişkin düşüncesini İttihat ve Terakki Cemiyetinin önde gelen yöneticilerinden biri ve en iyi arkadaşı, Abdullah Cevdet ile paylaştı. 20 Ocak 1899 tarihli bir mektupta Dr. Temo *"iman, herkese, özellikle hükümet kademesinde bulunan insanlara, din adamlarına ve Abdülhamit'in büyükelçisine verilmemelidir. Onların eline yönetimi vermememiz önemlidir."* diye yazmıştı.⁵⁴⁸

Cemiyetin ve İttihat ve Terakki hareketinin üyeleri arasında gizliliğin korunması sorunu rejime karşı hareketinin diğer üyelerini de rahatsız etmişti. 3

⁵⁴⁶ AQSH, F. 19, V. 24 Mayıs 1902, D. 32/2, f. 233- 234, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵⁴⁷ AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1899, D. 32/2, f. 131- 132, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵⁴⁸ AQSH, F. 19, V. 20 Ocak 1899, D. 31, f. 3-4, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.

Mayıs 1900 tarihli Derviş Hima tarafından İbrahim Temo'ya gönderilen mektupta; "Abdülhamit'e karşı başlatılan savaşta çok ciddi bir gizlilik olması lazım, muhafazakâr hükümet her şeyi keşfetmemeli ki sonra o gençlere karşı misilleme yapılmasın" demişti.⁵⁴⁹ Bu dönemde devletin diğer bölgelerinde olduğu gibi Arnavutluk'ta da istihbaratın entelektüel olgunluğu birkaç aşamadan geçmişti.

XIX. yy. sonu ile XX. yy. başları Arnavut tarihinin en çalkantılı dönemlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasi gelişmeler doğal olarak Arnavutluk'a da yansımıştı. Bu süreçte I. Meşrutiyetin yıkılışından sonra Arnavutluk ülkenin yeni şartlarından etkilenmişti. Arnavut istihbaratı kendini aynı entelektüel-siyasi düşünce karışıklığının içinde bulmuştu. Bu durum, Arnavut istihbaratının iktidardaki rejime karşı kullandığı yollara ve yöntemlere de yansdı. Barışçıl yolların kullanılmasına önem verildi. Bazıları rejime ve Arnavutluğun bölünmesini isteyen devletlere karşı protestolar yaptılar. Bunun nedeni entelektüellerin bir kısmında, barışçıl yolları kullanarak iktidardaki rejime karşı daha fazla kazanılacağına dair inançtı.

XX. yüzyılın ilk yarısında, bu grup Bab-ı Ali'ye gönderdikleri ilanlar ve bildirimler yoluyla Arnavutların sorunlarını anlatıp, bu sorunlara çözüm bulunmasını istediler.⁵⁵⁰ Böyle bir bildiri 1901 yılında Derviş Hima tarafından hazırlanmıştı.⁵⁵¹ Derviş Hima kendi girişimleriyle Arnavutlar için yasal bir manifesto hazırlamış ve İbrahim Temo'ya göndermişti. Buradaki asıl maksat İbrahim Temo'nun konuyla ilgili fikrini öğrenmek ve aynı zamanda onun da bildiriye onaylamasını sağlamaktı.⁵⁵²

Arnavut entelektüelleri ve ilerici güçleri, iktidardaki rejime karşı silahlı ve sert yöntemleri kullanmakta ağır davranıyorlardı. II. Abdülhamit rejimine karşı protestolara Orta ve Kuzey Arnavutluk'ta çok erken dönemlerden (1896 yılından) beri rastlanmaktaydı. Elbasan ve Tiran ilçelerinde isyanlar meydana gelmiş, İşkodra

⁵⁴⁹ *AQSH, F. 19, V. 3 Mayıs 1900, D. 32/2, f. 95- 96, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁵⁰ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 183, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁵¹ *AQSH, F. 19, V. 31 Ocak 1900, D. 32/2, f. 86, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁵² *AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1901, D. 32/1, f. 131, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

ilçesinde ise tüccarlar tarafından esnaf pazarı kapatılmıştı.⁵⁵³ Hareketin eylemcileri yurtsever çevreleri ve kurtuluş hareketinin örgütlenmesi için çalıştılar. XX yy.'ın son çeyreğinde Arnavut siyasi sınıfı, entelektüeller ve halk tarafından Arnavutluk'un geleceği meselesi önemli bir sorun oluşturuyordu. Bu konu ile ilgili hareketin eylemcileri düşüncelerini İbrahim Temo'ya yazışmaları yoluyla ifade etmişlerdi. Ülkenin geleceği sorunu Osmanlılık sorunuyla karşı karşıya gelmişti. Bu konuda Hakî Tevfik Kallancı'den söz edebiliriz. O, bu sorunu ortaya atan kişiydi.⁵⁵⁴ Kallancı'ye göre, ülke büyük işler yapmak için henüz hazır değildi. "Vatan bizden önce sıradan bir insan olmamızı istiyor" diyordu. Dr. Temo'ya bu yönde bazı tavsiyelerde bulunmuştu. Aynı zamanda, Almanya'da yayın yapmanın zor olduğunu belirtiyor ve "Alman hükümeti Osmanlı Sultanı ile iyi ilişkiler içerisinde ve ona karşı yayımlanan yazılara izin vermiyor" diye yazıyordu.⁵⁵⁵

1898 yılında bu pragmatik tutuma karşı İbrahim Temo "Arnavutların Përlindja" isimli bir cemiyet kurdu. Cemiyetin eğitimsel ve ulusal karakteri vardı. İbrahim Temo kısa bir süre cemiyette başkanlık yaptı. O, Arnavutluk ve Arnavut sorununu pasif konumda tutmaktan ziyade kararlı bir tavır içinde olunması gerektiğini göstermişti.

Devrimci güçler hedeflerinin gerçekleşmesi için eylemler organize etmeyi tasarladılar. Öncelikle yurtsever Arnavut cemiyetleri kurulacaktı. Bu girişim İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun şubelerinin oluşturulması deneyimi çerçevesinde gerçekleştirilecekti. Bu konuda dini duygular da kullanılacaktı. Arnavutlukta Arnavut nüfusun büyük çoğunluğu Müslüman inanca sahipti.⁵⁵⁶ Bu nedenle cemiyetlerin üyelerinin çoğu da Müslüman'dı. Bu cemiyetlerden biri Molla Zeka Cemiyeti idi.⁵⁵⁷ Cemiyetin, Sultan'a bağlılığı ve seçkinlik hislerine rağmen, İbrahim Temo cemiyetin üyelerinin milli dava için desteklenmesi gerektiğini belirtiyordu.

⁵⁵³ *AQSH, F. 19, V. 22 Haziran 1896, D. 32/2, f. 4/1, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁵⁴ *AQSH, F. 19, V. 30 Ekim 1898, D. 32/4, f. 219- 220, Hakî Tevfik Kallancı'nin İbrahim T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁵⁵ *idem.*

⁵⁵⁶ *AQSH, F. 19, V. 14 Şubat 1899, D. 31, f. 72- 73, İb. T'nun İshak Süküt'e gönderdiği mektubu.*

⁵⁵⁷ *idem.*

Ancak onun dini fanatizm duygularından teşvik edilen üyeleri; Sırlar, Bulgarlar ve Yunanlılar tarafından kendilerine yöneltilen agresif-dini hareketlerle karşı karşıya gelecekti. Bu amaçla Dr. Temo İshak Sükuti'ye cemiyetin başkanı Molla Zeka ve onun diğer üyeleri hakkında bir makale yazmasını ve onu da bir model olarak anlatmasını tavsiye etmişti.⁵⁵⁸

14 Şubat 1899 tarihinde İbrahim Temo tarafından İshak'a gönderilen bir mektupta, Peşa'da oluşturulan bir Arnavut cemiyeti hakkında bilgi veriliyordu.⁵⁵⁹

Ülkede edebiyat, siyaset, ekonomi ve ticari karakterli birçok cemiyet kurulmuştu ve milli davaya hizmet için faaliyetlerini geliştirdiler.⁵⁶⁰

Halil Bey'in, Derviş Hima ve Rahip Anselmo tarafından yurtdışındaki yurtsever çevrelerle irtibat kurma konusunda böyle çabaları olmuştu.⁵⁶¹ Mısır ve Atina'da yurtsever çevrelerle arasındaki ilişkilerinden söz edebiliriz. Arnavut siyasi sınıfı, arnavut ulusal sorunun uluslararasılaşması için Türkiye ve diğer Balkan ülkeleri arasındaki ilişkileri kullandı. Böylece Osmanlı-Romen ticari ilişkilerinin gerginlik yaşadığı bir sırada Arnavutluk lehine çalışmak için fırsat oluşturuldu.⁵⁶²

1902 yılının gergin siyasi durumu yetkililere hükümete karşı açıktan itiraz etme fırsatı sağladı. Buna karşılık merkezi yönetimin tepkisi daha sert oldu ve ülkede korkunç bir güvensizlik ortamı oluşturuldu. Aynı yılın ilkbaharının başında İškodra'da devlet-istif kararının verildiği dönemdeki ağırlaşmış durumdan söz etmeliyiz.⁵⁶³ Orada genel bir grev örgütlenmesi fikri ortaya atıldı. Bu düşünce, yurt dışında yaşayan vatandaşlar tarafından desteklendi. 1904 yılında onlar Osmanlı ordusuna karşı bir saldırı örgütlenmesi düşündüler.⁵⁶⁴ Ancak, Arnavutluk söz

⁵⁵⁸ *idem.*

⁵⁵⁹ *idem.*

⁵⁶⁰ *AQSH, F. 19, V. 24 Nisan 1901, D. 32/2, f. 152- 153, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁶¹ *AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1901, D. 32/1, f. 131, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁶² *AQSH, F. 19, V. 31 Ocak 1900, D. 32/2, f. 86, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁶³ *AQSH, F. 19, V. 5 Mayıs 1902, D. 32/2, f. 223- 224, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁶⁴ *AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1904, D. 32/3, f. 304- 305, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

ettiğimiz dönemde küçük ulusal eylemlerle karakterize edilmiştir. Onların amacı hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde Yunan ve Slav iddialarıyla başa çıkmaktı.

Abdülhamit rejimine karşı oluşan hareketin eylemcileri ve tüm ilerici ve entelektüel güçler, bu savaşta yalıtılmış şekilde devam edilemeyeceğini anladılar. Yurt dışındaki ilerici ve devrimci çevrelerle temaslardan kazanılan deneyimler sayesinde daha verimli bir tarzda çalışabilmenin yollarını aramaya başladılar. Onlar, Arnavut siyasi sınıfın entelektüel düşüncesine ve Arnavut halkının kimliğine etki etmeye çalıştılar. Bu sayede ulusal bilincin gelişimine katkı sağladılar.

Bazı entelektüeller ise hala II. Sultan Abdülhamit'in "anlayışına" ve "değişimine" umut bağlamaktaydılar. Bu grup sultanla ilişkiye devam ediyordu ve Arnavutluk sorununun çözümü için ona adeta yalvarıyordu.⁵⁶⁵ Bu entelektüellerden birisi entelektüel ve yurtsever bir kişi olan İsmail idi. O "Arnavutluk'ta Abdülhamit despotizminin yıkılamayacağına dair umudunu koruyordu."⁵⁶⁶ Bu fikirler Arnavut kurtuluş hareketi için oldukça zararlı idi. Onlar beş asırdan beri despotizm altında yaşayan bir halkın, bir daha yabancılar tarafından yönetilmeyi kabul edemeyeceğini anlamıyorlardı. Bu görüşün destekçilerinin çoğu henüz iktisadi ve siyasi konumları etkilenmemiş zengin tabakalara aitti. XX. yüzyılın başında Arnavutluk'un siyasi konumu git gide daha tehlikeli olmaya başladı.

Çoktandır Adriyatik kıyılarında kendileri için bir mülkiyet sahibi olma peşinde koşan Slavlar tarafından tehdit edilen Arnavutluk, bir kez daha yayılmacı niyetlere kurban oldu. Bu kez tehlike Bulgaristan'dan geldi. Bulgaristan hükümeti kendi vatandaşları aracılığı ile Arnavutluk sınırlarında provokasyonlar yapmaya başladı. Onların tutumu "Bulgaristan Krallığı" oluşturulması projesini hayata geçirebilmekti.

Arnavutluk'un sınırları ciddi ihlal edilmekteydi. Böyle bir projenin uygulanması Arnavutluğun bölünmesi ve ülkeye yabancı müdahalesinin girişi

⁵⁶⁵ *AQSH, F. 19, V. 31 Mart 1901, D. 31, f. 84- 86, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁶⁶ *AQSH, F. 19, V. 13 Şubat 1902, D. 32/2, f. 208- 210, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

anlamına gelmekteydi.⁵⁶⁷ Bu riske önce yurtsever güçler karşı çıktı. Arnavut istihbaratı önemli rol oynadı. O, milli sorunun çözüm yolunu bulmak için çok sayıda toplantılar, kongreler konferanslar örgütledi.

Yabancı tehlikesine karşı savaşta Arnavut halkının birliği büyük önem taşımaktaydı. 1902 yılında düzenlenen toplantıda Derviş Hima Arnavut ulusunun ilerlemesinin yararına olan iki temel öneriyi güçlü bir şekilde dile getirmişti;⁵⁶⁸

Birinci; İşkodra'dan Preveza'ya kadar Arnavut dilinin zorunlu olarak okutulması. Bu konuda İsmail Kemal Bey'e de kendi tutumunu dayatmıştı. Derviş Hima bu konuyu dile getirdiği için Prens Sabahaddin tarafından diplomat olarak görevlendirildi.

İkinci; Arnavutluk'un ve Arnavutların ulusal kimliğinin korunması.

Konferanstaki tartışmalar esnasında "Osmanlı Yüksek Krallığı (Bab-ı Ali), bizim ulusal haklarımızı, geleneklerimizi ve ahlakımızı tanıyana kadar, onunla birlikte yaşamaya devam edeceğiz" denilmişti.⁵⁶⁹ Bu fikre hizmet için yeni personeller hazırlanmasına çalışıldı. Onlar gerekirse Avrupa'daki bazı entelektüellere Arnavutluk sorununu sunmak ve onun doğru şeklinde çözümünün önemi için bilgi vermek üzere gönderileceklerdi. Bu temaslar konferansın amacını ve programını açıklamak için yapılacaktı. Slogan "kişisel ilgi Osmanlı devletinin genel ilgisine bağlıdır" olmuştu. Arnavut eylemcilerin önüne, yabancı devrimci güçler, ülkenin yurtsever çevreleri ve ulusal hareketin saflarındaki eylemcilerle arasındaki ilişkilerde dikkatli olunması gerektiği görevi çıktı. Bu önlemler gerekliydi. Savaşa saf devrimci unsuru ile birlikte, sırf maddi menfaat elde etmek için sabotaj etmeyi hedefleyen unsurların karışması ihtimali de vardı.

Bazı zayıf karakterli ve mevcut rejimin yetkilileri de araya dahil oldu. Onlar Arnavut halkının kurtuluş hareketini baltalamak ve konumlarını korumak amacıyla ilk başta kendilerini sonradan da arkadaşlarını satmışlardı. Bu dönemde Osmanlı

⁵⁶⁷ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/2, f. 291/1- 292/2, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵⁶⁸ *idem.*

⁵⁶⁹ AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1902, D. 32/2, f. 199- 200, Paris'ten Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

toplumunda büyüyen siyasi ve sosyal bir olgunluk dikkati çekiyordu. Halk Osmanlı Devleti içinde ve sınırların dışında meydana gelen siyasi gelişmeleri kavramaya başlamıştı. Halkların kurtuluş hareketi, özellikle Avrupa bölgesinde XX. yüzyılın son on yılında daha yüksek bir gelişme gösterdi. Ama bu özgürlük hareketinde olumsuz yeni bir görüngü "sözde yurtseverlik" şeklinde ortaya çıktı.⁵⁷⁰ Bu görüngü Balkan halklarının kurtuluş hareketi için ağır insani, maddi ve manevi olumsuz sonuçlar getirecekti. Arnavut kurtuluş hareketi bu durumdan istisna olmamıştı. Hareketin temsilcileri tehlikeyi anladılar ve hemen kendi kişisel çıkarları için hareketin ideallerini satmaya hazır olan bu "sahte yurtseverler"i eleştirerek tepki vermeye başladılar. Bu sahte eylemciler savaşın sorumluluklarına dayanmış olamazdı ve ciddi hatalara yol açacaklardı. Üyelerinin bir kısmı kötü alışkanlıklara; yalan ve milletin reddi gibi anlayışlara kapılmaya başlamıştı. Olgunun olumsuz etkilerini aşmak için sıradan üye ve yöneticiler arasında bir bilgi ağı oluşturuldu. Hareketin üyeleri ve eylemcileri, merkezin liderlerine eylemler ve diğer konular hakkında bilgi vermek zorundaydılar. Bu şekilde hareketin liderleri tatsız olayları önlemek için uygun önlemleri alabilmişti. Arnavut kurtuluş hareketinin safhaları arasında, XX. yüzyılın başlarında bazı iştirakçilerde siyasi farklılaşmalar görülmeye başladı. Bu süreç rejime karşı ilerici güçlerin mücadelesini pekiştirmek ve gerçek milli hareketin özelliklerini almaya başladığı anda anlamlı hale geldi.

Burada Pandeli Vangelie'nin durumundan bahsedilebilir. O, sözde milletin ilgi-alakalarını ve Arnavut milliyetçiliğini koruma sebebi ile Arnavut Müslümanlara karşı şiddetli bir propaganda geliştirdi. Bu eylemleri ile Pandeli Rum tarafını desteklediğini ve Arnavut ulusunun isteklerine karşı olduğunu göstermişti.⁵⁷¹ Toma (Thoma) Naço ve Tare de aynı şekilde davranmıştı. Onlar kendi çıkarları için milletin çıkarlarını satan kişiler durumundaydılar. İttihat ve Terakki hareketinin eylemcilerinden olan Halil Bey de aynı şekilde davrandı. Babası, oğlunun gerçek bir aktivist olmadığını hareketin liderlerine bildirdi. Kedi ona ayda verdiği 300 İngiliz

⁵⁷⁰ *AQSH, F. 19, V. 31 Mart 1901, D. 31, f. 86, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁷¹ *AQSH, F. 19, V. 18 Temmuz 1900, D. 32/2, f. 103, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

lirası karşılığında dava arkadaşlarına sabotaj teklif etmişti.⁵⁷² Üsküp'te olduğu gibi bu bireylerin tutumu yüzünden komşular kurtuluş hareketinin işlerine müdahale etmek fırsatı yakalamışlardı.

Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin diğer üyelerinin etkinlikleri üzerinde şüpheler vardı. Bunlardan Hilmi Tunalı, Yaşar Erebara, Albert Gjika gibi üyelerden bahsedebiliriz. Hilmi Tunalı cemiyetin yöneticilerine ilişkin yanlış davranışları ve Memduh Paşa'ya yönelik yaltakçı tutumları sebebiyle şüpheli hale gelmişti.⁵⁷³

Yaşar Erebara'nın ise Sırpların aracı olduğu düşünülmesi⁵⁷⁴ ve Albert Gjika'nın Osmanlı vatandaşı ve Sultanın emir subayı olması hakkında şüphelere sebep olmuştu.⁵⁷⁵ Bu negatif ve beklenmeyen olayları önlemek amacıyla Arnavutluk içinde İttihat ve Terakki cemiyetin şubelerinin Arnavut üyeleri arasında veya ülke dışında onların liderlerinin genel olarak rejime karşı muhalefet hareketinin ve özellikle onun ulusal hareketinin örgütsel durumuna ayrıntılı bir kontrol yapma ihtiyacını gördüler. Kurtuluş hareketinin analizine dayanarak, durumun güçlendirmesi için tedbirler alındı. Bu analizin sonucu Yanya'da bulunan Jandarma Komutanı Esat Paşa görevinden uzaklaştırıldı. Aynı nedenle Halil Bey Teselya'ya gönderildi.⁵⁷⁶

Bu dönemde Derviş Hima İbrahim Temo'ya "Biz Ebu Hureyre hikayelerine inandığımız zaman daha kesin kararlı olmalıyız"⁵⁷⁷ demiş ve aynı zamanda ona Ahmed Rıza'nın, İttihat ve Terakki hareketinin önde gelen isimlerinden biriyle 25 bröşür göndermiş olduğunu bildirmişti.⁵⁷⁸ O Temo'ya "bizim Azizov" ile bağlantılı

⁵⁷² *AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1901, D. 32/2, f. 131- 132, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁷³ *AQSH, F. 19, V. 18 Temmuz 1900, D. 32/2, f. 103, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁷⁴ *AQSH, F. 19, V. 30 Ekim 1902, D. 32/2, f. 244, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁷⁵ *AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1904, D. 32/3, f. 304- 309, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu, (Albert Gjika aslı Arbireş fakat İtalyan vatandaşı idi).*

⁵⁷⁶ *AQSH, F. 19, V. 30 Ekim 1902, D. 32/2, f. 244, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁷⁷ *AQSH, F. 19, V. 18 Temmuz 1900, D. 32/2, f. 103, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁷⁸ *AQSH, F. 19, AQSH, F. 19, D. 32/2, f. 103, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

olduğu bilgisini vermişti.⁵⁷⁹ Arnavutlar, Yunan ilerici çevrelerine güven duymamakla birlikte onlarla ilişkileri vardı. Osmanlı Devleti'nin kabinesinin üyeleri mevcut hükümetin başarısız olma nedenlerini anlamaya başladılar. Bu nedenlerden biri, devletin vilayet yerel yönetimlerinde yanlış yöntemler kullanmasıydı. Bu vilayetlerden birisi Arnavutluk idi. Osmanlı devlet yetkilileri, Arnavutluk'ta fetih sırasında (XV. yy.da) kullanılan yöntemlerin aynen kullanılmasına imkân olmadığını anlamıştı. Devletin ilgisi Arnavutluk'un Osmanlı Devleti ile "birleşik" olması fikrine dayanıyordu. Buna ulaşmak için Hıristiyan ve Müslüman Arnavutların genel sevgisini kazanmak için çalışmalar yapılması gerekiyordu.⁵⁸⁰ Bu amaca ulaşılması bazı reformlar yapılmalıydı.

Arnavut entelektüeller, siyasi sınıf ve ilerici güçlerin bölgesel ve komşu ülkeleri ile işbirliği sonucunda II. Abdul Hamid rejimine karşı kurtuluş hareketinin organize edilmesi önemli bir yer aldı. Burada özellikle Yunanistan'ın bu siyasi güçlerle işbirliğinden bahsedilmelidir. Nitekim kısa çalışmalar sonrasında Bu konuda önemli bir katkı Derviş Hima'dan geldi. Derviş Hima Yunanlılardan alınabilecek yardımlar konusunda özellikle İbrahim Temo'yu ikna etmeye çalıştı ve Yunan istihbaratının üsleriyle işbirliğini güçlendirmek için çalıştı. Burada Yunan Parlamentosu'nun Başkan Yardımcısı Japa'dan söz edebiliriz. O'nunla yapılan görüşmelerinde savaşa mümkün olduğu kadar fazla kişinin katkı sağlaması kararlaştırıldı.⁵⁸¹ 1900 yılının Ocak ayında Derviş Hima Dr.Temo'ya Yunanistan'a gitmesi gerektiğini ve Japa ile birlikte çalışmalar yürütmesinin önemli bir fırsat olacağını bildirdi.⁵⁸² Japa'nın Yunan Kralı ile de iyi ilişkileri söz konusu olduğundan, Kralın Arnavutluk sorununu gidermek için yardımcı olacağını umuyordu. Ayrıca Derviş Hima, Yunanistan Kralı'nın Arnavutları sevdiğini hükümetin ise aksi görüşte olduğunu iddia ediyordu. Arnavutları çok sevdikleri söylenemezdi. Hima'nın düşüncesi, Yunan entelektüeli Japa tarafından da desteklendi. Ona göre "birkaç yıl

⁵⁷⁹ *idem.*

⁵⁸⁰ *AQSH, F. 19, V. 6 Şubat 1902, D. 32/2, f. 198, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁸¹ *AQSH, F. 19, V. 18 Temmuz 1900, D. 32/2, f. 103, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁵⁸² *AQSH, F. 19, V. 31 Ocak 1900, D. 32/2, f. 86, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

önce Arnavutların adı ağza alınamıyordu. Şimdi yaklaşık 18 üyenin Arnavut asıllı milletvekili olması kendileri için gurur kaynağı sayılıyordu. Zapa, Derviş Hima'ya "kral onları Arnavutluğun gerçek kurtuluşu için savaşanlara yardımda bulunacağı konusunda da temin etmişti."⁵⁸³ Yunan savaşçıları ile yaklaşılmasının siyasi önemi vardı.⁵⁸⁴ Yunan Parlamentosu'nun lideri Japa'nın ilan edilen bir bildirgesinde belirttiği gibi; *"Arnavutlar Yunanistan hükümetinin varlığına garanti vermişti. Yunanistan'ın (Kuzey Yunanistan) yarısı Arnavutluk'tur. Arnavutluk, Arnavutlara ait olmalıdır."*⁵⁸⁵ Meclis Başkan Yardımcısı, Derviş'e Arnavutlar'ın Arnavut ulusal hareketi mücadelesinde aktif olması gerektiğini söylemişti. Eylemlerin becerikli ve Arnavutların kurtarılmasını hedef almalıydı. *"Arnavutlar etrafımızda olan düşmanlarımızın ağız dolusu ve ne de büyüklerin ağız dolusu olmasın."*⁵⁸⁶

Japa diplomatik yolların kullanılmasını değerlendirdi. Bu bağlamda *"Bizim haklarımızı Sultan'dan aramamız gerekir ve eğer o bize bu hakları tanııyorsa bizim o zaman Avrupa'ya dönmemiz gerekir"* düşüncesindeydi. Arnavut Milli sorununun geleceği ile ilgili Arnavutluğa yönelik Avusturya ve İtalya arasındaki siyasi rekabet analizine dayalı olarak, Arnavutluk'un bağımsızlığını kazanacağını düşünmüştü. Entelektüellerin ulusal hareketin daha iyi organize edilmesi için yaptıkları çabaların sonucu Arnavutluk içinde ve yurt dışında Arnavutların değişik cemiyetlerinin oluşturulması gerektiği düşüncesi ortaya çıkmıştı. Onların XIX. yüzyılda oluşturulması sporadik bir görüngü oldu. XX. yüzyılın başlarında ise, onlar daha organize bir şekilde görünüyordu.⁵⁸⁷ Arnavut aktivistlerin eylemlerinin yaşandığı zaman, eylem düzeylerinin yoğunluğu ve çeşitliliği önemli bir artış gösterdi. Bu dönemde kurulan cemiyetlerin amacı ve genel özelliği "Arnavut halkın uyanışı" olmuştu.

⁵⁸³ AQSŞ, F. 19, V. 18 Temmuz 1900, D. 32/2, f. 103, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵⁸⁴ *idem.*

⁵⁸⁵ *idem.*

⁵⁸⁶ *idem.*

⁵⁸⁷ AQSŞ, F. 19, V. 2 Aralık 1898, D. 31, f. 141, İb. T'nun bilinmeyen bir kişiye gönderdiği mektubu.

Arnavut yurtseverler bu sorunu çözmek için ülkenin sınırları içinde ve dışında olan her yerde Arnavut halkı tarafından Arnavut dilinin öğrenmesine özel önem verdiler. Hareketin önde gelen yöneticileri Dr. Temo ile yaptıkları yazışmalarda⁵⁸⁸ “Dibra’da Arnavutça dili için öğretmenlerin sayısının artırılmasından haberdar olduk. Dersler için gerekli malzemeler temin edilmelidir” diyorlardı. 1900 yılının Haziran ayında İşkodra’daki İttihat Terakki Cemiyetinin şubesine bir mektup yoluyla Cenevre şubesinden yardım verilenlere teslim edilmek için basılacak bazı yazılar göndermesini istemişti.⁵⁸⁹ Hareketin bir eylemcisi olan Ömer Lütfi, rejime karşı mücadeleye halkı ikna etmek konusunda 12 Aralık 1899’da İbrahim Temo’ya yazdığı bir mektupta “...bizim Müslümanların gözlerini neden açmak istemiyorlar, bunlar dinin ilacı ile zehirlendi mi? Ne bela!”⁵⁹⁰ diye yazmıştı. Ülkede iç siyasi duruma karşı Müslüman halk kitlesinin belirsiz durumu, yurtsever ve ulusal hareketin en katı eylemcilerinden olan Hamdi Çok’u rahatsız etmişti. Rus ajanı bazı çevreler tarafından kullanılmaktaydı. Onlar Ohrid ve Struga bölgelerini kendi planlarının kalelerine dönüştürdü. Bu konuyla ilgili Hamdi Çok Dr. Temo’ya ayrıntılı bilgiler vermişti.⁵⁹¹ Hamdi Çok sorunu çözenin yolunun, aktif ilerici güçler tarafından halka ve özellikle Müslüman inanca sahip olanlara karşı ciddi bir çalışmanın yapılması olduğunu düşünmekteydi. Müslümanlar’ın dua etmekten daha çok ulusal sorunlara fiili zaman ayırması gerekiyordu. O’nun yazışmalarından birinde İbrahim Temo’ya bu soruyu yöneltti; Panhelenizm, Panslavizm ve Rus provokasyonları karşısında sessiz kalacak mıyız?⁵⁹² Mektubunda yüksek hırslı ulusal davranışlardan esinlenerek savaşan Sırp, Bulgar ve Arnavut halkın ulusal siyasal bilincinin düzeyi arasında karşılaştırmalar yaptı. O şöyle yazdı: "Sırp ve Bulgarlar

⁵⁸⁸ *AQSH, F. 19, V. 11 Haziran 1897, D. 32/4, f. 244- 245, Hamdi Çoku’nun İb. T’ya gönderilen mektubu.*

⁵⁸⁹ *AQSH, F. 19, V. 28 Haziran 1900, D. 59, f. 18, İşkodra’da “İttihad ve Terakki” cemiyetinin Cenevre cemiyetinin şubesine gönderilen mektubu.*

⁵⁹⁰ *AQSH, F. 19, V. 19 Mars 1899, D. 32/8, f. 7, Ömer Lütfi’nin İb.T’ya gönderilen mektubu.*

⁵⁹¹ *AQSH, F. 19, V. 6 Şubat 1900, D. 32/4, f. 246- 247, Hamdi Çoku’nun İb. T’ya gönderilen mektubu.*

⁵⁹² *idem.*

özgürlük için onların hayatlarını feda ederken biz ölüm uykusundayız.⁵⁹³ Hamdi Çok'un İbrahim Temo'ya verdiği diğer bir bilgi ulusal hareketin örgütlenmesi üzerinde ve Alvano-Makedon cemiyetinin oluşturulması idi.⁵⁹⁴ O dönemde Dr. Temo İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sorunları ile yoğun bir şekilde uğraşmış ve Romanya'da sürgünde olmasına rağmen orada yaşayan Arnavutlara II. Sultan Abdul Hamid'in despotist rejimine karşı aktivistlerle beraber savaşmak için bir çağrıda da bulunmuştu. Bükreş'te düzenlenen bir toplantıda yaptığı konuşmasında Arnavutlar'ın önüne, Arnavutluk ve Arnavutlara karşı komşularının (Sırpların, Bulgarların ve Yunanların) açgözlü amaçlarının ne olduğunu tartıştı. İbrahim Temo ülkenin kurtuluşunun yolunun İttihat Terakki Cemiyetine katılmak olduğunu düşünüyordu.⁵⁹⁵ Dr. Temo fikrin amplifikasyonunda diğer Müslüman vatandaşları için de bir temyiz hazırlamıştı. Bu temyizde İslam ile Avrupa kültürü arasında bir karşılaştırma yaptıktan sonra, Müslümanların dine olan düşkünlüklerini bir tarafa bırakarak daha fazla bilgi edinmeleri konusunda nasihatta bulundu.⁵⁹⁶ Arnavutluk'ta söz konusu siyasi durum konusunda sadece yerel ilerici güçlerle değil aynı zamanda yabancı ilerici güçlerle de ilgilenmişti. Bu konuda İttihat ve Terakki hareketinin Türk asıllı eylemcilerinin Arnavut kurtuluş hareketine verdikleri katkılardan bahsetmek çok önemlidir. Onlar sıradan insanlarla konuşmalarıyla ilgilenmiş ve aktif olarak katılmıştı. Amaçları, Arnavutlara söz konusu durumun nedenleri konusunda açıklamada bulunmak ve bu durumdan çıkılması gerektiğini anlatmaktan ibaretti.⁵⁹⁷ burada Genç Türk Prenslerinden olan Sabahaddin, İshak Süküti, Abdullah Cevdet vb gibi diğer eylemlerinden bahsedebiliriz. 1902 yılının ilk yarısında, Derviş Hima İbrahim Temo'ya gönderdiği bir mektuptan Prens Sabahaddin ile arasındaki görüşmeler hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Prens Mehmet Sabahaddin Hima ile

⁵⁹³ *idem.*

⁵⁹⁴ *idem.*

⁵⁹⁵ *AQSH, F. 19, V. 1900, D. 21, f. 2-3, Bükreş'teki arnavutların önüne İb. Temo tarafından sunulan konuşması.*

⁵⁹⁶ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 21, f. 4-8, İb. Temo tarafından yazılan bildirge.*

⁵⁹⁷ *AQSH, F. 19, V. 31 Ocak 1900, D. 32/2, f. 86, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

yapılan görüşmelerde, bir çok Arnavut ile temasta olduğunu söylemekteydi.⁵⁹⁸ XX. yüzyılın ilk on yılının başında bazı Arnavut politikacılar ile Genç Türkler arasında gerçekleşen görüşmelerde aşırı tutumlara yer verildi. Bazı önde gelen üyeler (Halil Bey gibi) Türkiye'nin çöküş yoluna gittiğini ve "bizim özgürlük" kazanmamız için zemini hazırlamamızın zamanının geldiğinin Arnavutlara anlatılmasının önemli olduğunu düşünmekteydi.⁵⁹⁹ Aynı zamanda "Jön Türkler ile karışmak gerekmez." demişti.

1901 yılında, hareketin aktivistleri ve entelektüeller (Derviş Hima gibi) kültürel bir cemiyetin kurulması için çalışmalar hazırlamıştı. Bu girişim ile bağlantılı olarak, onların liderleri ile bir araya gelerek ve onların amacının en iyi şekilde yapılması için fikirlerini değerlendirdiler. İttihat ve Terakki hareketinin ve Arnavutluk'un bağımsızlığı için kurtuluş hareketinin liderleri, İbrahim Temo ve Derviş Hima arasında yapılan konuşmalardan bahsedebiliriz.⁶⁰⁰ Derviş Hima yazışmalarında Kahire'de aynı yılda "Kardeşlik Cemiyeti" adı verilen bir cemiyet kurulduğunu ve onun başkanı "bizim Adamidisi" atadığını bildiriyordu. Cemiyet kültürel karaktere sahip ve kendi amacı için insanların bilgi ve eğitim almasına ve edebi eğitim malzemeleri dağıtılmasına yardımcı olmaktan ibaret idi. Bu dönemde oluşturulan cemiyetlerde Arnavut olmayan etnik üyeler olduğu için onların programları iki dilde Türkçe ve Arnavutça hazırlanmıştı.

Bu hedeflenen amaç için ciddi bir çalışmanın göstergesi oldu.⁶⁰¹ Ulusal harekete katılanlarda diğer entelektüellerin yanı sıra sanatçılar da mevcuttu. Dr. Temo ile Derviş Hima arasında geçen yazışmadan Arnavut sanatçılar arasında 1901 yılında Müslümanlardan oluşturulan bir cemiyetin kurulması düşüncesinin olduğunu

⁵⁹⁸ *AQSH, F. 19, V. 24* Mayıs 1902, D. 32/2, f. 233- 234, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁵⁹⁹ *AQSH, F. 19, V. 26* Mayıs 1903, D. 32/2, f. 264- 265, Halil'in İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁶⁰⁰ *AQSH, F. 19, V. 18* Mart 1901, D. 32/2, f. 140- 142, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁶⁰¹ *AQSH, F. 19, V. 26* Aralık 1901, D. 32/2, f. 185- 186, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

öğrenmekteyiz.⁶⁰² Bu cemiyetin isminden dini karakterli olduğu anlaşılmaktadır. Onun temel özelliği halkın bazı kısımlarını ayırmasıydı. Buna rağmen ulusal açıdan baktığımızda onun kurulmasında çok büyük yarar vardı. Sonuçta onun kurulmasının amacı iktidarda olan rejime karşı savaşmak ve ulusal bağımsızlığı elde etmektir. Bu harekete katkıda bulunmak arzusu ile ülke içindeki yurtseverler ve ülke dışındaki siyasi çevreler ile işbirliğinin hareketin daha iyi organize olmasını sağlayacağını düşünüyordu. Bu amaca ulaşmak için onların faaliyetlerini kurumsallaştırması gerekiyordu. Fakat bu durumda yeni tehlikeler ortaya çıkabilirdi. Ancak harekete karşı ciddi bir tehlike de ortaya çıkabilirdi. Eylemciler arasında öfkeden de esinlenerek harekete zarar verebilen eylemler yapanlar çıkmıştı. Arnavut halkı ve yurtsever savaşçılar, rejime karşı savaşın ve ulusal kurtuluş savaşının kişisel bir sorun olmadığını anlamalıydı.

Bu mücadelenin Arnavut halkının yüksek ulusal haklarını savunan bir savaş olarak anlaşılması gerekiyordu. Halka bu savaşın hükümetin iki-üç kişiyi öldürmesi ile kazanılamayacağı, II. Sultan Abdul Hamid ve destekçilerinin, yaratılan rejimin temelinden yıkılmasının gerekli olduğunun anlatılması gerekiyordu. Burada öldürülen Sadrazam Cavit Beyin oğlu Işkodralı Hacı Mustafa eyleminden bahsedebiliriz. O yaptığı eylemi Abdül Gani Toptani'nin öldürülmesi karşı, Cavit Beyin oğluna karşı yaptığı eylemle intikam almak için yaptığını kabul etmişti.⁶⁰³ Eylemin olumlu hedefi dışında Arnavut yurtseverlerin ve hareketin düşmanının öldürülmesi merkez tarafından yetkisiz bir eylemdi. Eylemin yapılmasında asıl maksat intikamdı. Devrimci eylemlerin kurumsallaştırması değişik kişilere eylemler yapmalarına imkân vermeyecekti. Bunu gerçekleştirmek için bir merkezin kurulması gereği önemli bir gerçeklik idi.

Hareketin daha iyi organize edilebilmesi için gösterilen çabaların sonucu olarak yurtsever cemiyetlerin oluşturulması en iyi yol idi. Onlar belli bir tüzüğe göre

⁶⁰² *AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1901, D. 32/2, f. 131- 132, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁶⁰³ *AQSH, F. 19, V. 5 Nisan 1901, D. 32/4, f. 236, Halil Muvafak'ın İbrahim T'ya gönderilen mektubu.*

hareket edeceklerdi. Tüzüğün maddeleri, onların kuruluş amacının, bu savaşta hareket edilecek en iyi yollar ve yöntemlerin belirlenmesinden ibaretti. Cemiyete yeni üyelerin kabul koşullarının belirlenmesi özel bir anlam taşımaktaydı. Bu durumda İtalya'da 1901 yılında „Dante Aligeri“ cemiyeti kuruldu.⁶⁰⁴ Onun üyeleri eylemlerinin ortaya çıkabilecek sorunların çözmesi için ülke içinde Arnavutlar ile bağlantı kurmuşlardı.⁶⁰⁵ Arnavut toplumunun tüm katmanlarının farkındalığı ve savaşa seferber edilmesini ve yapılacak eylemlerde bilinçli olunması amaçlandı. Bu amaca hizmette 1900 yılında ilerici entelektüeller 27 sayfalık bir rapor yayımlamışlardı.⁶⁰⁶ Rapor iki dilde Arnavutça - İtalyanca yayımlandı. Onun yayımlanması entelektüellerin işinin ciddiyetini göstermişti. İttihat ve Terakki hareketinin kazanması beklentisinde olan uluslararası arenada Osmanlı Devleti'nin devletlerarası ilişkilerinin diğer Avrupa güçleri arasındaki ilişkilerin gergin olmasından dolayı devlet topraklarında, Güneydoğu Avrupa bölgelerinde özellikle Arnavutluk'ta sosyo-siyasi durum yeterince ağırdı.

Buna rağmen Arnavut eylemciler işlerinin hızını yavaşlatmadılar. Onlar savaşa daha bir olgunluk ve yetkin bir şekilde devam etmişlerdi. Arnavut siyasi sınıfı ve Arnavut toplumunun önemli bir kısmı Osmanlı rejimine karşı savaşın önemini anlamıştı. Abdülhamit'in ölmesinden ziyade onun muhafazakâr-otokratik rejiminin çöküşü daha da önemliydi. Bu şartlarda Arnavut ilerici kuvvetlerine bu gerçeği şehirlî halka ve köylü kitlesine hatta en derin bölgelerde yaşayan halka anlatılması görevi düşmekteydi. Söz ettiğimiz dönemde Arnavutluk'ta ulusal karakterli cemiyetlerin yanında karışık dini karakterli İslam-Hıristiyan cemiyetler de kurulmuştu.⁶⁰⁷ Ülkenin Kuzeyinde Arnavutlar Hıristiyan ve Müslüman imana mensup, bölge valisine rejime karşı birlik olduklarını bildirmişlerdi.⁶⁰⁸ Bu durum

⁶⁰⁴ *AQSH, F. 19, V. 26* Aralık 1901, D. 32/2, 185- 186, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁶⁰⁵ *idem.*

⁶⁰⁶ *AQSH, F. 19, V. 1* Ocak 1907, D. 32/3, f. 389- 390, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁶⁰⁷ *AQSH, F. 19, V. s'ka*, D. 31, f. 183, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁶⁰⁸ *AQSH, F. 19, V. 23* Ağustos 1900, D. 32/2, f. 115- 116, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

Arnavutlar'ın milli kimliği dini kimliklerinin önüne koyduklarının kesin ispatıydı.⁶⁰⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulduktan sonra ilerici kuvvetler, özellikle gençlik kendi faaliyetlerinin devam ettirilmesinde bu cemiyetin eylemlerinden ilham almıştı. Onlar özgürlük için giriştikleri mücadelede en iyi bir şekilde organize olmak için ellerinden gelen çabayı göstermişlerdir. Arnavutlar Genç Türkler ile birleşmek isteğinde olduklarını ifade etmişlerdi. Yurtsever hareketin bazı eylemcileri onların birleşmesinin işareti "Osmanlı İttihadı Cemiyeti" vermesi için düşünmüşlerdi. Bu zamanda İbrahim Temo basit ve yurtsever insanlar tarafından mektuplar almıştı. Onlar, Genç Türkler'in savaşı, ülkenin kurtuluş ve bağımsızlığın savaşından ayrı görmediler. Halk geneli özellikle hareketin eylemcileri Dr. Temo'ya amacın gerçekleştirilmesinde yardım istemişlerdi. Kurtuluş hareketinin eylemcilerden biri Yorgi'nin mektubundan söz edebiliriz. O İbrahim Temo'ya "Eğer genç türklerin son amacı „Hürriyet“ olursa onlarla işbirlik kurmaya hazır olduğunu" yazdı.⁶¹⁰ Bu amaca hizmetinde Hilmi Tunali Dr. Temo'dan Arnavutluk ve Makedon sorunu üzerinde bilgiler istemişti. O Temo'yu metni türkçe olarak Arnavutların tabiyatı ve onurlarına uygun olarak yazarak fikrini belirtmişti. Hilmi Tunali'nin isteğinin nedeni onun (Dr. Temo) kişiliğinin üzerinde hareketin üyelerinin güveni "O güvенеbilen tek kişi idi" olduğunu açıklanmıştı.⁶¹¹ II. Abdül Hamit hükümetinin yetkilileri ulusal hareketi sabotaj eylemlerini yoğunlaştırdıktan sonra daha fazla dikkatli olunması gerektirmişti. Sabotajın en etkin yollarından biri yurtseverler arasında posta iletişiminin bozulması olmuştu. Bölgede devam eden siyasi olayların doğru olarak aktarılması için düzenli bir posta temin edilmesine ihtiyaç duyulmuştu. 1896 yılında Derviş Hima Dr. Temo'ya „ona gönderildiği mektuplar onun eline gitmemiştir aksine daha önce katillerin eline geçmiştir“. ⁶¹² diye yazmaktaydı.

⁶⁰⁹ *idem.*

⁶¹⁰ *AQSH, F. 19, V. 27 Nisan 1899, D. 32/5, f. 142-143, Yorgi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁶¹¹ *AQSH, F. 19, V. 13 Aralık 1898, D. 32/4, f. 315- 316, Hilmi Tunalli'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁶¹² *AQSH, F. 19, V. 4 Temmuz 1896, D. 32/2, f. 4/1, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

Durumun önemini değerlendirilmesinden sonra hareketin eylemcileri birbiriyle iletişim sağladılar ve Arnavut sorununu en kısa ve etkin çözümü için fikirleri değerlendirdiler. Bu şekilde hareket eylemcilerinin işi önlenmemesinin sağlanması mümkün olacaktı. Bu konu ile ilgili Derviş Hima Dr. Temo'ya milli sorun için savaşta ve yardımların toplanması konusunda hareket eylemcileri ve halkın geniş bir kapsamda organize edilmesinin zorunlu olduğunu söylemişti. 1903 yılın 24 Şubat ayında düzenli bir posta ve iletişim sağlanması konusu hakkında endişeli mektubunda Dr. Temo'ya durumu ayrıntılı bir şekilde anlatmıştı. Onun yoluyla „*posta arkadaşların eline gitmesinin temin edilmesi*“

Dr. Temo hareketin liderleri ile bağlantıları düzenli idi. İbrahim Temo onların hareketlerini ve İstanbul'da olunan olayları ile ilgili bilgilendirdi. Ömer Lütfi 1899 yılının 12 Aralık tarihli mektubunda Dr. Temo'ya yazdı „İstanbul'da huzursuzluk var fakat, önemli bir şey olacağını sanmıyorum“ bilgilendirdi.⁶¹³ İbrahim Temo arkadaşlarına ve hareketinin eylemcilerine ülke bölgelerinde siyasi durumları ya da huzursuzlukları kullanmasının gerektiğini tavsiye etmişti. Romanya'da bir bulgar tarafından romen bir hekimin zehirlenmesi olayından söz edebiliriz. Olay Arnavut hareketin leyhine olumlu bir fırsat olarak değerlendirildi.⁶¹⁴

Arnavut hareketinin yöneticileri Derviş Hima gibi ülke içindeki Arnavut cemiyetlerin eylemlerini kontrol edememişti. Onlar yabancı ilerici cemiyetlerinin eylemlerinin üzerinde Türkiye'de hareket edenler gibi enformasyon istediler. Ülke toprakları dışında geliştirilen cemiyetlerin ve ilerici hareketlerin faaliyetleri hakkında yapılan bilgilendirmeleri, ilerici çevreler ile işbirliği kurma iddiasına hizmetinde ve halkın üzerindeki etkinliğin değerlendirmesi için olmuştu. 1901 yılın 8 Şubat ayında Derviş Hima Dr. Temo arasında yapılan yazışmada O'ndan Şafak Cemiyetinin faaliyeti hakkında bilgi istemişti.⁶¹⁵ Aynı yılın Ağustos ayında ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Başkanı Mısır'da Arnavut çevrelerin faaliyetleri hakkında herhangi bir

⁶¹³ AQSH, F. 19, V. 19 Mart 1899/1897, D. 32/8, f. 7, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁶¹⁴ AQSH, F. 19, V. 13 Eylül 1900, D. 31, f. 50, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.

⁶¹⁵ AQSH, F. 19, V. 1901, D. 32/2, f. 131- 132, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

haber almadığını bildirmişti.⁶¹⁶ Dr. Temo'nun XX. yy.'ılın ilk on yılı başında ülke dışında Arnavut cemiyetleri ile yazışmaları vardı. Onlardan biri „Drita“ cemiyeti idi. Onun üyeleri ona hükümet yetkililerin sert tedbirlerinin hızlı şekilde önlenmesi için çözüm yolları veya yöntemlerin seçmesinin endişeleri paylaşıyordu. Cemiyet, Dr. Temo'yu Avrupa Büyük Güçlerine gönderdiği çağrıda fark etmişti.⁶¹⁷ Onların istekleri şu temel konulara odaklanmıştı:

- 1- Arnavutluğun özerklikliğı. Bu konuda Arnavut uyuğunun tanınması isteğı sunulmuştu.
- 2- Arnavut okulları ve kiliselerinin inşaa edilmesi
- 3- Siyasi suçluların affedilmesi

Bu çerçevede Arnavut yurtseverler eski cemiyetlerin yanında yurtsever komitelerin kurulmasının ihtiyacını hissetmişlerdi. Ancak onlar kurtuluş hareketinin yönetiminde ve ilerici kuvvetlerinin hareketlerinde başrolü oynayacaklardı. Arnavutluk'ta onların faaliyetinin denetlenmesi için merkezin kurulmasını özel önem veriliyordu.⁶¹⁸ Bu komiteler birbirlerine ve önceki cemiyetleri ile işbirliğı içerisinde Osmanlı idari yönetimine ve birimlerine karşı kararlı bir savaş geliştirilecekti. Komitelerin kurulmasının gerekliliğı ülkenin tüm bölgelerinde hissedilmişti. Onların faaliyeti Arnavut siyasi sınıfının, ilerici, özgürlükçü, entelektüel grubun ve gençliğın, bunun yanında halkın siyasi-entelektüel seviyesinin yükselişini ispatlamıştı.

Onlar Dr. Temo'ya İttihat ve Terakki hareketinin baş yönetici olarak endişelerini ve değerlendirmelerini ifade etmişlerdi. 1900 yılının 3 Mayıs tarihinde Derviş Hima tarafından Dr. Temo'ya gönderilen bir mektupta ulusal hareket komitelerinin kurulmasına acilen ihtiyaç olduğu belirtilmişti. Ona göre „*yabancı ara karıştırıcıların yabancı şarlatanlığı halkımıza bir etki yapmıyor.*“⁶¹⁹ Kuvvetli komitelerin kurulması, ulusal kurtuluş hareketi ve II. Sultan Abdülhamit'in rejimine

⁶¹⁶ AQSH, F. 19, V. 31 Ağustos 1900, D. 32/2, f. 117- 118, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁶¹⁷ AQSH, F. 19, V. 1 Ekim 1903, D. 79, f. 1-2 , **Drita (Işık)** cemiyetinin Avrupa Büyük Devletlerine gönderilen bildirgesi.

⁶¹⁸ AQSH, F. 19, V. 31 Ocak 1900, D. 32/2, f. 86.Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁶¹⁹ *idem.*

karşı diğer faaliyetlerin başarılı bir şekilde organize olmasına yardımcı olacaktı. Bu konu ile bağlantılı olarak Derviş Hima İbrahim Temo'ya şöyle demişti: „*arkadaşlar ülke içinde kuvvetli bir komite kurulması için çalışmışlar*“.⁶²⁰

Bu arada Makedonya'da kurulan devrimci komiteler fark edilmişti. Arnavut yurtsever komitelerinin endişe yaratan sorunlarından biri Arnavut halkına karşı yeni hükümetin konumu, onun haklarının sağlanması ve adetlerinin korunması olmuştu. Arnavut siyasi sınıfının isteklerine Ahmet Rıza, Fehmi ve Silistrali Hamdi (daha sonra Mısır'da “Şura-yi Ümet” gazetesinin temsilcisi)⁶²¹ beyler tarafından itiraz edilmişti.⁶²² Bölgede siyasi olayların gelişmesi gerçek yansıması düzenli bir posta temin edilmesini istemiştir. Hareketin eylemcilerinin birbirleriyle irtibat kurdular ve Arnavut sorunun en hızlı şekilde çözmenin yolu üzerinde kendi fikirleri ifade ettiler. Bu şekilde hareketin eylemcilerinin işi engel olmayacaktı.

Arnavutların isteklerine karşı Abdülhamit'in tepkisi çok sert olmuştu. O'nun rejiminin yetkilileri durumun kontrol dışına çıktığını anladığı zaman Arnavut yurtseverler devletin en uzak bölgelerine, Kreta ve Tripoli gibi yerlere sürgün etmişlerdi. Arnavutluğun geçtiği ağır durumu arnavut yurtseverler şu şekilde değerlendiriyordu: „*Arnavutluğa O'nun oğulları ve kızları gidiyorlar. Onlar istismar ediyorlar.*“

Bu duruma karşı Avrupa tutumu ne idi? Avrupa, hükümetin davranışlarını cezalandırmak yerine sustu. Ne yazık ki Arnavutlara karşı Avrupa'nın tutumu hep böyle olmuştur. Avrupalılar Arnavutlar temsil ettiği için onların yönünde hor bir tutum tutmuştu. O, pragmacı, kayıtsız ve sehirci tonlarla karakterize edilmişti.⁶²³ II. Sultan Abdülhamit rejimine ve onun kişiliğine karşı ve Arnavut halkın savaşı için yabancı devletlerin konumu; Avrupalı Büyük Güçleri (İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avustriya-Macaristan ve İtalya) ve Balkan siyasi çevrelerine ilişkili

⁶²⁰ AQSH, F. 19, V. 15 Ekim 1901, D. 32/2, f. 178- 179, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁶²¹ *age*, tarih 1902, D. 32/2, s. 202. Dervish Hima ia dergon Ibrahim Temos.

⁶²² *idem.*.

⁶²³ AQSH, F. 19, V. 31 Ocak 1900, D. 32/2, f. 86. Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu,

onların tutumu beklendiğinden tatmin edici olmak için yer bırakmıştı. Fransız Devleti'nin tutumundan bahsedebiliriz.

XX. yy.ın ilk on yılında Fransız hükümeti Arnavut ulusal sorunu için Arnavutluk'ta geliştirilen siyasi süreçlere karşı önleyici bir tutum takındı. Hatta Arnavut ilerici kuvvetlerinin eylemlerini önlemeye çaba göstermişti. Bu çabalar sayesinde Fransız hükümetinin yetkilileri Fransız sınırları içerisinde yurtsever bilimsel kongrelerin düzenlenmesini ve diğer faaliyetlerinin yapılmasını önlemeye çalışmıştı.

Bu girişimlerde devletin yönetici yetkilileri müdahale etmişti. Özellikle de Polis'in Genel Müdürü „*Abdülhamit bizim dost ve müttfikimiz olur*“ iddia etmişti.⁶²⁴ Fransız hükümetinin tutumu hükümet basınından destek bulmuştu. Basın bir kongrenin düzenlenmesine karşı çıkarak protesto etmişti. Bu durumda 30-40 kongrenin katılımcıları toplantının yerini İngiltere'ye, Londra'ya taşınmaya karar vermişti. Arnavutluk'un yeni siyasi tüzüğüne karşı Balkan devletlerinin tutumu kararsız idi. Onların tutumu onların amacının gerçekleştirmesinin hizmetinde Osmanlı Devleti'ndeki siyasi gelişmelere ve bölge devletlerinin ilgilerine göre değişiyordu. Hareketin ideologları ve yöneticileri, iş Arnavutlar kendi tahrip edici huzursuzlukları ile sadece Osmanlı Devleti arasında ilişkilerinin dengesi değil aynı zamanda rekabette olan Avrupa grubun rekabette olan devletler arasındaki ilişkilerinin dengesi kırarak kadar gideceğini öngörmüşler. Ünlü düşünür İbrahim Temo mektuplarından birinde; „*...yalnız o zaman Avrupa, Arnavutlar vahşiler demesin!*“ yazdı.

Hükümet çevreleri üzerinde etkisi olan Arnavut entelektüeller tutuklanan Arnavutları özgür bırakmak için müdahaleye giriştiler. Yaşar Erebara tutuklanan bazı Arnavutları özgür bırakmak için arkadaşlarıyla birlikte Jandarma Bakanı ile görüşmeye gittiğinden söz edebiliriz.⁶²⁵ Derviş Hima ise Romanya'daki Konsoloslukun sekreteri ile görüşmüştü.⁶²⁶ Dönemin siyasi durumu fazla gergin

⁶²⁴ AQSH, F. 19, V. 6 Şubat 1902, D. 32/2, f. 198, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁶²⁵ AQSH, F. 19, V. 1900, D. 32/2, f. 115- 116, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁶²⁶ AQSH, F. 19, V. 23 Ağustos 1900, D. 32/2, f. 115- 116, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

olduğundan tüm Arnavut halkında II. Sultan Abdülhamit rejimine karşı büyük bir nefret biriktirmişti. 1901 yılında Toskırı’de (Güney Arnavutluğun bölgesi) Müslüman ve Hıristiyan halkın üzerinde vahşet-taahhüt işlemişler ve çok onurlu arnavutlar haps edilmişti. Bu bilgi aynı yılın baharında Derviş Hima ve İbrahim Temo arasındaki yazışmalarında bu konuda teyit edilmişti. Kosova’da hükümet yetkilileri halkı yalancılarla aldatıyordu. Derviş Hima’ya göre „*hükümet işi orada sıkı olur*“.⁶²⁷ İbrahim Temo Derviş Hima arasında 1902 yılın Şubat ayının 8 tarihinde yapılan yazışmasında verildiği bilgiye dayandığında Balkan monarşileri arasında bir kongre düzenlenmesi hakkında haberdar oluruz. Orada ele alınacak konular uluslararası antlaşmaların değişimi ile ilişkili olacaktı. Kongre’de Avrupa Büyük Devletleri’nden Berlin antlaşmasının hükümlerinin uygulanmasını isteyecekmiş. Derviş Hima Dr. Temo’ya verdiği bilgiye dayanarak kongrede şu konular üzerinde vurgu bulunmuştu:

- 1- Ele alınacak konuları kabul edilmeyen Ahmet Rıza’nın partisinin tutumu
- 2- Ermeniler
- 3- gündem rejimin varlığıyla alakalı olmuştu. Türkiye topraklarının bütünlüğü söz konusu değildi.⁶²⁸

İkinci konu ile ilgili Ahmet Rıza Arnavutlara hakaret etmeye fırsatı bulmuştu. Kongrede kalkmış ve bir soru yöneltmişti, „Ermenilerin komitelerinden hariç başka komiteler var mı?“ Oturum başkanı Ahmet Rıza’ya cevabı „Hayır“ verdikten sonra Ahmet Rıza konuşmasını devam etmişti; „Yaşar ve Derviş Hima’nın burada ne işi var.“ Derviş Hima’nın yazışmasında anlattığına göre, o anda Hima Ahmet ile tartışmıştı.

Arnavut Genç Türkler’in her ulus çalıştığı gibi işini nasıl başladılar, cemiyetleri nasıl kurdular ve anki sayıları ne kadardı gibi sorular tartışarak anlatmıştı. Ayrıca

⁶²⁷ *AQSH, F. 19, V. 31 Ağustos 1900, D. 32/2, f. 117- 118, Derviş Hima’nın İb. T’ya gönderilen mektubu.*

⁶²⁸ *AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1902, D. 32/2, f. 199- 200, Derviş Hima’nın İb. T’ya gönderilen mektubu.*

kongrede Arnavutlar kendi varlığı, ülkesinin geleceği ve özgürlüğü için çalıştığı vurgulanmıştı.

Üçüncü konu ile ilgili, Arnavutluk toprak bütünlüğünün varlığıyla ilgili Avrupa büyük devletlerinin temsilcilikleri, Arnavutluk'un kaderi için aynı şüpheli fikrilerine devam etmekteydiler. Bu devletlerin siyasi görüşü Arnavutların talebi ve Arnavutluk için özerklik statüsünün elde etmesi hayaline destek olamamıştı. Onların konumu Balkan Yarımadasının Güney Batı bölgesinde var olan Arnavutluk'un jeostratejik konumuna yönelik açgözlü amaçları ile şartlandırılmış oldu. Bu duruma karşı siyasi güçler ülkede Arnavut cemiyetlerin faaliyetini yeniden organize etmek için birlik olunması taraftarıydılar.

Bu duruma karşı siyasi güçler Arnavut cemiyetlerinin eylemlerinin yeniden örgütlenmesi için birleştirmeliydiler. Derviş Hima Dr. Temo'ya anki durumu şu şekilde özetlemişti; „*Arnavutluk içinde kültürel cemiyetleri dağıtmışlar. Bir zaman arnavutça kitap basan cemiyetlerin üyeleri gizli yunan cemiyetleri tarafından vs. aldatılmışlar*“.⁶²⁹

1906 yılı Arnavutluk'ta devrimci hareketin artmaya başladığı yıldır. Hükümette kriz gün geçtikçe daha fazla ağırlaşıyordu ve Arnavut halkının sosyal durumu daha fazla kötüleşiyordu. Bu dönemde Dr. Temo ülkede olan siyasi gelişmeler hakkında yurtsever Arnavut arkadaşları ile irtibat halindeydi. Bu konuda Derviş Hima ve Şahin Kolonya gibi yurtseverlerden bahsedebiliriz. 1906 yılının sonbaharında bir mektubun yoluyla Derviş Hima Dr. Temo'ya Arnavutluk'ta kurulan gizli bir komite hakkında haber verdi.⁶³⁰ Aynı zamanda komite üyelerinin faaliyeti ile ilgili bilgi vermişti ve onun yöneticileri Sofya'ya komitenin tüzüğünü basmaya götürdüklerinde anlatmıştı. Şahin Kolonya ise İbrahim Temo'ya bu konu ile ilgili temin edilen malzemeleri (kitaplar vs.) komitenin fonları ile karşılanacağını belirtmişti.⁶³¹ O, ona bu komitenin kurulduğu için yurtsever Asdreni'ye „yetenekli yurtsever ve Kostanca'da yurtsever

⁶²⁹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 183, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁶³⁰ *AQSH, F. 19, V. 29 Ocak 1906, D. 32/8, f. 106, Şahin Kolonya'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁶³¹ *idem.*

malzemelerin temin edilebilmesi ve yardımcı olduğu için“ bilgilendirmesini tavsiye etmişti.

Ahmet Hulusi ise 1908 yılı yazında İbrahim Temo'ya verilen bilgilendirmede Dibra'ya Manastır “Birlik” kulübünün başkanı, Recep Hoca ile gideceğini anlatıyordu.

Yukarıda zikredilen ülkede siyasi durumu, yurt içi ve yurt dışı arnavut siyasi sınıfı, entelektüel ve yurtsever güçlerin faaliyetlerinin ve gelişmelerinin olayların olumlu evresini ve İttihat Terakki Cemiyeti kurulduğundan İttihat ve Terakki hareketinin tam zaferi kazandığına kadar Arnavut istihbaratın siyasi olgunluğu ve yükselişi üzerinde açık bir imaj yaratabileceğiz. Ancak İbrahim Temo tarafından kurulan cemiyetinin ve ilerici iddialarının etkisini fark edebilmekteyiz.

III. BÖLÜM

İBRAHİM TEMO' NUN İTTİHAD VE TERAKKİ HAREKETİ'NDEKİ ROLÜ

A- İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ'NDE İBRAHİM TEMO'NUN ROLÜ'NÜN DEĞERLENDİRİLMESİ

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde İbrahim Temo'nun rolünü bir bütün olarak araştırmalıyız. Dr. Temo'yu öncelikle siyasi ve örgütsel planda sonra bir ideolog ve en son olarak kurucu ve organizatör olarak değerlendirmemiz gerekir. O'nun kendi devrimci faaliyetini erken sayılabilecek bir yaşta, (22 yaşında) İstanbul'da, Tıbbiye-i Şahane'de (Askeri Tıp Fakültesinde) başladı.⁶³² O'nu vatansever bir politikacı olmaya teşvik eden nesnel ve öznel nedenler vardı. XIX. yy. sonlarında Osmanlı Devleti'nde hâkim olan siyasi ortam, gençliği onun için dikkatlice değerlendirmek ve incelemek mecburiyetini getirmiştir.⁶³³

Osmanlı Devleti'nin yetkilileri tarafından başlatılan girişimler Osmanlı toplumunun yeni bir zihniyet yaratmasına ve geliştirmesine neden olmuştur.⁶³⁴ O zamana kadar devletin ve dinin eski merkezileşme yapılarına yönelik bağlantısı **gerici**, "**Anadolulu**" bir zihniyeti belirlemiştir. XIX. yy. sonunda bu zihniyetin tabiatı değişmişti ve artık yeni özellikler kazanmıştı ve açık bir sivil topluma doğru yönelen liberal bir zihniyet olarak belirginleşmeye başlamıştı.⁶³⁵ Osmanlı Devleti'nde yalnız devletin genel siyasi-sosyal durumu değil, aynı zamanda ağır koşullarda bulunan Arnavut toprakları İbrahim Temo'yu O'nun ideo-politik oluşumunun hazırlanması açısından daha çok çalışmak için de teşvik etmişti.

⁶³² AQSH, F. 19, V. 1975, D. 1, s. 5, Jonuz Tafılaj; İbrahim.Temo, *İbrahim T'nun İttihad ve Terakki Anıları*, İstanbul, t. 1987, s. 8.

⁶³³ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü: Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ankara, İmge Kitabevi, 1993, s. 161-164 naklen Barış Demirtaş, "Jön Türkler Bağlamında Osmanlı'da Batılılaşma Hareketleri", U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 13, 2007/2, s. 2.

⁶³⁴ Zeki Cemil Arda, *agm*.

⁶³⁵ Priştina Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, *age*; Zeki Cemil Arda, *agm*.

Dr. Temo'nun şahsiyeti araştırılırken İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideoloğu olarak şu yönlerinin ele alınması gerekir;

Birincisi felsefi açıdan, cemiyetin kurulması, sonrada siyasi yurtsever eyleminin idare edilmesinden ilham aldığından felsefi, tarihi koşulların sonucu idi. Dr. Temo, yeni ilerici düşünceleri ile ilk başta oluşturulan iletişim bilgilerini Türk devrimci edebiyatından almıştı. Yurt dışında olan arkadaşları ile temin edebileceği Namık Kemal'in Rusça dilinde yazdığı el yazmaları O'nun şahsiyetinin şekillenmesi üzerinde çok etkili olmuştur.⁶³⁶ O zaman ülkede yeni felsefi fikirlerin, pozitivist, materyalist, Darwinist ve çoğulcu fikirlerin sızdığını fark etmişti. Onlar, ilerici öğrenci gençliğinden kabul edildi. Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet'in pozitivist fikirleri ve diğer ilerici fikirleri tanımak açısından jön türklerden söz edebiliriz. XIX. yy. sonlarında İbrahim Temo İtalyan devrimci karbonar gençleri ve masonist fikirleri ile iletişime girdi.⁶³⁷ Abdülhamit ve onun adamlarının ülkeye ve vatandaşlara sundukları zalim rejimin yerine, İbrahim Temo'nun özgür ve demokratik bir rejiminin oluşturması için idealine bireysel özgürlüğüne dayanan mason felsefesi teşvik oluşturmuştu. O, onu vatansever işinin yararına kullandı ve onun pozitif taraflarını benimsedi.⁶³⁸

İkincisi- İbrahim Temo entelektüel ve siyasetçi olarak II. Sultan Abdülhamit rejiminde İttihat ve Terakki gibi yeni bir muhalefet cemiyeti kurulmasında etkin olmuştu.

Dr. Temo tarafından kullanılan yerel edebiyatın arasında söz edilecek ilk muhalefet gazeteleri; II Sultan Mahmut zamanında 1860 yılının muhalefet basın organları; Takvim-i Vakay-ı,⁶³⁹ Ceride-i Havadis,⁶⁴⁰ 1865 yılında Yeni Osmanlı Gençlik muhalefet örgütünün kuruluşundan sonra 1866 yılında Tasvir-i Efkâr,⁶⁴¹

⁶³⁶ Kristaq Prifti, *Dr. İbrahim Temo Jeta dhe Vepra 1865-1945 (Doktor İbrahim Temo, Hayatı ve Faaliyeti 1865-1945)*, Priştina 1996, s. 25.

⁶³⁷ Ernest E. Ramsaur, *Jöntürkler (1908 İhtilalinin Doğuşu)*, İstanbul, Pınar Yayınları, 1. B., 2004, s. 34'den İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidematı Vataniye ve İnkılabı Milliye Dair Hatıratım*, Medjidiye'de, Rumania, 1939, s.18; *Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul, İletişim Yayınları, 11.B., 2004, s. 60 alınan Barış Demirtaş, *agm*, s. 397.

⁶³⁸ BGC Dergi, *agm*, s. 17.

Tercüman-i Ahval,⁶⁴² Muhbir,⁶⁴³ Basiret⁶⁴⁴ ve İbret,⁶⁴⁵ felsefeci entellektüellerin (Namık Kemal) v.b tarafından yazılan yazıları.

Basın organlarında ya da çeşitli entelektüellerin yazılarında Osmanlı gençlerinin ve entelektüellerin ilk muhalefet ve reformcu düşünceleri ve fikirleri ifade edildi. Basın iyi bir bilgi kaynağı idi ve Osmanlı Devleti'nde olduklarını ve II. Sultan Abdülhamit'in rejimine karşı net siyasi bir program ile çıkmasının gerektiğinin nedenleri anlamasına, hizmet ettiler. İbrahim Temo, yalnız yerel muhalif basının katılımı ile yetinmedi. Yurtdışında devrimci eylemcilerle bağlantı kurdu. Bunların arasında İran'ın devrimci Azerileri(Acem)'nden söz edebiliriz. Onlar devrimci Osmanlı gençliği için malzemelerinin sağlanmasına yardımcı oldular.

Dr. Temo, onların basını ile irtibata geçti. Onlar oradaki yayınlanan gazeteleri Londra postası ile gönderiyorlardı.⁶⁴⁶ Bölgenin komşu ülkelerinin yurtsever hareketlerinin devrimci Yunan «Eteria» cemiyeti gibi İbrahim Temo için pratik bir örnek oldu ve başladığı işinde cesaret verdi.⁶⁴⁷ Dr. Temo İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni Osmanlı Devleti'nin durumunun bütünlüğünde analiz ettikten sonra kurmaya karar verdi. O, II. Sultan Abdülhamit rejiminin daha önce onu ve vatandaşlar arasında oluşturulan güven ilişkilerini tahrip etmesi ile ülkeyi Avrupa güçlü devletlerinin ellerinde ticari ganimet olmasına durdurulmasının zorunlu olduğunu anladı. Bu yönde pek çok önemli yönetsel ve örgütsel sorunlarla karşılaşmıştı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde İbrahim Temo'nun önemi ve rolünün ortaya çıktığı başka bir örnek, ülkeyi ilerici medeniyetin yoluna doğru götürecek olan Jön Türk Hareketi ile bağlantılıdır. Bu hareket, ülkeyi ele almış olan cehalet ve geri

⁶³⁹ *agm.*

⁶⁴⁰ *agm*, s. 18.

⁶⁴¹ *agm.*

⁶⁴² *agm*, s. 19.

⁶⁴³ *agm*, s. 20.

⁶⁴⁴ *agm*, s. 21.

⁶⁴⁵ *agm.*

⁶⁴⁶ İbrahim Temo, *İbrahim T'nun İttihat ve Terakki Anıları*, İstanbul 1987, s. 9.

⁶⁴⁷ İbrahim Temo, *age*.

kalmışlık ile Abdülhamit diktatörlüğün rejiminin tozundan Osmanlı Devleti'ni ve toplumunu kurtarmayı amaçlıyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşu Abdülhamid rejimine karşı hareket için tüm Osmanlı vatandaşlarına bir kıvılcım aşlamak arzusu taşıyordu. O'nun kuruluşu Osmanlı Devleti'nin en uzak olan tüm bölgelerinde savaşın ve ilerici güçlerinin daha iyi örgütlenmesi, Balkanlarda, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarının içinde, Mısır ve diğer bölgelere de hakim anlamına gelecektir.

Cemiyeti'nin kuruluşu yalnız Osmanlı Devleti'nin topraklarında değil devletin dışında da ilerici güçlerin devrimci eylemlerinin genişlemesine yol açtı. Osmanlı ilerici kuvvetleri hareketinin Batı Avrupa (Cenevre, Fransa, Belçika), (İran devrimci güçleri, Acemler veya İran Azerileri) ve Kafkasya (bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırların içinde) ülkeleri arasında hareketinin örgütlü bir işbirliği için olanakları vardı. Cemiyetin faaliyetlerinin iyi işlenmesinin sağlanması için cemiyetin üyelerinin ve hareketin aktivistlerinin arasında tam işbirliğinin korunması istendi.

Yalnız onlar tarafından kullanılacak ve cemiyet tarafından onaylanan haneli bir kod hazırladılar.⁶⁴⁸ Kod, Arap sisteminin şifrelerini de içeriyordu ve "Ebced" ismiyle tanınmıştı. O, kendisi için ayrı bir alfabe temsil ediyordu. Her harf bir rakama karşılık geliyordu. (birçok defa Müslümanlar harflerin birleştirerek, çocuklarına isimler takıyorlardı, o şekilde ismin harflerinin şifreleri, bir tarih temsil ediyordu.)

Birçok durumlarda İbrahim Temo'nun arkadaşları ve aktivistlerin arasında yapılan yazışmalarında değişik kişilerden yazılmayan isimler veya imzalanmayan bazı mektupları buluruz. Galiba bu yazma şekli II. Abdülhamit ajanları tarafından saklanan onlar tarafından kullanılan formlarından biri idi. Bu gibi konular hakkında, Dr. Temo'ya 1897 yılında bilgi olarak gönderilen bazı mektuplardan söz edebiliriz;

⁶⁴⁸ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. (görünmüyor), Cemiyetin Şifreli Kodu.*

a-) Cemiyetin içinde eylemci olanların faaliyetini,⁶⁴⁹ Abdülhamit'in hapisanelerinde cezalarını çeken arkadaşları Emin ve Kemal gibi.

b-) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerinin arkadaşlarının davranışları, Rıza, Şefik, Reşit ve Ahmet Paşa beyler gibi,

“1- Rıza bey sebep ne olursa olsun Cemiyete beline dönmüş, 2- Şefik bey İstanbul'a dönünce kendi arkadaşlarına ihanet etti, 3-Ahmet Paşa hafiyedir, 4- Reşit beyi ise ona verilen işi red etmesi gerekirdi.”

c-) II. Sultan Abdülhamit'in despotik rejimine karşı gelişen mücadelenin hakkında Cemiyet üyelerinin zihniyetinin çelişkilerinin bir sonucu olarak olumsuz alışkanlıklarının (yalan, sahtekarlık, dolandırıcılık) girmesinden hareketin kaotik durumu .⁶⁵⁰

ç-) Sultan ve Jön Türklerin arasında ilişkileri. Dr. Temo'ya gönderdiği bir bilgide jön türklerin rolünü değerlendiriyordu, hatta “onlardan korkmaya başlamıştı”.⁶⁵¹

Bu tür mektuplara benzer mektupları Dr. Temo XX. yy. başında da aldı. Fakat onlarda mali yapının sorunları ele alınmaktaydı;

a-) üyelerinin arasında kendi iç işleri ile ilgili, Azeri, sorumluluğu alan üstü bir ödeme hakkında ve mektubun göndericiye İbrahim Temo'ya “*paralar benden*”⁶⁵² söyleminde bulunmasını, tavsiye etmiş, bankaya bir miktar para yatırması ile ilgili beyanda bulunulmuştur.

b-) Cemiyette kalmakta kararlı olan bazı üyelerinin tepkisi, onların arasında haini bulmak zorunluluğunu ortaya çıkartmıştır.

c-) Fars Körfezinin kiraya verilmesi ve incilerin havlanması için antlaşmanın imzalanması için, hakkında Almanya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin takip ettiği politikası.⁶⁵³ Dr. Temo, Romanya'da (1895 yılından beri) olduğu için Osmanlı

⁶⁴⁹ AQSH, F. 19, V. 13 Ağustos 1897, D. 32/10, f. 50- 51, İb.T'ya gönderilen imzasız mektubu.

⁶⁵⁰ AQSH, F. 19, V. 16 Temmuz 1897, D. 32/10, f. 56- 57, İb.T'ya gönderilen imzasız mektubu.

⁶⁵¹ AQSH, F. 19, V. 6 Nisan 1897, D. 32/10, f. 40- 41, İb.T'ya gönderilen imzasız mektubu.

⁶⁵² AQSH, F. 19, V. 19 Ocak 1900, D. 32/10, f. 104, İb.T'ya gönderilen imzasız mektubu.

⁶⁵³ AQSH, F. 19, V. 29 Aralık 1900, D. 32/10, f. 126- 127, İb.T'ya gönderilen imzasız mektubu.

Devleti'nin siyasi durumu ilgili ayrıntılı bilgileri almak ihtiyacını hissettiğini vurgulamamız gerekir.

Merkez Devlet Arşivi'nde O'nun adıyla özel bir fonda (İbrahim Temo'nun Fonu, n. 19) bulunan ve depolanan belgeleri araştırmamızdan 360 (üç yüz altmış) kişi ile ve devletin topraklarının içinde 6 (altı) yurtsever ve devrimci kurumla düzenli yazışmasının var olduğu ortaya çıkmaktadır. İbrahim Temo Jön Türk hareketinin yayılmasını isterdi. Bu nedenle İttihat ve Terakki Cemiyeti devletin çeşitli bölgelerinde şubeler kurmalıydı. Dr. Temo'nun Cemiyetin ana yöneticilerini yönlendirmesi ile Arnavut topraklarında (bugünkü Arnavutluk Devleti'nin iç ve dış sınırlarında Dibra, Struga, Ohri, Kosova, Peja), Romanya'da, Bulgaristan'da, Yunanistan'da, Fransa'da ve Geneva'da yeni şubeler açıldı.

Bu arada ele alınacak konu Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kongresinin açılışı nedeniyle (bu şubeyi İbrahim Temo kurdu, buna rağmen çağırılmadı,) gönderdiği tebrik mektubundan bahsedebiliriz. Orada çözüm olarak bazı görevler önerdi. Bu görevler şunlardır:

- 1- Bundan sonra yapılacak kongrelerinde davet edilsin.
- 2- Bir şube kurmamış olabilir fakat Cemiyete maddi ve manevi yardım veren kişilerinin fikirlerine de yer verilsin.
- 3 Genel Merkezi Selanik'te kalacaktır.
- 4- Belediye, Liva ve Alt Livalar'da komiteler kurulsun. Bu konu ile ilgili onların üyelerinin sayısı için detaylı açıklamalar yaptı. Bu açıklamalara göre vilayetlerin komitelerinin merkezi livaların olanları gibi kabul edilecekti
- 5-Tüm komiteler için yönetimin Selanikteki Genel Merkezden sağlanması.
- 6- Halkın sosyal yapısından milliyet ve iman bakımından heterojen olduğu ülkelerde komitelerin karakteri hakkındaki fikirleri,
- 7-Hükümet tarafından halk arasında yasadışı eylemlerinin uygulanmasının yasaklanması.
- 8- Hükümetin işleri için şubelerin arasında anlaşmazlıkları hakkında,
- 9- Yerliler tarafından komitelerinin oluşturulması,

10- Sivil hükümet memurları (Adalet, Jandarma, Polis ve Ordu) gibi Cemiyet'in üyeleri olarak kabul etmemektedir. Yukarıda yeterliliklerinin kapasitesine bağlı olarak bunlara ihtiyaç duyulursa üye olarak alınacaktır. herhangi birini almak için gereklidir, bu kişilerin bir müzakereci oyu olmayacaktır.

11- Şubelerin eylemlerinin belirtecek bir tüzüğün editörlüğünü,

12- Genel Merkezi yapmalı gereken olduğunu reformlar hakkında bahsetmek için Aya George gününde Selanik'e her şubeden bir temsilci göndermesi

13- Cemiyet'in tüm Osmanlı vatandaşları kabul edildikten sonra her bir cemiyetin siyasi konularla uğraşması yasaklanacak

14- Farklı dini kuruluşların kulüplerinin dini, edebiyat ve bilim işleri ile uğraşmasına izin verilmesi

15- Vatanın ulusal sermaye geliştirmekte olanı Cemiyeti'nin ilgilendirmesi,

16- Hükümetin saygınlığını ihlal, veya yurt dışından gelen her saldırıya karşı protestolar etmek ihtiyaç olduğunda Genel Merkezi'nin onaylanması ile yapılacak veya tüm Liva'ların temsilcileri, Cemiyet'in eski üyeleri veya herbiri kişisel ilgilerinden yoksun olan entelektüelleri katılacağı bir kongrenin kararın onayına sunacak.

17-Komitelere muhafazakâr, liberal ve demokratlar olarak girecek kişilerin düşüncelerini göz ardı edilmesin.

Bu bağlamda, İbrahim Temo "Komisyonun görevleri" İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tüzüğü hakkında bir çalışma hazırladı. Tüzüğün hazırlamanın amacı, cemiyetin en iyi işlemesi idi.

O, tüzüğün hazırlanması halkın Osmanlı Devleti'nin tüm yönlerde ilerlemesi için imkânları yaratacağına, inanıyordu. Bunu, bir komisyon yoluyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ilan ilkelerinin uygulanması sağlayacaktı. O'nun çalışması bu konuları özetliyordu:

1-Gençliğin, her dinin fanatiklerinden korunması, dinin ve bilincin özgürlüğünün uygulamaya konulması.

2-Ulusal bilincin sonlandırılması "Osmanlı ulusal unsurları." birlikte yaşama arzusunu azaltan ana nedendir.

3-Kurulan kulüplerin ve Osmanlı anavatanında farklı ulusal unsurlarından kurulacak olanların birleştirmesinin çabaları.

4-Farklı ulusal unsurları arasında değişikliklerin ve küsmelerin ortaya çıkışının yok edilmesi,

5-Kültür, tarım, sosyal iktisadının şubelerini, ormancılık ve madenciliğin, bölgeden bölgeye ve onların grafiklerini yayımlaması.

6-Eğitimin ve iktisadının geliştirmesi amacıyla farklı mevsimsel ve yerel sergilerin açılması.

Konferansların düzenlenmesi dilsel, dini ve milli kimliğini koruyarak olacaktır hiç biri kişinin kimliğine saldırı etmeyecekti.

Değişik faaliyetler (konferanslar gibi) Osmanlıca ve yabancı dilinde olacaktır. Bu faaliyetler, yabancılar tarafından tanınmış olduğu amacı ile olacaktır. Bu şekilde onlar Osmanlı ilgilerine hizmet edecekti, belli yasalara dayanarak toplantılara engel olmayacaktı. O'nun mektubunda bu durum şu şekilde ifade edilmişti; *"Bu maddeler, Osmanlı Arnavutların Birliği kulübün temsilcisi adına, ulusal Osmanlı unsurların birliğini ve onların arasında ideallerinin uzlaşması amacı ile değerli komisyona sunuyorum"*⁶⁵⁴ Cemiyetin üyeleri ve Jön Türk hareketin aktivistlerinin müşterek çabaları ile karşılaşılan engellerin aşılmasını başardılar. Bu şekilde İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun şubeleri hareketinin devrimci ocağına ve onun faaliyeti Osmanlı toplumu için olumlu etkileri ile aktif bir faaliyete dönüşü mümkün oldu.

Osmanlı Devleti'nin yönetimine karşı savaşılan yöntemlerle ilgili ilerici güçleri gençlerinin ve ilerici entelektüeller tarafından destekleyen Dr. Temo'nun fikirlerini uygulamaya başladı. Cemiyetin hedeflerinin gerçekleştirilmesi için şu şartların tamamlanması gerekirdi;

Birincisi- tüm Osmanlı toplumun katmanlarının özellikle halkın desteği.

⁶⁵⁴ *idem.*

İkincisi- onlar tarafından onun kuruluş amacının, ulaşılabilecek hedeflerin gerçekleşmesinin için yöntemlerini anlaması gerekiyordu. Cemiyete ne kadar fazla olursa o kadar iyidir düşüncesi ile birçok genç ve entelektüeller katılmalıydı. Mücadele eden Gençlik olacaktı ve o, Abdülhamit'in insanlarının olumsuz değişik etkilerinden uzak kalması gerekecekti. Aynı zamanda onun ajanlarına karşı dikkatli olunmalıydı. Onlar ne olursa olsun her koşul ile hareketi engellemek ve sabote etmeye çalışacaktı. İbrahim Temo cemiyetin üyelerinin eylemlerini yakından takip ediyordu ve onun ahlakı sürdürülebilir olmayan unsurları ödün vermeden tutmaya özen gösteriyordu.

İbrahim Temo'nun Cemiyet'in yönetim anlayışında demokratik ruhu seçkin oldu. Cemiyetten bazı üyelerin uzaklaşmak istedikleri durumundan söz edebiliriz. Dr. Temo onların kararına saygı göstererek, ağırbaşlı bir tutum gösterdi. Derviş Hima'ya gönderdiği mektubunda şöyle yazıyordu: "*Kadir bey, Şefik bey, Kemal bey ayrılmak istiyorlar ve ayrılma isteklerine ben karşı değilim, zaten onların sözleşmenin geçersizliği kesin olarak gerçekleşti..*"⁶⁵⁵ Bu yazıdan anlıyoruz ki cemiyetin üyeleri cemiyete kesin olarak kabul edilmeden önce denetimli serbestlik sözleşmesi ile kabul edilirdi. Bu çerçevede Dr. Temo İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderleri ve üyeleri ile arasında İshak Sükuti gibi yazışmalarından söz edebiliriz. Bir yazışmalardan biri arkadaşların ve hareketin aktivistlerinin faaliyeti için ilgileniyordu ve onlara, onlar ile ilişkili olan bilgileri aktarıyordu. İbrahim Temo İshak'a Ali Rıza hakkında altı ay mahkum edilmesi için bilgi vermişti.⁶⁵⁶ Dr. Temo, onun yazıları hakkında cemiyetin üyelerinden düşüncelerini almaya çalışıyordu. O, Halil Muvafak ve Azizov'i için ilgileniyordu. İshak beye gönderdiği mektubunda böyle yazıyor: "*Halil Muvaffak ne iş ile uğraşıyor? Azeri ne diyor? Benim yazılarımı doğru görüyor musun?*"⁶⁵⁷ Ali Sedat ise İstanbul'dan mezun olan bir öğrencinin Ruşdiye'ye Fransızca öğretmeni olarak geldiğini İbrahim Temo'ya haber etti.⁶⁵⁸ O

⁶⁵⁵ AQSH, F. 19, V. 23 Nisan 1898, D. 31, f. 30, İb.T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.

⁶⁵⁶ *idem.*

⁶⁵⁷ AQSH, F. 19, D. 31, f. 84- 86, İb.T'nun İshak Sükuti'ye gönderdiği mektubu.

⁶⁵⁸ AQSH, F. 19, V. 4 Tetor 1896, D. 32/1, s. 53, Ali Sedati'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

yazıyordu: “Kırım’dan olan Ali Rıza Jön Türklerde kendisi gösterdiği gibi değildir, sıradan alışkanlıklar ile dolu, karakersiz biridir”⁶⁵⁹

Paris'te oturan cemiyetin diğer üyesi Danoni ismi ile Dr. Temo'ya gönderdiği bir mektubunda, İttihat ve Terakki Cemiyetine kabul edildiği için çok memnun olduğunu anlatıyordu, aynı zamanda ona kendisine gönderebilecek mektuplar ve diğer malzemeleri için adresini vermişti.⁶⁶⁰ Orada bazı bilgileri yoluyla İstanbul'a giren birkaç siyasi mülteci arkadaşlarının durumu ve faaliyeti hakkında onu haberdar etti.⁶⁶¹ Cemiyetin üyelerinin çalışması ve karakteri ile ilgili onlar hakkında daha net bir düşünceye sahip olmak için İbrahim Temo yurtsever ve sadık arkadaşı ile Derviş Hima sıklıkla istişare ediyordu. Onunla yazışmalarından birinde şöyle yazıyordu: Ahmet Rıza aynı yılda Cenevre'de olanlar ile memnun kalmadığını ve 1902 yılında Jön Türklerin kongresinde aynı fikirde olmadığını yazdı.⁶⁶²

Cemiyetin üyelerinden biri Albay Şefik, (takma adı- Berki) Dr. Temo ile yaptığı yazışmasında kendisi, devrimci, cesur, idealist, kültürlü bir insan olarak tanıtıyordu ve yalnız İbrahim Temo ile çalışmasını ifade etmişti. O, onunla birlikte 1908 yılının ilerici hareketinin hazırlanması için birlikte çalıştı.⁶⁶³ İbrahim Temo 1899 yılında Abdullah Cevdet ile yaptığı bir yazışmada ülkeyi terk etmemesi gerektiğini tavsiye ediyordu ve” *iyi arkadaşlar ile işbirlik kurmak daha iyi idi özellikle İshak ile çünkü onlardan daha olgun ve fakülteyi bitirdi.*”⁶⁶⁴ Cemiyetin sağlam üyelerinin bir kısmı ülkede hükümetin yönetim sisteminde yalnız reform yapılırsa ülke ilerleyiş ve gelişim yoluna gireceğini anladığı zaman bu konuda mümkün olan her şeyi ile kendi katkısı verecekti ne nitekim verdi.. Onlardan bir kısmı Abdülhamit rejimine muhalif olan gençlerin durumu hakkında İbrahim Temo'yu bilgilendiriyordu. Bu tür bilgilerden biri O'na Kahire'den Vehbi verilmişti. O, Tızan'da sürgün eden 11 tıp öğrenci Tripoli'ye taşınmıştı, ayn zamanda babasının

⁶⁵⁹ AQSH, F. 19, V. 12 Mart 1898, 32/1, f. 26, Ali Sedati'nin İb.T'ya gönderilen mektubu.

⁶⁶⁰ AQSH, F. 19, V. 2 Mart 1918, D. 32/10, f. 69- 70, Danon'in İb.T'ya gönderilen mektubu.

⁶⁶¹ *idem*

⁶⁶² AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 58-59, İb.T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.

⁶⁶³ AQSH, F. 19, V. 23 Mayıs 1897, D. 32/1, f. 172- 173, Berki'nin İb.Temo'ya gönderilen mektubu.

⁶⁶⁴ AQSH, F. 19, V. 14 Mart 1899, D. 31, f. 5, İb.T'nun Abdula Cevdeti'ye gönderdiği mektubu.

sağlık durumu hakkında yazıyordu “*babanın sağlığı iyidir*”.⁶⁶⁵ Tevfik Mahrem (Mısır’da kullanılan takma ismi) ise İbrahim Temo’ya genel durum ve arkadaşların aktivitesi hakkında bilgi vermişti.⁶⁶⁶

Ali Haydar ülkenin içinde bulunduğu duruma dayanamaz genç bir vatansever İngiltere, Fransa ve Almanya’nın bakanlarına Osmanlı Devleti’nde reformların uygulanması Anayasa’nın uygulanmasından bağlı olduğunu anlatılan mektupları gönderdi. O’nun yazışması Fransa’da, Le Temps, İngiltere’de, Standart ve Almanya’da, Tageblatt gazetelerde yayınladı.⁶⁶⁷

1901 yılında Halil Muvaffak Dr. Temo ile arasında yapılan yazışmalarından biri ona İşkodra’lı Hacı Mustafa tarafından Nisan ayında Sadrazam’ın oğluna yönelik yapılan eylemi (Cavit Bey’in öldürülmesi) hakkında bir makale hazırlamasına önerdi. Kendisi eylemi, Abdul Gani Toptani’nin öldürülmesine karşılık intikam almak için yapıldığını söylemiştir.⁶⁶⁸ Avrupa’da ittihatçı arkadaşlarının faaliyeti ile Osmanlı hükümeti arasında ilişkileri konumları ile ilgili Dr. Temo Hilmi Tunalı tarafından bilgilendirildi. 1897 yılının mektubundan veya 1898 yılın düzenli yazışmasından burada söz edebiliriz.⁶⁶⁹ Onlarda Cenevre’de kendisi veya arkadaşların çalışması için bilgi veriyordu.⁶⁷⁰ Arnavutluğun rahatsız eden sorunlar hakkında detaylı bir anlatma vardı. Hilmi Tunalı’nın İbrahim Temo ile ele aldığı konular şunlardır; **a-**Aktivist arkadaşlar için, **b-** basın, **c-** Raf için ki İsmail kayınpederinin dediğine göre 180 lira karşılığında Romanya’dan ve Bulgaristan’dan haber almaya uzun zamandan beri bekliyor, **ç-**Albay Şefik’in hareketleri bir baş konsolos olarak Tulon- Nice, Fransa’da, Halil Muvafaku Roma Büyükelçiliğinin sekreter olarak atanmış.⁶⁷¹ Jön Türklerin genel durumu ve konumu,⁶⁷² ve onun

⁶⁶⁵ AQSH, F. 19, V. 28 Ocak 1899, D. 32/10, f. 90, Vehbi’nin İb.T’ya gönderilen mektubu.

⁶⁶⁶ AQSH, F. 19, V. 19 Nisan 1900, D. 32/10, f. 111- 112, Tevfik Mahremi’nin İb.T’ya gönderilen mektubu.

⁶⁶⁷ AQSH, F. 19, V. 8 Kasım 1901, D. 31, f. 7, Ali Haydari’nin İb.T’ya gönderilen mektubu.

⁶⁶⁸ AQSH, F. 19, V. 5 Nisan 1901, D. 32/4, f. 236, Halil Muvafak’un İb.T’ya gönderilen mektubu.

⁶⁶⁹ AQSH, F. 19, V. 5 Eylül 1897, D. 32/4, f. 302, Hilmi Tunalı’nın İb.T’ya gönderilen mektubu.

⁶⁷⁰ AQSH, F. 19, V. 9 Ağustos 1898, D. 32/4, f. 309-310, Hilmi Tunalı’nın İb.Temo’ya gönderilen mektubu.

⁶⁷¹ AQSH, F. 19, V. 2 Aralık 1897, D. 32/4, f. 307, Hilmi Tunalı’nın İb.T’ya gönderilen mektubu.

arkadaşlar ve dostlarından selamları ilettiler.⁶⁷³ 27 Aralık 1898 yılının kendi mektubu ile İbrahim Temo'ya tüm Osmanlı unsurların, Ermen, Türk, veya Arnavut ayrımı yapmadan birleşmesinin zorunlu olduğunu önermişti.⁶⁷⁴

Dr. Temo ilerici hareketin aktivitesi üzerine muhbirlerin ağı yalnız Avrupa'da yayılmış değil, faaliyetlerini genişletilmiş diğer bölgelerine, Ortadoğu'da ve Afrika'da yayılmıştı. Bu bağlamda Bağdat'a olan bu aktivistlerinden biri Eftimi Çako 1897 yılında İbrahim Temo ile yazışmalarında oradaki ittihatçı olan arkadaşlarının eylemleri için bilgi vermişti.⁶⁷⁵

1895 yıllarından sonraki dönem cemiyeti için zor bir dönemi oluşturmaktadır. Bunun nedeni İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubelerine yozlaşmış ve anarşist unsurlarının girmesidir. İbrahim Temo cemiyetin sağlam unsurları ile birlikte onu yeniden örgütlenmesi için çalışmıştı. XIX. yy. doksan yıllarının sonunda (1895-1897) cemiyette yer alan anarşi durumu devletin uzak bölgelerinde bulunan Aleksandria (Mısır) gibi birçok vatansever insanları endişelendirmişti. Onlardan biri Ferah Şah idi. O, Dr. Temo tarafından Abdülhamid'in rejimi ile mutabık eden Jön Türkler ve İstanbul'a dönmekte olduklarının haberleri halk arasında ve basında dağıtıldığı için, itiraf istedi. Aynı zamanda mektubunda bu tür haberler aldığı için duyduğu üzüntüyü dile getirdi.⁶⁷⁶

Bey-Baba (takma adı) da O'na aynı hayal kırıklığını ifade etmişti. O 'nun iki mektuplarında Jön Türkler "başını çıkardı" yazdı. Aynı zamanda diğerlerin konularla arasında devletin üst hükümdar olan Sultan II Abdülhamit'in durumu hakkında bilgi verdi. Onlara göre Sultan manevi ve maddi gücünden düşmüş ve kendi konumunu

⁶⁷² *AQSH, F. 19, V. 27 Aralık 1898, D. 32/4, f. 317- 318, Hilmi Tunali'nin İb.T'ya gönderilen mektubu.*

⁶⁷³ *AQSH, F. 19, V. 10 Ekim 1898, D. 32/4, f. 312- 313, Hilmi Tunali'nin İb.T'ya gönderilen mektubu.*

⁶⁷⁴ *AQSH, F. 19, V. 27 Aralık 1898, D. 32/4, f. 317- 318, Hilmi Tunali'nin İb.T'ya gönderilen mektubu.*

⁶⁷⁵ *AQSH, F. 19, V. 27 Mayıs 1897, D. 32/4, f. 114, Eftimi Çako'nun İb.T'ya gönderilen mektubu.*

⁶⁷⁶ *AQSH, F. 19, V. 17 Ağustos 1896, D. 32/10, f. 13/1- 13/2, Aleksandria'dan Ferah Şah'ın İb.T'ya gönderilen bir mektubu*

Murat'ın oğluna geçmesini düşünmüştü.⁶⁷⁷ İstanbul'da mevcut olan kötü durumu ve casusların varlığı hakkında Nermin (Ali Ağa takma adı) 1896 yılın yazışması yoluyla bilgiler verdi.⁶⁷⁸ Osmanlı Komitesi İttihat ve Terakki 1897 yılın son baharın ilk günlerinde ona bir mektup gönderdi. Mektupta komitenin tahrip edici durumu anlatılmıştı. Aynı zamanda anlatmaları daha sonra vereceklerini yazmıştı.⁶⁷⁹

Cemiyetin yönetim yapıları ve onlar altında yapıların işlenmesi ve geleceği için endişeli olduklarından İbrahim Temo'ya arkadaşlarına ve aktivistlere olaylar hakkında detaylı bilgi vermektedir. Onların arasında Beşir isimli olan idi. 1901 yılında yazışmasında O Dr. Temo'ya bölgedeki genel durumu hakkında ayrıntılı bir rapor verdi. Cemiyetin üyelerinin faaliyetleri, bu olaylara karşı şubelerinin tutumu ile ilişkili bilgi vermektedir. Ayrıca aynı zamanda oluşturulan zorlukların üstesinden gelmesi için yeniden cemiyetin örgütlenmesini önermişti Beşir'in düşüncesine göre daha iyisi "eski temeler güçlendirmesi ve yeni temelerin atılması" olacaktı.⁶⁸⁰ O'nun mektubunda diğer konular arasında şunlardan söz edebiliriz. Fransa'da Yunanlı casusları ve Pire'de çok casusların varlığını yazdı. Bu zamanda, Jön Türklerin davranışı oluşuyordu "yine protestolar tekrarlıyorlar ve Jön Türk Komitesi'ni tehditleri rahatsız edici oluyordu", "Cenevre şubesi radikal kısımların şiddet eylemlerine karşı idi, Hilmi Tunalı ise "yalnız tek başına iş yapamayacaktı"⁶⁸¹ Beşir yazışmasında İbrahim Temo'ya Arnavutlar'a cemiyetin durumu bildirmesini önerdi.⁶⁸² Bazı radikal eylemcilerin hataları yüzünde cemiyetin hakkında yanlış bir görüş yaratmaya neden oldu. Bu durum, hiziplerin oluşumuna yol açmıştı. Onlara göre daha önce yapılan yanlışlıkların düzeltilmesine ilerici hareketin lehine yeni bir cemiyetin kurması daha faydalı olacaktı. Beşir Dr. Temo'ya arkadaşları ile konuşacak bankada mevduat fonları sorununu haberdar etti. ve O'ndan ele aldığı

⁶⁷⁷ *AQSH, F. 19, V. 16* Haziran 1896, D. 32/10, f. 6- 7, Bej- Baba'in İb.T'ya gönderilen mektubu.

⁶⁷⁸ *AQSH, F. 19, V. 18* Ağustos 1896, D. 32/10, f. 14- 15, Ali Ağa'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.

⁶⁷⁹ *AQSH, F. 19, V. 5* Eylül 1897, D. 32/4, f. 301, letër e Osmanlı "İttihad ve Terakki" Komitesi'nin İb.T'ya gönderilen mektubu.

⁶⁸⁰ *AQSH, F. 19, V. 4* Aralık 1901, D. 32/10, f. 121- 123, Beşiri'nin (Ben takma adı) İb.T'ya gönderilen mektubu.

⁶⁸¹ *idem.*

⁶⁸² *idem.*

konuların ulaşılan sonuçları hakkında karar vermesini istedi.⁶⁸³ İbrahim Temo İttihat ve Terakkinin Cemiyeti'nin programının hazırlanmasına katkıda bulunmuştur. Onun temelinde ideolojik, siyasi ya da dini farklılık olmadan tüm güçlerin birleştirilmesi idi. İbrahim Temo'nun tutumu her zaman ulusal ilgileri Genç Türklerin Abdülhamit rejiminden kurtulmasının taleplerini benimsemesi idi.⁶⁸⁴

Bizim yurttaşlarımızın İbrahim Temo ile arasında yapılan yazışmalarında ele alınan ilgilendiren diğer konular da rastlanıyor. Onlar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mevcut olan sorunlar ile aynı önemi taşıyordu. Bunu, 1897 yılında Hamdi Çok'un İbrahim Temo'ya gönderdiği yazışması ile teyid etti. O, onların endişe eden soruları kodlu şekilde düşüncesi ifade ediyor; "İttihat ve Terakki Cemiyeti üzerine Derviş Hima'dan aldığınız haberler gibidir"⁶⁸⁵

XIX. yy. sona geçmekte olmasına rağmen, bazı ilerici entelektüel eylemcilerde, halen Osmanlı Devleti'nin üst hükümdar II. Sultan Abdülhamit'in tutumu ile ilgili düşünceler olgunlaşmamıştı. Onların zihniyetinde hala fırsatçı ikna düşüncesi yer alıyordu. onunla ortak bir tutum oluşturmalıyız yani değişik bir şekilde "et kızarsın şiş yanmasın" mantığını taşıyorlardı. Öncelikle bu tutum, onun temeli *birincisi* ilerici ve ilerleme hareketin muhalefet faaliyetinin eylemcilerine karşı rejimin yetkililerinin tepkisine ilişkili bazı bireylerin korkusundan kaynaklanıyordu, *ikincisi* devletin üst hükümdarın davranışının değiştiği ümidinden kaynaklandı. Bu tutum cemiyetin üyelerin veya hareketin aktivistlerinin yazışmalarında yansdı. 1900 yılında İbrahim Temo'nun bir iştirakçi Ethem ismiyle yazışmalarından biri dile getirdi.⁶⁸⁶ Cemiyetin üyeleri Avrupa'da diplomatik durumunu kendi ülkesiyle karşılaştırırken bariz üzüntü ile izlerdi. Onlardan bazıları bulunduğu durumdan kızgın, beklenen umutsuz perspektifleri bakarken görüşleri diplomat bireyler ile muzakerelerinde açıkça ifade ettiler. Cemiyetin üyelerinden biri Türk diplomat

⁶⁸³ *idem.*

⁶⁸⁴ *AQSH, F. 19, V. 18 Ağustos 1896, D. 32/10, f. 14- 15, Ali Ağa'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

⁶⁸⁵ *AQSH, F. 19, V. 5 Eylül 1897, D. 32/4, f. 301, let'er e Osmanlı "İttihat ve Terakki" Komitesi'nin İb.T'ya gönderilen mektubu.*

⁶⁸⁶ *AQSH, F. 19, V. 17 Aralık 1900, D. 32/4, f. 86-89, Et'hem'in İb.T'ya gönderilen mektubu.*

birisiyle görüşmesinden söz edebiliriz. Görüşmesinde düşüncesi şöyle ifade etmişti “Herkesi tanıyorum, Avrupa’nın tüm hükümdarları.”⁶⁸⁷ O’na göre “onlardan iki üç o kadar zekiliği ve öngörüye sahip değiller buna rağmen onların etrafında olan dürüst çalışkan işbirlikçilerin sayesinde büyüklerden daha büyük sayılır, biz ise Türkiye’de devletin yetkililerin eksikliği, mutlak hakimiyeti ve yozlaşması bir padişah hükümetinin binasının temelleri sarsılıyor.”⁶⁸⁸ Danoni, destek olmadan halklara yönelik Avrupa’nın tutumu ile ilişkili şöyle yazdı: “Avrupa’dan beklemek işe yaramaz, kendi medeniyeti sömürülen halkları için bir suçtur”⁶⁸⁹

İbrahim Temo siyasi mültecilerin olmaları gereken statüsü, onların vatana geri dönüşü, cemiyetin öne çıkan görevleri, kendi işleri örgütlenmesi hakkında düşünceleri cemiyetin üyelerine ifade etmişti. O’na göre, siyasi mülteciler sözünde tutmayan insanları ile uzlaşma antlaşmasına şu şartlar da eklemeyi karar verdiler;

1 –Tüm mahkum olanlar veya yeni gelenler, yine eski konumlarda atanacak,

2-Ahmet Rıza ve Şefik beylerinin dehşet eylemleri,

3-Aftan yararlanacak ve İstanbul’a dönecek mahkumlara haklarına hiç dokunulmayarak temin edilecektir,

4- Yurt dışına gidecek kişilerin özgürlüğünü kısıtlamayacak.

5- Eğer iki ay içerisinde ondan istediği reformlar başlamazsa cemiyet kendi işlerine devam edecek. Öğütülmüş tahıl gibi zulümden eziliyorsak önlemek için her fırsata karşı hiçbirimiz ülkeye dönmeyecek. Murat Beye ve Ahmet Beye söyleyiniz bunları kabul etmezlerse cemiyet kendi başladığı yoldan devam edecek.”⁶⁹⁰

İbrahim Temo, hükümette önemli konumda olan birkaç yetkilinin iddia edilen eylemleri kendi eylemlerini bir vatansever olarak, dolandırıcılıklara itiraz etmeye ve yalanlamaya cesaret buldu. Meclis’te Vezir Necip Melhame’nin muhtıra itirazından

⁶⁸⁷ AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 32/10, f. 19- 20, Cemiyetin bir çalışanın İb.T’ya gönderilen mektubu.

⁶⁸⁸ idem.

⁶⁸⁹ AQSH, F. 19, V. 2 Mart 1918, D. 32/10, f. 69- 70, Danon’in İb.T’ya gönderilen mektubu.

⁶⁹⁰ AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 31, f. 181- 182, İb.T’nun bilinmeyen bir kişiye gönderdiği mektubu.

söz edebiliriz.⁶⁹¹ Aynı zamanda cemiyetin üyeleri ile ilişkili ilişkilerine karşı eleştirel tutum takındı. Cemiyetin birkaç üyesi ve aktivistlerinin zamanın çıkan sorunlarına karşı, pragmatik iflas tutumunu, kınadı. İbrahim Temo cemiyeti bazı olumsuz unsurların soktuğu krizden çıkması için ve sorunların geçirdiği bir sürü araştırma hazırladı ve birçok sayıda değişik makaleler yazdı. Onun amacı, cemiyetin üyeleri güven krizinden çıkışa gerekli olduğu ve iddia edilen vatansever olarak kişilere karşı mücadeleye takip edilecek yolun bulması için bilinçli olmak idi.

Burada, Osmanlı Devleti üzerine ve onun toplumsal-siyasi sorunları hakkında tarih alanında yapılan çalışmalarından ve onun eserinden "Kahraman Paşaların Kaçışı", söz edebiliriz.⁶⁹² Onun çalışmasında üçlü otoritenin (Talat Paşa-Sadrazam, Enver Paşa- Harbiye Nazırı ve Cemal Paşa- Bahriye Nazırı) faaliyetinin tarihi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden bu önemli şahsiyetlerin uzaklaştırması nedenleri ele alınmaktadır.⁶⁹³ Ayrıca kötü alışkanlıklar dolandırıcılık ve ihanet gibi davranışları kınamıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne onların girmesi ona ve genelde Jön Türk hareketine getirecek hesaplanamaz hasarlar olacaktı.⁶⁹⁴ Cemiyetin bulunduğu durum ve onunla ilgili olmayan bazı kişilerle ilgileniyordu. XIX. yy. son on yılın sonuna kadar ilerleme hareketinin aktivistlerin sıralarında radikal grupların ortaya çıktığı görülmektedir. İbrahim Temo'nun arkadaşları O'ndan bu grupların temsilcileri ile istenmeyen çatışmaların önlemesi için nasıl davranacakları hususunda yardım istediler.

1898 yılının yazında İbrahim Temo, ilerleme hareketinin bazı aktivistlerinin Afrika'da Tizan'ın rejiminin hapsedilerinden serbest bırakılmış olduğunu haber aldı. II. Sultan Abdülhamid idaresinin yetkilileri tarafından kurulmuş tuzaklara düşmemek için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri onları beklemek için

⁶⁹¹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 21- 22, İb.T'nun Osmanlı Parlamento'ya gönderdiği yazı nın özeti .*

⁶⁹² *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 51- 56, Osmanlı İmparatorluğun tarihi üzerine İb.T'nun araştırması.*

⁶⁹³ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 60, "Kahraman paşaların kaçınılması" üzerine İb.T'nun araştırması.*

⁶⁹⁴ *AQSH, F. 19, V. 23 Temmuz 1898, D. 32/10, f. 79- 80, İb.T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

kuvvetlerin iyi bir dağıtım planlaması ve organize edilmesi gerekirdi.⁶⁹⁵ Onların amacını gerçekleştirmenin eşiğinde; Sultan Abdülhamit'i tahttan indirmek ve onun hükümetinin geçersizliğini ilan etmek düşüncesi ilerici kuvvetlerin eylemlerinin yoğunluğunu daha da artırdı ve harekete katılan kuvvetlerin siyasi düşüncesinin birliği açısından daha olgun oldu. Artık onlar, cemiyette olan olguları, olumlu veya olumsuz olayları olgunlukla yargılamayı başardılar, hareketin örgütlenmesine ve yönetilmesine hizmet verecek cesur girişimleri alma yeteneğine sahip aktivistler oldular.

1907 yılında bu hedefe ulaşmak için Jön Türkler II. Kongresi düzenlendi. Orada cemiyetin çeşitli şubeleri ve II. Abdülhamit ve onun acımasız rejiminin devrilmesi için mücadele eden yurtsever gruplarının temsilcileri katılacaktı. İbrahim Temo kongreye katılma imkânı olmadığı için oradan kongrenin gelişimi ve sonuçları hakkında katılımcılardan bilgi almayı bekliyordu. Bu katılımcılardan biri kongredeki gelişimleri ile ilgili Paris'ten kongrenin çalışmaları ile ilgili onu bilgilendirdi. Dr. Temo ile yaptığı yazışmasında şöyle yazdı, "Jön Türkler 1907 yılın ikinci Kongresi en nihai sona erdi.» Vurgulamak gereken şu bu birey mektubunda isim ve imza yerine yalnız ismin baş harfi "M" yazmış. Ancak, Fransa'da de Kongre gelişimi için izni Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından daha önce almasına rağmen yetkililerin iddiası ile "Sultan Fransa'nın dostudur" orada olmadığını ve Londra'da aktivite'yi devam etmesinin sebebi mektubunda açıklamıştır. Cemiyetin siyasi durumu 1908 yılının zaferinin kazandıktan sonra değişti. Cemiyetin üyelerinin iyi bir kısmı milliyetçi-gerici unsurları girmesi nedeniyle gerici faaliyetleri desteklediler ve sağlam üyelerinin tarafından ayrıldılar koptular.

İbrahim Temo, 24 Temmuz 1908 ilerleme hareketin zaferinden sonra, bu grupların faaliyetleri ile ilişkili eleştirel bir tutum takındı. Bu koşullarda durum gittikçe kötüleştiği zamanda, İbrahim Temo kurtarılabilecek ne varsa kurtarma ihtiyacını hissetti. Böyle bir şey yapmak için ülkenin ilerleme ve demokratikleşme yoluna doğru rehberlik edecek siyasi yurtsever demokrat güçleri bir partide organize

⁶⁹⁵ *AQSH, F. 19, D. 32/10, f. 79- 80, İb.T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

edilmeliydi. Demokrat Parti adı verilecek örgütün oluşturmasını doğru bulundu. Katılımda başka ülkelerden farklı milletlerden entelektüel kişiler bu Partide katıldı ki bunların arasında olaylardan üzüntü duyarak gelen entelektüel Jön Türkler de vardı.

Onların arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk kurucusundan biri olan Abdullah Cevdet idi. Partide sekreter görevinde Ohrili Arnavut Fuat Şükri (Shyqyri) oldu. Dr. Temo, partinin kurulması için gereken malzemeleri hazırladı. Bu fikrin gerçekleştirilmesinde, cemiyetin sağlam üyeleri tarafından verdiği desteğin üzerine dayandı. Bu konularla ilgili kendisi kimliğini belirtmeyen bir kişinin mektubunda şöyle yazdı: “özellikle el yazmaları (Demokrat Parti malzemeleri) düzeltmek için acele etmeniz gerek.” İbrahim Temo demokrat anayasal parlamenter rejiminin kurmasına destekliyordu. O, halkın çıkarlarını koruyacak geniş toplumsal tabanı ile bir parti kurmaya amaçladı. Dr. Temo siyasi muhalefetin varlığını olumlu bir olgu olarak değerlendirdi ve kendisi muhalefet partilerinin kurulmasını teşvik etti. O'nun vizyonunda siyasi muhalefet ülkenin ve halkın gelişimini getirecekti, onu muhafazakâr unsurlarının ve açgözlü amaçlarının Avrupa ülkelerine karşı savaşa katılması yönünde birleştirecekti. Bu girişimde İbrahim Temo Arnavut yurtsever güçler tarafından desteklendi. Demokrat Partisi'ne onların katılımları ile gösterilmiştir. Parti'nin kurulması ile Dr. Temo'nun başladığı savaşı sonuna kadar bitirmeye ve söz verdiği hedeflerinin gerçekleştirilmeye verdiği önemi göstermiştir. Partinin üyeleri ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin radikal üyeler kısmından çekilmiştir. Onlar kurulduğun idealleri ve ilerici “Gençliğin” amaçlarına ihanet etmişti. Demokratik Parti'nin kurulması için siyasi net bir vizyona sahip olanlar, gerici unsurlarına ve onların amaçlarına karşı mücadele edecek olan kararlı kişilerdi.

İlerici hareketin zaferinde tüm halklar kendi değerli katkılarını verdiler. Onlardan biri Arnavut halkı idi. Halk kendi haklarını kazanmak için aktif şekilde harekete katıldı. İbrahim Temo, iktidara gelmiş olan İttihatçilerin hükümeti ile ilişkili makaleler yazdı. O, Anadolu ve Arnavutluk halkları eziliyor, zarar, cinayet, soygunculuk ve bunun gibi işler yapıyor o kadar ki buna rağmen Abdülhamit

acımasız rejiminin haklı olduğunu düşünüyor.⁶⁹⁶ Meydana gelen olaylarla ilişkili İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin O'nun tutumunu, başkan olarak hayal kırıklığı ve öfke ile ifade edilir.

İshak Süküti'ye gönderdiği mektubunda ele alındığı diğer konular arasında yazdığı şu cümle dikkat çeker; “Türk değilim, Jön Türk asla değilim”⁶⁹⁷

Konunun ele aldığımızda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde İbrahim Temo'nun önemi ve rolü II. Sultan Abdülhamid'in despot rejiminin ve rejimin kurucusunu bir imha sembolü olarak onların devirmesi için çalışması görülmektedir. Bahsettiğimiz dönemde II. Abdülhamit, a-) Avrupa Büyük Devletlerinin yayılmacı çıkarlarının arasında paylaşımı ve yozlaşmaya doğru götürülen nedeni Osmanlı Devleti'nin değerlerinin tahrip etmesi,⁶⁹⁸ b-) rejimin yetkililerden halkların ahlaksız şekilde kullanılmasından acılar ve istiraplarının artması ve c-) “Gençlik” ilham aldığından Fransız Devrimi'nin “Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik” temel ilkelerinin ihlal edilmesi, bütün bunların nedenini temsil etmektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sağlam yönetimi ve örgütlenmesi temellerinde ve İlerici Hareketi'nin 23 Temmuz 1908 tam zaferi İbrahim Temo'nun yaptığı işin bir sonucu olmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde O'nun lideri olarak rolü cemiyetin ahlakı için yabancı olan alışkanlıklara ilişkin (dolandırıcılık, ihanet ve yalan) eleştirel tutumdan ve titiz davranışlarından gözlemlenmiştir. Dr. Temo'nun cesareti ve öngörüşü ile, cemiyete ve onun tüm yapılarındaki üyelerinde iyi bir kısmının gerici ve ihanetçi eylemlerini kınamıştır. İbrahim Temo belli bir tutum kıldı ve üstüne yeni siyasi bir parti kurma sorumluluğunu aldı. Bu parti üyelerinin ve onda iştirak olanların siyasi temiz ahlakın üzerine dayanan yeni ilerici kuvvetten temsil edilecekti. Dr. Temo İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programının hazırlanmasında,

⁶⁹⁶ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 18, f. 36-40, İttihatçilerin hakimiyetin üzerine İb.T'nun özet el- yazı makalesi .*

⁶⁹⁷ *AQSH, F. 19, V. 9 Temmuz 1897, D. 31, f. 68-89, İbrahim T'nun İshak Süküti'ye gönderdiği mektubu.*

⁶⁹⁸ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 124- 126, İbrahim T'nun Prens Mehmet Sabahaddin'e gönderdiği mektubu.*

işlenmesinde ve Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamid'in despotik sisteminde üst hükümdar olarak, kurucuların ve ilerici güçlerin amaçlarının gerçekleştirilmesine yardımcı oldu. Bununla birlikte, vurgulamamız gerekir ki Genç Türklerin programının emperyalizme karşı karakteri vardı.

O, ideolojik siyasi veya dini olsun farklılıklar gözetmeden tüm ilerici güçleri vatanseverlik birliği altında birleştirmek için savaştı.⁶⁹⁹ İbrahim Temo, az olan siyasetçi liderlerinden ve yalnız ulusal yurtsever güçlerin birleşmesi için değil, ilerici Osmanlı unsurlarının bütünlüğün bireleşmesi için de savaşan biri idi.

⁶⁹⁹ *AQSH, F. 19, V. 26 Aralık 1901, D. 32/2, f. 185- 186, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

B- İBRAHİM TEMO'NUN İTTİHAT VE TERAKKİ HAREKETİNDEKİ ROLÜ

Türk Milli hareketinin genelinde, Jön Türk hareketinde ve daha genel olarak XIX. yy.'ın son 30 yılı ile XX. yy.'ın ilk 10 yılında Osmanlı Devleti'nde olan siyasi gelişmelerde İbrahim Temo'nun rolü çok yönlüdür. O'nun kişiliği bu önemli dönemde oluşmuş ve siyasi, entelektüel kimliği de bu dönemde şekillenmiştir. Dr. Temo bir siyasetçi ve yurtsever olarak en iyi özelliklerini gösterdi. Onun birinci katkısı, siyasi faaliyetinin iki tarafı da temsil etmesidir ve ikinci katkısı ise “milli”⁷⁰⁰ ve “halk”⁷⁰¹ kavramları üzerine görüşlerini felsefi, siyasi ve ideolojik alanlar açısından analiz ederek değerlendirmesidir. Türk ulusal hareketi, tüm Türk milletinin hareketini temsil eder. İttihat ve Terakki hareketi ise Türk veya Türk olmayan tüm ilerici güçlerin hareketi olarak ele alınmalıdır.⁷⁰² Bu, Türk Milli hareketi, İttihat ve Terakki yönetiminin hakimiyeti altında olan Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısında değişik halklar tarafından desteklendi. Bu nedenle Yeni Osmanlıların hareketi olarak tanındı.⁷⁰³ İttihat ve Terakki terimi ilk kez Batı Avrupa'nın siyasi çevrelerinde kullanıldı. Bu kavram o dönemlerde meydana gelen toplumsal-siyasi gelişmelerin sonucu idi. Hareketin karakteri, iç ve dış etkenlerle şekillendi. Osmanlı Devleti'nde toplumsal-siyasi gelişmeleri devletin siyasi yapısının düşüşünü şartlandırılanlar kaçınılmaz şekilde tarihin diyalektik gelişim yasalarına maruz kaldılar.⁷⁰⁴ Bu bağlamda, İttihat ve Terakki hareketi üzerine makalelerin ve yazıların eleştirisini analiz etmek önem arz edecektir.

⁷⁰⁰ Harun Yahya (Adnan Oktar), *Atatürk'ün Vatan ve Millet Sevgisi*, İstanbul 2009, s. 8; 13-14; Botime Enciklopedike, Servet Pëllumbi, Fikiret Spahia, *Fjalor i Filozofisë (Felsefe Sözlüğü)*, Tiran 1981, s. 223-224.

⁷⁰¹ *SBE* Dergisi, Abdullah İlgaz, “*Atatürk'ün Halkçılık Anlayışının Türkiye'nin Çağdaşlaşmasındaki Rolü ve Önemi*”, t. 2002, Sayı 8, s. 2 marrë nga Necdet Ökmen, *Halkçılık Üzerine*, İstanbul 1969, s. 5-6; *Fjalor i Filozofisë (Felsefe Sözlüğü)*, Tiran 1982, s. 352-353.

⁷⁰² *Bilimsel Felsefe* Dergisi “*Yeni Osmanlılar-Yeni İtilafçılar*”, 29.10.2009.

⁷⁰³ *agm*

⁷⁰⁴ Yusuf Ziya İnan, *age*.

Gelişme ve ilerleme için mücadele XIX. yy.'ın son çeyreğinde ortaya çıkan Yeni Osmanlılar hareketinin devamı idi.⁷⁰⁵ İttihat ve Terakki Hareketi, Osmanlı Devleti'nde burjuvazinin ilk hareketi sayıldı.⁷⁰⁶ Hareket Sultan. II Abdülhamit rejimi ve O'nun şahsiyetine yönelik oldu. İlerici güçlerin hedefi vatandaşların hakları ve özgürlüklerinin temin edilmesi düşüncesiydi.⁷⁰⁷ Bu düşünce Sultan tarafından 1876 yılında ilan edilen ilk Anayasa ve onunla beraber I. Meşrutiyetin ilan edilmesi ile gerçekleşti.⁷⁰⁸ Bu yolla devlet yönetiminde reform gerçekleştirilebilir ve hükümdarın haklarını sınırlandırması istenebilir ve hatta bu istek gerçekleşebilirdi.⁷⁰⁹ İttihat ve Terakki siyasi hareketinin başlangıcı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde oluştu. Bu hareket Askerî Tıbbiye'nin öğrencilerinin hareketi olarak başladı. Oraya farklı milletlerden olan gençler katıldı. Onun başkanı ve kurucusu İbrahim Temo Makedonya'nın Struga nahiyesinden Arnavut milliyetine aitti.⁷¹⁰ Cemiyetin baş yöneticilerinden diğeri de Arapkirli Abdullah Cevdet'ti⁷¹¹ ve Diyarbakırlı İshak Sukuti⁷¹² ile ikisi Kürt milliyetine aittiler, Kafkasyalı Mehmet Reşit ise Çerkez milliyetine aitti,⁷¹³ Bakulü Hüseyinzade Ali⁷¹⁴ ve Cevdet Osmani⁷¹⁵ ise Azeri milliyetine aitti. İbrahim Temo'nun yaşadığı dönem siyasi kargaşanın ve ekonomik

⁷⁰⁵ Cenk Reyhan, "Jön Türk Hareketi Üzerine Kavramsal Bir Çerçeve *The Theoretical Framework of The Young Turks Movement*", Akademik Bakış, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008, f. 127; Cenk Reyhan, *age*, f. 130 naklen Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1918)*, (Çev.Nuran Yavuz), İsv., 2004, f. 33; Fatmira Musaj, *İsa Boletini (1864- 1916)*, Tiran 2004, f. 51.

⁷⁰⁶ *İşçi Mücadelesi* Gazetesi, 23. 07, 2008, "Türkiye'nin ilk devrimi: 1908 Jön Türk devrimi"; Fatmira Musaj, *age* .

⁷⁰⁷ Tarık Zafer Tunay, *Hürriyetin İlanı*, İstanbul, 1996, s. 9.

⁷⁰⁸ Salih Gülen, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul 2009, s. 259.

⁷⁰⁹ Feroz Ahmad, *age* , s. 33; Barış Demirtaş, "Jön Türkler Bağlamında Osmanlı'da Batılılaşma Hareketleri", U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi Yıl: 8, Sayı: 13.02, 2007; *İşçi Mücadelesi* Gazetesi, *age*.

⁷¹⁰ *AQSH, F. 19, V. 1974, D. 1, Defter 1, İbrahim Temo, İb. T'nun özgeçmişi ve otobiyografisi*; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan OrtaAsya'ya Enver Paşa(1860- 1908)*, İstanbul 1983, f. 165; Cemal Kutay, *Prens Sabahettin Bey, II. Sultan Abdülhamit, İttihad ve Terakki*, İstanbul 1964, s. 68-69; Murat Hanılçe, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 47 Güz, *II. Meşrutiyet Dönemine Dair Hatırat Bibliyografyası Denemesi*, Ankara 2008, f. 148.

⁷¹¹ Karl Süßein, "Abd Allah Dje'det", *Encyclopedia of İslam, Supplement*, 1938, f. 55'ten naklen Şükrü Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1988, s. 1; Cemal Kutay, *age*, s. 68.

⁷¹² Cemal Kutay, *age* ; Süleyman Kâni İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler*, İstanbul. 1999, f. 21.

⁷¹³ *age* , s. 68.

⁷¹⁴ *age*.

⁷¹⁵ *age*.

düşüşün görüldüğü dönem idi. Onun siyasi arenaya çıkışı tesadüf değildi. İbrahim Temo'nun ailesi geleneksel olarak halkın yabancıların baskı ve sömürsünden kurtuluşunu desteklemişti. Bu vatansever aile geleneği, Temo'nun entelektüel kimliği ve siyasî eğitiminin üzerinde etkiler bırakmıştı O, kendi ülkesinin kaderini Osmanlı Devleti'nin kaderinden ayırmamıştı. Tehlikeleri ve büyük sorumlulukları göze alarak Dr. Temo siyasi hareketin başına başlangıcından itibaren geçmiştir. O'nun ciddiyeti işe başladığında İshak Sukuti ile görüştüğünde göze çarpmaktadır.

İbrahim Temo, Osmanlı Devleti'nin durumu hakkında düşüncesini ifade etti ve gizli bir muhalefet örgütü kurma iddialarını ortaya attı. "Mevcut yönetim sistemi değişmeli fikrine hepimiz ikna olduk ve vatanımızın durumu köklü şekilde değişikliklere uğramalıdır."⁷¹⁶ Bu asil hedef için Dr. Temo hayatının sonlarına kadar çalıştı. O, İttihat ve Terakki hareketinin örgütlenmesi için çalıştı ve Jön Türkler içerisinde Türk milliyetine mensup olanlar ve diğer milliyetlere mensup olan Jön Türkler arasında dostluk ve işbirliği yaratmak istedi. Arnavutlar, Bulgarlar, Makedonlar, Yunanlılar, Kürtler ve Azeriler'den söz edebiliriz. İbrahim Temo'nun fikir arkadaşlarının birleştiği tek amaç Abdülhamit rejiminin devrilmesiydi. Bu amaca ulaşmak için din ve ırk ayrımı yapmadan birlik olunması lazımdı.

İbrahim Temo hareketin baş lideri, yetenekli siyasetçisi olarak, yurtiçinde ve yurtdışında devrimci bağlantıları ayarladı ve birçok yurttaş eylemciler harekete katıldı. Harekete katılanlar ise aldıkları sorumluluklar için teşekkür ettiler. Aynı zamanda yöneticilere öneriler verdiler veya hareketin çeşitli sorunları için yardım istediler. Bunu Dr. Bahaeddin Sami'nin mektuplarından biri teyit etmektedir. 1908 yılında Bahaeddin Sami, İbrahim Temo'ya cemiyetin üyeleri ile işbirliği bağlantılarını genişletmeyi önerdi. Önerinin amacı Balkan bölgesinde yeni şubelerin kurulması idi. O bu teşkilatlanmanın ilerleyici hareketin eylemcileri arasında birliğin kardeşlik ve ulusal duyguların güçlendirmesine yararlı olacağını düşünmüştü. Bu

⁷¹⁶ Dr. İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidematî Vataniye ve İnkulâbî Millîye dair Hatıratım*, Mecidiye 1939, s. 16; *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 50- 51, İb. T'nun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasını detaylıca anlatılan bir yazı.*

şekilde hareketin daha iyi örgütlenmesine hizmet edilecekti.⁷¹⁷ İttihat ve Terakki hareketinin eylemcisi ve Dr. Temo'nun işbirlikçisi Ahmet Rıza bu konuda kendi katkısını verdi.

Sonunda Balkan halklarının savaşı, ortak amaca yani II. Abdühamit iktidarının devrilmesine hizmet edecekti. 1908 yılının yazışmasında O, İbrahim Temo'ya Bulgar-Makedon komiteleri ile daha fazla yakınlaşması için Genç Türkler ile çalışmasını önermişti.⁷¹⁸ XIX. y.y'nın sonu İttihat ve Terakki Cemiyeti için zor bir dönemi temsil ediyordu. Cemiyetin durumu ve hareketin yöneticileri arasındaki ilişkiler hakkında Ahmet Rıza ile hareketin eylemcileri ve cemiyetin üyeleri arasındaki yazışmalardan değerli bilgiler alabilmekteyiz. O'nun analizinde İttihat ve Terakki hareketinin organizatörü ve ideoloğu olarak Dr. Temo'nun rolü göze çarpar. 1896 yılında Nermin ile (Ali Aga takma adı) yapılan yazışmalarından biri hareketin katılımcılarının faaliyetleri zor şartlarda geliştirdikleri hakkında bilgiler veriyordu. Ali Aga O'nu İstanbul'da Abdülhamit komutasındaki casusluk ağının harekette olduğu konusunda bilgilendirdi⁷¹⁹. İlerici güçler zor şartlar içinde çalıştıkları için bize bu bilgileri diğer eylemcilerin yazışmaları sunar ve teyit eder. Mektuplarında kendi faaliyetlerini geliştirmek için durumunu açıklıyor. 1897 yılında Albay Şefik (takma ismi Berki) İbrahim Temo'ya gönderdiği mektubunda bombalar hazırlamak için yeni bir yol bulduğundan söz etmişti. O, onların hazırlanmasını ise bir ilaç formülü klavuzu ile beraber anlatıyordu.⁷²⁰ Aynı yılın yazında Albay Şefik Dr. Temo'yu kendi işi ve rejime karşı savaşı organize etmesi için cemiyetin üyeleri ve yaptığı işleri hakkında haberdar etti. O'nun mektubunun sayesinde ilerici güçler siyasi bir muhtıra ve onun desteğinde beş maddelik bir akt hazırlaması için uğraştı. Onlar hükümet yetkilileriyle bir ateşkes şartı oluşturmak zorunda idiler; *"Manifesto kopyasını aldım Ahmet Paşa'nın Paris'e Cemiyet ile bir ateşkes yapmaya geldiği*

⁷¹⁷ Y.H. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. I, TTK. Basımevi, Ankara 1963, f. 422- 423'ten naklen Kristaq Prifti, , f. 214.

⁷¹⁸ Kristaq Prifti, *age*.

⁷¹⁹ *AQSH, F. 19, V. 18* Ağustos 1896, D. 32/10, f. 14- 15, Ali Ağa'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁷²⁰ *AQSH, F. 19, V. 23* Mayıs 1897, D. 32/1, f. 172- 173, Berki'nin İb. T'ya gönderilen mektubu .

konusunda bilgilendirildim. Burada bulunan grubu ile anlaşmasında ...şartlar dahil alan bir akt hazırladık ve direkt bunu İshak Suküti'ye gönderdik.”⁷²¹

Dr. Temo hareketin aktivistleri arasındaki ilişkilerle ilgili, çok dikkatli idi. O çok iyi biliyordu ki Abdülhamit rejiminin yetkilileri hareketin öğelerini sızdırmak için girişimde idiler ve grubu sabote etmek için çeşitli casusları vardı. Bunu önlemek için İbrahim Temo arkadaşları ve işbirlikçilerini yazışmalar yoluyla hükümetin yetkililerine karşı dikkatli olmaları hususunda uyardı. Sultanın amacının, onları manipülasyon yoluyla kullanarak ilerici hareketinin kontrol edilmesini sağlamaya çalışmak olduğunu anlattı. Ancak rejimin farklı kişilere devlet görevlerinin verilmesi, sık görülen bir olgu oldu.

Sultan'ın amacı, onlara verdiği yüksek maaşlar ile onları casus ve sabotatör olarak kullanmaktı. Bunu 1897 yılının Dr. Temo ve bir işbirlikçisi arasındaki yapılan yazışma kanıtlıyor. O hareketin Jön Türk aktivistleri veya İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri olanlar için yurt dışından dönen, İstanbul'a ve devlet görevleri alınanlar için hakaretlerle yazdı. Mektubu yazan kişinin verdiği cevabında kızgın, öfkeli bir tonu vardı. O'nun mektubunda İbrahim Temo'ya İstanbul'da resmi görevi almayı kendisinin kabul ettiğini yazdı. Aynı zamanda Sultan tarafından rejimi affedildikten sonra, maaş almaya başlamıştır. Mektubu yazan kişi yurtsever hareketin hizmetinde faaliyetini ihmal etmemiş olduğunu da açıkladı.⁷²² Dr. Temo'ya Hareketin üyelerinin ve aktivistlerinin faaliyetleri hakkında devletin toprakları içinde veya dışında olan cemiyetin şubeleri tarafından bilgiler verildi. Onlardan Hilmi Tunali,⁷²³ Yaşar Erebara,⁷²⁴ Mustafa Hamdi,⁷²⁵ Halil Muvafak⁷²⁶ seçkin oldular. XX y.y ilk on yılının sonunda. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından, Jön Türk

⁷²¹ AQSH, F. 19, V. 28 Temmuz 1897, D. 31, f. 133-134. İb T'nun Albay Şefik'e gönderdiği mektubu

⁷²² AQSH, F. 19, V. 15 Ağustos 1897, D. 32/4, f. 300, ismi bilinmeyen bir kişinin İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁷²³ AQSH, F. 19, V. 9 Ağustos 1898, D. 32/4, f. 309-310, Hilmi Tunali'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁷²⁴ AQSH, F. 19, V. 24 Ocak 1901, D. 32/5, f. 117, Yaşar Erebara'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁷²⁵ AQSH, F. 19, V. 17 Mayıs 1901, D. 32/6, f. 119-120, Mustafa Hamdi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁷²⁶ AQSH, F. 19, V. 1901, D. 32/4, f. 236, Halil Muvafak'un İb. T'ya gönderilen mektubu.

hareketinin örgütlenmesi önceki yıllara oranla daha yüksek bir seviyede ayarlandı. İlerici güçlerin siyasi başarıları Osmanlı siyasilerinin ne şekilde gelişme gösterdiğini de kanıtlamış oldu. Onun zihninde hedeflerin ve hayata geçirilmesi için kullanılacak yöntemlerin açık ve belirgin şekli vardı. Siyasi faaliyetin ilerlemesi için cemiyetin yöneticisi ve üyelerinin arasındaki yazışmalardan bilgi alabilmekteyiz.

Bu konuda Mustafa Hamdi ile Dr. Temo arasında yapılan yazışmalardan birinde özellikle 1901 yılı Mayıs ayının yazışması değerlidir. Bir mektup yoluyla Temo'ya konferansın düzenlenmesinin onaylanması ve oraya Rusçuk bölgesinden iki kişinin daha katılacağı hususunda bilgi verildi.⁷²⁷ İbrahim Temo ilerici güçler tarafından düzenlenen siyasi faaliyetlere katıldı ve onların eksiklerini eleştirici tutumuyla anlattı. Burada Paris'te Makedon ve Ermeniler tarafından düzenlenen konferansdan söz edebiliriz. Orada, **Abdülhamit ve Arnavutlar hakkında kötü konuşulan bir konuşma oldu.** Dr. Temo konferansta yapılan konuşmalara duyarlı olduğu için 1903 yılında yazdığı bir mektupta konferansın durumunu şöyle anlattı. *“Türkiye'nin ne duruma düştüğünü düşündüğüm zaman ağladım. Konuşmacılarından biri Arnavutlara saldırdı.”* Konferansın gelişmeleri ile ilgili ve katılımcılar tarafından yapılan eleştiriler karşısında İbrahim Temo basına bir makale gönderdi. Orada başbakanı temel sorunları çözmek için bir proje sundu. Metinde Balkanlarda siyasi durumun bir analizi yapıldı. O kendi düşüncesini şöyle ifade ediyordu; *“Balkanlar Avusturya İmparatorluğunun hazırlıklarına karşı silah ve tüfek ile hazırdır.”*⁷²⁸ *“Rusya'nın ilişkileri Avusturya ve İtalya ilişkileri ile karşı karşıya geliyor, anlaşmaları çarpışıyor oysa Almanya fantastik reformları için imzalamıştı ve İtalya bunun için itiraz etmeyecekti. İtalya'nın gözünde Tripoli amaçlanıyor, Romanya'nın Türkiye ile iyi ilişkileri var.*

⁷²⁷ *idem.*

⁷²⁸ *AQSH, F. 19, V. 12 Şubat 1903, D. 31, f. 146- 149, İb. T'nun mektubu.*

*Burada Bulgarların hareketleri yazın yapılacağından söz edilir ayrıca Geneva'da bir Osmanlı federasyonu kurulduğundan da bahsedilir.”*⁷²⁹

XX. yy. başlarında Rumeli'de kaotik bir durum söz konusudur. Bu durum Osmanlı Devleti'nin kaderi için rahatsız edici oldu. İbrahim Temo Bükreş'te bulunan Osmanlı Kraliyet Temsilciliği'ne bir rapor gönderdi. Rapor Rumeli'de siyasi durumun bir çalışmasını temsil ediyordu. Diğerlerinin arasında düşüncelerini şöyle ifade etti. “Rumeli'de farklı milletler arasında bir çatışma başladı.”⁷³⁰ Gelişmelerin aşamasında, önemli olan husus İttihat ve Terakki hareketinin geleceği idi. Hareket devletin kuzeybatı bölgelerinde yani Balkanlarda daha fazla odaklandığından dolayı, kendi safları açısından daha geniş bir coğrafi alanda faaliyet göstermeleri gerekirdi. Tabii onun için Orta Anadolu gibi diğer bölgelerin de desteğinin sağlanması gerekiyordu. Bu konuda Türkiye'nin coğrafi bölümleri ve İttihat ve Terakki hareketinin alanlara yayılmasının araştırılması önemli bir değer kazanıyordu. Ana yollarından biri Asya ile Balkan ulusal hareketlerinin erimesidir. Dr. Temo bu yönde Slav-Makedon komitelerinin yaklaşımı için yardımcı oldu.⁷³¹ O'nun yönetim yeteneği ve kişiliği üzerinde güveni o kadar büyüktür ki cemiyetin yöneticileri O'na Bulgaristan, Romanya, Makedonya ve Arnavutluk'ta yeni şube kurma görevinin sorumluluğunu verdiler.⁷³² Temo hareketin örgütlenmesi ve 1908 yılında zafer kazanması için malzemelerin hazırlanmasında, jön türk aktivistler ile birlikte ciddi bir şekilde çalıştı. O'nun çalışması işbirlikçileri tarafından olumlu yönde değerlendirildi.⁷³³ İbrahim Temo halkların ayrılıkçı hareketlerine karşı önlem almaya çalıştı.

O, II. Abdülhamit idaresine karşı Osmanlı Devleti'nin vatandaşlarının savaşı yönlendirmesinin onların iyiliğine hizmet edeceğini savundu ve halkı bu yönde harekete sevk etmeye uğraştı. Dr. Temo, bu sorun ile ilgili hareketin liderleri ve

⁷²⁹ *idem*

⁷³⁰ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 29, f. 2-5 , İb. T'nun Bükresht'teki Osmanlı Elçiliğine gönderdiği mektubu.*

⁷³¹ *AQSH, F. 19, V. 29 Ağustos 1901, D. 32, f. 170- 171, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁷³² Kristaq Prifti, *age*.

⁷³³ *AQSH, F. 19, V. 29 Ağustos 1901, D. 32, f. 170- 171, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

üyeleri ile çeşitli tartışmalara girmiş Ahmet Rıza gibi kişilerle bazı fikir ayrılıklarına düşmüştü. Onlardan bazıları henüz despotik merkezîyetçilik fikrinden kesin olarak ayrılmamış ve ılımlı merkezîyetçiliği desteklemişlerdir.

Ahmet Rıza kendi siyasi kavramında tüm halkların İttihat ve Terakki Komitesinde birleştiğini düşünüyordu. 1889 yılında İbrahim Temo'nun arkadaşlarıyla birlikte çabaları ile başlayan savaşın başarıyla tamamlanmasının ardından bu çabalar boşa gitmedi. Devletin değişik uluslarının ilerici güçlerinin özgürlük için savaşları 19 yıl sonra gerçekleşmiş oldu. O'nun en başlıca hedefleri gerçekleştirilmesi hedeflenen yola doğru gitmek idi. Bunu Dr. Temo'ya Struga, Mısır, Tutrakan, Beyrut cemiyet şubelerinden gelen telegraflardan, Köstence ve İstanbul'da bulunan Türk ve Arnavut halkının selamlarından teyit etmekteyiz.⁷³⁴ Orada devrimi gerçekleştiren örgütün kurucusu olarak değerlendirildi. Siyasi bir eylemde, İttihat ve Terakki hareketinin büyük boyutlu olarak, önemi yalnız zafer kazanmak değildi önceki belirlenmiş hedeflerinin gerçekleştirilmesi asıl husustu.

23 Temmuz zaferi onları tamamen yerine getirmede. Osmanlı siyasi sınıfı barışçıl konumlara düşmemeliydi. Ele alınan hedeflerin gerçekleşmesi zaferden sonra durum ciddi şekilde değerlendirilirse olabilirdi. Beklenmeyen durumlara karşı önceden hazırlanan detaylı bir plan kesinlikle gerekirdi. Bu amaçla partinin işi, merkezi ve tabanda yeniden örgütlenmesi oldu. Yeni siyasi programın en iyi uygulanması ve beklenen sonuçları vermek üzere liderleri ve üyelerine net ve açık olmalı gerekirdi. Bunun için Dr. Temo kendi bir proje-program hazırladı. Program yeni siyasi şartlarda yaratılan cemiyetin yeniden örgütlenmesini amaçladı. Çalışmasını Selanik Kongresinde sundu.⁷³⁵ O'nun çizilmiş metinde ele alınan konularda işine verdiği ciddiyet, öngörüsü ve geliştirilen olaylara ilişkin dürüst siyasal tutumu fark edildi. Büyük özlemlerle olan siyasi bir örgütün lideri olarak fakat henüz siyasal bakımından konsolide edilmemiş İbrahim Temo cemiyetin kavramsal karakterini ve oluşturulduğu için idealleri olarak korunmalı gerektiğini

⁷³⁴ Kristaq Prifti, *age*, s. 223-224.

⁷³⁵ *AQSH, F. 19, V. 1896, D. 29, 7, Recep İdrizi'nin A. Ahmet'e gönderilen mektubu.*

anladı. Dr. Temo, Anayasa ilan edildikten sonra İttihat Terakki Cemiyeti devletin yöneten sisteminde olan muhafazakâr unsurlarına karşı çalışmasının devam ettirmesi tezini destekledi. O cemiyetin demokratik karakterini korumak ve parti-devlet dönüştürmemek için dikkatli oldu. Bu gerçekleşmezse cemiyetin kendisine ve temsil ettiği ilerici güçlere karşı ciddi ve olumsuz sonuçlara yol açacaktı.

Cemiyetin sağlam üyeleri halka verdikleri vaatleri yerine getirmek için çalışmaya devam ettiler. Bunu Dr. Temo ve Dr. Lütfi arasındaki 1908 yılında yapılan yazışmalarda görmekteyiz. Onlardan biri mektubu ile birlikte kendi eserinin «Fikri Islahat» 8 adet göndermiştir. Eser, Fransız bir bilim adamın fikirlerine dayanmaktaydı. Orada çeşitli reformlardan bahsediliyordu. Mektubunda şöyle yazıyordu; “*Bunu bize gereken reformları yapmak için işimize çok yarayacak ümidi ile yayınladım*”⁷³⁶ Fakat olaylar İbrahim Temo’nun istediği gibi gitmedi. Genç Türkler iktidara geldikten sonra yardımcı ve harekete aktif şekilde katılan halklarına devletin verdiği vaatleri ve sözleri tutmadılar. Yaratılan durumla ilgili bir fikir sahibi olmamız için İbrahim Temo’ya bilinmeyen bir şahıs tarafından gönderilen imzasız mektuba bakmamız ciddi bir önem taşır. Mektubu gönderen kişi halkın dertlerini paylaşıyordu. O, kötü durumda olduğunu ve bunun nedenlerini anlatıyordu. Halk, karakersiz insanların eline düşmüş ve denetimsiz kalmıştı. Mektupta bazı insanlar “Düne kadar Yahudi idiler sonra Müslüman oldular (Selanik Yahudileri) bekle yakında Arnavut çıkacaklar” diye anlatıyorlardı.⁷³⁷ Bunun için siyasi-yurtsever güçler ile örgütlenmesini oluşturmaları gerekliydi. Onları ilerleme ve demokratikleşmeye doğru götürecek bir liderliğin temin edilmesi gerekirdi. O, hiçbir sefer İttihat ve Terakki hareketinin ve Türk milletinin hizmetinde devrimci faaliyetini durdurmadi. Dr. Temo’nun mücadele ve çabaları ideolojik ya da dini farklılıklar olmadan Osmanlı halkının tüm katmanlarının birliğine doğru bir amaç taşıyordu. Tek amacı “II. Sultan Abdülhamit’in devrilmesiydi.”⁷³⁸ İbrahim

⁷³⁶ AQSH, F. 19, V. 6 Şubat 1908, D. 32/5, f. 322-323, Dr. Lütfi’nin İb. T’ya gönderilen mektubu .

⁷³⁷ AQSH, F. 19, V. 14 Mayıs 1910, D. 32/10, f. 181-182, İb. T’ya gönderilen imzasız mektubu.

⁷³⁸ AQSH, F. 19, V. 26 Aralık 1901, D. 32/2, f. 185- 186, Derviş Hima’nın İb. T’ya gönderilen mektubu.

Temo'nun Türk ulusal hareketinin hizmetinde verdiği bu değerli katkıları, 1897 yılında "kutsal vatanın" Girit ve Kreta bölgeleri gibi toprakları kurtarması için yardımların toplanmasına katıldığı zaman görmekteyiz. Bu bölgeler Yunan saldırıları ile karşılaştılar. Bu konuda O, (mektubu yazan kişi) komisyonun başında Abdülhamit ile ilgili dikkatli olması açısından uyarıldı. Yardımın bir kısmının Donanma ve Savaş Bakanlarının ceplerine girme olasılığı vardı. "Mektup şöyle devam ediyordu; *"Onun için bunu gerçek Müslümanlar'a göstermek gerekirdi."*⁷³⁹ Dr. Temo, ülkenin kaderini eline almak için gençliğe yönelik çağrı yapan makaleler yazdı. 1897 tarihli bir yazışmasından söz edebiliriz. Onda bu konu ile ilgili görüşü şu şekilde ifade edildi; "Umut, Türk milletinin anlayışı ve istihbaratındadır ve burada ana rolü Gençlik oynayacaktır."⁷⁴⁰ Dr. Temo "Osmanlı" birliğinin oluşturulması ve güçlendirilmesi için, atılması gereken ilk adımın bu olacağını düşündü. Prens Mehmet Sabahattin ile yazışmalarında onun düşüncesini detaylıca anlattı; *"Akılda kalması gerken ve düşünülmesi icab eden önemli konular şunlardır: Kongreye katılacak katılımcıların seçmesini bilmeli... görüşlerinin birliği olduktan sonra ve kuvvet oluştururken, Türklerin, Arapların, Arnavutların, Kürdlerin ve diğer Müslüman halkların birleşmiş olması. Hatta Müslüman olmayan diğer halkların Ermeniler, Durzlerde de olduğu gibi.."*⁷⁴¹ Dr. Temo, halk kitlelerinin aynı düşmana karşı birliğin gerekliliğini anlaması için öncelikle eğitilmesi ve aydınlatılması gerektiğini ortaya koydu. O, Müslüman vatandaşlar için bir çağrı hazırladı. Bu yolla onların daha fazla bilgi ve kültür birikimlerini arttırmayı amaçladı. Bu nedenle Doğu'nun İslam kültürü ile Batı'nın Hıristiyan kültürü arasında bir karşılaştırma yaptı. İbrahim Temo Müslümanlara bağnazlığı bırakıp mümkün olduğu kadar fazla öğrenmek için tavsiyelerde bulundu.⁷⁴² Bu şekilde onların milletine daha iyi hizmet

⁷³⁹ AQSH, F. 19, V. 18 Mart 1897, D. 32/10, f. 37- 38, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.

⁷⁴⁰ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 121, İb. T'nun Prens Sabahaddin'e gönderdiği mektubu.

⁷⁴¹ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 124- 125, İb. T'nun Prens Mehmet Sabahudin'e gönderdiği mektubu.

⁷⁴² AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 21, f. 4-8, İb. Temo tarafından yazılan bir çağrı.

vereceklerini anlattı. O'nun için "Osmanlı" halklarının birleşmesinin ayrı bir önemi vardı ve işinde bu hususa ciddi bir ayrıcalık verdi.

Dr. Temo, zamanın müslüman toplumsal zihniyetinin durumu anlatmak için Prens Sabahaddin'e yazışmalarından birinde durumu şöyle anlatmıştı;

*"...Başından itibaren, bu savaş, zihinsel eğitimi yok olan halkımızın kuru çılgınlıklarını susturmak için potansiyel bir servete sahip olmadan sona varamayacağını çok iyi bilerek Avrupa içine boşu boşuna gitmedim ve kalemimi faydasız bir şekilde kullanmadım."*⁷⁴³

İbrahim Temo siyasetçi olarak Abdülhamit Hanedanı ve Osmanlı Devleti'nin durumunu umutsuzca görüyordu. Onların düşüşünün durumunu ve ona bağlı sorunları ile ilgili O'nun rahatsızlığını, Mahmut Paşa'nın oğuları (Prens Sabahaddin ve Ahmet Mehmet Bey Lutfullah) ile paylaştı. O, ülkenin hizmetine ve İttihat ve Terakki hareketinin örgütlenmesine verdiklerin katkıları değerlendirdi. Prens Sabahaddin ile arasında yapılan yazışmalarından biri onları Ulusal Cemiyeti'nin kurdukları için tebrik etti. Cemiyeti ise "o zamana kadar görülmemiş örnek" ve "sizin hanedanı tehdit eden felaketlerin karşılamaında ümid ediliyor diye, değerlendirdi."⁷⁴⁴ Onun yazısı böyle devam etmektedir. "O toplantıya resmi işleri ile fazlasıyla yoğun olduğumdan dolayı şahsem katılamayacağıma çok üzgünüm. Şimdiye kadar iş başında bir kimse Ekselansları babanız ve sizin gibi asil insanlar, hanedanının torunları ki ben esir olmaktan gururlu duyuyorum yoktu. Şimdi ulusta büyük umutlar yaşıyor. Yıllar içinde olmayan işler, hemen birkaç saat içinde olmaya başladı.." ⁷⁴⁵

Dr. Temo onun bilgilerini halkların özgürlüğünde ve haklarının zaferini hizmetinde kullandı. Onun işbirlikçilerinden biri Mehmet Ali ile yapılan yazışmalarından onların işleri ile ilgili bilgilendiriliyoruz. 1912 yılın kışında Mehmet

⁷⁴³ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 127- 128, İb. T'nun Prens Mehmet Sabahudin'e gönderdiği mektubu

⁷⁴⁴ idem

⁷⁴⁵ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 124- 126, İb. T'nun Prens Mehmet Sabahudin 'e gönderdiği mektubu

şunlar bildirdi “Tripoli veya savaşta olan diğer ülkelere gidilecek sıhhi gruplar çok iyi örgütlenmişler yaralı insanlar düzenli bir şekilde tedavi görüyorlar, orada en iyisi uygun görüldü. Sağlık açısından bir İngiliz sıhhi grup hizmet ediliyor.”⁷⁴⁶ Diğerlerinden arasında Temo açıklıyor ki onlardan bir grup esir düşmüş buna rağmen sıhhi alanda faaliyetinin gelişmeleri açıdan engelleri yaratmadı. O, inancı şöyle ifade etti “ Tarafınızdan yardımları toplanması beni çok sevindirecektir. Yabancı ülkelere Kızıl Ay’ın şubesi açmak mümkündür ve bunu için büyükelçi ile anlaşılacaktır.”⁷⁴⁷

Osmanlı Devletinde ve Arnavut topraklarındaki siyasi olaylar ele alındığında onun öngörüsü, vatandaş ve yurtsever zengin faaliyeti, hareketin üyeleri ve yöneticilerin ideallerine sadakati, O’nu İttihat ve Terakki hareketinin örnek mensuplarından biri olduğunu gösteriyordu. O’ndan çağdaşları ve sonraki gelen nesiller çok şeyler öğrendiler.

İbrahim Temo İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kurulmasında sadece girişimci olarak kalmadı aynı zamanda onun hareketine aktif şekilde katıldı ve onun baş yöneticisi oldu. Dr. Temo, Türk Milli hareketine değerli bir katkı verdi. O, II. Sultan Abdülhamid’in despotik yönetimin yerine demokratik bir rejimi kurmak için Türk halkının yaptığı mücadeleyi destekledi. Dr. Temo Arnavut ulusunun kaderini Türk ulusunun kaderinden ayrı görmemiştir. Türk ulusal hareketini örgütlenmesi için Dr. Temo’nun yapılan savaşı ve çabaları Azeri mektubu kanıtlıyor. Mektubunda şöyle yazdı; “Arnavut ve en büyüklerden en büyük Osmanlı” “siz, barbar ve soyguncu padişahı tahttan kovmak ve kutsal vatanımız kurtarmak için tüm Türk milletini bir ayaklanmaya hazırlamak mı istiyorsunuz veya Arnavut milletini ayaklandırıp gelecekte bağımsız olmasını mı?”⁷⁴⁸ O, Türk halkının milli hareketinin hizmetine çalışmıştır. O’nun savaşı, Arnavut milletinin ve onun ilgililerinin devrimci vatandaş eylemlerin hizmetinden ayrılmış değildir. O’nun iki yönlü faaliyetini Türk

⁷⁴⁶ AQSŞ, F. 19, V. 16 Şubat 1912, D. 32/10, f. 186- 187, Mehmet Ali’nin İb. T’ya gönderilen mektubu.

⁷⁴⁷ *idem.*

⁷⁴⁸ AQSŞ, F. 19, V. s’ka, D. 32/1, f. 99, Azeri’nin İb. T’ya gönderilen mektubu.

araştırmacıları kendi eserlerinde kanıtlıyorlar. Tarihçi Şükrü Hanioglu Dr. Temo'nun faaliyetini objektif Şekilde Şöyle ifade ediyor; “*İbrahim Temo hem Osmanlı siyasal hayatında faal olan, hem de Arnavut ulusçu hareketine Jön Türk hareketine etkin destek sağlamıştır.*”⁷⁴⁹

⁷⁴⁹ Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889- 1902*, c. 1, İstanbul 1985, f. 16.

C - İBRAHİM TEMO'NUN JÖN TÜRKLER İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

XIX. yy. sonunda ve XX. yy. başlarında Osmanlı Devleti için sosyal ve siyasi açıdan zor bir dönem damgasını vurdu. XX. yy. başlarında Osmanlı Devleti'nin toprakları (24 milyon km²)⁷⁵⁰ idi. Bu topraklar beş asır boyunca, üç kıtada hesapsız olarak yer kapladı Avrupa (Güney Avrupa, Orta ve Doğu Avrupa), Asya (Ortadoğu) ve Afrika'da (Kuzey Afrika).⁷⁵¹ XX. yy. ilk on yılında sorun varlık haline gelmeye başladı.⁷⁵² Osmanlı Devleti'nin yönetiminin başarısızlığın nedenleri, sosyal-ekonomik etkenlerde görülmelidir.⁷⁵³ Devleti yönetmenin yolu alt yapılarının işleyişi temel unsuru oluşturmuştur. Bu örgütün üstyapı unsurlarının doğru değerlendirilmesi önemli bir yer aldı. Bunlar arasında en önemli unsuru oluşturan “siyasi” unsur, Osmanlı Devleti'nin yönetiminde ana rolü oynamıştı.

Devletin sorunları çözerken bunu yanlış kullanması, genel krizin ana nedenlerinden biri oldu. Yönetimde II. Sultan Abdühamit Devletin başkanı idi. Abdülhamit'in tutumu iktidarın rolü abartma ile sonuçlandı.....Sultan tarih diyalektik yasalara göre Osmanlı toplumunun kaçınılmaz gelişiminin eğilimini kabul etmediği halde devletin başarılı yönetiminde yardım olabilecek siyasi ve sosyal unsurlar ihmal edilmişti.

Bunlar arasında önemli bir yeri istihbarat katmanı aldı. Burada, askerler, bilim adamları (siyasetçi, felsefeci, hukukçu, edebiyatçı), dini alanda

⁷⁵⁰ Nedret Ebcim, “Türk Solu” gazetesi, “Sözde Ermeni Soykırımı”, 04.07.2005, Sayı 85.

⁷⁵¹ Ozan Ömerci, *Tarih Okulu, “Jön Türkler ve İttihat ve Terakki”*, Eylül- Aralık 2010, Sayı. VIII, s.95; *Osmanlı Devleti Mi Daha Geniş Alana Sahipti Yoksa Büyük Selçuklu Devleti Mi?*; Ferhat Başkan Özgen, *agm*, s. 1- 2 .

⁷⁵² Ozan Ömerci, *Tarih Okulu, “Jön Türkler ve İttihat ve Terakki”*, Eylül- Aralık 2010, Sayı. VIII, s.95; *Osmanlı Devleti Mi Daha Geniş Alana Sahipti Yoksa Büyük Selçuklu Devleti Mi?*; Ferhat Başkan Özgen, *agm*, s. 1- 2.

⁷⁵³ Ozan Ömerci, *agm*, s.96.

akademisyenler⁷⁵⁴ ve bürokrat memurlar dahil edildi.⁷⁵⁵ Milli unsur bunların yanında önemsiz değildi.⁷⁵⁶ Sultan'ın tutumu, istihbaratın genelinde siyasi sınıf, öğrenciler ve gençler arasında konumu gözden geçirmeye neden oldu.⁷⁵⁷

Osmanlı istihbaratı, devletin siyasi durumu hükümet yetkililerinin anlatıkları gibi olmadığını anlamıştı. İktidarın merkezileştirilmesi ve bürokrasinin bazı uygulamaları, "özgürlük" açısından entelektüeller taraftan eleştirildi. Kavramın kötüye kullanılması entelektüeller ve gençler de yaratılan durum hoşnutsuzluklarının nedeni oldu XIX. yy. ortasında İstihbaratın ve ilerici güçlerinin niyetlerinin gerçekleştirilmesi devletin toplumsal-siyasi hayatta çizgileri derinleşmeye başladığı zaman varılacaktı. Krizin durdurulması amacıyla acil tedbirler alındı.⁷⁵⁸

Siyasi sınıf oranları, yavaş olmasına rağmen ülkenin siyasi gelişimi gereksinimlere karşılık veriyordu. XIX. yy.- XX. yy. arasındaki dönem, Osmanlı Devleti'nin iç siyasetinde sosyal krizi temsil etmektedir. Modern reformların ülkeyi ekonomik ve sosyal gelişim yoluna götürmek için entelektüel sınıfın ve ilerici güçlerin genelinde çabalarda artış olduğu ifade edilmişti. Siyasi sınıfın oranları, yavaş olmasına rağmen ülkenin siyasi gelişiminin gereksinimlere karşılık veriyordu.

Zamanın entelektüellerin mantıksal düşüncelerinde bu dönüşüm eğer aşağıdaki maddeler uygulanırsa; ülkenin ekonomisinde etki edeceğini düşünmüşlerdir.

⁷⁵⁴ Necmettin Doğan, *The Origins of Liberalism and İslamism in the Ottoman Empire (1908-1914)*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie am Institut für Soziologie. Fachbereich Politik- und Sozialwissenschaften der Freien Universität Berlin, Turkey 2006, s. 216-217.

⁷⁵⁵ Editor: Halil Berktaş ve Bogdan Murgescu, *Teaching Modern Southeast European History, Alternative Educational Materials, The Ottoman Empire*, Selanik, 2005, çev. Danjela Shkalla, Lumnis Cela, Sonila Danaj, Yayınevi, Center for Democracy and Reconciliation in Southeastern Europe (CDRSEE), Üsküp 2007, s. 93; Fakulteti Juridik Universiteti i Prishtinës, *Historia e Institucioneve Juridike dhe Shtetërore, Struktura Ekonomike Shoqërore dhe Sistemi Feudal Osman* (Priştina Üniversitesi Hukuk Fakültesi, *Devlet ve Hukuksal Kurumların T.i, Sosyal ve Ekonomik Yapısı ve Osmanlı Feodal Sistemi*); *İttihad ve Terakki Cemiyeti*.

⁷⁵⁶ Mehmet Kocağolu, *"Kavalalı Mehmet Ali Paşa"*, s. 195.

⁷⁵⁷ Ozan Örmeci, *Tarih Okulu, "Jön Türk Hareketi ve Atatürk"*, Eylül- Aralık 2010, Sayı VIII, s. 97; 100; İlyaz Doğan, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar, Düşünsel Alanda Aydınların Modernleşme Arayışları Yeni Osmanlıları*, Kamu Hukuku Arsivi (KHUKA) Cilt III, Sayı 2, Ankara 1999, s. 105-121.

⁷⁵⁸ İlyaz, Doğan, *agm*; Ferhat Başkan Ozgen, *"Osmanlı Devleti'nin Diğer Devletlerle İktisadi İlişkileri"*, *Yeni Türkiye Dergisi*, 701 Osmanlı Özel sayısı II/32, İstanbul 2000, s. 2.

a- Batı Avrupa ülkelerinin bilim ve sosyal alanlardaki başarıları

b- Devletin siyasi reformu.

Hedeflerin gerçekleştirilmesi, bir bütün olarak siyasi-entelektüel katmanın (gençlik ve ilerici güçleri) beraber hareket etmesi ile elde edilecekti.⁷⁵⁹ Devletin yapısındaki değişiklikler öncelikle yönetim organlarında reformu gerektirecekti. Bu reformda, idari reform birinci olarak yer aldı;

A- Devletin İdaresi

Devletin idaresi bürokraside gerçekleşirdi. Osmanlı siyasi sınıfın örgütlenmesi Batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi birkaç aşamaya... evrimleşti. Bu süreç içinde Osmanlı Devleti'nin özellikleri ve rolü konsolide edilmişti. Söz ettiğimiz zamanında bürokrasi ve dini inanç otoritesi arasında yakın ilişkiler, devletin bürokratik yönetim yapısında entelektüellerin temsilinde karakterize edildi.⁷⁶⁰

Bunların kurulması ve kurumsallaşması aşamasında, entelektüel siyasi sınıfı "ilmiyye" sınıf tarafından temsil edildi. O, diğer bürokrasinin sınıflarında ana rol oynadı.⁷⁶¹ Onun temsilcileri, zamanın bilgilerinin yayılmasında entelektüel sorumluluğunun ağırlığını taşıyanlar yani "ulemaları" idi.⁷⁶²

Bu sınıf, ideolojinin ve devletin değişen yapısına paralel olarak büyüme dönemlerinde bürokrasi, entelektüel olarak daha evrimleşmemiş olan diğer kategorilere yerini bıraktı.⁷⁶³ Onlar Osmanlı Devleti'nin bürokratik yapısına bağlı olarak üç dala yansdı. Bu kategoriler şunlardı;

a-Birinci sınıf, ilmiyye⁷⁶⁴

b-İkinci sınıf, kalemiyye⁷⁶⁵

⁷⁵⁹ Ozan Örmeci, *agm*, s. 95-96.

⁷⁶⁰ Cenk Reyhan, *Anme İdaresi Dergisi, Yönetim Tarihi, "Osmanlı Devleti'nde Siyasal İktidar ve İlmiyye Sınıfı"*, c. 32, Sayı 3, 1999, s. 83.

⁷⁶¹ İlyaz, Doğan, *agm*; Cenk Reyhan, s. 78; 83.

⁷⁶² *agm*; *agm*.

⁷⁶³ İlyaz, Doğan, *agm*.

⁷⁶⁴ Cenk Reyhan, *agm*, s. 77.

⁷⁶⁵ *agm*.

c-Üçüncü sınıf; “seyfiyye”⁷⁶⁶

Bürokrat temsilciler iki kategoriye ayrılmıştı;

a-memur-entelektüel

b-kalemiye erbabı -ulema.⁷⁶⁷

XVIII. yy. sonunda “kalemiyye” sınıfı “ilmiyye” sınıfına karşı kendi üstünlüğünü gösterdi.⁷⁶⁸ Sosyal-siyasi sorunlar ele alındığında değişik sosyal olguların çözümünde konumunda ve devletin geleceğinde entelektüel siyasi vizyonunda bu fark edildi. İstihbaratın temsilcileri zamanın entelektüel yapısına uygun olarak hazırlanmış olarak değerlendirildi ve zamanla, ülkenin siyasi sınıfının ayrılmaz bir parçası oldu. felsefe, sosyal ve siyasi alanda daha fazla çağdaş bilgilere sahibi oldular.⁷⁶⁹ Bu süreç, iç ve dış etkenlerden kaynaklanmıştır. Batı Avrupa'da meydana gelen olaylar 14 Temmuz 1789 Fransız Devrimi⁷⁷⁰ gibi ve XIX. yy. hükümet yetkililerin reform hareketleri devletin bürokratik yapısında ilişkilerin değiştirmesi için nesnel şartlar yaratılmıştı. Bu konuda, Sultan Mahmud⁷⁷¹ ve Sultan III. Selim⁷⁷² tarafından bu dönemde olan reformlardan söz edebiliriz. Muhalefet istihbaratın temelini oluşturulan bürokratlar idi. Hükümetin eksikliklerini ortaya çıkaran ve onu rahatsız eden sorunların çözülmesi için en iyi yolları arayan ilki entelektüeller olacaktır.⁷⁷³

Entelektüel farkındalığın artışı ve gençlerin olgunluk döneminde kamu hizmetinde ve askeri birliklerinin arasında moderniteden haberdar olan seçkinler

⁷⁶⁶ Cenk Reyhan, *agm*.

⁷⁶⁷ Editor: Halil Berktaş ve Bogdan Murgescu, *age*, s. 96; Fakulteti Juridik Universiteti i Prishtinës, *age, Rregullimi Shtetëror i Perandorisë Osmane Organizimi i Pushtetit Qendror* (Priştina Üniversitesi Hukuk Fakültesi, *age, Osmanlı İmparatorluğ'un Devlet Yönetmeliği, Devleti Merkez Yönetimin Teşkilatı*; İlyaz, Doğan, *agm*).

⁷⁶⁸ İlyaz, Doğan, *agm*; Editor: Halil Berktaş ve Bogdan Murgescu, s. 96.

⁷⁶⁹ İlyaz, Doğan, *agm*.

⁷⁷⁰ Mustafa Balcıoğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara 2005, s. 30.

⁷⁷¹ Zeki Cemil Arda, *Atatürk Araştırma Merkezi, “M. Kemal Atatürk'ün Büyük Nutuk'unun Almanca Çevirisinde Yer Alan Önsöz”*, c. XVIII, Sayı 53, Ankara 2002, s. 704-711 ; Major Maxëell O. Johnson, *agm*, s. 3.

⁷⁷² İlyaz, Doğan, *agm*; Salih Gülen, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul 2009; Zeki Cemil Arda, *agm*, s.704-711.

⁷⁷³ İlyaz Doğan, *agm*, s. 2.

olurdu.⁷⁷⁴ Bunlar arasında Tanınmış entelektüellerden Reşat, Ali ve Fuat paşalardan söz edebiliriz. Özgür ve demokratik reform fikirlerini İslam düşüncesinin felsefesi içinde demokrasinin temellerini bulacağına inanarak sınırlanmıştır. Batı fikirlerinin kabul edilmesi ve ödenek açısından onların muhalefet faaliyeti Batı ve başlıca Fransız edebiyatı yoluyla eğitim entelektüel bilgilendirmenin çerçevesinde kaldı.

O, ülkede siyasi konumunu kendi iş faaliyeti ile sağladı. Bu şekilde gelecekte II. Abdühamit sistemini karşılayabilecek net siyasi özellikleri ile bir güç olarak kendisini organize etmede yetenekli olduğunu gösterdi. Bu savaşta ideolojik bakımdan en hazırlıklı olan entelektüeller.

Zamanın entellektüelleri II. Sultan Abdühamit'in muhafazakâr rejimine karşı görüşlerini açık şekilde ifade etmişlerdir.⁷⁷⁵ Osmanlı entelektüelleri Batıda yalnız siyasi ve sosyal gelişmeleri ile değil, aynı zamanda orada entelektüellerin felsefi düşüncesi ile de irtibata geçti.⁷⁷⁶

XIX. yy. istihbaratı Batının bağımsız liberal fikirlerinden yoğun bir şekilde etkilenmişti ve Osmanlı Devleti'nin yeni siyasi sınıfının yeni siyasal, felsefi ve sosyal düşüncesine, taşıyıcı oldu.⁷⁷⁷

Avrupalı entelektüeller kitlesinde oluşan, felsefi, idealist, aydınlatma, pozitivist, materyalist, mason ve merkantilist-kameralist⁷⁷⁸ gibi çeşitli fikirler Avrupa'da yayılmıştı. Avrupa XV. yy. dan beri sosyal, siyasal ve entelektüel düşüncesinde yeni bir değişim dönemi geçirdi.⁷⁷⁹ XV. yy. idealist ve aydınlatma felsefecilerinden söz edebiliriz; XV. yy. id. More (Thomas 1478-1535),⁷⁸⁰ XVI. yy.

⁷⁷⁴ Serif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton University Press, 1962)'den alınan Major Maxëell O. Johnson, *agm*.

⁷⁷⁵ Ozan Örmeci, *agm*, s. 100.

⁷⁷⁶ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1991, s. 86- 87.

⁷⁷⁷ Zeki Cemil Arda, *agm; Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*; Şerif Mardin, *age*.

⁷⁷⁸ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1992, s.83.

⁷⁷⁹ Nuri Kolaylı, *"II Mahmut'tan II Abdylhamit'e Türk Basının Kara Tarihi: Sansür"*, *Bursa Gazetecilerin Cemiyeti Dergisi*, Bursa Gazetecilerin Yayın Organı, Aralık 2008 Sayı 4, s. 15.

⁷⁸⁰ Ansiklopedisi Yayınları, Tematik Sözlüklerin Seriası, *Felsefe Sözlüğü*, Tiran 1981, s. 309-310.

Galilei (Galileo 1563-1642),⁷⁸¹ XVII. yy. Decartes (René 1596-1650),⁷⁸² Montesquie (Charls Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquie 18 Ocak 1689-10 Şubat 1755),⁷⁸³ XVIII. il. Volter (François Marie Arouet 1694-1778),⁷⁸⁴ Rousseau (Jean-Jasque 1712-1778),⁷⁸⁵ matr. Diderot Denis (1713-1784),⁷⁸⁶ XIX. yy. il. Hegel (Georg Fridrih 1770-1831),⁷⁸⁷ id. Schopenhauer (Artur 1788-1860),⁷⁸⁸ matr. Marx (Karl 1818-1883),⁷⁸⁹ poz. Ernest Renan,⁷⁹⁰ Frederik Engels, Von Grunebaum,⁷⁹¹ Abel⁷⁹² ve Bousquet,⁷⁹³ Becker,⁷⁹⁴ Lammens,⁷⁹⁵ Levi-Strauss,⁷⁹⁶ Frederick Hohenstaufen,⁷⁹⁷ Oswald Spengler,⁷⁹⁸ Luther (Martin),⁷⁹⁹ Bacon,⁸⁰⁰ Nevvton⁸⁰¹ ve Leibniz,⁸⁰² Napolon,⁸⁰³ Gothe (Gote),⁸⁰⁴ Remberant,⁸⁰⁵ Hugo,⁸⁰⁶ Baudelaire,⁸⁰⁷ Lessing,⁸⁰⁸

⁷⁸¹ *Felsefe Sözlüğü*, s. 151-152; Hişam Cuayyit, *Avrupa ve İslam*, çev. Kemal Kahraman, Peter Hctncgg University of California Press, Berkeley ve Los Angeles 1985, s. 148.

⁷⁸² Hişam Cuayyit, *age*.

⁷⁸³ Hişam Cuayyit, *age*, s. 41.

⁷⁸⁴ Servet Pëllumbi, Fikiret Spahia, *Fjalor i Filozofisë (Felsefe Sözlüğü)*, Tiran 1981, s. 467-768; Hişam Cuayyit, *age*, s. 36.

⁷⁸⁵ Servet Pëllumbi, Fiqiret Spahia, *age*, s. 388-389; Hişam Cuayyit, *age*, s. 55.

⁷⁸⁶ *age*, s. 76-78; Hişam Cuayyit, *age*, s. 72.

⁷⁸⁷ *age*, s. 158-160; Hişam Cuayyit, *age*, s. 55;

⁷⁸⁸ Servet Pëllumbi, Fikiret Spahiu, *age*, s. 428-429; Hişam Cuayyit, s. 221.

⁷⁸⁹ Servet Pëllumbi, Fikiret Spahia, *age*, s. 280-282; Hişam Cuayyit, s. 226.

⁷⁹⁰ Hişam Cuayyit, *age*, s. 63.

⁷⁹¹ *age*, s. 78.

⁷⁹² *age*.

⁷⁹³ *age*.

⁷⁹⁴ *age*.

⁷⁹⁵ *age* s. 79.

⁷⁹⁶ *age*, s. 93.

⁷⁹⁷ *age*, s. 106.

⁷⁹⁸ *age*, s. 109.

⁷⁹⁹ *age*, s. 225.

⁸⁰⁰ *age*.

⁸⁰¹ *age*.

⁸⁰² *age*.

⁸⁰³ *age*, s. 226.

⁸⁰⁴ *age*.

⁸⁰⁵ *age*.

⁸⁰⁶ *age*.

⁸⁰⁷ *age*.

⁸⁰⁸ *age*.

Jean Paul,⁸⁰⁹ Manet,⁸¹⁰ Renoir,⁸¹¹ Lamarck,⁸¹² Ricardo,⁸¹³ Manc,⁸¹⁴ Ranke,⁸¹⁵ Hefele,⁸¹⁶ Mommsen,⁸¹⁷ Treitschke,⁸¹⁸ A.Vellhausen,⁸¹⁹ Meyer⁸²⁰ ve Locke.⁸²¹ Çağdaş fikirler ve felsefe yalnız batıya yayılmamıştı. Olayların ve toplumsal olguların oluşma nedeni ve onları yöneten yasaları anlaşılmasına Doğu entelektüelleri de dahil edildi. Onun felsefecileri, Aristotel'in materyalist görüşlerini daha fazla gelişmesi için ayırt edildi. Bunlar arasında Orta Doğu'da (İran) İbn-i Sina (Avicenna)⁸²² ve Arap dünyasında İbn-i Ruşit'ten⁸²³ söz edilmektedir. Tüm bu fikirlerin temelinde entelektüel katman kavramsal liberalizme dayanmaktadır. Liberalizmi farklı dönemlerde farklı özel karakteristiklerinden temsil edilmişti.

Liberalizm XVIII. yy. toplumsal siyasi bir sisteminin inşa edilmesinde odaklanan bir fikirler sistemi olarak ortaya çıkmıştı. Bu pratikteki temel özelliklerin gösterisinden başka şey değildi.⁸²⁴

XIX. yy. ortalarında ise Avrupa'da filozoflarının yeni kuramları Osmanlı Devleti'nde yayılmaya başladı. İktidarda olan sistem ile karşıt olan yeni siyasi sınıf hayatın ve hayatın olguları üzerine yeni vizyon kurmaya başlamışlar. Muhalefetin hedefleri şunlardı;

a-ülkenin siyasetinde hakimiyet olmak

b- dini inacın alanında üstünlüğünü kazanmak.

Bu hedefler "Osmanlı Liberalizm" iki temel karakteristiğini

⁸⁰⁹ *age*.

⁸¹⁰ *age*, s. 227.

⁸¹¹ *age*.

⁸¹² *age*.

⁸¹³ *age*.

⁸¹⁴ *age*.

⁸¹⁵ *age*, s. 230.

⁸¹⁶ *age*.

⁸¹⁷ *age*.

⁸¹⁸ *age*.

⁸¹⁹ *age*.

⁸²⁰ *age*.

⁸²¹ Servet Pëllumbi, Fiqret Spahiu, *Fjalori i Filozofisë (Felsefe Sözlüğü)*, Tiran, 1984, s. 197

⁸²² *age*, s. 135

⁸²³ *age*, s. 134

⁸²⁴ Necmettin Doğan, *age*, s. 148.

oluşturmaktadır.⁸²⁵

Liberalizm XIX. yy.-XX. yy. arasındaki dönemde siyasi etkilerin değerlendirilmesinde bir artışından ve toplumda sosyal, siyasal ve ahlaki boyutları ihmal eden fikirlerin bir sistem olarak oluşmasından karakterize edildi.⁸²⁶ Bu dönemdeki özellikler, daha öte geliştirilmişti.⁸²⁷ Burada, I. Meşrutiyet'in döneminde liberalizmin “*still a la Mode*” olduğunu vurgulamamız yer almaktadır.⁸²⁸

Batılı liberalizminin yayılmasının ve felsefeyi anlamasının zorluğu zamanın ilerici bir felsefe olmasına rağmen pratikte uygulanması ve Doğu-Batının arasındaki değişiklikler ve özel özelliklerinden dolayı şartlandırıldı.⁸²⁹ Bu değişiklikler taban ve üst yapıların mevcut olan devlet yapılarında örgütsel sistemde odaklandı. Doğu'da milliyetin belirlenmesi birincil konu olarak olmasına rağmen, onlar bunu kabul etmeye hazır değildi.

Ulusal bilincin uyanışı ve milliyet kavramının belirlenmesi, kabul edilmesi, milliyetçi duyguların ortaya çıkması ve milli bilincin uyanışının temeli olacaktı.⁸³⁰ XIX. yy. Osmanlı istihbaratında entelektüel bilincin artışından dolayı, devletin yönetim yapılarında endişe oluşturulan konular üzerine yapılan tartışmalarda Batılı felsefesinin etkisi fark edildi. Orada şu konular arasında açıkça kanıtlanan düşünceler oldu:

- a-** devletin iç ve dış siyaseti,
- b-** toplumun ve bireylerin toplumsal-iktisat şartları,
- c-** onların siyasi ve entelektüel konumları.

Devletin muhalif kavramsal hazırlayışı heterojen siyasal düşüncenin yapısında karakterize edildi. Bu olgu, toplumsal-siyasi ve ideolojik olarak hazırlanmanın farklı düzeylerinin varlığı ile anlatılmaktadır. Onun zihinsel oluşumda

⁸²⁵ Necmettin Doğan, *age*.

⁸²⁶ *age*.

⁸²⁷ Ferhat Başkan Özgen, *agm*, s. 12.

⁸²⁸ Necmettin Doğan, *age*, s. 162.

⁸²⁹ *age*, s. 148.

⁸³⁰ Ozan Ömerci, *agm*, s. 100.

ekonomik ve zaman olarak tespit edildi.⁸³¹ Onun değerlendirmesi, Osmanlı muhalefetine katılan insanlar yalnız sosyal alanlardan değil dini alanlardan da katıldığını düşünürsek, özel bir önem taşıyor. İstihbaratın bireyselleştirme oluşumu sürecinde dinin önemli bir rol oynamıştır.

Memur- entelektüel ve ulema ilişkilerine önem verildi. Onlara karşı gereken tutum tutmalı ilgili iki ayrı düşünceden oluşturuldu.⁸³² Osmanlı istihbaratı toplumsal-siyasi alanlarda Batılı deneyimlerin uygulanmasını, kabul edecek veya kabul etmeyecekti. Bu sorun, iki grubun arasında ayrılık ve kavramsal yüzleşme yarattı: Bu gruplar şunlardır;

a- birinci grupta, İslam dinine yakın ve manevi bağlantısı olmayan entelektüeller alındı. Bu, onların devletin geleceği ve bulunduğu duruma yardımcı oldu.

b- ikinci grubu ise İslami entelektüellerden temsil edildi.⁸³³ Onlar İslam inancıyla bağlı kişilerdi..

Onlar, aynı zamanda devleti kurtarabilecek bir araç olarak modern bilimi kabul etmişler, ancak Batılı gelişimi kabul etmediler.⁸³⁴ Batılı filozofların fikirleri ile yüzleşmesi aynı zamanda onları bir taraf tutmaya itti. Burada Osmanlı dini filozoflardan biri A. Hilmi ⁸³⁵ söz edebiliriz. O, Spenser'in teorilerinin değerlendirmesi sonucunda eklektik felsefenin takipçisi oldu.⁸³⁶ Osmanlı entelektüel sınıfı kendi tutumunu toplumsal zihniyetinin evriminin bir göstergesidir. Batıda olduğu gibi, felsefi entelektüellerin düşüncesinde, felsefi kavramlar üzerinde önde gelen onların yargılanması (en önemli yeri) ve toplumsal-siyasi gelişiminde birincil olması maddenin varoluşun işleminin ilişkileri, ana yer tuttu. Osmanlı entelektüellerin felsefi düşüncesinde “figürasyon” kavramı birinci olarak yer tuttu.

⁸³¹ Necmettin Doğan, *age*, s. 215.

⁸³² Cenk Reyhan, *agm*.

⁸³³ Necmettin Doğan, *age*, s. 215.

⁸³⁴ İlyaz Doğan, *Çağdaşlaşma Ya Da Modernleşmeye Tepkiler*, vendi i botimit dhe viti, s. .

⁸³⁵ Necmettin Doğan, *age*, s. 219.

⁸³⁶ *age*.

Bu kavramın anlamına göre, bireysel bir parçası olarak anlaşılmalıdır.⁸³⁷ Osmanlı entelektüel katmanın felsefesi düşüncenin karakterini idealist modernite fikirlerinden vurgulamamız lazım. Osmanlı entelektüellerden bazıları şunlardan söz edebiliriz; id. Namık Kemal,⁸³⁸ lib. Prens Mehmet Sabahaddin,⁸³⁹ poz. Abdullah Cevdet, prag. Ahmed Rıza, mas. İbrahim Temo⁸⁴⁰ vb. Bunlara ilaveten biyolojik materyalizmi,⁸⁴¹ batı karşıtı, eklektik, kameralist,⁸⁴² muhafazakâr ve gerici⁸⁴³ fikirler yayıldı. Bu zamanda “Osmanlı Liberalizm’in”⁸⁴⁴ yanında devletin teologlarından yeni gerici tehlikeli teoriler “Osmanlı” ve “İslamcılık”⁸⁴⁵ gibi yer tuttu. Zamanın felsefi düşüncesinde birçok sayı felsefi fikirlerin olması aynı zamanda meşhur Batı düşünürlerin fikirleri ile bir kısım entelektüellerin spekülasyon yapma imkânı yarattı. Edmond Burket’in gelişmiş bir toplumda toplumsal ilişkileri üzerine fikirleri ile spekülasyon yaptığından söz edebiliriz.⁸⁴⁶

Osmanlı entelektüel sınıfı Avrupa ülkelerinin entelektüelleri ve ilerici güçleri ile işbirliği yapılmasının ne kadar önemli olduğunu anladılar. Onlar işbirliği ile hedeflere ulaşmaya ve olguların anlaşılmasına yardımcı olacaktı. Bu irtibat, başlıca Batı okullarında eğitim alan öğrenciler arasında sonrada Osmanlı entelektüelleri arasında siyasi faaliyeti olarak meydana geldi.⁸⁴⁷ Aralarındaki ilişkilerin karakteristik ve kendi özgü özellikleri vardı. Doğu ile Batı’nın sosyal-felsefi düşüncesi yalnız

⁸³⁷ Necmettin Doğan, *age*, s. 215.

⁸³⁸ Kristaq Prifti, *age*, s. 24-25.

⁸³⁹ İlyaz Doğan, *Jöntürkler ve Çağdaşlaşma*, vendi i botimit dhe viti, s. .

⁸⁴⁰ *İnkılâp Ne İçin ve Nasıl Oldu?* Matbaa-i içtihat, İstanbul, 1909, s. 26-27; Yuriy Asatovic Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Çev: M. Beyhan - A. Hacıhasanoğlu, Bilgi y.evi., İstanbul, 1977, s. 175.

⁸⁴¹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1992, s. 98.

⁸⁴² *age*.

⁸⁴³ Necmettin Doğan, *age*, s. 222.

⁸⁴⁴ *age*, s. 226.

⁸⁴⁵ İlyaz Doğan, *Çağdaşlaşma Ya Da Modernleşmeye Tepkiler*, vendi dhe data ; Zeki Cemil Arda, *agm*, s. 703- 711; Şerif Mardin *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1992, s. 91-93.

⁸⁴⁶ Necmettin Doğan, *age*, s. 220.

⁸⁴⁷ *age*, s. 154; Ozan Ömerci, *agm*, s. 97.

basit tek boyutluluk çerçevesinde gelişmedi, daha ötsine uzatıldı. Çok boyutlu sosyal-felsefi ilişkisel özellikleri kazanarak aynı zamanda karmaşık göründü.⁸⁴⁸

Bu özellik, Osmanlı Devleti'nde liberal entelektüellerin zihinsel faaliyetine eşlik etti. Osmanlı entelektüellerin liberal düşüncesi, liberal reformlar ile her zaman aynı doğrultuda gelişmemiştir. Olguların onların pratikte uygulaması şeklinden kaynaklandı.⁸⁴⁹ Bu liberal istihbaratın özelliği, Sultan III. Selim'in zamanından beri XX. yy. başlarına kadar entelektüel katmanın felsefi düşüncesinin tarihsel evriminin sürecinin analizinde görüldü.⁸⁵⁰ İstihbaratın entelektüel zihniyet gelişimi yeni toplumsal-siyasal değişimleri beklentisiyle bir ülkenin istihbaratın çağdaş entelektüel gelişimini düzgün bir şekilde takip etmiştir. Onun mantıksal gelişimi farklı sosyal alanlarda entelektüellerin düşünceleri ve eylemlerinde ifade edildi. Başlangıçta konsolide olmayan bu fikirler, sonradan daha neleşti. Yalnız entelektüel ve siyaseten olgunlaşmış değildi.

XIX. yy. ortasında Osmanlı istihbaratının bir kısmında da benimsenmiştir. Bu nesil, devletinin kaçınılmaz tahririnden kurtarmayı ümit ederek, ülkede Batı Avrupa istihbaratının felsefesi ve fikirlerinin benimsemek ve uygulamak için çalıştı. Onlar, Osmanlı Devleti'nin yetkililerinin cehaletine, muhafazakârlığına ve despotizmine karşı ilk savaşıların kuşağını kurmuşlardır. Tanzimat döneminin zihinsel aktivistler konusunda şu entelektüellerden söz edebiliriz; Mustafa Reşit Paşa,⁸⁵¹ Midhat Paşa,⁸⁵² Fuad Paşa.⁸⁵³ Tanzimat döneminden sonra ise şu şahsiyetlerden söz edebiliriz; Ali Lütfi, Namık Kemal,⁸⁵⁴ Midhat efendi⁸⁵⁵ vb. Onların entelektüel gelişiminin çerçevesinde felsefi Doğu'nun geleneksel kültürü, fikirleri ve Batının felsefesi ekonomi mantığı ile bir araya gelerek belirli bir felsefe düşüncesi yaratılmaya çalışıldı.

⁸⁴⁸ Necmettin Doğan, *age*, s. 149.

⁸⁴⁹ *age*.

⁸⁵⁰ *age*, s. 149-150; 162.

⁸⁵¹ Zeki Cemil Arda, *agm*; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1992, s. 88.

⁸⁵² *agm*.

⁸⁵³ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1992, s. 88.

⁸⁵⁴ Ozan Ömerci, *agm*, s. 96; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1992, s. 88.

⁸⁵⁵ Necmettin Doğan, *age*, s. 158.

Entelektüellerin diğ er grubu Batı ekonomisinin başarılarından etkilenerek felsefi olguların ç özümü üzerinde konsolide bir düşünceye sahip olmuş tular. Bu gruba dahil olanlardan bazı ş unlardır; Serendi Arş ız, Serak Abrune, Ş erif Mehmet Efendi, Michael Portakal Efendi⁸⁵⁶ ve Prens Sabahaddin.

Onlar kendi fikirleri ve felsefi düşüncelerinin ç özümleri ile Osmanlı Liberalizm'in temsilcileri oldular.⁸⁵⁷ Gruplar ve değı ş ik dünya görünömlü entelektüellerin aralarında ilişkinin özelliğı bunun en doğı ru yol olduğı na inanarak, vatandaşların ö zğ ür düşüncesinin bağı msızlığ ının korumasını idealini fanatizm ile korumaya odaklanması idi.⁸⁵⁸ Devletin iktidar organlarına karşı entelektüel bağı mız düşüncesini evrimleştirmeye ç alış an düşünürler “Genç Osmanlılar” olarak isimlendirildi. Onlar, sosyal-bilimsel alanlarında yapılan reformlar ve Avrupanın ö zğ ür düşüncesini geniş vizyonlu bir bakış açısından değı erlendirmiş ler. Genç Osmanlılar, modernizmin çerçevesinde edebiyat alanında hakimiyetini ilaveten devletin yönetim sisteminde “parlamentar sistemin” konulmasını istemiş lerdi. Bu şekilde onlar “Modernite” kavramına siyasal kavram ile eş itlenerek ona yeni bir anlam verdiler. Artık o ülkenin geleceğı için ç özümlenecek siyasi bir sorun olarak kabul edilmeliydi. Onların amacı, bireysel haklar ve ö zğ ürlükleri onaylanacak yeni yasal çerçeve içinde devletin sorunlarının ç özümlenmesi anlamına gelirdi.⁸⁵⁹ XIX. yy. sonunda Osmanlı istihbaratın entelektüel düşüncesinin olgunluğ unun artışı vardı. Bu başarı, devletin endiş e verici konularının ele alınmasında görölmektedir. Sö z ettiğ imiz dönemde olayların analizi daha net vizyon ile bakmaya baş layan liberal entelektüeller, Batı liberal düşüncesinin mantığ ına yaklaşmış tı. İktidarda olan rejime karşı talepleri Yeni Anayasa üzerinde dayanan yeni bir rejim kurulması ile birlikte ülkeyi yasalı şekilde medeniyet yoluna girmesinde odaklanmış tı. Osmanlı

⁸⁵⁶ Necmettin Doğ an, *age*, s. 159.

⁸⁵⁷ *age*.

⁸⁵⁸ İlyaz Doğ an, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlar da Çağ daş laş ma Sorunu ve Arayış lar, Düş ünsel Alanda Aydınların Modernleş me Arayış ları Yeni Osmanlı ları*, Kamu Hukuku Arsivi (KHUKA) Cilt III, Sayı 2, Ankara 1999, s. 105-121.

⁸⁵⁹ İlyaz Doğ an, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlar da Çağ daş laş ma Sorunu ve Arayış lar, Düş ünsel Alanda Aydınların Modernleş me Arayış ları Yeni Osmanlı ları*, Kamu Hukuku Arsivi (KHUKA) Cilt III, Sayı 2, Ankara 1999, s. 105-121.

vatandaşlarına haklar ve özgürlükleri temin edilecekti. Bu düşüncenin taşıyıcısına "Jön Türkler" dendi. Devletin toplumsal ve siyasi sorunlarının çözümü iddia edilen yeni sosyal zihniyet ile karşılaşması entelektüellerin bir kısmında aynı zamanda onların düşüncesinde siyasi şaşkınlık yaratmıştır. Onların bir kısmı ülkede Batının deneyiminin bir modern taklidini ve onu çözümlmek için kolay bir yol gördüler. Bu nedenle Genç Türklerin tutumu ve Osmanlı toplumun modern kavramı bir "köprü" olmuş. Yeni Genç Türklerinin aksine Osmanlı Gençleri kültürel ve zihinsel fikirlerden sağlam değerlendirilimlerden uzak kaldılar. Batının yeni akışını yaratmak noktasında bu iki entelektüel grubun konumu temelde çok uzak olduğunun göstergesi idi.⁸⁶⁰ Ülkenin daha gelişmiş bir sisteme doğru yönelmesi hedeflenerek pozitivizm konumuna düştüler. Bazen de Fransa'nın toplumsal- siyasi sorunları ile analitik paralellikler yaptılar.⁸⁶¹ Batılı filozofların fikirlerinin farklı şekillerde benimsemesi ve ülkenin sorunlarının çözümü için farklı düşünceler oluşmasına yol açtı. XX. yy. başında İttihat ve Terakki hareketinin iki önemli entelektüel Ahmet Rıza ve Prens Mehmet Sabahadin'in arasındaki fikir çatışmalarından söz edebiliriz.⁸⁶² Osmanlı entelektüelleri Batının düşünce geleneğini tanımadığı için Sultan'ın eylemlerini doğru bir eleştirme yapamadılar. Buna rağmen Abdühamit zamanında ilk nesilden etkilenmiş entelektüeller daha cesurlu ve vicdanlı olarak, devletin yetkililerinde ve II. Sultan Abdühamit eylemlerine karşı onların siyasi yargılamasında daha bilinçli idi. Genç Osmanlılar ve onların halefleri olan Genç Türkler aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyetinin üyeleri hepsi sonunda felsefi düşünce açısından temelde idealist idiler.

Onların ideoloji ise burjuva ideoloji olarak belirlenir.⁸⁶³ Bu, devletin yetkililerinin zihinlerini işgal eden muhafazakâr ideolojide arama yolu ile

⁸⁶⁰ İlyaz Doğan, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Aydınlarında Çağdaşlaşma Sorunu ve Arayışlar, Düşünsel Alanda Aydınların Modernleşme Arayışları Yeni Osmanlıları*, Kamu Hukuku Arsivi (KHUKA) Cilt III, Sayı 2, Ankara 1999, s. 105-121.

⁸⁶¹ İlyaz Doğan, *agm*.

⁸⁶² *agm*.

⁸⁶³ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 2009, s. 135.

açıklanabilir.⁸⁶⁴ Ülkenin kaçınılmaz yıkılışından önce ülkeyi II. Sultan Abdülhamit'in soktuğu muhafazakâr döngüden kurtulması sorumluluğu ve yükünü devralarak güçlükler karşısında görünmenin cesaretli olmanın kararını verdiler. Bu girişim içinde onların tedbirli ve kararlı olmaları gerekirdi. Bu, belirli görevleri çözmeye araç ve yöntemlerin uygulanması için oluşan ikilem fark edildi. Onlar gereken deneyimi oluşturmadan önce bazen şiddet yöntemi kullanılmışlardır. Bunun gibi durumların aşması için Avrupa'da kullanılan yöntemleri kullanmışlardır.⁸⁶⁵ Bu koşullarda Osmanlı entelektüelleri, toplumun medeniyetin yolunu kuşatması için kendi taraflarından başladığı şekilde ele almayı uygun gördüler. Abdülhamit'in muhafazakâr rejimine karşı Genç Osmanlılar adına siyasi eylem düzenlediler. 1889 yılında Osmanlı Birlik Cemiyeti kurdular bu cemiyet daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almıştır.⁸⁶⁶ Entelektüel katmanın ideolojik hazırlığı ve onun fikirlerinin pratikte uygulanması Osmanlı vatandaşları arasında ulusal bilincin uyanışını getirdi. Onların esas amacı Avrupa tehlikesine karşı devletin toprak bütünlüğünün kurtarılması idi. Bu, İttihat ve Terakki hareketinin halkta destek bulunması neden oldu. XX. yy. ilk on yılında ilerici güçlerin seferberliği II. Sultan Abdülhamit'in despotluğuna son "tokat"ı atabilecek imkan gerçekleştirmişti. Ülkedeki siyasi durumdaki inişler ve çıkışlar bu girdabın içinde İttihat ve Terakki Cemiyeti ve hareketinin bir bütün olarak devletin düşmanlarına ve özellikle Abdülhamit muhafazakâr rejimine karşı mücadelesinde tutarlı bir yönetim ihtiyacı ön plana çıktı Beklemek için zaman yoktu ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkisi vardığı toprakların üzerinde cemiyetin tüm mekanizmalarında hareket etme durumunu gerektirdi. Taban ve merkezde örgütsel yapılarının yeniden etkinleştirilmesi ve reformun zorunluluğu gündemin meselesi oldu. Bu çok büyük bir sorumluluk idi. Sahip çıkan kişi onun kurucusu ve yönetici İbrahim Temo oldu. O, kendi anlayışı, olayları soğuk kanlı yargılanmasına sebep oldu. Siyasi olgunluğu, çalışkan

⁸⁶⁴ Ozan Ömerci, *agm*, s. 101.

⁸⁶⁵ Ozan Ömerci, *agm*, s. 102.

⁸⁶⁶ Müzafer Bislimi, *Shqiptaret dhe Revolucioni Xhon Turk (Arnavutlar ve Jön Türk Devrimi)*, Üsküp 2008 , s. 30.

entelektüeller yapısı ve işbirlikçilerinin yardımları ile ilerici güçlerin etkinliğini yolu sayısız zorluklar arasında geçmesine rağmen yaptıkları sonunda 24 Temmuz 1908 tarihli siyasi zafer ile taçlandı. Bu hareketin katılımcılarına yönelik değerlendirmesi iki yönde odaklanmış:

a-entelektüellerin aktivitesi,

b-hareketinin negatif kısmına yönelik eleştiriler.

İbrahim Temo Osmanlı Devleti'nde bulunan bürokrasi ve diğer güçler ile ilişkilerinin işleyişinde istihbaratının rolünün konusunda yaptığı analizi "Osmanlı Devleti neye ihtiyaç duyar" adlı eserinde dile getirdi. Yazdıklarının amacı onun kurtuluş için çözümleri bulmasına neden oldu. Orada, bir devletin işleyişi iki taban unsurları; düzen ve disiplin sorunları ele alındı. Güvencesi kamu huzuru ve ülkenin belirli normların çerçevesinde gelişimi güvence altına alınması anlamına geldi. Osmanlı Devleti, üçüncü döneminin gelişiminde kendi idari dengesini kaybetmiş ve sonucunda ülkede kaos ve anarşinin hükümlüğü varmıştır. İbrahim Temo makalesinde tamamen Osmanlı Devleti yanlısı tutumunu dile getirdi. O, Bulgarların tutumunu eleştirdi. Makalede, daha çok Osmanlı Devleti ve Balkan halkları arasında siyasi ilişkilerinin karşılaştırmalı analizine dayalı çalışma görülmektedir. O'nun analizinde Bulgarların davranışı yanlış ve yersiz olarak dile gelmiştir. Aksi takdirde Romen milletinin konumu olumlu bir şekilde dile geldi.⁸⁶⁷ Dr. Temo'nun düşüncesi en cesur yoldaşları ve vatanseverler tarafından desteklenmiştir. Onlar ona yakın durdular ve somut projelerle katkıları önerdi. Vatanseverlerden biri Dr. Lütfi'den söz edebiliriz. 1908 yılın kışımında Abdühamit geldiği zaman O, Dr. Temo'ya yeni devlemin kurulduğu zaman uygulanması için bir proje gönderdi. Kendi projesini yayınladığı zaman İbrahim Temo'ya şöyle yazdı; " *Gereken reformlar için bize çok hizmet edecek umuduyla bunu yayınladım* "⁸⁶⁸

İbrahim Temo entelektüellerin faaliyetlerini eleştirel bir göz ile gördü. O, hareketin ideallerinin gerçekleştirilmesine inanmayan ve karamsarlık, tembellik, hatta

⁸⁶⁷ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 37- 38, İb.Temo makalesi.

⁸⁶⁸ AQSH, F. 19, V. 6 Şubat 1908, D. 32/5, f. 322-323, Dr. Lütfi'nin İb.Temo'ya gönderilen mektubu.

düşman konumlara düşen ve ideallerine ihanet eden entelektüel kitlesini uzaklaştırması düşüncesini doğru değerlendirildi.

Osmanlı istihbaratının tutumu ve karşılaşılan sorunlar ile ilgili İbrahim Temo çeşitli makaleler yayınladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesinin ünvanı ve İttihat ve Terakki Hareketi'nin aktivistinin ismini temiz bir şekilde korumasını ele alındı. O'nun "Kahraman paşaların kaçıışı" makalesinden söz edebiliriz.⁸⁶⁹ Dr. Temo harekette aktif bir rol oynamış ve aktivistlerin eylemleri iyi bilmekteydi. Hatta O, yönetim hareketin durumunun daha iyileştirmeye çalıştı. 78 öğrencinin çoğu Askeri Tıp fakültesinden Tripoli'ye sürgün etmiş ve onlar arasında Abdullah Cevdet olduğunu yazışmaları yoluyla bildirdi. İbrahim Temo'nun Osmanlı Devleti'ndeki siyasi gelişmeler ve kendisine yönelik saldırıları üstlenmesi gerektiğin konumu siyasi sorunu çözme hakkındaki tutumu, karmaşıktı. Bu karışıklık durumu, II. Abdühamit rejimine karşı onun işi ve çalışması yoluyla amaçlanan hedeflerinden kaynaklanmıştır. O'nun siyasi vizyonunda devletin toprak bütünlüğünün, ihlal edilmemesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti'nin tarihi, toplumsal-siyasi sorunları üzerinde yapılan çalışması İbrahim Temo'yu Osmanlı Devleti varlığı için yapılacak hareketi kabul ettiği görüşünün haklı nedeni oldu. Osmanlı Devleti'nin tarihi, toplumsal-siyasi sorunları üzerinde yapılan çalışması, devletin varlığı için yapılacak hareketi kabul ettiği görüşünün haklı nedeni oldu.

İbrahim Temo Osmanlı Devleti'nin güçlendirmesini mantıklı ve gerekli gördü. Uluslararası arenada devletin konumlarının güçlendirmesi aynı zamanda Arnavut toprakların bütünlüğünün korunması anlamına gelirdi. Dr. Temo Osmanlı Devleti düzeninin korunması için 1901 yılında bir proje hazırladı. Orada, devlet ve taşralardaki (Rumeli vilayeti gibi) yerel organlar arasında anlaşmazlıkları çözülecek yöntemleri açıklanmıştı. İbrahim Temo, Osmanlı vatandaşları ve Türk milletinin istihbaratın mücadelesinin amacının başarıyla gerçekleştirilmesinde yeteneği saygı gördü ve güvenli olarak değerlendirildi. 1897 yılında makalelerinden biri şu şekilde

⁸⁶⁹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 51- 56, Osmanlı İmparatorluğ'un Tarihi üzerine İb.Temo araştırması.*

idi; *“Umut, Türk millet anlayışı ve istihbaratındadır.”*⁸⁷⁰ Aynı yılın Kasım ayında Dr. Temo Ahmet Zeki ile yapıldığı yazışmalarında düşüncesini şöyle ifade edildi: *“Türk milleti arasındaki kişiler sizin gibi kişilerdir, ciddi, istikrarlı... Türk’ün donmuş kanı harekete geçmeye başladı Cemiyet yenileniyor. Hükümet 5 -10 kişinin verdiği paralar ile Türk büyük milletine ağızını pamuk ile kapanacağı zannediyor, ne Müslüman ne de Hıristyan tiran eziciler ile susturulacağını düşünmüyor”*⁸⁷¹

23 Temmuz 1908 II. Meşrutiyet ve Anayasa’nın yürürlüğüne girmesi ile Osmanlı istihbaratın geneli, özellikle Türk istihbaratı üzerinde Dr. Temo’nun düşüncesi, değerlendirilmesi ispatlandı.

⁸⁷⁰ *AQSH, F. 19,, V. s’ka, D. 31, f. 121, İb. T’nun Prens Sabahaddin’e gönderdiği mektubu.*

⁸⁷¹ *AQSH, F. 19, V. 5 Kasım 1897, D. 31, f. 16- 17, İb.Temo’nun Ahmet Zeki Bey’e gönderdiği mektubu.*

D- İTTİHAT VE TERAKKİ HAREKETİ'NİN MİLLİ UYANIŞ HAREKETİ ÜZERİNE İBRAHİM TEMO'NUN GÖRÜŞLERİ

İbrahim Temo, Osmanlı Devleti'nin medeni bir topluma sahip olabilmesi için devlet örgütüne dahil olan ve Türk milletine mensup olmayan tüm vatandaşları Türk vatandaşları ile aynı adalete ve milli haklara sahip olan bir yapı içerisine kavuşturmak amacıyla İttihat ve Terakki hareketine aktif bir şekilde katıldı. O, ilk başta Avrupadaki büyük devletlerin (Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya, İtalya ve Almanya) niyetlerine bakarak devletin tehdit altında olduğunu anladı. Onlar kendi çıkarları için siyasi ve ekonomik etki alanlarını genişletmeyi amaçlıyorlardı. Dr. Temo diğer halkların haklarını temin etmek ve güçlendirmek için, ilk başta kendi ulusal kimliklerini korumak amacıyla yapılan faaliyetleri değerlendirdi. İbrahim Temo, Osmanlı Devleti'nin ilgililerine yönelik devletin siyasi ve bölgesel konumunun korunması için yardım almak üzere ilerici siyasal güçler ile irtibata geçti. Bu konuda yazdığı yazılar ve yaptığı çalışmalar ile meseleye değerli katkılar sağladı.⁸⁷² O'nun niyeti, II. Sultan Abdülhamit'in despot sisteminin çökertmek ve bütün halkların birleştirilmesi ve örgütlenmesini sağlamaktı. Dr. Temo, devletin gelişmesi ve ilerlemesini Türk olmayan vatandaşlarının devletin çıkarlarına uygun çalışmasına bağlıyordu. Sultan, kişisel iradesini devletin genel iradesinin üstünde görüyordu. İbrahim Temo'nun çabaların sonucu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulması sağlandı. Cemiyetin üyeleri İbrahim Temo'yu İstanbul'a dönen ve Abdülhamit rejimini kabul etmiş olan bazı jön türkler hakkında bilgilendirmişlerdi. İskenderiye'den (Aleksandria'dan) Ferah Şah yazışmasından bu konuyu örneklendirme açısından söz edebiliriz. O, basında çıkan ve halkın arasında yayılan haberleri ile ilişkili açıklama yapılmasını istemişti. Aynı zamanda krizin aşılması konusunda kendi endişelerini ifade etmişti.⁸⁷³ Hareketin örgütlenmesini sağlamak

⁸⁷² *AQSH, F. 19, V. 1901, D. 18, f. 2-3, İb. T'nun Bab-ı Ali'ye gönderdiği kendi hazırlanan projenin kopyası.*

⁸⁷³ *AQSH, F. 19, V. 17 Ağustos 1896, D. 32/10, f. 13/1- 13/2, Ferah Şah'un İskenderiye'den İb. T'ya gönderilen mektubu.*

için cemiyetin liderleri siyasi ve bilimsel karakteri olan insanlarla değişik faaliyetler içerisine girmişti. Onlar arasından kongreleri konu bütünlüğünü sağlamak açısından zikredebiliriz. Burada Mısır'da Abdülhamid'e karşı 1896 yılın 9 Eylül ayında düzenlenen kongreden söz etmek uygun olacaktır.⁸⁷⁴ İbrahim Temo'ya işbirlikçiler arasından kendi ideallerine ihanet eden bir takım kişiler hakkında eleştiri ile dolu birçok mektup gönderdi. Onlardan biri Baba Bey (takma adı) adlı kişinin mektubudur. Mektubunda diğer sorunlara ilaveten Abdülhamid'in durumu ele alınmıştır; *"Abdülhamit maddi ve manevi açıdan düşmüş ve kendi koltuğunu Sultan Murat'ın oğluna vermeyi düşünüyor."*⁸⁷⁵ deniyordu. Hareketin üyeleri O'na farklı bölgelerde durum hakkında bilgi vermekteydiler.⁸⁷⁶ Dr. Temo'nun "Ben" takma adı kullanan işbirlikçisi Beşir, ülkenin siyasi durumu ile ilgili onun endişesini şöyle ifade ediyordu *"Ezilen halklar için "suç" sayılan medeni Avrupa'dan faydasız idi."*⁸⁷⁷ Mektubunda İstanbul'a gelen ve çeşitli haberleri basın yoluyla getiren siyasi mülteciler hakkında bilgiler veriyordu. Kendisi Pire'de bulunmuştu. "Srib" gazetesi Londra'ya gönderdiği kendi yazısını kabul etmemişti. "Osmanlı" gazetesinden haber bekliyorlardı fakat onları oraya göndermek için örgütlenmede çeşitli sorunlar vardı. Diğer bir endişeyi Jön Türklerin davranışları oluşturdu. Onlar yine Jön Türk Komitesinin protesto ve tehditleri tekrarlamaya başlamışlardı. II. Sultan Abdülhamid Jön Türk hareketini sabote etmek için tüm tedbirleri almıştı. Bunu gerçekleştirmek için tüm devletin ajanları aktivize edilmişti. Zamanın yazışmalarından Fransa'da ve Pire'de Yunan casuslarının var olduğundan haberdar oluyoruz. Jön Türklerin bazılarının eylemler konusunda Cenevre şubesinin radikal kısmının şiddetli eylemlerine karşı tepki gösterdiler. Hilmi Tunalı 1901 yılı kışının yazışmalarından birinde İbrahim Temo'ya tek başına iş yapamayacağı hususunu bildiriyordu. O'na

⁸⁷⁴ AQSH, F. 19, V. 7 Eylül 1896, D. 32/10, f. 18- 19, İb. T'ya gönderilen mektubu (imza anlaşılmıyor).

⁸⁷⁵ AQSH, F. 19, V. 16 Haziran 1896, D. 32/10, f. 6- 7, Bey- Baba'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁸⁷⁶ AQSH, F. 19, V. 28 Ocak 1899, D. 32/10, f. 90, Vehbi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁸⁷⁷ AQSH, F. 19, V. 17 Ocak 1901, D. 32/10, f. 135- 136, Beşiri'nin İb. T'ya gönderilen mektubu; V. 3 Şubat 1901, D. 32/10, f. 141- 142, Beşiri'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

göre, cemiyet örgütlenmeli, eski temelleri güçlendirmek ve yeni temeller atmak gerekiyordu.⁸⁷⁸

Dr. Temo bu amaç ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyeti ve Arnavutların hareketine karşı onların tutumunu açıklaması için Avrupa temsilciliklerine birer temyiz gönderdi. *“Arnavutların hareketi Avrupa'ya karşı aşındırmak için çalışıyor onu ordu ile işbirliğinde yalnız Arnavutluk'u değil tüm devletin hükümet otoritesinin tekeli yapmış olan ve tehlikeli tehdit edilen Cemiyetin hükümetinden kurtarması niyetleniyor, Arnavut hareketi dolayısıyla ülkeyi bir bütün olarak sahte milliyetçilerinin ellerinden kurtarması amaçlanmaktadır.”*⁸⁷⁹

Bu konuda İbrahim Temo, birçok sayıda makale yazdı. Bunların arasından “Osmanlı Devleti neye ihtiyaç duyar” makalesinden söz edebiliriz. Orada Osmanlı Devleti Rumeli'deki halkları arasında endişe verici sorunları hakkında ve onların çözümü için bir takım yollar ele alındı.⁸⁸⁰ İbrahim Temo'nun arkadaşları oluşturulan durum ile ilgili endişelerini yazdılar. Bunu Azeri'nin mektubu teyit etmektedir. O, İbrahim Temo'ya *“Arnavut ve Osmanlı büyüklerinden en büyük olarak”* yazıyordu. Onun endişesi Dr. Temo'nun siyasi belirlemesinin konumu üzerine odaklanıyordu; *“Siz Osmanlı Devleti'nde barbar padişahı tahtan düşürmek ve tüm Türk milletini ayaklanmaya hazır etmek için kutsal vatanı kurtaralım ya da Arnavut milletini ayağa kaldıralım ve gelecekte bağımsız olmasını mı istiyorsunuz?”*⁸⁸¹ O, bu konuyu "hassas" bir konu olarak değerlendirdi. Daha öte mektubunda Arnavutça dilinde çevrilen bazı kitaplar Eilhelm Telin kitabı gibi görmüş ve *“bu kitap isyan etmek için başlangıcı öğrenme olarak anlayabiliriz.”*⁸⁸² İbrahim Temo karakterize edilen cesaret ile hükümette olan güçlü konumlarda bulunan yetkililerin yalan ve

⁸⁷⁸ AQSH, F. 19, V. 4 Aralık 1901, D. 32/10, f. 121- 123, Beşiri'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁸⁷⁹ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 18, f. 8-9, İb. T'nun Avrupa hükümetlerinin temsilci dairelerine gönderdiği el yazmasının özeti çağrı.

⁸⁸⁰ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 37- 38, İb. T'nun makalesi.

⁸⁸¹ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/1, f. 99, Azeri'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁸⁸² *idem.*

aldatmacalarını eleştirdi.⁸⁸³ Dr.Temo Abdülhamit'in muhafazakâr rejiminden kurtulmak ve özgürlüklerin gün yüzüne çıkmaması için çok çabaladı ve mücadele etti.

Abdülhamit'in seçilen yöntemleri ve devletin liderleri arasındaki kişilerle O'nun ilişkileri ile ilgili tutumunu kendi yazıları ve raporlarında gösterilmiştir.⁸⁸⁴ Tarihsel alanda onun yönettiği çalışmaları ele alırsak konuyu daha iyi anlayabiliriz. Osmanlı Devleti'nde onun toplumsal-iktisadi karakterli olan “Kahraman Paşaların kaçı”⁸⁸⁵ çalışmasından burada söz edebiliriz. Cemiyetin liderleri arasında Prens Mehmet Sabahaddin gibi İbrahim Temo'yu geliştiren onların faaliyetleri, 1902 yılında düzenlenen Jön Türk Kongresi gibi bilgi veriyordu. Prens Mehmet Sabahaddin O'na kongredeki gelişmeler ve ulaştığı sonuçlar hakkında bilgi vermektedir.

İbrahim Temo II. Meşrutiyeti'nden sonra da kendi faaliyetlerini durdurmadı. 1908 yılında II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eylemlerine ilişkin eleştirel bir tutum takındı. İbrahim Temo'nun makalelerinden birinde iktidarda olan ittihatçi hükümet eleştiriliyordu. “*Arnavutluk ve Anadolu'nun halkları eziliyor, hasar, cinayet, soygun ve bu tür kötü şeylere neden olunuyordu*”⁸⁸⁶ Dr. Temo Atatürk'ün reformlarını Türk siyasi sınıfının olgunlaşmasının sonucu olarak değerlendirdi. Atatürk tarafından gerçekleştirilen reformlarda açıkça görülmektedir. O'na göre “*onlar değişik yönlerden bakıldığında Türk hayatındaki devrimin yavruları idi.*” O'nun önerisi şu idi; Türkiye'de gerçek reformlar yalnızca Osmanlı Türkiye'nin tarihi ve geçmişi iyi bilinirse yapabilirirdi.⁸⁸⁷

⁸⁸³ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 21- 22, İb. T'nun Osmanlı Parlamento'ya gönderdiği el-yazmasının özeti; AQSH, F. 19, f. 24- 50, Toplumun meselelerinin üzerine İb. T'nun araştırması.

⁸⁸⁴ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 58/1, Osmanlı Devleti'nin hükümeti için İb. T'nun raporu.

⁸⁸⁵ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 51- 56, Osmanlı İmparatorluğun Tarihi üzerine İb. T'nun araştırması.

⁸⁸⁶ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 18, f. 36-40, İttihatçilerin hükümetin üzerine İb. T'nun yazının özeti.

⁸⁸⁷ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 23, f. 34, İb. T'nun makalesi

E– ROMANYA’DAKİ TÜRKLERİN BİLİNÇLENMESİNDE İBRAHİM TEMO’NUN ROLÜ

İbrahim Temo’nun Türk Millî Hareketine yardımı çok yönlü olmuştur. O erkenden ilerleyiş ve ulusal kurtuluş için geliştirilecek savaşın başarılı şekilde sonuçlanması için izlenecek yolları çok iyi sentez edip anlamıştır. Bunu özellikle vurgulamamız gerekmektedir.

Türk halkının hizmetinde işin başlangıç noktası halkta ulusal bilincin uyandırılmasından geçiyordu. Bu, Türk toplumu için sosyal ve siyasi bakımdan büyük bir önem arz ediyordu. Çünkü yalnız yüksek ulusal bilince sahip olan bir halk kendi kimliğini savunup kurtarabilirdi. XIX yy. sonu ve XX yy. başlarında Osmanlı Devleti’nin bulunduğu şartlar Türk halkının önüne acilen onun ulusal kimliğinin savunulması fikrini ortaya çıkartmıştı. Halkın, ülkeyi sarmış olan siyasi ve iktisadi krizin nedenlerini ve II. Sultan Abdülhamit rejimine karşı savaşa kalkmanın sebeplerini bir an önce anlaması gerekiyordu. Türk Milletinin ulaşılacak hedeflerini belirlemesi çok önemliydi. Bu yönden Türk halkının kurtuluş hareketine Dr. Temo’nun verdiği destek samimi ve koşulsuz idi.

Osmanlı Devleti’nin son döneminin mümtaz şahsiyetlerinden biri olan İbrahim Temo, Müslüman toplumunun ilerlemesi ve gelişmesine hayati önem vermekteydi.

O, II. Sultan Abdülhamit rejimine karşı verilen savaşı Osmanlı Devleti’nin ileri siyasi kuvvetleri ve halklarının beraberlik içinde çözebileceği bir mesele olarak görmüş ve bu meseleyi milliyetçi şemalardan uzak olarak gören sayıları az olan siyasetçi ve entelektüellerden biri idi.⁸⁸⁸

Dr. Temo Türk halkı ile bütünleşmiş ve kendisini onların bir parçası olarak görmüştü. Böylesi bir durumun kendine has nedenleri vardı. İbrahim Temo Osmanlı Devleti’nin başkenti İstanbul’da eğitim görmüştü. O’nun sosyal ve siyasi açıdan, eğitim ve öğretimi, farklı milli kimliğe sahip kişiler ile birlikte şekillenmişti.

⁸⁸⁸ *AQSH*, F. 19, V. s’ka, D. 31, f. 122- 126, İb. T’nun Prens Mehmet Sabahuddin’e gönderdiği mektubu.

İstanbul'da uzun zaman kalması Dr. Temo'yu Türk halkı ile yurt dışında olsa **da** daha fazla bağlantı kurmasına ve işbirliği sağlamasına imkân yaratmıştı. İstanbul'da II. Sultan Abdülhamit rejimi yetkilileri tarafından uygulanan takiplerden dolayı 1895 yılında Romanya'ya geçmeye mecbur kaldı ve hayatın sonuna kadar da orada yaşadı.

Yeni toplumsal- siyasi konumu İbrahim Temo olumlu bir tarafını görmüştü. O, Romanya'ya mecburi siyasi göçmen olarak gidişini oradaki Müslüman toplumunun yaşadığı sıkıntıları anlamak açısından katkı sağlayacağından dolayı bu zorunlu gidişi iyi bir fırsat olarak görmekteydi. Onun kendi dava arkadaşlarıyla yaptığı yazışmalardan birinde bu sorunlardan şöyle bahsediliyordu;

*“Vatandaşlığımı Romen vatandaşlığı ile değiştirmemin amacının iyi bir tarafı da var: ihmal edilen ve cehalet havuzunda bırakılan bu zavallı Müslümanlılar için acıdığımı burada ifade etmek isterim.”*⁸⁸⁹

Siyasi sorumluk sahibi olan Dr. Temo Romen cemiyetinin varlığını rahatsız eden sorunları ve olayların çözümüne vereceği desteği kendisi için bir sorumluluk saymaktaydı. Romen halkı ve tarihi sorunlarını yakından tanıdığı için bu ülkeye ve kendi milletine de bu vesile ile yararlı olacaktı.⁸⁹⁰

Bu konularla ilgili kendi görüşlerini Romen basın organlarında ve gazetelerinde de ifade etmişti. O gazeteler arasından Tuna ve Romanya'nın Muhabiri gazetelerini gösterebiliriz. Söz konusu gazetelerde çok değerli makaleler kaleme almıştır. Bu makalelerden biri “Millet Meclisi Gözlemleri”dir. Makalede özellikle Romanya meselesinin uluslararası ilişkiler bakımından önemi, Balkan komşu devletleri (Bulgaristan ve Yunanistan), gelişmiş Avrupa devletleri (Avusturya-Macaristan) ve Osmanlı Devleti arasında ilişkileri ve geleceği değerlendirmiştir.

⁸⁸⁹ AQSŞ, F. 19, s'ka, D. 31, f. 162- 163, İb. T'nun mektubu.

⁸⁹⁰ *idem.*

Onun düşüncesine göre Romanya'nın Danub nehri kıyılarına uzanarak tıpkı Avusturya'da olduğu gibi navigasyon hakkına sahip olması gerekiyordu.⁸⁹¹

İbrahim Temo'ya göre Romanya'da yaşayan Müslümanların sefil durumu kabul edilemezdi. O yazıları yoluyla Müslümanlara haketmiş oldukları yeri vermesi için çalıştı ve bir de bu konu için Romen basınında tartıştı. Onun "*Yanlış Bir Anlaşılma*" isimli makalesinde bu komitenin meseleleri kaleme alınmıştı.⁸⁹² Dr. Temo yazılarında gerçek ve değerli fikirlerini gerçekleştirmek ve Türk halkının ilerleyişine yardımcı olacak her türlü aktiviteyi desteklemeye çalışmıştır.

Dr.Temo'nun toplumsal ve sosyo- siyasi kavramına göre toplumun ilerlemesi ve gelişmesi, sosyal devlet yapılarının geliştirilmesi anlamına geliyordu. En önemli unsurlardan biri "kültür" idi. Kültür sosyal kavram olarak toplumun gelişiminin seviyesi ile bağlantılıydı ve soyut- maddi kavramlardan oluşmaktaydı.⁸⁹³ Kültür unsurlarını şu şekilde sıralanmıştı; *a-* Manevi Kültür, *b-* Maddi Kültür. Fakat İbrahim Temo daha geniş bir görüşe sahipti. Ona göre uygar bir toplumun şu özellikleri taşıması gerekiyordu:

1-) Eğitim Kültürü, 2) Din Kültürü, 3) Siyasi Kültür 4) Adli Kültür 5) Sosyal Kültür

Bu kültürün usullerinin paralel olarak geliştirilmesi Türk halkının gelişmesi ve ulusal bilincin yükseltilmesine imkân sağlayacaktı. Bu konu ile ilgili o dönem Türk toplumu bulunduğu sosyal şartlarda onun gelişmenin bir seviyesi olarak n görmeliydi.

O dönemde Osmanlı Devleti'nde eğitim laik ve dinsel bileşenlerden oluşmuştur. Romanya'da bu safhayı ileriye taşımak adına İslami inanca sahip olan halk tarafından XX yy. başından çaba sarf edilmeye başlandı. Bu konuda, 1901 yılında ise halk kendi imkânlarıyla okullar ve camiler inşa edilmesi için yardım

⁸⁹¹ *AQSH, F. 19, s'ka, D. 24, f. 80, İb. T'nun makalesi.*

⁸⁹² *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 33, İb. T'nun makalesi.*

⁸⁹³ Servet Pllumbi, Fiçiret Spahiu, *Fjalor i Filozofis (Felsefe Szlg)*, Tiran 1975, f. 179-180.

etti.⁸⁹⁴ Fakat gösterilen bu çabalar yeterli değildi. Bu yönden halkın bilinçlendirilerek teşkilatlandırılması gerekiyordu. Bunu yapmak için de yeni eğitim sisteminin kurulmasını amaçlayan gerekli reformlara ihtiyaç vardı.⁸⁹⁵ Bu sisteme göre halkın inancına dokunulmaması, geleneksel dinsel zihniyet ile laik ilerici zihniyet arasında çatışma yaratılmaması gerekirdi. Dr. Temo, yeni nesile eğitim sisteminde yapılacak reformları desteklemesi ve kabul etmesi için çağrı yaptı.

O, yeni eğitim program ve yöntemleri ile ilgili yeni görüşler ortaya koymaktadır. Bu konu çerçevesinde; eğitim ve din arasındaki bağlantıya çok önem veriyordu. Onun vurguladığı eğitim reformu dini temellere dokunmayacak, aynı zamanda dini olmayan dersler de okutulacaktı. Yeni nesile seslenerek, eğitim programlarındaki değişiklikleri velilere açık ve emin bir şekilde anlatılması da gerekiyordu. Dr. İbrahim Temo, bu sorunu daha fazla açıklamak için şöyle örnekler vermektedir;

Dinin temeli Allah inancındadır ve hiç kimsenin O'nun emirlerini değiştirmeye hakkı yoktur. Yapılacak reformlar arasında dil reformu da önemli bir yere sahiptir.⁸⁹⁶

Arap alfabesi yerine, Latin Alfabesinin kabul edilmesinin ve kullanılmasının gerekli olduğunu savunan Dr. Temo, mevcut olan semitik alfabenin Arap harfleriyle ağır olduğunu ve Türk ana dilinin okunması ve öğrenilmesi açısından da zorluklar ortaya çıkardığını düşünmekteydi.

İbrahim Temo dil reformu için çabalarını daha da ileriye taşıdı. O öncelikle yeni nesil için okulda eğitimin yönteminde, okul programlarının hazırlanmasında ve öğrenci değerlendirme sisteminde dâhil olmak üzere gerekli değişikliklerin olmasını istiyordu. Bu görüşleri Romanya'nın Dobruca bölgesindeki Türk-Müslüman cemaatine vurgu yaparak şöyle anlatıyordu: "Halk için okullarının çoğaltılmasının büyük bir önemi vardır. Eğitim, yeni nesilin ilerlemesi ve gelişmesi için sağlam bir esastır".

⁸⁹⁴ *AQSH, F. 19, V. 28 Temmuz 1901, D. 32/5, f. 137, Yaşar Sadik'in İb. Temo'ya gönderilen mektubu.*

⁸⁹⁵ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D.16, f. 16, Medreselerinin teşkilatı için İb. T'nun projesi.*

⁸⁹⁶ *AQSH, F. 19, V. s'ka 1921, D.16, f. 36, İb T'nun makalesi, "Dobruca Türk Muallim Efendilere".*

Bu reformları Türk kültürünün daha ileri taşınabilmesi için bir zorunluluk olarak görüyordu. Bu alandaki değişiklikler daha çok Osmanlı-İslam kültürünün ilerlemesi yönündeydi.

Bu konuda İbrahim Temo şöyle söylemekteydi: " Türk Dünyası yeterince geniştir ve onun kültürü çok zengindir. Bu kültürü daha da zenginleştirebilmek ve daha ileriye götürebilmek için de yeni ve ilerici fikirleri kabul etmek gerekir." ⁸⁹⁷

Dr. Temo, bu dönüşümün eğitim ve kültür alanında önemli olduğu için yapılması gerektiğini düşünüyordu. O yeni nesile iyi bir terbiye verilebilmenin eğitim yoluyla gerçekleştirebileceğini savunuyordu. Gençlik toplumun ilerlenmesini sağlayabilecekti. Bu alanda komşu Türk devleti olan Azerbaycan'ı örnek olarak göstermekteydi. ⁸⁹⁸ Devlet okullarında eğitim-öğretim programları ile ilgili fikirleri Dobruca'da 1921 Kasımında düzenlenen "Eğitim Kongresi"ndeki konuşmasında maddeler halinde sıralanmaktaydı. Bu maddelerin bazıları şunlar idi; ⁸⁹⁹

a- Dobruca resmi okulunun geleceği, yeni ve daha üst seviyede değerlendirilmesinde yıllık dereceler (mesela diploma alması) hariç temin edilecek talebeler onun teşkilatı aşağıdaki gibi olacaktır.

a/1- Okulun başlangıcında yoğun olan işleri için izin verilebilecektir.

a/2- Sekiz yıl boyunca okulda öğretmen, hatip, imam, müezzinin şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da çocuklara din bilgisi ve terbiyeleri için lazım olduğu kadar eğitim verecektir. Derslerinde başarılı olanlara diploma veya şahadetname verilecektir.

a/3-Okullarda, dönem içerisinde derslerinde başarılı olanlar üst sınıflara geçecek ve okulu bitirenlere ise öğretim diploması verilecektir. Okullarda dini kurallara göre düzenlenmiş olan eski programlar ileri yöntemlerle anlatılacaktır.

⁸⁹⁷ *idem.*

⁸⁹⁸ *idem.*

⁸⁹⁹ *idem.*

a/4- Okula göre diploma alan, mezun olan talebelerden isteyenler, derece kazanmak için bir veya iki sınıf daha okuyup imtihan verebileceklerdir.

a/5- Mezun olanlar kadı veya müftü olarak adli kuruluşlarda, mesleklerinde çalışmak isteyenler, müftülüklerde görev alabileceklerdir. Bu kişiler, yüksek memur olarak kabul edileceklerdir. Onların değerlendirilmesi Romanya devletinin eğitim diplomaları ile yüksek eğitimi takibine ve kabul edilmesine izin verilecektir.

a/6- Bu şekilde, öğrenciler, en iyi sonuçları elde edecek ve unvan ve derece alacaklardır. En yüksek sınıflarda ise öğretim programı geliştirmesi konusunda gereksiz kısımların kaldırılması için bir yöntem bulunacaktır.

Yeni nesile seslenerek, eğitim programlarındaki değişikliklerin velilere açık ve net bir şekilde anlatılması gerekmektedir. İbrahim Temo, bu sorunu daha fazla açıklamak için şöyle örnekler vermektedir.

Dinin temeli Allah inancındadır ve hiç kimsenin O'nun emirlerini değiştirmeye hakkı yoktur. Bir Arap, Arapça dua ediyor. Bir Arnavut Arnavutça dua edebilir. Bir müslüman yeni alfabesini öğrendiği zaman tabii ki dinden dışarı çıkmıyor. Bunun anlatılması şarttır. Babalarınıza bunu anlatmak için borçlusunuz.

Bizde din, ilk din derslerinde çocuklara iki kuvvet temelinde öğretiliyor:

1- İmanın şartları 2- İslam'ın şartları

Allah'a, meleklerle, Allah'ın kitaplarına, peygamberlere, ahiret gününe ve kadere hayır ve şerrin Allah'tan geldiğine inanılması lazımdır. Bu yolu takip eden kişiler; has, gerçek müslüman efendiler olacaklardır.

Allah hakkındaki derslerin (namaz kılmak, hacca gitmek, zekat vermek, iyilik yapmak ve sadaka vermek) gerçekleşmesi için dini tolerans (kilisenin kabul edilmesi) gerekmektedir.

İbrahim Temo, Müslüman toplumunun kültür hakkındaki fikirlerini 10 Kasım 1921 tarihinde düzenlenen kongresinin kabul edilen maddelerinde daha fazla genişletti Onun fikirlerinden bazıları şunlardır:

“Bütün bu dini esasları çocuklara çok çabuk öğretebiliriz ve diğer bilim veya kültür alanlarda laik olan derslerin ilerlenmesine (yani doğrudan din ile ilgisi olmayan derslere) daha fazla dikkati göstermemiz gerek. Laik derslerin okutulması ve Latin alfabesinin kullanılması din nasihatlerinde, ahlakta ve inançta kötü bir yönde etkilenmiyor.”⁹⁰⁰

Dr. Temo Romanya’da yaşadığı Türk komunitésinin okul eğitiminin ilerlenmesinde büyük bir rol oynadı. O kendi projesini Dobruca’da düzenlenen Müslüman Genel Kongresinde teklif etmişti. Onun teklifinde; komite tarafından eğitim konusunda kanunun kabul edilmesini ısrarla talep etti.⁹⁰¹ Öğretim sisteminin yöntemleri ve şeklinin gerçekleştirilmesi ve ulaşacak hedeflerini belirlenmesi önemli bir yer aldı. Ona göre yeni nesilin öğretilmesi için yeni bir eğitim strateji hazırlanması gerekiyordu. Yeni maddelerden bazıları şunlar idi:⁹⁰²

1- Müslüman okulları milli kültürün bir parçasıdır.

2- Mektebi iptidailer kasaba ve köylerde beş sınıflıdır. Oysa İslam ortaokulu üç, lise ise dört sınıflı olup Romence dilini de öğretecektir.

3-Hükümetin eğitim sistemine göre, kasaba ve köy mekteplerinin beşinci sınıfları imtihana tabii tutulacaktır.

4- İlk okulları bitiren öğrencilere diploma verilecektir. Fakir bir hayat yaşayan kasaba ve köy okullarında diploma alan talebeler ikinci okulun ilk sınıfına geçeceklerdir.

5- Mektebi ibtidaye-İslamiyede Romence lisan-ı resmi olarak ikinci sınıftan başlayacaktır.

6- Kasaba ve köy bölgelerinde olan öğrenciler ikinci sınıfa sınav vererek geçeceklerdir.

7- İlk okuldan itibaren resmi dil eğitimi başlayacaktır.

⁹⁰⁰ AQSH, F. 19, V. 10 Kasım 1921, D. 16, f. 8-19, İb T’nun konuşması.

⁹⁰¹ *idem.*

⁹⁰² *idem.*

8- Mekteb-i ibtidaiyenin tedris programları ikinci sınıftan itibaren Romence dili ile karışık olarak tertib olunacaktır.

9- Heyet-i talimiyeler mahalli cemaat-i islamiyenin teklifi ile sancaktaki cemaat-i İslamiyet tarafından atanacaktır.

10- Mektebi İslamiye'nin müdürleri heyet talimeye tarafından seçilir ve cemaat-i İslamiyet tarafından atanır.

11- Müfettişlerin bütün okul faaliyetlerini denetleme hakkı vardır. Ona bu görevin yapılması için bütün haklar verilecektir.

12- Romanya'da devlet okullarının kanuni yapısı hazırlanacaktır, İslam cemaati masrafları vererek yürütmeyi sağlayacaktır.

13- Resmi okullar ve liseler mevcut kanuna dayanarak faaliyetler yapabileceklerdir.

14- Para kaynakları İslam cemaati tarafından karşılanan okulları sancaktaki cemaat-i İslami'ye teftiş edecektir. Öğretmenlerin masraflarını cemaat-i İslami'ye tespit edecektir.

15- Cemaat-i İslami'ye dil ve din derslerini yürütecek, genel programı Romanya hükümeti tespit edecektir.

16- Romen Dobruca resmi eğitim sistemi bölgesel Müslüman komunitesine okulu takip edilen öğrenciler için iki öğretmenler atanacak. Okullarda Kur'an-ı Kerim ve Osmanlı Tarihi ve İslam Akaidi dersleri okutulacaktır.⁹⁰³

İbrahim Temo kültür ile ilgili, sosyal kavram olarak kendi görüş ve fikirlerini çeşitli kongrelerde ifade etmiştir. Dobruca şehrinde 10 Kasım 1921 tarihinde düzenlenen kongresinde kararlaştırılan kararları bu hususta zikredebiliriz.⁹⁰⁴

Onun konuşması büyük önem arz ediyordu. Orada toplumsal kültürün sorunu genel anlayışında toplumsal kavram olarak ele alındı.

Onun görüşleri uygar bir toplumunda olması gereken siyasi ve adil kültür ile bağlantılı olan kongre platform maddelerinde aksettirildiler.

⁹⁰³ *idem.*

⁹⁰⁴ *idem.*

Dr. Temo tarafından Romanya’da yaşadığı bilinen Türk Müslüman komitesi objektif şartları yüzünden bu yönlerde hala kendi bir geleneğe ulaşamadığını ön görerek bu sorunların ele alınması büyük önem taşıyordu.

Siyasi kültür kavramı bir devlet idaresinin sanatıdır ve sınıflar, siyasi partiler ve devletlerin arasındaki ilişkilerinin yönetiminin ifadesidir ve aynı zamanda belli bir sosyal grubun entelektüel-siyasi gelişme seviyesini gösterir.

Siyasi partiler arasındaki ilişkilerin gelişmesinde birinci şart seçimdir ve bu seçim süreci ülkedeki sınıfsal fark yoluyla gerçekleşir. Yalnız galip olan yarışmacı değil toplumun huzurunun partisini de belirleyecektir. Dr. Temo seçim sürecinin bu hassas anına siyasi ilişkilerin, teşkilatlandırılmasında ve somut olarak seçim sürecinin gelişmesinde, yardımcı olduğunu kabul etmektedir.

Bu sorun hakkında Dobruca’daki IV. Kongresinde, 1921 yılındaki görüşlerini ifade ediyor ve seçim sürecini şu şekilde değerlendiriyordu:

1-)Dobruca bölgesinde yapılan seçimlerde Müslüman seçmenlerin anlaşmasına önem verilmesi gerekiyordu.⁹⁰⁵

2-) Bir bölge 100 seçmeni kapsayabilir. Heyet üyelerinin teşkilli grubu İslam cemaati için belirlenecektir. Her üye bir bölgeden daha fazla bölge kapsayan seçim gerekliliğinin sayısının alanında seçmen listelerinden birinde seçilecektir.

3-) İletişim komitesi seçmenlerin sayısına dayanarak aşağıdaki gelen listesine göre üç grupta ayrılacaktır;

Bölge- 100 seçmen daha fazla- 5 üye

‘‘-‘‘ 200 ‘‘-‘‘-‘‘-‘‘-‘‘-‘‘-‘‘ 7 ‘‘-‘‘

‘‘-‘‘ 300 ‘‘-‘‘-‘‘-‘‘-‘‘-‘‘-‘‘ 9 ‘‘-‘‘

4-) Seçim Kurulu çoğunluk sayısına göre bölge seçmenlerinin gizli bütünleşmesinin listesini sunacaktır.

⁹⁰⁵ AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 16, f. 9; 23-24, Dobruca Müslüman Kommunitesi için seçimlerin organizasyonunun tüzüğü.

5-) Bölgedeki mevcut olan komite kararın şahadetine göre gerçek değerlendirmesini verecektir.

Dobruca'da bulunan Adakale bölgesindeki Müslüman seçmen İçişleri Bakanlığının temsilcilerinin yönetiminde seçimlerin iyi yürütmesi için çalışacaktır.

6-) Seçim listelerine dâhil olan tüm Müslüman seçmenler, seçmen-komisyon iletişimine sıkıntı çıkarmamaları amacı ile dikkat etmesi gerekir.

7-) Makamlığın doğrudan iletmesinin sonuçlarının onların yeniden değerlemesinin mümkün olabilmesi için zabıt ile yapılacaktır. Mesela D makamlığı bakanlığının temsilci Müftülüğe zabıtlarını dosyalarının hazırlanması için listeyi gönderecektir.

8-) Yöresel seçimin günü Bakanlık temsilcileri tarafından belirlenecektir. Romanya'da Müslüman komitesi aza olduğu için her hangi sancak yapılacak seçimler altı ay içinde gerçekleşecekti.

Hükümet seçiminin hazırlanma zamanı altıncı ay olarak kabul ediliyor. Projede seçimlerin zamanında monitör sistemi ile ilgili diğer usuller detaylıca ön görüyordu. Resmi gözlem sistemi monitör ile olacak ve daha sonra süreç kanuna dayanarak devam edecek ve seçim teftiş yaptıktan kırk günden sonra bitirecekti. Siyasete yakın diğer bir alan alanı da vardı; 'Hukuk'.

Hukuk sisteminin teşkilatlandırılması doğrudan doğruya siyasi sisteme bağlıdır. Bu konuda da İbrahim Temo düşüncesini ileri görüşlü bir şekilde ifade etmiştir. O, Türk toplumunun o zamana kadar eski Osmanlı adalet sisteminin temeli üzerinde teşkilatlandırması için en önemli sorunlardan birini oluşturmuştu.

İbrahim Temo bu sistemi doğru yürütmesi için yeniden teşkilatlandırılması ve sorumluların ayrılması gerektiğini vurguladı. Ona göre o dönemdeki hukuk sisteminin teşkilatlandırılması ve yürütmesi için köklü bir değişim yapılması gerekiyordu. Amacının gerçekleştirilmesi için Dr. Temo bir proje hazırlamıştı. Projenin uygulanması adalet sistemini olumlu biçimde etkileyeceğine inanıyordu. Mevcut kanun ve maddelerin uygulanan adalet sisteminin idaresinin şahsiyetleri

(kadı, müftü vs.) sorunun en önemli kısmı idiler. O, onların seçimine büyük önem veriyordu. Bu sıralar adalet sisteminin yeniden teşkilatlandırılması önemliydi. Kişilerin seçimi de kanunlara göre olması gerekirdi. Bu yalnız yüksek tahsilli insanlar tarafından yapılabilirdi. Dr. Temo bu meslek için profesyonel olarak talim yaptırılmasının şart olduğuna inanıyordu.

Kadı, adalet sisteminin parçası gibi Şeriye mahkemesinde önemli bir rol oynuyordu.⁹⁰⁶ Bunun için gelen adayların bazı şartları tamamlamış olmaları zorunlu idi. Onlardan, onurlu, eğitilmiş şahadetname ile donatılmış olmalarını zikredebiliriz. Şahsının gerçek özellikleri tespiti için sancaktaki İslam cemaatinin yapılarına göre adayı teftiş etmesi, soruşturması açık heyetleri tarafından gerçekleşiyordu. Gelecek adayın yanında dilekçe olması gerekiyordu. Sancak Tribunal müftüsü kanunda daha önce ön görülen maddelere dayanarak teklif ediyor ve adayın evraklarının kontrol etmesini yönetiyordu. Kadılık makamına atanmak için diğer bir şart müftü huzurunda bir sınav vermesi ile oluyordu. Müftünün teklifi ve kabulü sürecin doğru yola yürütmesi için gerekiyordu. Tribunal müftü adayın seçmesi için başka bir prosedür takip ediliyordu. Onun incelemesi müderris tarafından yapılıyordu. Müderris ise sancak resmi heyetinde olan müftüyü kontrol edebiliyordu.

Müftü konumu için adaylar daha önce müracaat ediyorlardı. Aday tarafından bazı şartlar tamamlanması gerekiyordu:

a-30 yaşında olması

b-Romen Üniversitesini bitirmesi

c-Üniversiteden veya yüksek okuldan diploma alması, en yüksek seviyede olan müderris tarafından, diploma şahadetname verilmesini, masrafların kontrol etme hakkı vardı.

Resmi okul mezunu olması şarttır ve müftüler toplumun arasından kabul edilebilir.

⁹⁰⁶ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 16, s. 26, Yargı seçimleri için organizasyon tüzüğü.*

Şeriat mahkemesinin yeniden teşkilatlandırması her sancak merkezi, yeniden şeriat mahkemesi olan tribunal kadıların vazifesi olmasını istenecektir. Onun oluşturulmasında, halktan iki kişi seçilecek ve halkın komisyona katılması sağlanacaktı. Kadınlara, adli prensiplere dayanarak “şerî avukat” izini verilerek, aynı zamanda Şeriye mahkemesinin muhafazının hakkı bulunacaktı.

Dobruca’da düzenlenen IV Kongrede bazı kararlar kadılık hakkında diyor ki, hükümet bütçesinde müftü, Romen hocalara, sekreterlere ve sancağın kasabaları ve köylerin resmi merkezleri olarak diğer memurların maaşları kapsıyordu. Vakıf Genel Müdürlüğü hatip ve imam huzurunda mevcut hükümet bütçesini kabul edecekti. Bu enstitü, menkul ve gayrimenkul cami, okul vb.ların varlıklarının altında varmıştı. İbrahim Temo 1921 yılının Kasım ayının Kongresinde Müslüman komitenin teşkilatı meselelerin arasında Dobruca’da mevcut olan din sorunları detaylıca bahsetmişti.

Romanya’da yaşadığı Müslüman Türk komitesi toplumsal- iktisat hayatın teşkilatlandırılması ile ilgili diğer meselelerden hariç kadının ilerlenmesi sorunu onun makalelerinde ve konuşmalarında açıkça görülüyordu.

İslam’da kadının gelişimi en önemli sorunlardan biri idi. Kadın toplumun hayatında çok önemli bir unsur olduğundan dolayı ona daha fazla önem verilmesi gerekiyordu.

Ona göre yeni neslin eğitim ve terbiyesinde kadın en önemli yeri tutmaktaydı. Kadın, ülkenin ileri gitmesinde önemli bir rol oynadığı için Türk halkının geneli ve özellikle Romanya’da bulunan Türk toplumun sosyal hayatında temel reformların yapılmasında ilk sırada bu reformun olması gerekiyordu. Bundan dolayı bu kuvvetin erkeğin karşısında alt pozisyonda bırakılmaması için onun gerçek değeri ortaya çıkarılmalıydı.

İbrahim Temo bu nedenle kadın ilgililerin ve ilerlemesinin savunmasında düzenlenen konferanslarda sesini yükseltti. Bunlardan birinde şöyle söylemiştir:

“Kadın gelişimci olmalı, o kendini değeri ile ispat etmelidir.”⁹⁰⁷ Bu devrimin gerçekleşmesi için onun yüksek eğitime başlaması lazımdır. O bilgiyi öğrenmesi sayesinde erkeklere eşit pozisyonda hayatın içerisinde yer alabilecektir.

Bu sorunu çözmek için acilen okullar açılması gerekmektedir. O yüksek okullarda, yalnız erkek değil kızlar da okutulmalıdır ve okuyacaktır. Dr. Temo diyordu ki, eğer kız-erkek hepimiz okursak o zaman medeniyet kapılarını açıp cehaletten kurtulacağız. Çünkü cehalet dünya kötülüklerin, ahlâksızlığın anasıdır.

Kızlar, bu okulların açılması ile yalnız din dersleri öğrenmeyecekler ilim bilgileri de alacaklardır. Böylece kitaba daha fazla bağlanacaklardır çünkü kitap en değerli hazinedir.

Dr. Temo özellikle, Türk kadının değerini ispat etmesini açık bir şekilde vurguladı. Bunun için de örnek olarak geçmişte ve kendi döneminde Arnavut kadınının kapasite, karakter ve yüksek vasıflarını şöyle anlattı;

“Kocaların yahut baba ve kardeşlerinin kanı-ı intikam alan karılar hangileridir? Bundan ziyade kocasıyla beraber hükümetin koca bir ordusu ile gerek kocasından bile daha fazla düşmanlara karşı koyan karılar hangileridir? Gerek hudutta bulunan yabancı askere gerekse dağlarda karınca gibi kaynayan komitelerle çoluk çocuğu ile savaşan hep Arnavut karıları değil midir? Hangi hanımın böyle bir şey yaptığını biliyorsunuz? Tabii hiç tanıdığınız yoktur”.⁹⁰⁸

⁹⁰⁷ AQSŞ, F. 19, V. s’ka , D. 14, f. 1-4, İb T’nun konuşması, *Hayatımız Nasıl Geçirmeliyiz*.

⁹⁰⁸ *idem*.

IV. BÖLÜM

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NDE BASININ ROLÜ ÜZERİNE İBRAHİM TEMO'NUN GÖRÜŞLERİ

A- 19. YÜZYIL'IN SONUNDA VE 20. YÜZYIL'IN BAŞINDA OSMANLI MUHALEFET BASINI

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin oluşumunun ilk yıllarında organize edilmesi için çalışılan en önemli organ cemiyetin basını idi. Basın önemli bir unsurdur ve onun işleminde ve ilerleminde önemli bir rol oynamıştır. Cemiyetin faaliyetlerinde basın organlarının rolü iki yönde analiz edilmelidir: propaganda ve örgütsel. Her iki unsur son derece önemli, bağılı ve birbirine hizmet etmektedir. Muhalif basının gelişimi özellikle önemli bir unsurdur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin basını toplumsal ve bölgesel olarak geniş alanlara yaymak için büyük sorumluluklar alması gerekiyordu. Jön Türk basınının iki ana amacı gerçekleştirmesi gerekirdi;

- a- Devlet içerisinde olan gelişmeleri gerçeklikle yansıtmak,
- b-İttihat ve Terakki Hareketi'nin örgütlenmesi.

Bunların gerçekleştirilmesi, "Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik" hayallerinin gerçekleştirilmesine yönelik hareketin, üyelerinin savaşı ve kendi çabaları ile sürece angaje olmaları anlamına geliyordu. Jön Türk basınının önüne çözüm istenecek iki hedef çıkmıştı;

1-) Osmanlı halkının ve entelektüel katmanının o zamana kadar kaldığı siyasi **letargji** uykusundan uyanışı. Ancak hükümetin yönetim sisteminin değiştirilmesi ve onun yerine yeni bir yönetim sistemine insanların ikna olması idi. Bu sistem halka aralarında "özgürlük, eşitlik ve kardeşlik" (**midis njeri tjetrit**) tesisini garanti edecekti.

2-) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin organize edilmesi. Bu hedefin yerine getirilmesi makaleler, çağrılar ve broşür yoluyla olacaktı Bunların sayesinde halkın siyasi ve milli bilincini artırıp bir araya gelmeleri sağlanacak ve savaşla II. Abdülhamit hükümetinin tahribine doğru teşvik edilecekti. Osmanlı Devleti'nde basındaki reformlar barışçıl, olayların dalgın ve halkın aldatıcısı resmi basın olduğu gibi devrimci ve düşmanların olumsuz etkilerinden uzak bir basının oluşturmaları gerekirdi. Devletin muhalif basınına temsil eden yeni Jön Türk basını, resmi ve muhafazakâr basına yönelik açık ve dürüst savaşın gelişimini devraldı. Resmi basın, o zamanın ilerici, vizyon sahibi ve Abdülhamit rejiminin zihniyet ve faaliyetinin değiştirilmesini ümit eden insanları ve kitleleri hayal kırıklığına uğratmıştı. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yy. başları arasındaki dönemde muhalif basındaki gelişmeler ciddi değerlendirmelidir zira bu dönem Osmanlı Devleti'nin en hassas anları ile bağlantılıdır.

Böylece basın biçim, içerik ve yapı açısından yeni özellikler kazanacaktı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuracağı yayın organlarının, olayları taraflı bir şekilde izleme tutumunu gösteren resmi basından ayrı olması gerekiyordu. Resmi basın halkı farklı şekilde bilgilendiriyordu. Cemiyet basın noktasından hareket ederek ülkede düşünce ve hareket şeklini değiştirebileceğini umuyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin amacı devrimci bir basının oluşturulmasıydı. O, düşmanın olumsuz etkilerinden uzak durmak zorundaydı ve Osmanlı Devleti gerçeği hakkında muhalif sesleri yansıtması gerekiyordu. Osmanlı entelektüelleri ve ilerici güçler üzerlerine büyük bir sorumluluk aldıklarının bilincinde idiler. Ülkede uzun zamandır oluşturulan resmi ve muhafazakâr zihniyete karşı açık ve dürüst bir savaş açılması bir ihtiyaçtı.

Aslında Osmanlı muhalif basınının gelişmesi XIX. yy. başlarında başladı. Bu süreç XX. yy. başlarına kadar devam etti.⁹⁰⁹

⁹⁰⁹ Nuri Kolaylı, "*II Mahmut'tan II Abdylhamit'e Türk Basının Kara Tarihi: Sansür*", *Bursa Gazetecilerin Cemiyeti Dergisi*, Bursa Gazetecilerinin Yayın Organı, Aralık 2008 sayı 4, s. 16.

Eğer dönemin sorunlarını kronolojik bir şekilde incelenerek ele alınsaydı dönemle alakalı değerlendirme daha kolay ve anlaşılır olarak yapılabilirdi. Çalışmamızda bu anlar üç aşamada yer alıyor:

İlk aşama- 1865-1889 yıllarını kapsadı.⁹¹⁰ Bu dönem İttihat ve Terakki Komitesinin, Jön-Türkler'in ve önde gelen Yeni Osmanlılar'ın hareketi ile çakışmaktadır.

ikinci aşama- 1889- 1908 arası siyasi ve örgütsel büyüme dönemini temsil ediyor.

üçüncü aşama- 1908 Devrimi yıllarından sonraki dönem. Osmanlı Devleti'nde siyasi geçiş ve toplumsal-siyasi ilişkilerin değişim dönemi ile örtüşmektedir. Sosyal gelişmelerin dönemi, devletin yapılarının idaresi ve düzenlenmesinde önemli değişikliklere eşlik etmişti. Sosyal düşüncenin gelişimi de önemli idi. Söz konusu dönemde iki önemli siyasi olay gerçekleşti;

a- Yeni Osmanlıların siyaset sahnesinde yer alması ve muhalefet hareketinin örgütlenmesi.

b- 23 Aralık 1876 Anayasası'nın ilânı⁹¹¹ (19 Mart 1877-13 Şubat 1878).⁹¹² Medyanın organizasyonu ve idaresinde önemli değişiklikler meydana geldi. Bu bağlamda önemli ve ilerici olan reformlar II. Mahmut, Abdülmecit ve Abdülaziz tarafından gerçekleştirilmiştir. II. Abdülhamit ise bu yönde sansür uyguladı. Değişikliklerin yansımından dolayı yazılı medya sadece devletin başkenti olan İstanbul'da değil devletin diğer idari merkezlerine de yayıldı. II. Sultan Mahmut Batı kültürünün ve biliminin devletin bütün sınırlarına yayılmasını istedi. O bu sürecin diğer vilayetlere de yayılmasına izin verdi. İlk önce basın önemli şehirlerde ve daha sonrada farklı coğrafyalarda yayılmaya başladı.

Tablo yoluyla basın organlarına okuyucu tarafından verilen desteği göstererek coğrafi dağılımı daha iyi anlayabilmekteyiz.

⁹¹⁰Salih Gülen, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul 2009, s. 240. 248. 254.258.

⁹¹¹ Mustafa Balcıoğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara 2005, s. 9.

⁹¹² Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul 1992, s. 92.

Tablo on dokuzuncu yüzyılın verilerini içeriyor.

DEVLETİ	VILAYETİ	ŞEHİRİ	GAZETENİN TÜRÜ	KULANILAN DİL	YIL
Yunanistan	Girit	Girit	Gjiriti ⁹¹³	Türkçe+Yunanca	1867
„ „ „	Selanik	Selanik	Selaniku ⁹¹⁴	Türkçe+yunanca	1869
Hersek	Hersek		Neretva ⁹¹⁵	türkçe+sırpça	1876
Irak	Şam	Şam		Türkçe	1865
„ „ „	Bağdat	Bagdat	Zevra ⁹¹⁶	türkçe+arapça	1869
Yemen	Yemen	Yemen	Jemeni ⁹¹⁷	türkçe+arapça	1872
Libya		Lale	Libia ⁹¹⁸	Fransızca + türkçe	1867
„ „ „	Beyrut	Beyrut	Hadikat al Ahbar ⁹¹⁹	türkçe+arapça	1860
Rumanya		Ruşçuk	Tuna ⁹²⁰	Türkçe	1865
Siri ⁹²¹				türkçe+arapça	1865
DEVLETİ	VILAYETİ	ŞEHİRİ	GAZETENİN TÜRÜ	KULANILAN DİL	YIL
Arnavut bölgelerinde	Yanya	Yanya	Yanya ⁹²²	türkçe+yunanca	1868
„ „ „	Manastır	Manastır	„Rumeli“ ⁹²³	türkçe+arnavutça	1873

⁹¹³Nuri Kolaylı, *agm*, s. 20.

⁹¹⁴*agm*.

⁹¹⁵*agm*, s. 21.

⁹¹⁶*agm*.

⁹¹⁷*agm*, s.21.

⁹¹⁸*agm*.

⁹¹⁹*agm*.

⁹²⁰*agm*.

⁹²¹*agm*.

⁹²²*agm*.

“ “ “ ” ” ”	Prizren	Prizren	„Prizren“ ⁹²⁴	türkçe+sırpça	1871
“ “ “ ” ” ”	İşkodra	İşkodra	„İşkodra“ ⁹²⁵	Türkçe	1868
Türkiye	Adana	Adana	„Adana“ ⁹²⁶	türkçe+yunanca	1872
“ “ “ ” ” ”	Ankara	Ankara	„Ankara“ ⁹²⁷	Türkçe	1874
“ “ “ ” ” ”		Bursa	„Hüdavendigâr“ ⁹²⁸	türkçe+ermence	1869
“ “ “ ” ” ”	Edërne	Edërne	„Edirneja“ ⁹²⁹	türkçe+yunanca	1868
“ “ “ ” ” ”	Erzurum	Erzurum	„Enavr-ı Sharkiyye“ ⁹³⁰	türkçe+ermence	1866
“ “ “ ” ” ”	Halep	Halep	„Gadis el Fırat“ ⁹³¹	türkçe+arapça	1867
“ “ “ ” ” ”		İzmir	„Aydın“ ⁹³²	türkçe+yunanca	1874
“ “ “ ” ” ”	Kastamonu	Kastamonu	„Kastamonu“ ⁹³³	Türkçe	1871
“ “ “ ” ” ”	Konya	Konya	„Konya“ ⁹³⁴	türkçe+yunanca	1869
“ “ “ ” ” ”	Trablusgarb		„Trablusgarb“ ⁹³⁵	türkçe+arapça	1866
“ “ “ ” ” ”	Trabzon	Trabzon	„Trabzon“ ⁹³⁶	Türkçe	1869

Bu dönemde ilk olarak resmi basın çalışmasının tamamlanması için kanun ve yönetmelikler hazırlandı. 15 Şubat 1857 tarihinde Matbaalar Nizamnamesi⁹³⁷ kabul

⁹²³ *agm*, s. 21.

⁹²⁴ *agm*, s. 20.

⁹²⁵ *agm*.

⁹²⁶ *agm*.

⁹²⁷ *agm*, s. 21.

⁹²⁸ Yılmaz Akkılıç, *Bursa Ansiklopedisi*'nden naklen Nuri Kolaylı, *agm*, s. 21.

⁹²⁹ Nuri Kolaylı, *agm*.

⁹³⁰ Hıfzı Topuz, *II Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi: ikinci basımdan naklen Nuri Kolaylı, *agm*, s. 21.

⁹³¹ *agm*.

⁹³² *agm*.

⁹³³ *agm*.

⁹³⁴ *agm*, s. 20.

⁹³⁵ *agm*.

⁹³⁶ *agm*.

⁹³⁷ *agm*, s. 21.

edildi ve daha sonra 1858 yılında Osmanlı Ceza Hukuku⁹³⁸ meclisten çıktı. Burada sansür yasasına uymayan kişiler için ön görülen önlemler yer almaktadır. 1864 yılının Matbuat Nizamnamesi⁹³⁹ tüzüğü Batının tekniğine, 1852 yılının Fransız basın kanununa dayanmaktaydı. Osmanlı muhalefetinin basında geçirdiği ikinci aşama ise zaman açısından nispeten uzun bir süreyi kapsar. Bu yaklaşık 19 yıllık (1889-1908) bir süredir. Bu süre boyunca genel olarak Osmanlı entelektüelleri ve siyasi sınıfı için politik ve örgütsel bilinç arttırıldı. Bu zamanın en önemli olayı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasıydı. Osmanlı basınının üçüncü ve son aşaması (1908-1923) yılları arasında yayıldı. Bu XX. yy. başlangıcına ve Osmanlı Devleti'nin yapısal dönüşüm sürecine girdiği döneme denk gelir. Bu aşama Abdülhamit rejimine karşı savaşan ilerici güçler için en hassas anlarından biridir. Bunun nedeni Osmanlı Devleti'nin geçtiği siyasi geçiş dönemi ve sosyal ve politik raporların değişmesidir.

(1889 - 1908) yılları Osmanlı siyasi güçleri için en yoğun ve en dinamik dönemdir. Bu dönemde Osmanlı Devleti siyasi, ulusal ve uluslararası sayısız sorunlarla karşılaştı. Hükümette sıkça olan değişiklikler, mevcut duruma karşı alınan tutum, kararsızlık ve olumsuz ekonomik gelişmeler basına yansdı. Resmi ve muhalif basın, ülkenin sosyal ve siyasal yaşam sektörlerinde yaratılan durumlara karşı farklı tepki verdiler. Resmi basın gerçeği gizlemeye çalıştı ve bir anlamda amacına ulaştı. Bu II. Sultan Abdülhamit'in hükümetinin niyetiydi. Ayrıca halkı uyutmak ve onlardan yönetimin başarısızlığı hakkındaki gerçekleri gizlemektir. Bu kapsamda dini içerikli yazılara ve bilgileri kısıtlama çalışmalarına öncelik tanındı. O'nun amacını 11 Mayıs 1876 yılında sansür kanununun (*Sansür Hakkında Ali Kararname*)⁹⁴⁰ çıkmasıyla gerçekleştirebildi. Bununla Osmanlı basını ve özellikle muhalefet basını kontrol altında tutmak maksadıyla yetkisini genişletti. Bu ancak ilerici güçler arasındaki insanların ifsadıyla mümkün olabildi. Kullanılan yollardan biri ise

⁹³⁸ *agm*

⁹³⁹ *agm*, s. 22.

⁹⁴⁰ Alpay Kabacalı, *Türk Yayın Tarihi, Başlangıçtan Tanzimata Kadar*, İstanbul 1987, TGC Yayınları' dan naklen Nuri Kolaylı, *agm*, s. 23.

rüşvet idi.⁹⁴¹ Onların çabaları muhalefet basınının aleyhine ayrımcı propagandanın güçlendirilmesiydi. Çeşitli devlet yetkilileri tarafından hazırlanan makalelerle toplumun ilerleme ve gelişmesi aleyhine propaganda yapılmaya çalışıldı. Bu maksatla özel kurum ve kuruluşlar kuruldu. Gazetelerde çıkan yazıları ve yayımlanan kitapları kontrol etmek için tedbirler alındı ve Sultan sarayından basını kontrol altında tutmak maksadıyla direktifler verdi. Yeni kuralların uygulanması için hükümet adamları siyasi ve coğrafi olarak uygun olmayan terimleri kullanmamaya karar aldılar.⁹⁴² Onlar bir sözlük hazırladılar ve içeriğinde bir makale veya kitabın yazılma kuralları vardı. Her şey II. Abdülhamit ve Saray tarafından emredildi. Dolayısıyla iyi ve güzel şeylere kötü muamele edildi, birçok defter ve belgeler yakıldı.

Bu zor durum karşısında muhalefetin tutumu resmi basına karşı birlikte hareket etmek olmalıydı. Halka ve ülkeye hizmet etmeyen gerici basına karşı çıkıp meydan okumalıydı. Siyasi muhalefetin görevi onu tüm durumlarda yakışır bir şekilde temsil edecek bir medya kurmaktır. Muhafif basında çalışacak olan bireylerin mesleki ve ideolojik hazırlığı önemlidir. Bu niteliğe doğrudan etki edecektir. Entelektüel öncü güçlerin gelişimi için de gereklidir. Bu ancak bağımsız ileri görüşlü bir medya ile gerçekleştirilebilirdi. Entelektüeller ve politikacılar basınla birlikte çalışacaklarına söz verdiler. Onlara göre; platformlar oluşturulmalı ve somut programlar hazırlanmalı idi ki böylece muhalif medya işinde daha rasyonel ve verimli olmalıydı. Çalışmaların amaçları ise;

ilk önce, Abdülhamit'in hükümetinin gerçek başarısızlık nedenini halka inandırmak,

ikincisi, Osmanlı vatandaşlarının ulusal duygularını uyandırmak ve onları din ve milliyet ayrımına bakmaksızın bir araya getirip iktidarda olanlara karşı savaşmak

⁹⁴¹ Nuri Kolaylı, *agm*, s. 26; A.Girgin, *Türkiyede Genel Yerel Yayın Gelişmesi*'nden naklen Nuri Kolaylı, *"II Mahmut'tan II Abdülhamit'e Türk Basınının Kara Tarihi: Sansür"*, *Bursa Gazetecilerin Cemiyeti' Dergisi*, Bursa Gazetecilerin Yayın Organı, Aralık 2008 sayı 4, s. 26.

⁹⁴² (bkz) Nuri Kolaylı, *agm*, s. 31.

üçüncüsü özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ideallerini gerçekleştirmek için zemin hazırlamaktı.

Bu amaçların gerçekleştirilebilmesi için basın işlerinde kopuk olan bazı halkalar bağlanıp aralarında koordinasyon sağlanmalı ve her şey uyum içinde çalışmalıydı. Bu bağlamda örgütsel yönü önemli bir yer alıp önemli bir rol oynadı. Bu da medyanın diğer unsurları olan malzeme ve insanlara bağlıydı.

Maddi açıdan sorunun üç yönü vardı:

a-) Kaynak malzeme tedariki.

b-) Malzemeleri teçhiz etmek.

c-) Mali, İnsani bakımından sorunlar tüm kadro tarafından çözülmüdü. Basına verilecek yazıların organizasyonunu, hazırlanmasını ve taslak haline getirilmesinde sorumluluğunu üstlenecekti. Aynı zamanda gazetecilerce hazırlanan yazılarda objektif bir şekilde gerçeğin yansıtılıp yansıtılmadığını kontrol etme işini de üstlendiler.

Önemli olan Osmanlı toplumunu rahatsız eden sorunları gerçekçi ve zamanın gerektirdiği şekilde yansıtmaktı.

Basının kaynak malzemesiyle tedariki medyada tanıtılacak malzemelerin sağlanması doğrudan kendilerine bağlanacaktı. Farklı gazetecilerin yazılarında ele alınacak konuların seçilmesi yayın için hazırlanacak materyal için gerekli idi. Bu yazıların hükümet çevrelerinde muhafazakâr ideolojiden arınma ihtimali yüksekti ve yanlışlar yapılmayacaktı, çünkü bunlar basının imajını, okuyucuların eleştirel düşüncesini ve yayınlarının kalitesini sağlamasına zarar verebilirlerdi. Bu şekilde muhalif Osmanlılar tarafından başarılı bir medya oluşturabilirdi. Bu işi ancak entelektüeller, vatanseverler ve çalışkan insanlar göze alabilirlerdi. XIX. yy. sonlarında basında kullanılan en önemli malzeme arasında risaleler vardı. Bunlar özgürce söylenen sözlerin diğer bir ifadesiydi. Onlar halka gerçeği söylemekte ve hareketlerinde organize etmekte önemli rol oynadılar. Risalelerin içerdikleri bilgiler gerçektir. Risalelerin diğer bir kullanılma nedeni de bilgilendirme formlarının hızlı dağıtılmasıydı. Belgenin doğasından dolayı insan kitlelerine ve hatta devlet

kurumlarına kolay ve hızlı bir şekilde yayılması kolay olmuştur. Buna göre 1895⁹⁴³ yılında İranlı Azerilerin veya 1897⁹⁴⁴ yılında Ermenilerin devrimci içerikli risalelerinin sadece İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki entelektüeller ve gençlere değil Sultanın Yıldız sarayında da dağıtımı en güzel örnektir. Bu gibi faaliyetlerin gerçekleştirilebilmesi için finansal desteğin sağlanması gerekirdi. Öncelikle matbaalar, kağıtlar, harfler, boya ve bu gibi diğer malzemelerin sağlanması önem kazanıyordu. Muhalif basının sorunları ile ilgili İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki katılımcılar ve yöneticiler arasındaki yazışma ve analizler incelendikten sonra daha net bir şekilde bir resim oluşturmak mümkün olabilir. Bunun sayede yaptıkları çalışmalar esnasında karşılaştıkları sorunlarla ilgili ayrıntılı bilgi sağlayabildiler. İshak Sukuti'nin durumu ayrıydı, çünkü o İbrahim Temo'nun Cenevre şubesindeki en yakın yardımcılarında biriydi. 18 Ağustos 1897 yılında ona gönderilen mektubunda basın organlarının yayın esnasında karşılaştıkları zorluklar hakkında detaylı olarak bilgi veriyordu.

XIX. yy.'ın son on yılında Cemiyetin mali durumu o kadar kötüydü ki eski bazı malzemeleri satmaya karar verip gazetenin bir süre daha basılmasını mümkün kıldılar. İshak Sükuti mektuplarında "*bir süre daha harcamaları karşılamak için bu paraları bankaya yatırdılar.*"⁹⁴⁵ diyordu. Kendisi Mısır'a gidip para toplamayı düşündü. İbrahim Temo, İshak'ın mektubunu aldıktan bir hafta sonra cemiyetin Cenevre şubesinden üyesi olan Nuri Ahmeti tarafından başka bir mesele için, yani harflerin kullanılması için gerekli malzeme ihtiyacı ve kasa tedariki hakkında bilgilendi. Kısa bir sonra "Harf kasaları geldi"⁹⁴⁶ haberini aldı. Harfleri tedarik etme sorunu hem önemliydi hem de çözümü zordu. Çünkü taşıma esnasında gizlilik

⁹⁴³ AQSH, F. 19, V. 1895, D. 60, f. 8, Bildirge.

⁹⁴⁴ AQSH, F. 19, V. 25 Ağustos 1897, D. 32/6, f. 309, Nuri Ahmeti'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁹⁴⁵ AQSH, F. 19, V. 18 Ağustos 1896, D. 32/5, f. 15-16, İshak Sükütü'nin İb. T'ya gönderilen mektubu;

AQSH, F. 19, V. 26 Nisan, D. 32/7, f. 155, Remzi'nin İbrahim T'ya gönderilen mektubu.

⁹⁴⁶ AQSH, F. 19, V. 25 Ağustos 1897, D. 32/6, f. 309, Nuri Ahmeti'nin İb. T'ya gönderilen mektubu; V, 12 Kasım 1898, D. 32/6, f. 27, Malumi'nin İbrahim T'ya gönderilen mektubu; V. s'ka, D. , f. 44; V. 3 Haziran 1899, D. 32/8, f. 194-197, Şefik'in Dr. T'ya mektubu verdiği için Vasili'ye yazması.

esastı. Cemiyet, üyeleri aralarındaki iletişimin kodlu olarak yapılmasına karar verdi. Böyle bir iletişim “Mahvi” lakaplı bir cemiyet üyesi ile “İbrahim Temo” arasında gerçekleşti. İbrahim Temo’nun belirttiğine göre “Tevfik Efendi emanetini getirdi ve makbuzu aldı. Harfler Vasildir”⁹⁴⁷ Böyle bir sorunla hareketin Bükreş şubesindeki üyeleri de karşılaştılar. Onlar kaygılarını Dr. Temo’ya ifade ettiler.

Basın ile entelektüellerin çalışmaları devletin en uzak köşelerine kadar, her yere yayıldı. Osmanlı Devleti'nin geniş topraklarında basının yayılması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin niyeti ve vatanperver çalışmaları hakkında entelektüellerde ve genel halkda inandırıcı bir düşünce yaratmayı amaçlıyordu. Dolayısıyla şu iki önemli mesele için çözüm bulmak gerekiyordu.

a) Dağıtımın ve basın organlarının çeşitliliğinin çoğalması.

b) Matbaalar ağının genişlemesi.

Bunların çözümlenmesi halkların ulusal bilincini artıracaktı. Onlar bu tarihi sürecin önemini kavrayacaklar ve Osmanlı Devleti'nin varlığı için şuurlu olacaklardı. Sonunda ülkedeki tüm milletler, Avrupa'daki büyük güçlerin onlar üzerinde yapılan oyunlarını anlayacaklardı. II. Abdülhamit rejimi dolayısıyla düştükleri cehaletten nasıl çıkabileceklerini öğreneceklerdi. Entelektüeller özgürce söylenen sözlerin ve gerçeğin yayılması için çalıştılar. Onlardan bazılarının, yeni matbaaların açılması ve yeni basın organlarının çıkması için büyük yardımları vardı. Örneğin önemli bir yayın olan, Albay Şefik'in "Sada-i Millet" adlı gazetesinin yayınlaması için ciddi çaba gösterdiler.⁹⁴⁸ Bu zamanlarda hareketin üyesi olan Malani takma adlı biri İbrahim Temo'dan “küçük bir tipografi satın almak için istenen broşürleri ve bir katalog göndermesini istedi.”⁹⁴⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir üyesi ise, Dr. Temo'ya “Osmanlı” gazetesi çok iyi çıkıyordu”⁹⁵⁰ diye yazıyordu.

⁹⁴⁷ *AQSH, F. 19, V. 22 Eylül 1898, D. 32/6, f. 15-16.* Mahvi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁹⁴⁸ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/8, f. 266- 268,* Şefik'in İb. T'ya gönderilen mektubu mektubu.

⁹⁴⁹ *AQSH, F. 19, V. 29 (yılın tarihi. yok), D. 32/6, f.42,* Şefik, Malumi'nin (takma adı) İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁹⁵⁰ *AQSH, F. 19, V. 30 Mart 1899, D. 32/1, f. 94,* Azeri'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin organları olan "Osmanlı" ve "Meşveret" gazetelerini almak için diğer üyeler tarafından yapılan istekler İbrahim Temo'ya yöneldi. Onlar Temo'dan gazetelerin düzenli bir şekilde gelmesini istediler.⁹⁵¹ Onlar gazetelere sadece makale yazmakla yetinmediler. Despotik siyasetin gerçek niteliğini, edebiyatın bir dalı olan şiirlerinde de anlattılar. Yeni basılan gazetelerin sayfalarında yer alan ihtilal şiirleri halkı savaşıma teşvik etmek amacıyla yazıldı. Mehmet Galip Bey, İbrahim Temo yazışmalarında ona Namık Kemal Bey'in şiirlerinin gazetelerde basılmasını önerdi.⁹⁵² Basın organlarının devletin bütün topraklarına yayılma çabaları hiç kesilmedi. Onlar çalışmalarına aynı yoğunluk ve ciddiyet ile devam ettiler. 1907 yılında Girit'te "Şura-yı Ümmet" gazetesi yayınlanmaya başlandı. Bu olay hakkında Dr. Temo bilgilendirildi.⁹⁵³ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticileri ve üyeleri olan İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Derviş Hima ve diğerleriyle olan bağlantılar düzenliydi. Onlardan istedikleri basından makalelerle gençler, entelektüeller ve halk arasında devrimci bilgilerini yaymaktı.⁹⁵⁴ Basın organlarının içeriği ve çalışanlarının profesyonelliği devrimci propagandasının başarısı için büyük önem taşıyordu. Onlar İttihat ve Terakki'deki katılımcılar tarafından da takdir edildi. Görüşlerini Cemiyeti'nin yöneticilerine ilettiler. Mehmet Galipi ve Şefik öne çıkan isimler arasında İbrahim Temo'ya düzenli olarak "Hareket" gazetesinin faaliyetleri hakkında ve farklı organlarda yazılması gereken yazıların içeriği ve harf türü hakkında bilgi verdiler. Mehmet Galipi şöyle yazıyordu: "*Hareket*" gazetesinin malzemesi iyidir. Onun editörü düşmanları tarafından da sevilir."⁹⁵⁵ O muhalif gazetelerinden birine ya "Mizan" ya da "Meşveret" in kendisi tarafından hazırladığı

⁹⁵¹ *AQSH, F. 19, V. 13 Haziran 1900, D. 32/9, f. 63- 64, Vahid'in İb. T'ya gönderilen mektubu; V. 28 Şubat 1899, D. 32/9, f. 85- 86, Vahid'in İb. T'ya gönderilen mektubu; V. 25 Ocak 1900, D. 32/8, f. 230, Şefik'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁵² *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/9, f. 44- 45, Mehmet Galipi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁵³ *AQSH, F. 19, V. 29 Mayıs 1907, D. 32/6, f. 273-274, Necmettin Arifi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁵⁴ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/6 f. 225, Namık'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁵⁵ *AQSH, F. 19, V. 29 Nisan (yılın tarihi yok), D. 32/9, f. 53-54, Mehmet Galipi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

ve bir reform projesini içeren bir makale göndermek istedi.⁹⁵⁶Albay Şefik ise İbrahim Temo'ya yeni bir gazete yayınladığı hakkında bilgi verdi. "Gazetenin ikinci sayısı daha az eleştiriciydi, üçüncü sayısı ise çok daha eleştiricidir" ⁹⁵⁷ diye yazıyordu. Entelektüeller Müslüman halkının İslam ile yakın ilişkileri olduğunu biliyorlardı. Onlar biliyorlardı ki birçok din bilginleri Sultan Abdülhamit rejimine karşıydılar ve reform yapma düşüncesinin halk arasında oluşmasını desteklediler. Bunun için Kuran-ı Kerim'den ayetler kullanılarak halk II. Abdülhamid'e karşı kullanıldı. Halkın bilgi düzeyi devlet yöneticisi olan ve yeryüzünde Allah'ın temsilcisi ya da herkesin "babası" olarak kabul edilen II. Abdülhamit'in olumsuz yanları için ikna edilmesi gerekiyordu. Argümanlar ile o ilahi kanunlarını ihlal ettiğini kanıtlandığı için cezalandırılacaktı."⁹⁵⁸ Beyan makalesi böyle bir dini-ulusal ruhla yazıldı.

Diğer bir sorun ise gerekli madde ve yayın için lazım olan diğer şeylerin tedariki ile ilgili, ülke içinde veya dışında, cemiyetin çeşitli merkezleri arasındaki iletişimdi. O çok önemliydi, fakat aynı zamanda çözmek de çok zordu. Bu yönde karşılaşılan zorluklar personel istihdamı ile ilgili en iyi çözümler, malzemelerin taşınması ve o işi yapacak kişilerin bulunması ile ilgiliydi.⁹⁵⁹ Zorluklar arttı çünkü hükümet postası II. Abdülhamit'in sadık insanların talimatıyla basın organları ve üyelerinin yazışmalarını kontrol etmeye başladı. Fakat zorluk sadece bu değildi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dallarında birkaç üye, zayıf niteliklerinden dolayı cemiyete karşı tutum değiştirmeye başladı. Onlar yanlış olan yolu seçtiler. Bunun örneği Çelebizade Mahmut idi. Gazetenin çıkması için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesi olarak kendisine yakışmayan davranışlar sergiledi. Onun davranışları merkeze bildirildi ve kendisine karşı tedbir alınması istendi. Remzi, 25 Mart'taki mektubunda İbrahim Temo'ya bu adamın gazetenin bir mensubuna iftira attığını bildirmişti. "... Elçiliğe gitti geldi ve büyükelçiyi işçi hakkında bilgi verdi.

⁹⁵⁶ *idem.*

⁹⁵⁷ *AQSH, F. 19, V. 10 Mart 1898, D. 32/8 f. 128-129, Şefik'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁵⁸ *AQSH, F. 19, V. 1897, D.60, f. 21, İttihat ve Terakki'nin Cemiyeti'nin ilanı.*

⁹⁵⁹ *AQSH, F. 19, V. 1896, D. 32/2, f. 4/1. Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

Polis bilgiyi aldıktan sonra ona (Rıza) orada çalışıp çalışmayacağını yada oradan ne zaman ayrılacağını sormaya gitmiş.”⁹⁶⁰ Oluşan durum yöneticileri daha dikkatli ve su-i niyetli olmaya zorluyordu. Bu Cemiyetin üyeleri arasında önemliydi, çünkü ancak üyelerin gizliliği böyle korunabilirdi. Dikkat edildiği sürece cemiyetin faaliyetleri zarar görmeyecekti. Üyelerin postanın dağıtımı ile ilgili endişeleri yasal idi. Abdülhamit postanın rolünü önemseyerek ülkedeki yetkililerinin dikkatini çekti. Onlara İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerinin postalarıyla ilgili sansür çalışmalarına devam etmeleri için talimat verdi. Bunun için çeşitli yöntemler kullanıldı. Bunlar mektupların açılarak kontrolü, adresine gönderilmemesi ve en kötüsü Sultan'a gönderilmesi idi. Hükümet yetkililerine karşı cemiyetin üyeleri tarafından bu durumu atlatmak için tedbirler alındı. Cemiyetin yöneticilerinin tavsiyelerine göre ”şubelere dışarıdan gelen mektupların yakılması gerekmektedir.”⁹⁶¹ Muhalif basının sansüre uğraması için casuslar yardımcı oldular. Onlar rüşvet yiyen, kötü alışkanlıkları olan ve kötü özellikler taşıyan insanlardı. Tehlikeli olan durum ise bu insanlar cemiyetin sıralarına sızıp ona ve üyelerine zarar getirebilirlerdi.⁹⁶² Bu insanların oynadığı olumsuz rolü göstermek için "Osmanlı" gazetesinin kapatılması, durumun bir göstergesidir. Bu işi yapan Selim Melhamit, Sultan Abdülhamit'in baş casusu ve merkezi yönetimin bir aracıydı.⁹⁶³ Diğer bir olay ise Albay Şefik Bey ile İbrahim Temo arasındaki yazışmaların açığa çıkmasıydı. 14 Nisan 1898 yılında yazışmalarında Şefik Bey Cemiyet Başkanına "Sada-i Millet" dergisinde editörlük yapan Kemal adlı biri ile aralarındaki tüm konuşmalarını büyükelçiye anlatıyor, bunun için de çok dikkatli olunması gerekiyor diye haberdar ediyordu. Eğer sorgulanacaksa kendisinin bu cemiyetteki konumunu

⁹⁶⁰ *AQSH, F. 19, V. 25 Mart 1898, D. 32/7, f. 151-152, Remzi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁶¹ *AQSH, F. 19, V. 1 Haziran, 1897, D.60, f. 1-2, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özel iletişim.*

⁹⁶² *AQSH, F. 19, V. 29 Nisan (yılın tarihi yok), D. 32/9, f. 53-54, Mehmet Galipi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu; V. 15 Temmuz 1897, D. 59, f. 9, bir gençinin "İttihat ve Terakki'nin Cemiyeti' Başkanlığına gönderilen mektubu.*

⁹⁶³ *AQSH, F. 19, V. 28 Şubat (yılın t.i yok), D. 32/9, f. 85-86, Vahidi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

reddetmesi önerildi. Aynı zamanda Şefik memnuniyetini ifade ederek en azından arkadaşlardan alınan harflerin güvenli ellerde olduklarını söyledi.⁹⁶⁴

XIX. yy. sonunda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin basın organları Osmanlı Devleti toprakları dışında bazı yabancı basın organları ile ihtilaflar ve çatışmalar yaşadı. Murad Bey tarafından yönetilen Mizan gazetesi ile İngiliz basınının çeşitli organları arasında oluşturulan çatışma bunun bir göstergesidir. İngiliz basın organlarının ve politikacıların yorumlarına göre bu gazetede yayınlanmış makaleler İngiltere'nin politikasına aykırıydı. Bunu İbrahim Temo'nun iş arkadaşı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesi İsmail İbrahimi ifade etti. 15 Temmuz 1896 yılında Cemiyet'in yöneticisi olarak kendisine verdiği bilgiler arasında: Mizan gazetesinde yayımlanan bazı yazılar İngiliz basın organlarının hoşuna gitmemiştir...''⁹⁶⁵ diyordu. Çatışmadan dolayı yetkililer tarafından gazete kapatıldı ve onun üyeleri gizli çalışmak zorunda kaldılar. Zor olmasına rağmen Cemiyetin üyeleri çeşitli basın organları ile bağlantı kurma fırsatı buldular ve bunların yayılması için çalıştılar. Bu zamanlarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muhalif basını ile Arnavut muhalif basını arasındaki işbirliği değerlendirilmelidir. Arşiv belgelerinin analizine dayanarak bu işbirliği cemiyet üyeleri tarafından teklif edilmiştir ve Arnavut basını ile yazışmalarında titiz olmadıklarını ifade ettiler. Onlar bu takdirleri hareketin başlıca liderlerinden biri olan İbrahim Temo'ya gönderdiler. Ondan, aralarında işbirliğine engel olanlara dikkat çekmesi istenmiştir. Albay Şefik şöyle yazıyordu: "*Sada-i Millet gazetesi Arnavutluk gazetesine gidiyor ama onlar bize kendi gazetesini göndermiyorlar. En iyisi gazetenin bir özetini çıkararak bir teşekkür makalesi ile bize ulaştır.*"

XIX. yy. sonunda ve XX. yy. başlarında muhalefet basın organlarının yönelimi, ele alınan sorunlardan tespit edildi. Yayımlanan yazılar ve makaleler siyasi içerikliydi. Büyük ölçüde Osmanlı devletinin ağır siyasal atmosferinden kaynaklanmıştı. Karışık olan organların sayısı da az değildi,

⁹⁶⁴ AQSH, F. 19, V. 14 Nisan 1898, D. 32/9, f. 136- 139, Şefik'in İb. T'ya gönderilen mektubu.

⁹⁶⁵ AQSH, F. 19, V. 15 Temmuz 1896, D. 32/5, f. 98-99, İsmail'in İb. T'ya gönderilen mektubu.

çünkü onlarda ele alınan sorunlar da bu kategorideydi. Bunlar genelde siyasi, bilimsel, kültürel, edebiyat, hukuki ve tarım özelliklerindeydi. Bu gazetelerden bazıları: Rusya’da basılan Tercüman⁹⁶⁶, Kırım'da basılan Bahçe-Saray, Romanya’da basılan Tuna⁹⁶⁷, Muvazene⁹⁶⁸, Osmanlı⁹⁶⁹, Sancak vb.⁹⁷⁰ İttihat ve Terakki’nin faaliyet sürdüğü bu dönemde Osmanlı muhalif basında bir kalite artışı, fikirler açısından da olgunluk ve profesyonellik göze çarptı. Yazıların ciddiyeti artınca bu durum daha sonra karşılaşılabilecek sorunlarla başa çıkılmasını kolaylaştırdı. Bu dönemde İbrahim Temo ile İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin diğer üyeleri arasında yoğun bir yazışma vardı. İbrahim Temo ile Derviş Hima arasındaki yazışmalar göze çarpıyordu. Bu yazışmalarda Dr. Temo şöyle yazıyordu: "Dün buradaki gazetelerde Cenevre’den gelen bir telgraf vardı, onda en yakın zamanda Türkler, Arnavutlar ve Makedonlar İsviçre’de bir kongre yapacaklar ve Sultan’ın yeğenleri şimdiden dayılarını protesto edecekler. Bu Kongre için herhangi bir karar alınıp alınmadığı ve Arnavutlardan kimler katılıyor bana haber verin. Programını da gönderin." ⁹⁷¹ dedi.

1901 yılının Mart ayının sonunda İbrahim Temo ile İshak Sukuti arasındaki yazışmasında İbrahim Temo şöyle yazıyordu: “*Neredeyse tüm Avrupa gazetelerinde Rus bilim-edebi Komitesinin Rusya’ya barbar hükümetinin polislerine karşı protestosunu yayınlandı. Bu tür haberlerin Osmanlı’da da yayınlanması gerekir.*” ⁹⁷² Tarsuszade Nazifi Mısır ile Romanya arasındaki yazışmaları düzenli olarak gerçekleştik diye İbrahim Temo’ya bilgi veriyordu. Posta dağıtımında meydana gelen anormallikler hakkında da açıklık getirdi. Ona göre eğer Türkiye’de posta işlerinde ve malzemelerin kontrolünde herhangi bir olay meydana gelmişse onlar Avusturya veya Romanya postasında

⁹⁶⁶ AQSH, F. 19, V. 1901, D. 40, f. 130-133, *Tercüman* gazetesi.

⁹⁶⁷ AQSH, F. 19, V. 11 Ocak 1907, D. 40, f. 138-139, *Tuna* Gazetesi, No. 71, Y. 1.

⁹⁶⁸ AQSH, F. 19, V. 24 Mayıs 1900, D. 40, f. 78, *Muvazene* Gazetesi, No. 14, Y. 3.

⁹⁶⁹ AQSH, F. 19, V. 15 Eylül 1901 D. 40, f. 86, *Osmanlı* Gazetesi, No. 20.

⁹⁷⁰ AQSH, F. 19, V. 15 Nisan 1901, D. 40, f. 114, *Sancak* Gazetesi, No. 47.

⁹⁷¹ AQSH, F. 19, V. 22 Mayıs 1901, D. 31, f. 53- 54, İb. T’nun Derviş Hima’ya gönderdiği mektubu.

⁹⁷² AQSH, F. 19, V. 31 Mart 1901, D. 31, f. 84- 86, İb. T’nun İshak Süküti’ye gönderdiği mektubu.

oluyor. Ayrıca kendisi matbaanın değişmiş olduğunu bildirdi.⁹⁷³ Arnavut eylemcileri ve İttihatçılar, İttihat ve Terakki basınının içerik konularını zenginleştirmesine katkıda bulunmuşlardır. Önde gelen İbrahim Temo'nun iş arkadaşı Derviş Hima idi. 1900 yılında ondan "Uhuvvat" gazetesine götürmek için Fransız "Le Temps" gazetesinde çıkan makalelerden özetini çıkarıp göndermesini istedi. Bu Avrupa'da Türk mültecilerinin gazetesi idi.⁹⁷⁴ Hima Cemiyet'in malzemesinin dağıtımına yardımcı oldu, Ahmet Bey ile birlikte çalıştığı "İttihad-i Osmani" broşürün dağıtılması gibi.⁹⁷⁵

Sultan Abdülhamit rejiminin önermesinden farklı olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eylemcileri daha iyi bir yaşam için mücadele veren gençlerin arasında ilerici fikirleri yaymak için elinden geleni yaptılar. Onlar Osmanlı Devleti'nin toprakları içindeki basın organlarında yazılarını bastılar ve Romanya gibi komşu ülkelerde kendi yazılarını dağıttılar. Yabancı literatürden alınan bilgilerin gençler ve halk tarafından anlaşılması için yabancı dergilerin çeşitli makaleleri Türkçe'ye tercüme edilmeye başlandı.⁹⁷⁶ Tosun diye adlandırılan Mısır'ın Kahire'deki V. bölümün bir üyesi İbrahim Temo'ya oradaki çalışanlar tarafından "Hak" gazetesini yayınlamaya başladı diye haber veriyordu.⁹⁷⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri çabalarını sadece basın organlarının dağıtımı ile sınırlamadılar, Tunalı gibi. Onlar olması gereken basın malzemelerinin tedarikini de (matbaa vs.) gerçekleştirdiler.⁹⁷⁸ Osmanlı gençleri ve entelektüeller basının düzgün işleyişi için çok çalıştılar. Onlar "Meşveret" gazetesinde yazı yazarak yayınları çoğaltmak için daha fazla malî

⁹⁷³ *AQSH, F. 19, V.18 Nisan 1898, D. 32/9, f. 6-7, Tarsuz- zade Nazif'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁷⁴ *AQSH, F. 19, V. 15 Mayıs 1900, D. 32/2, f. 95-96, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁷⁵ *AQSH, F. 19, V. 11 Temmuz 1903, D. 32/2, 252- 253, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁷⁶ *AQSH, F. 19, V. 13 Temmuz 1897, D. 59, f. 9, bir gençinin "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Başkanlığına gönderilen mektubu.*

⁹⁷⁷ *AQSH, F. 19, V. 31 Ağustos 1899, D. 59, f. 10, Tosun'un İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁷⁸ *AQSH, F. 19, V. 26 Eylül 1899, D. 59, f. 11- 12, Tosun'un İb. T'ya gönderilen mektubu.*

yardım istediler.⁹⁷⁹ Bu bağlamda, Hilmi Tunalı adlı eylemcinin çalışmaları göze çarpmaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yurt içinde veya dışında, farklı bölgelerindeki kollarında işleri organizasyonunun amacına bağlıydı: Abdülhamit'in katı rejimine karşı savaşmak. Şubeleri arasındaki iletişim başlamış olan savaşın başarısı için önemli bir koşul olmuştur. Bu örgütsel ve fonksiyonel açılardan önemliydi. Örgüt üyeleri arasındaki yazışmalarda en çok yer alan konular muhalefet basının gidişatı ile ilgili konulardı. XIX. yy.'ın son yılları ve XX. yy. başlarında karşılaşılan sorunları İbrahim Temo'nun cemiyet üyeleriyle yaptığı yazışmalardan daha iyi anlıyoruz. Bu kapsamda geçen yıllar için bir tablo oluşturabiliriz. Bu onun zamanla gelişimini değerlendirmemizi de mümkün kılar.

1896 yılında İbrahim Temo'nun iş arkadaşlarıyla olan yazışmalarından muhalif basınının karşılaştığı en temel sorunların; basın organlarının dağıtımı, sansür ve devlet yetkilileri tarafından ihtilalci malzemelerine el konulması olduğu anlaşılmaktadır. Bu hareketin eylemcileri tarafından, tasdik edilmiş veya edilmemiş olsa da, itiraf edilmektedir.⁹⁸⁰ Burada hareketin sorunları tanımlanıyordu. Söz konusu Hasan Arifi,⁹⁸¹ Ali Ağa (Nermine takma ismini kullanır)⁹⁸² ve Ali Şefiku⁹⁸³ idi. İttihat ve Terakki hareketinin üyeleri zor durumlar altında çalışmalarına rağmen yazdılar ve yazılarını çeşitli basın organlarında yayınladılar. Ali Şefiku'nun "İmparatorun Hatıraları" adlı kitabı ve aynı zamanda "Reggie de la liberté Ottoman" gazetesinin yayınlama çabaları ayrı bir önem kazanıyordu.⁹⁸⁴ 1897 yılı muhalif basın için ağır bir dönemdi, çünkü yeni zorluklar ortaya çıktı. Başta ana malzemesinin⁹⁸⁵, matbaa, harfler ve sıralayıcıların tedariki ile, aynı zamanda

⁹⁷⁹ *AQSH, F. 19, V. 28 Eylül 1880, D. 59, f. 4, Tosun'un İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁸⁰ *AQSH, F. 19, 10 Nisan 1896, D. 32/10, f. 2, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

⁹⁸¹ *AQSH, F. 19, V. 4 Kasım 1896, D. 32/4, f. 151, Hasan Arifi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁸² *AQSH, F. 19, V. 18 Ağustos 1896, D. 32/10, f. 14- 15, Ali Ağa'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁸³ *AQSH, F. 19, V. 11 Aralık 1896, D. 32/10, f. 177- 178, Ali Şefik'in ismi bilinmeyen bir kişiye gönderilen mektubu.*

⁹⁸⁴ *AQSH, F. 19, V. 11 Aralık 1896, D. 32/10, f. 177- 178, Ali Şefik'in ismi bilinmeyen bir kişiye gönderilen mektubu.*

⁹⁸⁵ *AQSH, F. 19, V. 8 Eylül 1897, D. 32/10, f. 54, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

örgütsel ve profesyonel sorunlarla başa çıkmaktı. O zamanlarda Osmanlı muhalefet basınının gelişmesine İbrahim Temo'nun iş arkadaşlarıyla olan yazışmalarındaki konuları büyük katkı sağlamıştır.

Onlardan Arnavutluk'ta meydana gelen olayları yansıtmak için, Avusturya basınının önemli bir rol oynadığını öğrenmekteyiz. Bu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu çıkarlarına ve Osmanlı dış politikası üzerindeki etkisiyle açıklanmaktadır.⁹⁸⁶ İbrahim Temo'ya gelen bilgilerde gazetelerin yazılarıyla ilgili içeriği, yöneticilerinin ve aynı zamanda "Osmanlı", "İkdam"⁹⁸⁷ ve "Temps"⁹⁸⁸ basın organlarının faaliyetleri yer almaktaydı . Bu zamanlarda merkezlerin basın organları ile illerin basın organları arasında bir dayanışma söz konusuydu. İbrahim Temo'ya 1897 yılında yapılan ve tanımlanamayan yazışmalardan anlaşılın, Bulgar gazetelerinin yazılarında Arnavutları desteklemek ve Osmanlı devletinin politikasına zarar vermeleri öneriliyordu.⁹⁸⁹ Yazışmalardan İbrahim Temo bilgilendirildi. Sultan ittihatçıların rolüne değer veriyor aynı zamanda onlardan korkuyordu.⁹⁹⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin basın organları Arnavutluk sorununu da ele aldılar. Onlar Osmanlı hükümeti ve devlet memurlarının tutumlarına karşı eleştiriciydiler. Savaş Bakanının yaverlerinin sürgün edilmesi büyük bir yankı yarattı. Bu olay "Le Temps"⁹⁹¹ gazetesinde de çıktı. Onlar bunu halkların özgürlüğü için kullanmaya çalıştılar. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından gönderilen ve Fransız basınında yayınlanan "Note de la Jeunie Turquie" ("Türkiye'nin Yeni Notu") bu çabaların göstergesidir.⁹⁹² Bu yayının önemi, içeriğinde ve "Fransız

⁹⁸⁶ *AQSH, F. 19, V. 13 Ağustos 1897, D. 32/10, f. 50- 51, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

⁹⁸⁷ *AQSH, F. 19, V. 2 Aralık 1897, D. 32/4, f. 307, Hilmi Tunali'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁸⁸ *AQSH, F. 19, V. 21 Ekim 1897, D. 32/10, f. 422, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu; V, 6 Nisan 1897, D. 32/10, f. 40- 41, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

⁹⁸⁹ *idem.*

⁹⁹⁰ *idem.*

⁹⁹¹ *AQSH, F. 19, V. 21 Ekim 1897, D. 32/10, f. 422, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

⁹⁹² *AQSH, F. 19, V. 26 Şubat 1897, D. 58, f. 21, Fransız basınında yayınlanan "Note de la Turquie"; AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 58, f. 20, Fransız basınında yayınlanan "Note de la Turquie"*

halkının temsilcilerinin barış ve uzlaşma siyasetine verdiği destek",⁹⁹³ üzerinde durmaktadır.

XIX. yüzyılın sonlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti basının malzeme ihtiyaçlarının karşılanmasında ve profesyonel alanda büyük zorluklarla karşılaştı.⁹⁹⁴ 1898 yılında Dr. Temo'nun yazışmalarında iş arkadaşlarının mektuplarında Osmanlı muhalif basınının gelişme sorunları yer almaktadır. Muhalefetin en çok endişe ettiği konulardan bazıları malzeme ihtiyaçlarının karşılanmasıdır.⁹⁹⁵ Bunlar, Arapça⁹⁹⁶ harfleri, yayına hazırlayan, matbaa ve personel, yazıların konuları ve basın için makalelerin seçimini yapacak⁹⁹⁷ ve gazete veya dergilerin kalitesini belirleyecek kişinin bulunması, posta yoluyla malzeme dağıtımın sağlanması,⁹⁹⁸ malzemelerin ve insanların hükümet yetkililerinin saldırılardan ve matbaaları kapatılmak tehdidinden korumaktır.⁹⁹⁹ Cemiyetin üyeleri arasındaki yazışmalar birlik ruhundan karakterize ediliyordu. Onlar basın ile ilgili sorunları çözmek için en uygun yolları bulmaya çalıştılar. Cemiyetin yöneticisi olan İbrahim Temo ile iletişim sadece bilgilendirici bir karakterde değildi. Ondan mali yardımın sağlanması ile ilgili fikir soruldu. Dr. Temo'ya sorunlarına çözüm bulmak için dost ve iş arkadaşları arasındaki bağlantıları¹⁰⁰⁰ kullanması önerilmiştir.

Hilmi Tunalı gibi birisi basının gelişmesi için kendisi bizzat basında çalışmak istedi. Bu girişimin hareket üyelerinin çalışmalarına engel olmamak gibi bir amacı vardı.¹⁰⁰¹

⁹⁹³ *AQSH, F. 19, V. 26 Şubat 1897, D. 58, f. 21, Fransız basında yayınlanan "Note de la Turquie".*

⁹⁹⁴ *AQSH, F. 19, V. 13 Kasım 1898, D. 32/4, f. 151, Hasan Arifi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu; V. s'ka, D. 32/4, f. 327, Hilmi Tunalı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu; V. 10 Ekim 1898, D. 32/4, f. 312- 313, mektubu Hilmi Tunalı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁹⁵ *AQSH, F. 19, V. 10 Ekim 1898, D. 32/4, f. 312- 313, Tunali'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁹⁶ *AQSH, F. 19, V. 9 Ocak dhe 19 Aralık 1898, D. 32/4, f. 213- 215, Haki'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁹⁷ *AQSH, F. 19, V. 13 Kasım 1898, D. 32/4, f. 151, Faik Konica'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁹⁸ *AQSH, F. 19, V. 27 Aralık 1898, D. 32/4, f. 317- 318, Hilmi Tunalı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

⁹⁹⁹ *AQSH, F. 19, V. 15 Temmuz 1898, D. 32/10, f. 77- 78, Muhye'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁰⁰ *AQSH, F. 19, V. 9 Ekim 1898, D. 32/10, f. 139- 141, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

¹⁰⁰¹ *AQSH, F. 19, V. 9 Ağustos 1898, D. 32/4, f. 309-310, Hilmi Tunalı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu; AQSH, F. 19, V. 9 Ekim 1898, D. 32/10, f. 139- 141, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

İbrahim Temo'ya basının gidişatı ile ilgili bilgiler farklı kişiler tarafından gelmekteydi. Rejimin otoritelerinden korunmak maksadıyla yazışmalar kendi kimliklerini ifşa etmeden yapılıyordu.¹⁰⁰²

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hücrelerinin faaliyetlerini, nispeten geniş bir alanda kontrol etmek zor idi. Bu görevi yerine getirmek için zaman zaman merkezden ilçelere temsilciler gidiyordu. Onlar cemiyetin basının dallarındaki üyelerinin çalışmalarını kontrol ediyorlardı. Bu bağlamda Hilmi Tunalı 1899 yılının yaz döneminde Kahire'ye yerli seçkinlerden yardım istemek için gitti.

O matbaanın sorununu çözenin yollarını araştırdı. Rodoslu Sali denetim altındaydı fakat O'nun kaprislerine göre hareket etti. Tunalı Dr. Temo'ya bu oldukça ağır sorunu ve bu nedenle fiziksel tehditler aldığını açıkladı. Bu çatışmanın çözümlenmediği takdirde meseleyi mahkemeye intikal ettirecekti.¹⁰⁰³ Hilmi Tunalı'nın yazışmalarında meselenin ciddileştiği anlaşılıyordu ve ona sorunun çözümü için çıkarttığı zorluklar hakkında yazıyordu.¹⁰⁰⁴

XX. yy.'da Avrupa'daki gelişmiş ülkelerde (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Almanya ve İtalya) olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde de toplumsal ve siyasi alanlarda önemli değişiklikler olmuştur. Devletin siyasi içeriğinde önemli değişiklikler olmuştur. Durum ana yasal devletin belirgin dinsel karakteri ve karışık yapısının zayıflaması sonucunda oluşmuştu. Bu karakter güçlü toplumsal çatışmalar yarattı ve bunlar daha sonra kavramsal-siyasi özellikler taşıdılar. Doğal olarak gerçekleşen dönüşümler resmi ve muhalefet medyalarında yansdı. Yeni yüzyılın başında menfaat çatışmaları daha net ve belirgin bir şekilde uygar medyadan yansdı. Onda hareketin kazandığı ivmesi, direncinin artışı ve Osmanlı Devleti'nin topraklarında yayılma yankıları gerçekçi bir şekilde yansımıştır.

¹⁰⁰² *idem*.

¹⁰⁰³ *AQSH, F. 19, V. 12 Haziran 1899, D. 32/4, f. 320- 321, Hilmi Tunalı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁰⁴ *AQSH, F. 19, V. 9 Kasım 1899, D. 32/4, f. 321/4- 321/5, Hilmi Tunalı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

Basının gelişmesi yönünde ihtiyaçların niteliği ve karakteri, dilekler, sorunlar ve değişiklikler meydana geldi.

Doğal olarak gerçekleşen dönüşümler resmi ve muhalefet medyalarına yansdı. Basının gelişmesi yönünde ihtiyaçların niteliği ve karakteri, dilekler ve sorunlar değişikliklere uğradılar. Tabi ki XIX. yy.dan bazı sorunlar kalmıştır. Bunlardan bazıları basının devrimci malzemeleriyle donatılması,¹⁰⁰⁵ meseleleri, konuları ve kalitenin belirlenmesi,¹⁰⁰⁶ dağıtımın sağlanmasıdır.¹⁰⁰⁷ Muhalefet basınının ve devrimci malzemelerin, broşür, kitap vb.¹⁰⁰⁸ dağıtımında ve yazışmaların güvenliğini¹⁰⁰⁹ sağlamasında yeni engeller ortaya çıkmıştır. Bu sorunlar, medyada XX. yy.'ın ilk yirmi yılına kadar devam etti. Siyasi konuları belirlenmiş olması gereken yola girmiştir. 1908 yılının zaferi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önüne yeni görevler koydu. O'nun işlerinde ciddi ve dikkatli olması gerekiyordu. Önemli olan kazanılmış zaferdi. Osmanlı Devleti'nin siyasi geleceği belirlenmiş ve hatları belirtilmiştir.

Genç gazetecilerin yazmış oldukları makalelerin çoğu insanlar tarafından okunursa amaca ulaşmış demektir. Bu ancak yurt dışında ve içinde meydana gelen olayların anlatım şekli sayesinde anlaşılır bir dilde yazılmışsa mümkün olabilir.¹⁰¹⁰ Böylece toplum ve entelektüeller arasındaki kültürel farklılıkların daralması mümkün olacaktır.

Şimdi toplumun kimliği daha belirgin ve netti. Tedricen yeni bir siyasi örgüt oluşuyordu ki Osmanlı Devleti'nden yeni Türk Devleti'ne geçiş doğal olarak gerçekleştirilecekti. Bu değişiklik malzemelerin içeriğine ve kullanılan terminolojiye

¹⁰⁰⁵ *AQSH, F. 19, V. 21 Ocak 1901, D. 32/10, f. 139- 140, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

¹⁰⁰⁶ *AQSH, F. 19, V. 2 Mart 1918, D. 32/10, f. 69- 70, Danoni'nin gönderilen İb. T'ya 2. mektubu*

¹⁰⁰⁷ *AQSH, F. 19, V. 21 Ocak 1901, D. 32/10, f. 139- 140, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu; V. 29 Aralık 1900, D. 32/10, f. 126- 127, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

¹⁰⁰⁸ *AQSH, F. 19, V. 17 Ocak 1901, D. 32/10, f. 135- 136; V. 3 (ayın ismi yok) 1901, f. 141- 142, Beşiri'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁰⁹ *AQSH, F. 19, V. 17 Ocak 1901, D. 32/10, Beşiri'nin (lakap Ben) İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰¹⁰ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirler (1895-1908)*, İstanbul, İletişim Yayınları 1983, f. 40-41, alınan Abdullah İlgazi, *agm, f. 6.*

de yansıdı. Bu yönde 1918 yılında İbrahim Temo ile Danon arasındaki yazışmalar iyi bir örnektir.

O, Dr. Temo'ya, Türkiye hakkında bazı haberleri içeren "Osmanlı" gazetesini gönderiyordu.¹⁰¹¹ Bu Osmanlı basınının XIX. ve XX. yy.'daki manzarasıydı.

¹⁰¹¹*AQSH, F. 19, V. 2 Mart 1918, D. 32/10, f. 69- 70, Danoni'nin İb. T'ya gönderilen 2. mektubu.*

B- 19. VE 20. YÜZYILLARDA MUHALEFET BASINININ GELİŞMESİNDE İBRAHİM TEMO'NUN ROLÜ VE GÖRÜŞLERİ

XIX. yy. sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti ve basının gelişmesi ile ilgili İbrahim Temo'nun görüşlerini ve oynadığı rolü analiz etmek için o dönemi incelememiz gerekir. Bunun nedeni de İbrahim Temo'nun düşünce olarak değişikliklere uğramış olmasıdır. Değişiklikler ilk önce Osmanlı Devleti'nin sosyal yapısına yansıtacaktır.

Bu kapsamda, devletin medyasına, her zamankinden çok daha fazla görev düşmektedir. Basının gerçekleri yansıtması halkın çeşitli olayları anlamasına yardımcı olacaktır. Fakat her siyasi sistemde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de medya iktidarda olan unsurun hizmetindeydi. Bundan dolayı gerçekleri yansıtamıyordu. Yeni siyasi ve toplumsal ilişkilerin kurulması muhalefete de yansdı. Basın Osmanlı Devleti'nin toprakları içinde iyi yapılanmış, aktif siyasi bir güç olarak ortaya çıktı.

Durum önemli ölçüde devlet ve vatandaşları arasında o zamana kadar olan ilişkileri değiştirecekti. Oluşan muhalefet entelektüel kesimin ve ileri görüşlü gençlerin büyük bir kısmını temsil edecekti. Basın Devleti vatandaşları ve milletlerin haklarını savunmaya karar aldı. Amacı halk üzerindeki baskıya son verilmesi idi. Muhalefet içerisindeki entelektüeller sadece zengin katmanından değil orta ve fakir katmanlardan da üyelere sahipti. Siyasi arenadaki bu gelişme İttihat ve Terakki Cemiyeti için önemli idi. II. Sultan Abdülhamit'in yönetim sisteminden kurtulmak için hareketin eylemcileri büyük bir destek vermekteydi. Araştırmakta olduğu dönem Abdülhamit'in yönetim sistemine karşı muhalif güçlerin etkin olarak hareket ettikleri döneme aittir. İbrahim Temo bu nesilden birisi idi. Belki arkadaşlarından daha önce siyasal örgütlenme ihtiyacını anladı. Avrupa ülkelerinin baskısı altında kalan devleti kurtarmak için bu örgütlenmeye ihtiyaç vardı.

İbrahim Temo İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusu ve önemli liderlerinden biriydi. Çalışmalarında devletin tüm vatandaşları için "Özgürlük, Eşitlik ve Kardeşlik" unsurlarını ön plana çıkarmaktaydı. Ancak, devletin içerisinde ne olup bittiği ve siyasi durum hakkında Osmanlı vatandaşlarına gerçeği sadece medya söylemeliydi. Basında ilk muhalefeti özgürce sergileyen Dr. Temo oldu. O, halkın çoğu görüşlerini ifade etme imkanı buldu. Muhalif medya milletlerin özgürlük arzularını ifade edilecek ve aynı zamanda olan bitenler hakkında doğrusunu söylemeye çalışacaktır. Bu rolü en iyi yazılı medya, basın, oynayabilirdi. Basının organize edilmesi Cemiyeti'n önemli görevlerindendi. İbrahim Temo basın için direktiflerini verdi. Görüşmelerde muhalif basının oluşturulması ihtiyacı, amacını ve organizasyon şeklini konuştular. Bu bağlamda İbrahim Temo tarafından hazırlanan bir muhtıra gönderiliyor.¹⁰¹² Muhtıra İbrahim Temo'nun çevresi tarafından da olumlu karşılanmıştır. Arkadaşları Temo'ya "muhtıra bütün amacı kapsıyor. Bununla Osmanlıya karşı sadakatini bir kez daha kanıtlıyorsun."¹⁰¹³ diye söylemiştir.

Prens Sabahaddin'e gönderilen mektupta diğer konular arasında İbrahim Temo şöyle yazıyordu: "benim mütevazi düşünceme göre İngiltere Transilvanya ile olan sorununu çözene kadar yüksek makamınızda babanız Paşa Hazretleri birkaç gazete çıkarma inisiyatifini ele almalıdır. Cenevre'de Türkçe "Osmanlı" gazetesi, Paris'te Fransızca dilinde "Meşveret" gazetesi, Mısır'da Arapça ve Londra'da İngilizce olmak üzere sizin himayenizde çıkarılacak olan gazeteler millete hizmet edecektir".¹⁰¹⁴

Başlamış olduğu mücadeleyi ve üzerinde almış olduğu büyük sorumluluğu başarılı bir şekilde devam ettirmesi gerekirdi. Cemiyetin sözlerinin ve faaliyetlerinin devletin her köşesine yayılması gerekirdi. Onların amacı devletin içerisinde halkı bütünleştirmek ve birleştirmektir. Osmanlı coğrafyasındaki tüm halklar II. Abdülhamit'e karşı bir araya gelmesi önemli bir tavır olacaktır.

¹⁰¹²AQSH, F. 19, V. 6 Ekim 1899, D. 32/8, f. 211- 212, Şefik'in İbrahim Temo'ya gönderilen mektubu.

¹⁰¹³idem.

¹⁰¹⁴AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 122- 126, İbrahim Temo'nun Prens Sabahaddin'e gönderdiği mektubu.

Devletin değişik bölgelerindeki iletişim halkının gerçeği bilgi edinmesini sağlayacaktı. Jön Türklerin başlatmış olduğu basın çalışmalarının daha verimli olabilmesi tüm muhalif basının birlikte hareket etmesi gerekmektedir. Bu mesele dikkatli bir şekilde incelenmesi gerekir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticileri ve üyeleri dergilerden ziyade gazeteler daha fazla basılmasına uygun gördüler. Bu, iki amaçla yapılyordu;

birincisi Osmanlı Devleti'nin vatandaşlarının eğitim düzeyinin gelişmiş Avrupa ülkelerinin halklarına nazaran düşük olması,

ikincisi maddi harcamalar ve dağıtım açısından daha kolay olmasıydı. Dergi maliyetinin yüksek olması daha fazla gazete çıkarılmasına neden olmuştur. Bu girişime katılanlar basının organize edilmesinde ilk önce yazının türü ve karakterinin seçilmesine dikkat ettiler. Bu yönde gösterilen itina önemli idi çünkü basında çıkacak yazılardan okuyucu Osmanlı Devleti' içinde ve dışında olup bitenleri ile ilgili haberdar olacaktı. Entelektüellerde ve halkın geniş kesiminde yeni bir zihniyet ve telakkinin, oluşturulmasına etki edecekti. Hedeflerin ve yazıların yayın amaçlarının doğru tanımlanması İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerinin çalışmalarını başarıya götürmesini sağlayacaktı.

Çeşitli basın organları ele aldıkları konulara göre gruplandırılmaya başladılar. Bunlar arasında siyasal, kültürel, edebi, bilimsel ve ekonomik içerikli gazeteler söyleyebiliriz. Basında, siyasi nitelikte yazılar daha belirgin idi.

Önemli olan başlıca iki mesele vardı. Bunlar ele alınan konular ve değişik yazarlar tarafından bunların değerlendirilmesi idi. Bu iki sorun basının kalitesine bağlı idi. Bu konular ile ilgili İbrahim Temo birçok görüş belirterek basının gelişmesine yardımcı olmuştur.

Cemiyetin ve hareketin üyeleri İbrahim Temo'yu basının gelişmeleri hakkında düzenli olarak haberdar ediyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Cenevre'deki şubesi 10 Kasım 1897 tarihinde Romanya'da bulunan Dr. Temo ile yazışmalarında "Osmanlı" gazetesinin yayınlanması yeniden başladığını bildirdiler.

"Gazete çıktı, kapalı olarak gönderiyoruz. İkinci sayıdan sonra daha hacimli olacaktır. Sadece size gönderiyoruz, Kemal hariç kimseye göstermeyin".¹⁰¹⁵ İbrahim Temo'ya gönderilen mektupta bu satırlardan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerinin gizlilik ve ağır şartlar içerisinde çalıştıklarını anlamaktayız.¹⁰¹⁶ Onlara göre İbrahim Temo gazete ve onun işleyişi hakkında görüş vermede önemli bir rol oynayacak, aynı zamanda daha geniş bir kitleye ulaşması meselesinde de yardımcı olacaktır. Bu konuda gazete **muharrirliğini** tedirgin eden ödeme sorunu idi.

Onlar İbrahim Temo'ya mali kaynaklara sahip olan kesimlerden gazetenin fonuna katkıda bulunmaları için yardım etmesini istedi. 5 Aralık 1897 tarihinde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (Paris'in gazetesi) gazetesinin muharrirliği, Cenevre şubesi, "yeniden kurulan Osmanlı gazetesinden beş gün önce göndermişler ve şimdi Fransızca dilinde numune olarak orada (Romanya) dağıtmak için birkaç sayı gönderiyorlar ve mali durumu iyi olanlardan abone sayısını artırırsınlar" diye İbrahim Temo'ya haberdar ettiler.¹⁰¹⁷ 1898 yılında oluşan yeni siyasi şartlar neticesinde Osman İttihat'ı ve **İttihat** Terakki Cemiyeti'nin Cenevre'deki şubenin kapatılması söz konusu idi. Ortaya çıkan sorunlar ile ilgili komite üyeleri, o zaman Mecidiye'de bulunan, İbrahim Temo'yu haberdar ettiler. Gönderdikleri telgraflarda özet olarak orada basın ile ilgili neler olduğu açıklanmaktadır. Dr.Temo'ya gönderilen telgrafta şöyle deniyor: "gazete neredeyse kapalı, yazışmalar kesildi. Selanik, Manastır, Kosova ve Edirne'den haberler aranmakta, işler karışık. Bundan sonra Makedonya meselesi insanların gündemindedir."¹⁰¹⁸

¹⁰¹⁵ *AQSH, F. 19, V. 27 Şubat 1898, D. 32/8, f.127, Şefik'in, Kadri'nin ve Ebu Mukbeli'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰¹⁶ *AQSH, F. 19, V. 10 Kasım 1897, D. 30, f.17-18. Cenevre'de bulunan "Osmanlı İttihad ve Terakki" Komitesi şubesinin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰¹⁷ *AQSH, F. 19, V. 5 Aralık 1897, D. 30, f.22. Cenevre'de bulunan "Osmanlı İttihat ve Terakki" Komitesi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰¹⁸ *AQSH, F. 19, V. 4 Mart, 1898, D. 30, f. 23, "Osmanlı İttihad ve Terakki" Komitesi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Cenevre'deki şubesi gazetesinin işleyişini daha fonksiyonel yapması için İttihat ve Terakki önemli yöneticileri ile daha yakın bağlar kurulması gerektiğini düşündüler. Bu maksatla onun üyeleri İbrahim Temo'yu "Osmanlı" gazetesine abone olmaları için davet etti.¹⁰¹⁹ Onlar onun tavsiye ve emirlerini yakından takip etme fırsatını bulacaklardı. İbrahim Temo ise Cenevre'deki basın çalışmalarını yakından izleme fırsatı bulmuş olacaktı. Entelektüellerle, gazete yazarları ve Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubesi ile iş ilişkilerinde ortaya çıkan eksiklikleri fark etti.

İbrahim Temo, halktan tüm yöneticiler ve üyelerinden yaptıkları faaliyetler ile ilgili daha vicdanlı ve sorumlu olmalarını istedi. Ayrıca verilen direktiflere aykırı herhangi bir faaliyette buldukları zaman kendisini bilgilendirmelerini istedi.¹⁰²⁰

Cemiyet üyesi Ahmet Şükrü 1 Ocak 1897 tarihli yazısında İbrahim Temo'ya şöyle diyordu: "Biliyor musunuz Ahmet Rıza Bey Cemiyet adına Türkçe olarak "Meşveret" gazetesini çıkartmaya başlamışlar?" Ayrıca o mektupta Ahmet Rıza için duyduğu nedameti dile getiriyordu. Çünkü "Cenevre'de O'nun hakkında farklı farklı konuşuyorlar". Ahmet Şükrü mektubunda bu grupta çıkan başka bir sorun hakkında İbrahim Temo'ya bilgi verirdi; sorun grubun üyeleri bölünmüş olmasıydı. Bu sorunun hal olması ile ilgili yazarken Ahmet kendi düşüncesini "bu sorun çözmeli" diye ifade ediyordu.¹⁰²¹ Aynı zamanda Dr. Temo'dan "geçen mektupta belirtilen şartları" daha açık bir şekilde açıklanması istedi. "Cenevre'dekilerin çıkaracakları gazeteler eğer birlik yoksa geri çevirecekler", diye yazıyordu. Fakat hangi konuda bu birlik sağlanmadı. "Ahmet Şükrü basının sorunları ile ilgili İbrahim Temo'ya gazetelerden her hafta sekizer adet gönderilmesini rica ediyordu.¹⁰²² Basının malzeme tedariki sorunu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tüm

¹⁰¹⁹AQSH, F. 19, V. 4 Mart, 1899, D. 30, f. 25. "Osmanlı" gazetesinin Editörü'nün İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹⁰²⁰AQSH, F. 19, V. 28 Mart, 1898, D. 32/8, f. 130- 131, Şefik'in İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹⁰²¹AQSH, F. 19, V. 1 Ocak 1897, D. 30, f. 75-76. Şükürî Ahmeti'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹⁰²²AQSH, F. 19, V. 2 Zilkade 1898, D. 30, f.77-78 Şükürî Ahmeti'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

üyelerinin endişesi idi. Onun organları sadece devlette siyasi ve dış durumu hakkında değil, aynı zamanda hareketin kendi durumu, organizasyonu ve gizli devrimci kurumlarda işlerin gidişatı hakkında da bilgi edinmeyle ilgilenmişlerdir. İbrahim Temo'nun cemiyetin üyeleri ile yaptığı yazışmalarda görülmektedir. Değişik kişilerle yaptığı yazışmalarda devleti farklı bölgelerden muhalefet basınının dağıtılması hakkında bilgi alıyordu. Bu kapsamda Şefik Bey anılabilir. Türkçe olan "İkdam" gazetesinin kendisine gelmediğini anlatıyordu. Diğer sorunlar içinde şöyle yazıyordu: "Bu defa bana Osmanlı ve diğer gazeteleri göndermediniz. Benim adresi doğrudan gönderin, mutavassıt gerekmez"¹⁰²³ Aynı zamanda İbrahim Temo cemiyetin basınının değişik isimlerinde yazdığı makalelerinden ve Arnavut bölgelerinde siyasi ve sosyal durumu hakkında sorumsuz yazarların yorumları ve kavramlar üzerine eleştirel tutumundan dolayı gazete yöneticilerinin uyarılmasını istedi. 1904 yılında "Uhuvvet" gazetesinde çıkan yazı ve yorumları görmekteyiz. Rusçuk'tan Şevki Hacı Necip'i Dr. Temo'nun makalelerini, "içerik tamamen benim "Uhuvvet" gazetemin ilkelerine uymaktadır" diye değerlendirmektedir.¹⁰²⁴

İbrahim Temo yayına götürdüğü yazıların içeriğini dikkat ediyordu. İshak Süküti ve Hilmi Tunalı yazışmalarından söz edebiliriz. Yazışmalarından birinde O şöyle yazdı: "Arnavutluk'ta yayımlanan Garibaldi ve Romanya'da meşhur olan Universal gazetesinin yayınlanmış tercümesi ile beraber gönderin. Yayınlandıktan sonra iyi bir değerlendirme yapıp nasıl olur diye formülünü verin."¹⁰²⁵ Dr. Temo meydana gelen olaylarla ve acil çözülmesi gereken sorunlarla ilgilenirken Derviş Hima'nın almış olduğu bazı haberler hakkında bilgi almak istediğini yazıyordu; "Dün buradaki gazetelerde Cenevre'den bir telgraf vardı, orada yakında Türkler, Arnavutlar ve Makedonlar İsviçre'de bir Kongre yapacaklar

¹⁰²³AQSH, F. 19, V. 25 Ocak 1900, D. 32/8, f.230, Şefik'in İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹⁰²⁴AQSH, F. 19, V. 28 Aralık 1904, D. 32/8, f.274, Şevki'nin ve Hacı Necibi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹⁰²⁵AQSH, F. 19, V. 14 Mart 1899, D. 31, f. 74- 75, İb. T'nun İshakSüküti'ye ve Hilmi Tunalı'ye gönderdiği mektubu.

ve Sultanın yeğenleri olan beyler şimdiden kendi dayılarına protesto edecekler."¹⁰²⁶ XX. yy. başında uluslararası arenada önemli siyasi olaylara karşı basın duyarlılığı göze çarpmaktadır. Dr. Temo özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakın basının katılmasını istemekte. 1901 yılında İbrahim Temo ve İhsak Süküti arasında yazışmaları analım. Orada şöyle yazıyordu: "Hemen hemen tüm Avrupa gazetelerinde Rus ilim edebiyat Komitesinin Rus barbar hükümeti polisine karşı protestosunu yayınladılar. Bu tür haberler Osmanlıda da çıkması gerekir."¹⁰²⁷

Dr. Temo basın organlarına verilen yazılar ve bilgilere karşı çok dikkatli idi. O gazetelerinde doğrulanmamış, tam olarak ifade edilmemiş veya yalan olan haberleri yayınlayan gazetecileri eleştirdi. Bu gibi bir eleştiri "Yeni Gazete" sahibi Beha Beye yöneltti, çünkü O'nun gazetesinde Kosova ayaklanması ile ilgili bir haber yazmıştı. "İstanbul'daki Arnavutlar birkaç aydır Kosova ayaklanmasını organize ettiler". Dr. Temo haberleri doğru olarak yazmasını ve Arnavutların adlarını göstermesini istedi " çünkü durumdan rahatsız olmuşlardı.". Haberi gerçeğini öğrenmek için rica ediyordu.¹⁰²⁸ İbrahim Temo arkadaşları ile beraber devrimci literatürü sağlamıştır. Bunu iş arkadaşları ile olan yazışmalardan öğreniriz. Behaeddin ile yapılan yazışmalardan anlarız ki ondan bazı kitaplar istemiş ve daha sonra geri vermiştir.¹⁰²⁹

Bu bölümde Osmanlı muhalif basının sorunlarını ele alınmasından, Dr. Temo ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri arasındaki yazışmaların içeriğinden bahsedilmiştir.

¹⁰²⁶ *AQSH, F. 19, V. 22* Maj 1901, D. 31, f. 53- 54, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.

¹⁰²⁷ *AQSH, F. 19, V. 31* Mart 1901, D. 31, f. 84- 86, İb. T'nun İshak Süküti'ye gönderdiği mektubu.

¹⁰²⁸ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 21/1*, İb. T'nun "Yeni" gazetesinin müdürüne, Behaeddin Bey'e gönderdiği mektubu.

¹⁰²⁹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/1, f. 149*, Behaeddin'in İb. T'ya gönderilen mektubu.

C- 19.YÜZYILIN SONUNDA VE 20. YÜZYILIN BAŞINDA ARNAVUT BASINI

Ondokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında Arnavut basını, Arnavut ulusunun Rönesans basını olarak da tanınmaktadır. Bu dönemde Arnavut ulusu kökten değişim rüzgârını hissetmeye başladı. Onlar için yüzyıllardır süren Osmanlı hakimiyetinden ayrılma zamanı gelmişti. Paşko (Pashko) Vasa'nın "Ey Arnavutluk" adlı ünlü şiirinde (1880) de ifade ettiği gibi "Ey Arnavutluk, zavallı Arnavutluk, nasıl başınla kül üstünde kaldın, Sen ağır başlı hanımefendi olmuştun, toprağın erkekleri Anne çağırmışlardı, bugün bana söyle nasılsın, toprağa düşen ağaç gibiyim." artık kartal külleri üstünde kalmamalı, ancak yine ağır başlı hanımefendi olup yerindeki erkekler yine Anne çağırınsınlar demenin zamanı geldi diye dile getirmiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk kurulduğu yıllarda Devletin medyasında basının işleyişi endişe veriyordu. Endişe iki faktörle bağlantılı idi:

- 1- Osmanlı Devleti'nin siyasi krizi
- 2- Balkan bölgesindeki siyasi durumu.

On dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başlarında her yerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin Medyası'nda vatandaşlarıyla karşı karşıya gelmişti. Gazeteciliğin "Medya" kavramında yazılı basını, radyo ve televizyon medyası yer almaktadır.¹⁰³⁰ O zaman yazılı basın elektronik basından daha gelişmiştir. Bu da tekniğin yetersiz olmasından kaynaklanıyordu. Basının işleyişinde bazı sıkıntılar vardı. 1-Tedarik, 2- Ulaştırma, 3- Mali. İlk başta basın malzemelerinin tedariki ve düzenli posta servisinde zorluklar meydana gelmiştir.¹⁰³¹ Arnavutluk'ta vatanseverler, eylemciler, münevverler, gençlik ve Arnavut ilerici güçleri Abdülhamit rejiminden kurtuluşu ve ülkenin bağımsızlığı için basının rolünü anladılar. Onlar imkanlar dâhilinde Arnavutluk'ta iktidarda rejiminin muhafazakar

¹⁰³⁰ ISHM, Swedish Helsinki Committee for Human Rights, *Legjislacioni Evropian për Median dhe Ai Shqiptar: Një analizë Krahësuese e Standarteve Shtetërore (Avrupa Mevzuatı Medya için ve Arnavutluğu; Devlet Standartların Karşılaştırmalı Bir Analiz.)* f. 2.

¹⁰³¹ AQSH, F. 19, V. 1896, D. 32/2, f. 4/1. Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.

basının etkisinden bağımsız bir Arnavut basını oluşturulmasına özen gösterdiler. Bu amaçla hareketin eylemcileri yöneticiler ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. Onlar kendi sorunları hakkında istişare ediyorlardı. Postane servisi en endişe verici sorun idi, ancak basının gidişatı için önemliydi. Bu bağlamda Jön Türkler ve Arnavutlar ciddi zorluklar ve engellerle karşılaştılar. Bu zorluk Draç (Durrës) posta yolunda daha çok hissediliyordu. Bu postaların faaliyetleri hükümet yetkilileri tarafından denetlenmekte, ayrıca iktidardaki rejime karşı olan grupları da takip etmekteydiler. 1897 yılında, hareketin önemli isimlerden biri olan İbrahim Temo'ya arkadaşları malzeme göndermek istedikleri zaman karşılaşılan sorunlar ile ilgili bilgi veriyorlardı.¹⁰³² Hatta mektupları "canilerin eline düşüyor" diye kendisine dikkat etmesi gerektiğini öneriyorlardı.¹⁰³³

1900 yılında cemiyetin önemli üyeleri cemiyet ve genel olarak ulusal hareket içerisindeki üyeler arasında daha iyi iletişim sağlamak maksadıyla kendi yazışmaları için yeni bir ağ kurulmasını önerdiler. Onun merkezinin Korfu'da olması düşünüldü.¹⁰³⁴ Bu mesele için Yarımada'nın stratejik konumu göz önünde bulunduruldu. Hareketin eylemcileri Yunanistan ile sınır kapılarında muhtemel engeller ve Yunan Devleti'nin idaresi tarafından çıkarılabilecek sorunları dikkate aldılar. Bu sorunların çözümlenmesi için Arnavut entelektüeller Yunan devletinde ve ilerici çevrelerde etkisi olanlara yardım ettiler. Onlardan biri Derviş Hima idi. Hima, Yunan vatandaşı ve Yunan Parlamentosunun milletvekili olma sıfatını kullanarak kendi vatandaşlarına yardımcı olmaya çalıştı.¹⁰³⁵ Derviş Hima, İbrahim Temo'ya çeşitli malzemelerin gönderilmesi için en iyi yolun taahhütlü mektuplar olduğunu söylüyordu. Çünkü posta bazen Sırbistan'a gönderiliyordu.¹⁰³⁶ Bulgaristan'dan gelen bir telgrafta Arnavutların ciddi girişimi Bulgarlar ile yaparken Sırp Arnavutluk'un çıkarlarına karşı Türk

¹⁰³² *AQSH, F. 19, V 13 Şubat 1898, D. 32/2, f. 19-20, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰³³ *AQSH, F. 19, V 16 Ekim 1897, D. 31, f. 26, İb.T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.*

¹⁰³⁴ *AQSH, F. 19, V. 31 Ocak 1900, D. 32/2, f. 86, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰³⁵ *AQSH, F. 19, AQSH, F. 19, D. 32/2, f. 86, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰³⁶ *AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1901, D. 32/2, f. 131- 132, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

yetkilileri ile işbirliği yapıyorlardı. "Sırlar, Türk valisinin aracılığıyla işlerini yapıyorlar" diye yazılıyordu.¹⁰³⁷

Arnavut eylemcilerin düzenli posta hizmeti için aldıkları tüm tedbirlere rağmen onu sağlayamadılar. Zamanın belgelerine göre Arnavut vatanseverlerin çabalarına rağmen, 1901 yılında da işlevsel malzeme dağıtım postası kurulamadı. Bu da postanın iletilmesi gereken yere teslim edilmesinde gecikmeler meydana getiriyordu. Mesela Mürşit Gazetesinin dağıtımında düzensizlik söz konusu idi.¹⁰³⁸ Posta servisinde bu düzensizlik malzemeler (kağıt, dergi, gazete, kişi, kitap vs.) üzerinde yönetimin adamlarının kontrolünde gerçekleşiyordu.¹⁰³⁹

1902 yılının sonbaharında ilerici gençlerin çabaları ülkenin bazı önemli kesimlerinde, Vlora gibi, yazışmaların düzenli olmasını sağladı.

Derviş Hima'nın İbrahim Temo ile yazışmalarında 1903 yılında bazı basın organları için posta servisinde gelişmeler olduğundan bahsediliyor. Bu gerçek Temo'ya gönderilen aynı yılın 25 Şubat tarihli mektubunda yer almaktadır. Ona "İttihadı Osman" kitapçığının düzenli olarak gittiğini bildiriyordu.¹⁰⁴⁰

Posta iletişiminin bir bölümü de telgraflar yoluyla yapılıyordu. Telgrafla duyuru yapılması sınırlı olmasına rağmen yine onunla iletişim ve önemli bilgilerin alışverişinde sadece yurt içinden değil yurt dışından da alınarak iletilmesi mümkün oluyordu. Telgrafla iletişimin diğer olumlu tarafı iletişim ve bilgi alma hızı idi. Dolayısıyla posta malzemelerinin (mektuplar, gazete, kitap vb.) gönderilmesinde posta servisine göre bilgilerin alınması en kısa zamanda oluyordu.

Arnavutluk'ta meydana gelen olaylar hakkında Arnavut halkı dışında imparatorluk içinde veya dışındaki yabancı ilerici çevreler de haberdar oluyordu. Arnavutluk'ta veya Arnavutluk hakkında bilgilerin alıp vermesinde yardımcı oldu.

¹⁰³⁷ *AQSH, F. 19, V 28 Şubat 1900, D. 32/2, f. 91- 93, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰³⁸ *AQSH, F. 19, V. 31 Ağustos 1900, D. 32/2, f. 117- 118, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰³⁹ *AQSH, F. 19, V. 31 Ocak 1900, D. 32/2, f. 86, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁴⁰ *idem, V 11 Temmuz 1903, D. 32/2, f. 252- 253, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

Arnavut istihbaratı için önemli bir sorun da makalelerin yayınlanacak yerlerin bulunması idi. Önceden entelektüeller tarafından yayınlama yeri devletin toprakları dışında olmalı düşüncesi vardı. Bu düşüncenin çıkma nedeni hareket malzemelerinin devletin toprakları içinde basılması devlet adamlarından veya onlara yardım eden kişilerden deşifre edilme durumu söz konusu idi. Bu bağlamda Jön Türklerin deneyimi vardı. Onlar basın işini Osmanlı Devleti'nin topraklarının dışında yapıyorlardı. Kurtuluş hareketinin önde gelen isimlerden biri olan Derviş Hima bu mesele hakkında İbrahim Temo ile konuştu. Hatta 7 Kasım 1899 tarihli mektubunda şöyle yazıyordu: "Bilmiyorum, Jön Türkler bize yardım edecekler mi?" Ona göre Cenevre yazılarını basmak için uygun bir yerdi.¹⁰⁴¹ XX. yy.'ın ilk on yılının başında Arnavut entelektüellerin siyasi isteklerinin seviyesi, Arnavut kurtuluş hareketinin amacına uygun olarak, ondokuzuncu yüzyılın son yıllarına nazaran önemli bir artış kat etti. Onlar bölge ve Osmanlı Devleti'nin dışındaki ülkelerin ilerici çevreleri ile bağ kurmaya çalıştılar. Entelektüeller Osmanlı Devleti'nde, Balkanlarda olan olaylarla ilgili olarak, ve Avrupa'nın siyasi durumu ile ilgili bilgilendirilmiş olacaktı. Dolayısıyla eylemciler bu devletlerin gerçek amaçlarını, siyasi dengelerini ve onlar arasında Arnavutluk aleyhine oynanan oyunu öğreneceklerdi. Bu nedenle Arnavutluk'ta bulunan vatanseverler, eylemciler, gençlik ve ilerici güçler için bu ülkelerin yabancı basınından gerekli kadar makaleler ellerine geçmesi gerekiyordu.

Arnavut eylemcileri Balkanlar'da meydana gelen olaylar hakkında bilgi getirmeye çalışmışlardı.¹⁰⁴² Bunlar çoğunlukla Romen basınıni kullandılar. Bu dönemde Arnavutluğun siyasi sınıfının karakteristik özellikleri onun entelektüel olgunluğunun yükselişiydi. Bu olgunluk güncel olayların düşünme ve yargılamalarında belli oluyordu. Bizim önde gelenlerin ve ilerici güçlerin "entelektüel olgunluk" ifadesinden kastımız Arnavut basınıni kalitesinin artırılma talepleri idi. Artık ulusal ve siyasal kimliğinin çerçevesinin belirlemenin

¹⁰⁴¹ *idem*, V. 7 Kasım 1899, D. 32/2, f. 75- 76. Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.

¹⁰⁴² *AQSH, F. 19, V. 20 Şubat 1901, D. 32/2, f. 133- 134, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

zamanı gelmişti. Bu siyasi güçler tarafından günlük basında bölgenin ve Arnavutluk'un genel sorunları yansımalarının yanı sıra devrimci karakterli yazılar da yayınlamaları gerekiyordu. Onlar gelecekte devrimci basının temelini oluşturacaktır.

İlk başta yayımlanacak yazılar ilan türünde ve İslam veya Hıristiyan inancına sahip Arnavut halkına hizmet etmek için idi. Daha sonra onlar çeşitli yazılar ve makaleler ile zenginleştirildi. Güncel bilgilerin topluma yayımlanması halkı gelecek hakkında hazırlamak ve izleyeceği yollar hakkında bilgi vermektir. Yani mevcut Abdülhamit rejimine karşı mücadelede ve böyle bir savaşın gerekliliğine dair halkta bilinç oluşturmaktır.

Arnavut entelektüeller basın malzemelerinin ilk önce Romanya'nın Dobruca kentine sonra Vidin'e girmesini düşünüyorlardı. "Muvazene" gazetesi ise İbrahim Temo'nun bildiği Arnavutluk, Filibe ve başka birkaç ülkede dağıtılacaktı.¹⁰⁴³ Bu bakımdan büyük bir katkı Derviş Hima'dan geldi. Onun kendi girişimi ile gazeteler İstanbul'da dağıtılıyordu ve diğer ilerici eylemcilere gönderiliyordu. Bunlar arasında Sultanın himayesinde önemli yerleri olan Memduh Rakipi, Hoca Tahsin, Ali Ağa ve Celal Bey; Arnavutluk'un dört valileri; Avrupa'da bulunan bazı katipler ve iki Büyükelçi; Atina'da 3-4 dört gazetenin bulunması; Mısır'da Sancak gazetesini sayabiliriz. Arnavutluk'ta basın Draç'a defalarca gitti. Avlonya yolunun açılmasıyla onunla ilgili basın ve bilgiler yönetimi altında bulunan tüm illere dağıtılacaktı.¹⁰⁴⁴ Böylece Arnavutluk'ta basının dağıtım coğrafyası genişlemeye başladı.

İnsanların Balkanlar ve Arnavutluk'u ilgilendiren bilgilere ve günlük basına ilgilerinin artması çıkan sorunun bir yansıması idi.

Arnavutluk'ta basının gelişimi ile ilgili yabancı entelektüellerden destek verenler arasında Karadağ Konsolosu da vardı. Onun Arnavut halkına ve mücadelesine yaklaşımını, iyimser, dostça ve saygılı olarak değerlendirilebilir.

¹⁰⁴³ *idem*.

¹⁰⁴⁴ *AQSH, F. 19, V. 19 Temmuz 1901, D. 32/2, f. 163- 164, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

Konsolosun çabaları somuttu. O Sultan'a kraliyet himayesinde olarak Arnavut gazetesinin yayınlanmasına izin verilmesini söyledi. Derviş Hima ile görüşmelerinde ona şunu söyledi: "Eğer bunu başarısak, o zaman Abdülhamit Efendi görecektir".¹⁰⁴⁵ Derviş Hima'nın basın organlarının yayınlanması işi Prens Sabahaddin tarafından desteklenmiştir. O sadece İsviçre'de bir gazete açmak girişimini değil aynı zamanda ona 100,000 fr bir aylık maaşı vaat etti.¹⁰⁴⁶ Aynı zamanda onu yetkililer tarafından "yakalanmaması" için dikkat etmesi gerektiği noktasında uyardı.¹⁰⁴⁷

Arnavutluk'a devrimci literatür sokma isteği Arnavut entelektüellerinde; onu nasıl daha iyi okunur ve anlaşılır hale getirilebilir ve dönüştürülebilir düşüncesini ortaya çıkardı. Bunu yapabilmeleri için, kitapların ve diğer materyallerin Arnavutçaya çevrilmesi için tercüman istediler. Derviş Hima'nın İbrahim Temo ile yazışmalarında ondan Arnavut halkının ve değişik ülkelerde bulunan temsilcilerin "entelektüel uyanışına" yarayacak yazıları göndermelerini istiyordu. Bunun için A'dan başlanması gerekirdi.

Bu bağlamda, 1901 yılında Derviş Hima'nın İbrahim Temo'ya (1901/07/12) gönderdiği mektupların birinde "benim kutuyu aç ve Arnavutça, Fransızca ve Romence kitaplarını gönder, fakat her şeyden önce Arnavutça olanlarını." ¹⁰⁴⁸ diye yazıyordu.

İmparatorluğun içinde ve Arnavutluk'ta çıkan olaylar hakkında halkın bilgilendirilmesi siyasi bir zorunluluktur. Arnavutlara zamanın gerektirdiği fikir ve çözümler sunularak Arnavut siyasi sınıfının bunlara karşı düşüncelerinin ortaya konulması gerekiyordu. Diğer önemli bir mesele ise şehirlerdeki mücadele ile koordine edilmesi gereği idi. Arnavut kurtuluş hareketinin yönlendirilmesi ile ilgili, çabaların başarısız olmaması için, amaçların belirlenmesi gerekiyordu.

¹⁰⁴⁵ *AQSH, F. 19, V. 20 Şubat 1901, D. 32/2, f. 133- 134, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁴⁶ *idem*

¹⁰⁴⁷ *AQSH, F. 19, V. 6 Şubat 1902, D. 32/2, f. 198, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁴⁸ *AQSH, F. 19, V. 7 Aralık 1901, D. 32/2, f. 184; V. 26 Aralık 1901, D. 32/2, f.185- 186, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

Arnavut Jön Türkler halkın içinde bulunduğu durumu ve var olan kaygılar hakkında onlardan görüş aldılar. Bunun yanısıra onlarla bu sorunların çözüme yolları hakkında da konuştular. Hareketten Refik Bey bu duruma en güzel örnektir. O kurtuluş hareketinin liderlerinin direktiflerine göre ilerici-devrimci fikirleri yaymak için Arnavutluk'un Orta ve Kuzeydoğu bölgelerine, Elbasan ve Dibra'ya gitmeye karar verdi. Bu seyahatlerdeki amacı insanlara şu gerçekleri anlatmaktı:

a- siyasi, iktisadi durumunun nedenlerini,

b-ülkede siyasi gelişmeler üzerinde Abdülhamit hükümetinin yöneticilerinin oynadığı ve oynamaya devam ettiği rolünün açıklanması,

c-Arnavut kurtuluş hareketinin düşünce ve amaçlarını, onun ülkenin en uzak bölgelerinde de örgütlenme ihtiyacını anlatmaktı.

Bu vatanperver entelektüelin faaliyetleri 1900 yılında Derviş Hima tarafından İbrahim Temo'ya gönderilen mektupta anlatılmaktadır.

Arnavut eylemcilerin faaliyetleri, entelektüellerin fikirleri ile koordinesi yerel ve yabancı basında duyurulmalıdır. Bundan Arnavut halkı vatanperverlerinin din, fikir ve akıl bakılmaksızın çalışmaları hakkında fikir sahibi olacaktı. Derviş Hima kendisi Dr.Temo'dan "Uyanalım" bildirge metnini istedi.¹⁰⁴⁹ Arnavut entelektüelleri Arnavut vatanseverlerinin II. Abdülhamit rejimine karşı gerçekleştirecekleri mücadelenin öncülüğünü yapacak entelektüeller hareketini oluşturmak için ellerinden geleni yaptılar. Mücadelenin Uluslararası basına yansması için de çaba gösterdiler. Bu kapsamda basın için olan bazı yazılar ve edebiyat metinlerinin (kitaplar) sadece Arnavutça değil yabancı dillerde de hazırlanması gerekiyordu. Başlangıçta tercümelere Türkçe ve İtalyanca olarak yapılıyordu çünkü İtalya ve Türkiye'de Arnavut kökenli nüfus daha fazla idi. Bu şekilde dış politika çevrelerinin haberdar edilmesi mümkün olacaktı. Aynı zamanda Arnavutça kaynak malzemeleri de kaynak olarak değerlendirilecekti. Bu yönde ilk girişimi İbrahim Temo'nun yakın çalışma arkadaşı Derviş Hima aldı. O çalışmalarını tarihsel dokümanı olan Naim Fraşeri biyografisini çevirmeye başladı.

¹⁰⁴⁹ *idem.*

Amacı "kitabın İtalyan dilinde yayınlanması ile uygar dünyaya bir şair sunmak ve Türkçe baskısı ile onun hakkında iki kelime yazmayı unutan Türklere iyi bir ders vermiş olmak".¹⁰⁵⁰

Arnavut basınının sayfalarında, uluslararası yabancı basın da önemli bir yer aldı. Bu basının yansıması iki açıdan önemli idi;

a) Arnavut halkının tutumunu ve hedeflerini anlatabilmek için bilgi sağlayacaktı.

b) Hareketin öncüleri uluslararası kamuoyuna kendi siyasi tutumlarını anlatmak için *Le Temps*, *Uhuuvet*, *Rumeli* (Atina'dan gelen), gibi gazetelerde yayınlamak üzere makaleler göndermeye başladılar. Yabancı basında Arnavut meselesini gündeme getiren entelektüellerden biri de yine Derviş Hima idi.¹⁰⁵¹

XIX. yy. sonlarında ve XX. yy. başlarında Osmanlı basını siyasi kriz nedeniyle sıkıntılı bir süreçten geçmekteydi. Arnavut münevverler kendi amaçlarını belirlemek zorundaydılar. Hareketin etkili bir şekilde kendini anlatması lazımdı. Bundan dolayı yerli basının gelişmesi ayrıca önem kazandı.

Bu bağlamda Arnavut basınının geliştirilmesi önemli bir konu idi. Basının kalitesi ele aldığı konular ve niteliğine bağlı olmuştur.

Basılacak dokümanlarının kalitesinin artırılması,

a- Halkın olaylar hakkında tam bilgilendirilmesine,

b-Uluslararası arenada Arnavut basınının değerleri ciddi olarak temsil edilecekti. Arnavutluk basınında XX. yy. başında meydana gelen önemli olaylar detaylı olarak ele alınmıştır. Sorunların bu şekilde ele alınması İbrahim Temo'nun popüler hale gelmesine yardımcı oldu. Entelektüel ve siyasi olgunluk ve ulusal bilinç daha da arttı. Ancak bu dönemde bazı yazarların nitelik açısından zayıf olduğu görülmüştür. Onların entelektüel vizyonu, olayların yansıma şekli ile bağlantılı idi.

¹⁰⁵⁰ *AQSH, F. 19, V. 31 Ocak 1900, D. 32/2, f. 86, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁵¹ *AQSH, F. 19, V. 26 Aralık 1901, D. 32/2, 185- 186, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

1900'lü yılların başında yayınların çeşitliliği arttı. Gazetelerde, çeşitli makalelerin yanında birçok entelektüeller tarafından hükümet yetkilileri ile yapılan görüşmeler ve röportajlar da yayınlanmıştır. Burada entelektüel ve eylemci Nikola Naço'yu anmamız yararlı olacaktır. Onun kurtuluş hareketinin üyeleri ve liderleri ile ilişkileri ve faaliyetleri zamanın bazı gazetelerinde ayrıntılı olarak yayınlandı.

Basında bu tip yazıların yayımlanması halka gerçek vatanseverlerin kimler olduğunu gösterdi. Onların bazıları kendi çıkarları için kendi topraklarını nasıl sattıklarını göstermek amacıyla yayınlanmıştır. Okuyuculara gerçeği anlatarak toplumu bu değersiz bireylerin zararlı etkilerine karşı koruyacaklarını düşünüyorlardı.¹⁰⁵² Bu bağlamda Derviş Hima 26 Aralık 1901 tarihli İbrahim Temo'ya gönderilen bir mektubunda Makedonya ve Arnavutluk'un durumu hakkında Başbakan ile yaptığı görüşmeleri gazetede yayınlayacağını yazıyordu. Aynı zamanda 1901 yılında Bulgaristan'ın Rusçuk şehrinde olan Şahin Kolonya İbrahim Temo'ya gazetelerin içeriği ile ilgili "mükemmel makaleler yazacağını" bildirdi.¹⁰⁵³ Kurtuluş hareketinin liderlerini, özellikle İbrahim Temo'yu bağladı. Kendisi Arnavut basınının gelişmesine yardım etti. Derviş Hima ile yazışmalarında harflerin teminini kendisinin sağlayacağını söylüyordu. Arnavutluk (Albania) gazetesi hakkında bilgi veriyordu. Gazetede çıkan yazılarının iyi okunmasını tavsiye ediyordu.¹⁰⁵⁴ Onun tavsiyesi ile Derviş Hima 1899 yılında makalelerini "Hak" gazetesinde yayımlamaya başladı.¹⁰⁵⁵ Bu makaleler devlet kurumlarında çalışan Arnavut yetkililerinin dış basın ile olan ilişkisini yansıtmaktadır.

Basının eleştirilmesi önemli bir meseleydi. Sağlıklı eleştirinin olumlu bir tarafı vardı, çünkü önemli birkaç hususun korunmasına yardımcı olacaktı:

- a-Kendine özgü özellikleri ile ulusal basın gelişecekti
- b- basının kalitesi artacaktı
- c-ciddiyeti sağlayacaktı,

¹⁰⁵² *AQSH, F. 19, V. 28 Şubat 1900, D. 32/2, f. 91–93, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁵³ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/8, f. 105, Şahin Kolonya Üpi'nin İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁵⁴ *AQSH, F. 19, V. 16 Ekim 1897, D. 31, f. 26, İb.T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.*

¹⁰⁵⁵ *AQSH, F. 19, V. 1 Ekim 1899, D. 31, f. 38- 39, İb.T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.*

- ç- değer in artmasını sağlayacaktı,
- d-kimliğin korunmasını sağlayacaktı.

Bu şekilde değerlendirilmesi

- a-Hataların tespitine ve çözüm bulunmasına katkı sağlayacaktı,

- b-Sadece yerli basın ve yazarlarla değil yabancı basınla ilişkilerin gelişmesine

ve tecrübelerin karşılıklı aktarımına etki edecekti,

- a-Yerli ve yabancı basın arasındaki fikir alışverişine katkı sağlayacaktı,

- b-Karşılıklı fikir alışverişinin yapılmasına neden olacaktı

- c-Basının iyi organize edilmesine yardımcı olacaktı.

Bu hedeflere ulaşılması siyasi sınıfın ve münevverlerin entelektüel düzeyini yükseltecek ve basının kalitesini artıracaktı.

XX. yy. başında çöküş içinde olan bir devlette eleştirinin yapılması zor bir işti. Bu ciddi bir entelektüel hazırlığı gerektiriyordu. Fransız siyaset bilimcisi Alexis de Tocqueville, "Amerikan demokrasinin izinde" kitabında bunu şöyle açıklamıştır: "*Bir ülkede halkın egemenliğinin doğması belirgin ise, sansür sadece tehlikeli değildir, ancak her şeyin üstünde saçmadır*".¹⁰⁵⁶

Arnavut entelektüelleri sadece yerel yazarlara değil yabancı basına karşı da eleştiri tutumunu sergilemeye çalıştılar. Özellikle Arnavutluk'taki siyasi durum ile ilgili bazı Türk entelektüellerin makalelerini yayınlayan İttihat ve Terakkinin genç basımına karşıydılar. 1899 yılında "Osmanlı" gazetesi Shkodra (İşkodra) sorununu objektif olarak değil Osmanlı'nın çıkarları doğrultusunda sunmuştur.¹⁰⁵⁷ Hatta Behaiddin'in yazısında Kosova ayaklanmasının İstanbul'daki Arnavutlar tarafından düzenlendiği iddia ediliyor fakat ayaklanmayı çıkaran Arnavutların isimleri verilmiyordu.

¹⁰⁵⁶ Gazeta "SOT" ("BUGÜN"), 9 Ocak 2011; Alexis Tocqueville, "De la démocratie en Amérique" alınan Orhan Zarşati, "Diktatörët dhe Bëmat e Tyre" (Diktatörler ve onların amellerini).

¹⁰⁵⁷ AQSH, F. 19, V 1 Ekim 1899, D. 31, f. 38- 39, İb.T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.

Arnavut basını yabancı basından yalıtılmış değildi. Arnavut basını Avrupa ve Balkanlar'da bir çok ülkenin desteğini almıştı. Örneğin bu süreçte Romanya basını Arnavut basınına oldukça fazla destek vermekteydi. "Ulusal Ziraat" gazetesinde "eğer hükümet Arnavutların gazetelerine yardım etmezlerse Romenler onlara yardım etmeli" diye yazıyordu.

Arnavut istihbaratı Abdülhamit'e karşı savaşı din veya milliyete bakılmaksızın iki ülkenin birleştirilmesine yönelik bir hareket olarak değerlendiriyorlardı. Arnavut hareketinin liderleri ve önde gelenlerine gönderdikleri telgraflarda Arnavutların yaptıkları işleri takdir ediyorlardı. Hatta "Arnavutların ciddi girişimleri Bulgarları bir araya getirdi" diye yazıyorlardı.¹⁰⁵⁸ Bu kapsamda Arnavutluk'a karşı Bulgar basınının tavrı değerlendirilmelidir. Bulgar basını Arnavutluk'un ulusal çıkarlarını savunan bir tutum sergiledi. Basında Kosova ve Sırbistan ilişkileri hakkında objektif olarak bahsediliyordu. Hatta Arnavutların Kosova'ya Sırbistan toprağı deme hakkı yoktur diyerek yeni Arnavutluk denmesinin uygun olacağı görüşünü desteklediler.¹⁰⁵⁹ Bunun nedeni de Kosova Vilayetindeki nüfusun çoğunluğunun Arnavutlardan oluşmasıydı. O dönemki Yunan basınının Arnavutluk'taki olaylara karşı tepkileri neydi?

İki taraf arasında çelişkiler mevcut olmasına rağmen Yunan basını Arnavutluk'taki olayları "Akropolis" gazetesinde yayınladı. Akropolis gazetesinde şöyle deniliyordu: "Elbaskan'da durum oldukça karışık ve halk özgürlük arıyor"¹⁰⁶⁰ Bu dönemde Arnavut entelektüeller ve Jön Türkler arasında, (Faik Konica ve Prens Sabahaddin gibi) arasında kavramsal bir uyumsuzluk vardı. Tartışma konusu Prens Sabahaddin tarafından Yunan gazetesinde yazılan bir makale idi.

Arnavut basını bölgesel basın ile aynı gelişme çizgisini takip etti. Zamanın ihtiyaçlarına ve düzeyine ayak uydurmak için Arnavut entelektüelleri yurtdışındaki entelektüeller ile temas kurdular. Bu görüşmeler zamanın konjonktürlerine bağlı

¹⁰⁵⁸ AQSŞ, F. 19, V s'ka, D. 31, f. 21/1, İb.T'nun Behaeddineddin Bey'e gönderdiği mektubu.

¹⁰⁵⁹ AQSŞ, F. 19, V. 18 Temmuz 1900, D. 32/2, f. 103, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.

¹⁰⁶⁰ AQSŞ, F. 19, V. 15 Ekim 1901, D. 32/2, f. 178- 179, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.

olarak gerçekleşmiştir. Bunların ana amacı ülke bütünlüğünü korumak idi. 1904 yılının başında Arnavut eylemcileri Mısır'da devrimci çevreler ile bağlantı kurdular.

Onlara göre devletin uzak bölgelerinde faaliyet gösterilmesi sadece Mısır basını ile işbirliğini geliştirmek için değil Arnavutluk'taki yerel yönetimlere karşı faaliyetlerini gizlemek için de iyi bir yöntem olduğunu düşünüyorlardı. Al-Muayyad gazetesinin editörü Zeki'nin yakın arkadaşı Kedivi ile yaptığı görüşme bu amaca hizmet etmektedir.¹⁰⁶¹ Görüşmenin amacı, Avrupa Güçlerine ve Balkan Monarşilerine Arnavutların Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı değil, onunla beraber kalma fikrini desteklediklerini göstermekti. Bu görüş Kediv ve Mısır Kabinesi tarafından desteklendi.¹⁰⁶² Bu görüşmenin sonunda Arnavutlar sadece Mısır'daki entelektüeller ile değil diğer İslam ülkelerinin halkı ile de işbirliği yapmaya hazır olduklarını vurguladılar. Bu, Arnavutların hoşgörülü ve özgürlüğü seven dinsel ve ırksal komplekslerinden uzak karakterini göstermektedir.

Arnavut entelektüelleri ve Jön Türkler basın organlarının her yere yayılmasına çalıştılar. 1901 yılında da, ilerici entelektüeller Şahin Kolonya ve Faik Konica gibi vatanseverler yeni bir gazetenin çıkması için çalıştılar.¹⁰⁶³ 1902 yılında farklı yayın organlarının çıkmasıyla, gazete ve dergilerde bir canlanma görüldü.

Gazetelerin kalitesini artırmak için yöneticelerin değiştirilmesine kadar tedbirler alındı. Bu dönemde yayınlanan yazıların kalitesi düşmüştü. Yapılan değişikliklerden sonra Osmanlı gazetesinin çalışmalarıyla basının kalitesi artmaya başladı. Bu kapsamda gazetenin müdürü görevden alındı.¹⁰⁶⁴ Mısır'da Meşveret, İntikam ve "Istirad" gazeteleri Türkçe olarak basıldı. Bu gazeteler Arnavutluk'ta Fransızca olarak basıldı. Arnavutlar tarafından Brüksel'de çıkarılan gazetenin ön sayfasında Sirid Bey'in fotoğrafı kondu. Bu zamanda Cenevre'de Arnavutluk

¹⁰⁶¹ *AQSH, F. 19, V 12 Şubat 1904, D. 32/3, f. 310, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁶² *idem*

¹⁰⁶³ *AQSH, F. 19, V 25 Mayıs 1901, D. 32/8, f.101- 104, Şahin Kolonya Üpi'nin İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁶⁴ *AQSH, F. 19, V. 5 Mayıs 1902, D. 32/2, f. 223- 224, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

(Albania) gazetesi yayınlandı.¹⁰⁶⁵ Yayınlanması için İsmail Kemal ve diğerleri yardım etti. Viyana'da Oryantal Ruh¹⁰⁶⁶ gazetesi ve daha sonra Arnavutluk¹⁰⁶⁷ ve Şura-i Ümmeti gazeteleri çıkacaktır".¹⁰⁶⁸ Bu kapsamda Bükreş'te yeni bir gazete yayınlamak için girişimi alan Hıristiyan inançlı entelektüellerden bahsedilebilir. Faik Konica Brüksel'de bir gazete çıkardı.¹⁰⁶⁹ Arnavutlukta çıkan gazetelerde yazılmış olan makaleler bölgenin genelinde çıkan siyasi sorunları ve özellikle Arnavutluk ve Arnavut çıkarlarını ele alıyorlardı. Arnavutluk gazetesinde Derviş Hima'nın yazdığı, "*Makedonya sorunu ve Osmanlı Devleti'nin çöküşü*" adlı makalesinden bahsedilebilir. Behaaddin Bey tarafından Şura-i Ümmet gazetesinde Kosova'da meydana gelen olaylar ile ilgili makaleleri bu bağlamda değerlendirebiliriz.¹⁰⁷⁰

Arnavutluk basınının siyasi içerikli yazıları gazeteleri renkli kılmış ve ilgiyi artırmıştır. Gazetelerde ülke içinde veya dışında gerçekleşen konferansların özetleri yayınlanmıştı.¹⁰⁷¹ Arnavut basınının özelliği, yazıların kalitesi düşük olmasına rağmen ulusal yayın olmasıydı. Bu kapsamda Arnavutluk, Besa vs. gibi gazetelerden söz edebiliriz. Bununla birlikte aralarında İtalyan yanlısı gazeteler de vardı, Jakova gazetesi gibi.¹⁰⁷²

Arnavut entelektüelleri sadece gazetelerdeki değişkenliği zenginleştirmek için uğraşmadı. Aynı zamanda gazetelerde yayınlanacak yazıların içeriğinin de kaliteli ve ciddi olması için çalıştılar. Gazetelerin sadece Arnavutça değil İtalyanca, Türkçe, Yunanca ve Fransızca gibi dillerde de çıkarılmasına gayret ediliyordu. Bu hadise ondokuzuncu yüzyıldan beri görülmektedir. 1899 yılında Arnavutluk'ta

¹⁰⁶⁵ *AQSH, F. 19, V. 14 Eylül 1902, D. 32/2, f. 242- 243, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁶⁶ *AQSH, F. 19, V. 30 Ekim 1902, D. 32/2, f. 244, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁶⁷ *idem.*

¹⁰⁶⁸ *AQSH, F. 19, V. 5 Mayıs 1902, D. 32/2, f. 223- 224, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁶⁹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 183, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁷⁰ *AQSH, F. 19, V. 11 Şubat 1903, D. 32/2, f. 249- 250, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹⁰⁷¹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 21/1, İb.T'nun Behaeddin Bey'e gönderdiği mektubu.*

¹⁰⁷² *AQSH, F. 19, V. 3 Mayıs 1900, D. 32/2, f. 95- 96, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

meydana gelen olaylar hakkında Avrupa kamuoyunu bilgilendirmek için Fransızca bir gazete çıkarılması düşünüldü.¹⁰⁷³

Basının gelişmesi için zengin katmanlardan gelen bireyler büyük destek verdiler. Bu desteği, 1900 yılında Derviş Hima ve hareketin üst düzey liderlerinden biri olan İbrahim Temo ile yaptıkları yazışmalarda görmek mümkündür. Hima'nın yapmış olduğu yazışmalarda Arnavutça-Türkçe, bir gazete çıkartmak istediğini ifade etmektedir.¹⁰⁷⁴ Gazetenin çıkmasına Hoca Kadri yardımcı olacaktır. Bazı entelektüeller dil bilimi alanındaki (Türkçe ve Fransızca) bilgilerini vatanseverlik görevi olarak kabul ederek Arnavut basınının gelişmesini istediler. Onlardan bazıları İsmail Haki Bey, Behcet Bey ve Celal Bey idi.¹⁰⁷⁵

1903 yılında L'Arnavutluk Federasyonu (L'Albania e Federation)¹⁰⁷⁶ gazetesi çıktı ve daha sonra Köln'de Şahin Kolonya'nın girişimi ile dört dilde Arnavutça-Türkçe-Yunanca-Fransızca bir gazete yayınlanacaktı.¹⁰⁷⁷ Bu zamanlarda tecrübeli kişiler tarafından özellikle resmi gazetenin "isimlendirilmesinde dikkatli olunmalı" endişesi doğrudur. Çünkü gazetenin başlığı içeriğini özelliklerini, ve bu konular hakkındaki ciddiyetini yansıtmaktadır. Arnavut'a karşı ve İtalyan yanlısı bir siyasi izleyen Yakova (Jakova) gazetesine resmi gazete denilemezdi. Bu dönemde Arnavut halkına hizmet eden günlük basın, gazete ya da dergilerin çoğu, siyasi bir kimliğe sahiplerdi. Aralarında edebi ve dini gazete ve dergiler de vardı. İşkodra Sesi buna örnek gösterilebilir. Bu bakımdan Arnavut basını şu şekilde tasnif edebiliriz:¹⁰⁷⁸

I- Siyasi konuları ele alan basın

Yıl 1871-1874

Kosova-Prizren- siyasi içeriklidir.

¹⁰⁷³ AQSH, F. 19, V. 2 Kasım 1899, D. 32/2, f. 73- 74, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹⁰⁷⁴ *idem.*

¹⁰⁷⁵ *idem.*

¹⁰⁷⁶ AQSH, F. 19, V. 12 Ekim 1903, D. 32/2, f. 281- 282, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.

¹⁰⁷⁷ *idem.*

¹⁰⁷⁸ S 146

48 A Palok Daka, *Bibliografi 1848- 1944, Bibliografi Retrospektivë e Shtypit Periodik Shqiptar dhe mbi Shqipërinë e Viteve 1848- 1944. (1848-1944, Günlük basın ve 1848-1944 yılların Arnavutluğun üzerinde Bibliyografya).*

*Prizren*¹⁰⁷⁹, haftalık Gazetesi, (Türkçe ve bir bölümü Sırpça yayınlanmaktaydı) Kırmızı.

Türkçe bölümünün editörü-Şeref efendi, Sırpçanın ise Sabıç'dı

Yıl 1877 - 1888, 1908

Kosova-Priştine: Üsküp siyasi içeriklidir.

*Kosova*¹⁰⁸⁰ gazete, Türkçe olarak yayınlanan gazete 1884 yılından sonra Sırpça da yayınlanmaktadır.

Kosova Vilayetinin resmi yayın organı.

Yıl 1879 - 1880: 1897 - 1903

Arnavutluk-İşkodra : Siyasi içeriklidir.

*İşkodra*¹⁰⁸¹ yılda bir defa yayınlanmakta (Türkçe ve Arnavutça dillerinde,) - İşkodra Vilayetinin resmi yayın organı

Editör: Hysen Paşa

Yıl 1879

Yunanistan-Atina: Siyasi içeriklidir.

E Phone Tes Albanias (Arnavutluk'un Sesi)¹⁰⁸² - 1880 – haftalık Gazetesi

(Yunanca ve Arnavutça yayınlanmaktaydı)

Editör: A. I. Kullurioti

Yıl 1903

İtalya-Roma: Siyasi içeriklidir.

*Albanese*¹⁰⁸³ (Arnavutluk) Gazetesi, İtalyanca olarak yayınlanmıştır

Editör: Manlio Bannici

¹⁰⁷⁹ “*Gjurmime Albanologjike*”, Priştina I, 1968, f. 176’dan naklen Palok Daka, *age*,: I. Eren, “*Stamparija Kosovskog Vilayeta u Priştini (1877- 1878)*”, *agm*.

¹⁰⁸⁰ “*Gjurmime Albanologjike*” Priştina naklen Palok Daka, *age;agm*, f. 180- 181; f. 32 “*Lirija*”, n. 18, f. 2, Selanik 25 Nëntor 1908 *agm* , f. 7.naklen Palok Daka, *age*.

¹⁰⁸¹ S 146

48 A Palok Daka’dan naklen dergi “*Leka*” Shkodër 1939, n. 6- 12, f. 236; Kristo Frashëri, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit*, Tiran 1956, f. 42; “*Halk Sesi*” gazetesi, “*Në gjurmë të dy gazetavetë vjetra shqipe*”, Tiran 22 Kasım 1962, f. 3; *age* , f. 8.

¹⁰⁸² *age* , f. 8, Bsh- K. Bulunuyor.

¹⁰⁸³ *age* , f. 23, Bsh- E bulunuyor.

Yıl 1908

Türkiye-İstanbul: Siyasi içeriklidir.

II - Siyasi, sosyal, kültürel, folklor, edebiyat, dil, eğitim, alanındaki gazete ve dergiler

Yıl 1848

İtalya-Napoli : siyasi, ahlaki ve edebi konuları ele almaktadır.

L'Albanesed'Italia (İtalya'nın Arnavut'u)¹⁰⁸⁴ gazetesi, hafta iki kez yayımlanmaktadır.

Sahibi ve editörleri: Gerolamo (Jeronim) de Rada&Comp

Yıl 1860 - 1861, 1907

Yunanistan-Lami: Siyasi ve sosyal konuları ele almaktadır.

1 -*Pellazgu-Pellazgiotis*¹⁰⁸⁵- haftalık Gazete (Yunanca ve kısmen Arnavutça yayınlanmaktaydı)

Editör: AnastasI. Biku (Piqueu).

Yıl 1878 - 1879: 1882 - 1888

Kosova-Priştine: Siyasi konuları ele almaktadır.

1 - *Kosova Vilayeti Salnamelerinde*¹⁰⁸⁶, Kosova Vilayetinin baskısı.

Yıl 1887

Romanya,Braille, edebi ve siyasi konuları ele almaktadır.

*Lumina-Işık*¹⁰⁸⁷ haftalık Gazetesi- Arnavutça ve Romence dillerinde yayınlamıştır.

Editör: Dr. A. Grün

Yıl 1883-1887

İtalya-Calabria

¹⁰⁸⁴ *age*, f. 6, Ash- T bulunuyor.

¹⁰⁸⁵ *age*, 'dan naklen "*Studime Historike*" XIX (II), 1965, f. 55-65: *La Nazione Albannese Pallagorio* 1915, n. 11, f.4; Aleks Buda, "*Të dhëna mbi lëvizjen Kombëtare Shqiptare në Vitet 1859- 1861*" (1859-1861 Yıllarında Milli Hareketi'nin Üzerine Bilgiler), *age*.

¹⁰⁸⁶ *age*, 'dan naklen "*Gjurmime Albanologjike*", Priştina I, 1968, f. 182- 183: I. Eren, *age* *Kosovskog Vilayeta u Priştini (1877- 1878)*", *age*, f. 7.

¹⁰⁸⁷ *age*, 'dan naklen "*Dergi Ped. Dyvj*", V. Bala, "*Shtypi Shqiptar në Rumani*", I, Shkodër 1964, f. 31; 1930; "*Revue des etudes sud-est Eurpeennes*", F. Iancovici, VI. "*La presse Albanailse en Roumanie*", Tome IX- 1971, n. 2, f. 225, *age*.

La Bandiera Dell'Albania-Arnavutluğun Bayrağı¹⁰⁸⁸ - aylık Dergi

Editör: Gerolamo (Jeronim) De Rada

Yıl 1887

İtalya-Palermo

La Giovane Albania-Yeni-Arnavutluk¹⁰⁸⁹-- Aylık Dergisi:

Arnavutlukça ve İtalyanca

Editör: Francesco Stassi Peta ve Gioseppe Schiro

Yıl 1888 – 1893

Romanya-Bükreş: Siyasi, sosyal, kültürel ve edebi konuları ele almaktadır.

*Albanezul / L'Anglais-Arnavut*¹⁰⁹⁰ - Gazete, haftada bir kez yayınlanır,

(Üç dilde yayınlanmıştır: Arnavutça, Romence ve Fransızca)

Editör: N. N. Naço

Yıl 1893

*Alvano-Makedonia*¹⁰⁹¹ -Arnavut-Makedon Yunanca

ve Arnavutça dillerinde yayınlandı.

Yıl 1894 – 1898

Arnavutluk - İşkodra

*İşkodra'nın Vilayeti Salnamesidir*¹⁰⁹²-. İşkodra vilayetinin resmi bildirimleri.

Vilayetinin yayını

Yıl 1896 - 1897

İtalya-Calabria: Sosyal, kültürel, folklor, edebi, dil, tarih konularını ele almaktadır.

¹⁰⁸⁸ *age*, f. 9. Bk- V ve Bsh-K. bulunuyor.

¹⁰⁸⁹ *age*, 'dan naklen G. Petrotta Saggio di *Bibliografia Albanese*, Palermo 1930; dergi "*Leka*" K.K (amsi), "*Lista e Revistave Shqiptare të Botueme prej Arbëreshëve të Italisë*" (*Arbereşler Tarafından Yayınlanan Dergilerin Listesi*), İşkodra, 1937, f. 451, *age*, f. 10.

¹⁰⁹⁰ S 146

48 A Palok Daka, *age*, f. 11. Bk- T, Bsh-K, Bsh- E.

¹⁰⁹¹ *age*, 'dan naklen "*Revue des etudes sud-est Eurpeennes*", F. Iancovici, *VI. La presse Albanailse en Roumanie*", Tome IX- 1971, n. 2, f. 228, *age*, f. 12.

¹⁰⁹² *age*, f. 13. Bk- T, Bsh-K, Bsh- IHGJ bulunuyor.

*La Stella Degli Albanesi-Arnavutluğun Yıldızı*¹⁰⁹³-Italo-Arnavut aylık Dergi, İtalyanca ve kısmen Arnavutça yayınlanır.

Editör: Antonio Argondizza

Yıl 1897 – 1924

İtalya-Pallagoria (Catanzaro) : Siyasi, edebi, ve kültürel konuları ele almaktadır.

*La nazione Albanese*¹⁰⁹⁴ - Bülten, İtalyanca ve Arnavutça yayınlanmaktaydı

Editör: Anselmo Lorecchio

*Albania*¹⁰⁹⁵ - Arnavutluk- 1909, Arnavutça ayda iki kez çıkmakta, Fransızca ve Türkçe dillerinde de yayınlanır.

Editör: Faik Konica

Yıl 1898

İtalya-Napolisiyasi, sosyal, edebi, kültürel vs. konularını ele almaktadır.

La Nuova Arnavutluk (Yeni Arnavutluk)-1904¹⁰⁹⁶ Dergi, ayda iki kez çıkıyor
İtalyanca ve kısmen Arnavutçadillerinde

Yönetmen: Gennaro Lucy

Romanya-Bükreş-Siyasi, sosyal, edebi, kültürel, vb. konularını ele almaktadır.

*Yll'i Shkqipërisë*¹⁰⁹⁷ - *L 'Etolie Albanise (Arnavutluğun Yıldızı)*-1899 aylık Gazetesi,
, Arnavutça, Yunanca ve Fransızca olarak yayınladı.

Yönetmen: Demetrius. K. Ilo

Romanya-Bükreş, siyasi bir kültürel konularını ele almaktadır.

*L'Indipendance Anbanaise (Arnavutluğun Bağımsızlığı)*¹⁰⁹⁸ Dergi, Arnavutça yayınlandı.

Yönetmen: Derviş Hima

¹⁰⁹³ *age*, BK- T bulunuyor.

¹⁰⁹⁴ *age*, f. 14. BK- T bulunuyor.

¹⁰⁹⁵ *age*, f. 15; BK- T bulunuyor.

¹⁰⁹⁶ *age*, f. 17; BK- T, Bsh- K. bulunuyor.

¹⁰⁹⁷ *age*, Bsh- K. bulunuyor.

¹⁰⁹⁸ S 146

48 A Palok Daka, 'dan naklen *L'Albania*, n. 5- 7, Bruksel 1906, *age*, f.17.

Yıl 1899

İtalya-Roma, siyasi, sosyal, kültürel vb.hikayelerözelliği içermekte.

Echo,D 'Albania (Arnavutluğun Sesi)¹⁰⁹⁹ - Gazete,ayda iki kez çıkmakta, Arnavutça ve Fransızca olarak yayınlandı.

Yönetmen: Anselmo Lorecchio

Belçika-Brüksel,Kültürel, siyasi, sosyal, hikayeler vs. içermekte.

Yıl 1900

Mısır-Kahire, siyasi, kültürel vb. konularını ele almaktadır.

Bashkimi i Shqiptarëvet (Arnavutların Birliği)¹¹⁰⁰-1900- Gazete, yarısı Arnavutça ve yarısı Türkçele olarak yayınlanmış.

Yönetmen: İsmail Haki Bey

Mısır-Kahire, siyasi, kültürel vb. konularını ele almaktadır.

Besa-Bese (Sözü Söz)¹¹⁰¹- Gazete, Arnavutça yayınlandı

Yönetmen: Mihal N. Duçi

Romanya-Bükreş-Bir edebi, kültürel, siyasi, vb. konularını ele almaktadır.

İndipendentia Abanie (Arnavutluğun Bağımsızlığı)¹¹⁰² - Dergi, Romence dillerinde yayınlandı.

Müdür: YasharErebara, DervişHima

Yıl 1901

Mısır-Kahire, siyasi, kültürel konularını ele almaktadır.

La Unione Albano-Greca (Arnavut- Yunan Birliği) ¹¹⁰³- Gazete, dört dilde yayınlanmış: Arnavutça, Türkçe, Fransızca ve Yunanca.

Yönetmen: Sırbistan-Belgrad

Yıl 1902

Yugoslavya-Belgrad, siyasi, sosyal, kültürel, edebi, zamanın hikayelerini içeren konular ele alınmaktadır .

¹⁰⁹⁹ *age*, f. 18; Bsh- IHGJ. bulunuyor.

¹¹⁰⁰ *age*, ‘dan naklen dergi “*Albania*”, Bruxelles 1900, f. 107, *age*, f.19.

¹¹⁰¹ *age*, ‘dan naklen dergi “*La NazioneAlbanese*”, n. 19, Anno IV, f. 8, Pallagorio 1900, *age*.

¹¹⁰² *age*, ‘dan naklen dergi “*Dituria*” (*Bilgi*), n. 4, Tiran, 1 Şubat, 1927, f. 146; Gazeta “*Bashkimi*” (*Birlik*), Jashar Erebara “*Skjarim*” (*Açıklama*), n. 193, Tiran, 17.08.1944, *age* .

¹¹⁰³ *age*, ‘dan naklendergi “*La NazioneAlbanese*”, n. 6, f. 8, Pallagorio 1901, *age*, f. 21.

Albanija (Arnavutluk) ¹¹⁰⁴ 1906 - Dergi, ayda üç kez çıkmakta, beş dilde yayımlandı: Arnavutça, Sırpça, Fransızca, Romence ve İtalyanca.

Müdür: Yashar Erebara ve Sırp entelektüelleri.

Toska ¹¹⁰⁵ - Gazetesi, Arnavutça ve Sırpça dillerinde yayımlandı.

İtalya-Napoli-siyasi, sosyal konularını ele almaktadır.

Arnavutluk- Albania ¹¹⁰⁶ - 1902 - Gazetesi, üç dilde yayımlanmıştır: Türkçe, Fransızca ve İtalyanca.

Yönetmen: Derviş Hima

Mısır-Kahire, siyasi, sosyal, edebî konularını ele almaktadır.

Toska ¹¹⁰⁷ - 1902 - Dergi, Arnavutça aylık.

Yönetmen: Milo Duchi

Yıl 1903

Romanya-Bükreş siyasi, sosyal, kültürel, edebiyat, zamanın hikâyeleri içeren konular ele alınmaktadır .

La Renaissance Albanaise (Arnavut Rönesansı) ¹¹⁰⁸ - gazete, iki haftada bir yayımlandı,

Arnavutça ve Fransızca dillerinde yayımlandı.

Yönetmen: Thoma Abrami

Bulgaristan-Sofya, siyasi, sosyal, kültürel, edebî konuları ele almaktadır.

Vetetima (Yıldırım)- ¹¹⁰⁹ Dergi

Yönetmen: Thoma Abrami

Belçika-Brüksel-Sosyal, siyasal konuları ele almaktadır.

L 'Albanie (Arnavutluk) ¹¹¹⁰ - 1906 Dergi, üç dilde yayımlanmıştır:

¹¹⁰⁴ *age*, f. 22; BK- V, Bsh- E bulunuyor.

¹¹⁰⁵ S 146

48 A Palok Daka, 'dan naklen Gazeta "*Shqiptare*", n. 56, Bari, 06.03.1930, f. 2, *age* .

¹¹⁰⁶ *age*, f. 20; BK- V, Bsh- IHGJ bulunuyor.

¹¹⁰⁷ *age* , BK- V bulunuyor.

¹¹⁰⁸ *age*, f. 22, *age*, Bsh- K bulunuyor. *age*, Bsh- E bulunuyor.

¹¹⁰⁹ *age* , 'dan naklen dergi "*Albanija*", Beograd, 09.05.1903, f. 3; *La Renaissance Albanaise*, n. 1, Bukuresht 1903, f. 2, *age*.

Fransızca, Türkçe ve Arnavutça.

Yönetmen: Derviş Hima

*Albania e Vogel (Küçük Arnavutluk)*¹¹¹¹ - ayda iki kez çıkmakta, Arnavutça ve kısmen Fransızca olarak yayınlandı.

Yönetmen: Faik Konica (Trhank Spirobeg)

Yıl 1904

İtalya- Napoli politik, sosyal, edebi konularını ve zamanın hikâyelerini yayımlamış.

*Flamuri i Shqiperise (Arnavutluğun Bayrağı)*¹¹¹² Dergisi, yayınlanan, ayda iki kez çıkmaktadır. Arnavutça ve İtalyanca olarak yayınlandı.

Yönetmen: Giuseppe Schiro

Mısır-Kahire, siyasi, sosyal, kültürel, edebî konuları ele almaktadır.

2 – *Besa (Güüven)*¹¹¹³ – 1905; 1908 – Dergi, ayda bir kez yayınlanan, Arnavutça, Fransızca ve Yunanca olarak çıkıyor.

Yönetmen: Thoma Abrami

İtalya-Roma siyasi, sosyal, kültürel, edebî konuları ele almaktadır.

Yılı 1905

Sırbistan-Raguzesiyasi, sosyal, edebî konularını ele almaktadır.

1 - *Shpnesae Shqypënis (Arnavutluğun Ümidi)*¹¹¹⁴ -1908 Gazetesi, haftada bir kez çıkar, yayınlandığı diller, Arnavutça, İtalyanca ve Sırpça.

Yönetmen: Nicholas Be Ivanaj

Arjantin-Buenos Airesiyasi, sosyal, kültürel, edebî konularını ele almaktadır.

2-La *Questione albanese (Arnavutluğun Meselesi)*¹¹¹⁵ Dergi, aylık, yayınlandığı diller: Arnavutça, İspanyolca ve İtalyanca.

Yönetmen: Orazio Iriani

¹¹¹⁰ *age*, Bsh- E, Bsh- IHGJ bulunuyor.

¹¹¹¹ *age*, f. 18; BK- V bulunuyor.

¹¹¹² *age*, f. 24; BK- V bulunuyor.

¹¹¹³ *age*. BK- T, Bsh- K bulunuyor.

¹¹¹⁴ S 146

48 A Palok Daka, f. 26; BK- T, bulunuyor.

¹¹¹⁵ *age*, f. 26; BK- V bulunuyor.

3- *Lajmtari i Shqypënisë (Arnavutluğun Haberdarı)*¹¹¹⁶ - Dergi, aydaiki kez yayınlandı, Arnavutça ve İtalyanca olarak çıkmaktaydı.

Yönetmen: Conte Vladany

Yıl 1906

Amerika-Boston, siyasi, sosyal, kültürel, edebi konuları ele almaktadır.

1-*Kombi (Ulus)*¹¹¹⁷ - 1908 - haftalık bir Gazetesi, yayımlandığı diller: Arnavutça, ve kısmen de, Fransızca, İtalyanca ve İngilizce.

Yönetmen: Sotir Petsi

Mısır-Kahire, siyasi, sosyal, kültürel, edebi konuları ele almaktadır.

Yıl 1907

Arjantin-Buenos Aires siyasi, sosyal, kültürel, edebikonuları ele almaktadır.

1-*Lega Albanese (Arnavutluğun Birliği)*¹¹¹⁸ Dergi-rehberlik, İtalyanca olarak yayınlandı.

Yönetmen: Orazio Iriani

Amerika- siyasi, sosyal, kültürel, edebikonuları ele almaktadır.

2 – *Risveglio Albanese (Arnavutluğun Yeniden Uyandırması)*¹¹¹⁹ Dergi,

Yönetmen: Orazio Iriani

Mısır-Kahire siyasi, sosyal konuları ele almaktadır.

3 - *Pellazgu*¹¹²⁰ - Gazetesi, iki haftada bir çıkmaktaydı,

(Arnavutça, Türkçe ve Fransızca olarak yayınlanmıştır).

Yönetmen: Sami KullaPrizreni

Mısır-Kahire siyasi, sosyal konuları ele almaktadır.

¹¹¹⁶ *age*, 25; BK- T bulunuyor.

¹¹¹⁷ *age*, f. 27;.

¹¹¹⁸ *age*, Bsh- K bulunuyor.

¹¹¹⁹ *age*, ‘dan naklendergi *Leka*, K.K (amsi), “*Shqiptarët e Italisë*” (*İtalya Arnavutları*), n. 6-7, Viti X, Shkodër, f. 263, *age*, f. 28.

1937, f. 451, *age*, f. 10.

¹¹²⁰ *age*, ‘dan naklen “*Studime Historike*” (*Tarihi Araştırmaları*) XIX (II), 1965, f. 55-65: *La Nazione Albannese Pallagorio 1915*, n. 11, f.4; Aleks Buda, “*Të dhëna mbi lëvizjen Kombëtare Shqiptare në Vitet 1859- 1861*”, *age*.

4 – **Zghimi Uyanış**¹¹²¹ -Gazetesi,Arnavutça yayınlandı.

Yönetmen: Sami KullaPrizreni

5-**Shqiperia (Arnavutluk)**¹¹²² - Gazetesi, yayınlandığı diller: Arnavutça, ve kısmen Yunanca ve Fransızca.

Yönetmen: Milo Duçi

Yıl 1908

Türkiye-Konstantinople İstanbul siyasi, sosyal konuları ele almaktadır.

Besa¹¹²³ - 1905: 1908 –Dergi, haftada iki kez çıkar, yayınlandığı diller: Arnavutça, Fransızca ve Yunanca.

Yönetmen: Hamdi Frashëri

Arnavutluk-Korce siyasi, edebiyat ve ticarikonuları ele almaktadır.

Bulgaristan-Sofya siyasi, sosyal, kültürel, edebi ve zamanın hikâyelerini yansıtmakta.

Drita (Işık)¹¹²⁴ –iki haftalık Arnavutça gazetesi.

Yönetmen: K.P. Luarasi

Yıl 1909

Yunanistan-Selanik, siyasi, sosyal, kültürel, edebi, zamanın tarihsel olayların anlatımı ile alınmaktadır.

1 –**Lirija (Özgürlük)**¹¹²⁵ - Gazetesi, Arnavutça yayınlanan, haftada bir kez çıkar.

Yönetmen: MitatFrashëri (LumoSkendo)

Yıl 1910

3 - **Korca**¹¹²⁶ - Gazetesi, haftalık, Arnavutça yayınlandı.

Yönetmen: Sami Pojani

III- Katolik papazların dini karakterli basını

Yıl 1891 - 1913

¹¹²¹ *age*, f. 30.

¹¹²² *age*, BK- V, Mp- V, Bsh- K bulunuyor.

¹¹²³ *age*, BK- T, Bsh- K bulunuyor.

¹¹²⁴ *age*, f. 21; BK- V, Bsh- E bulunuyor.

¹¹²⁵ S 146

48 A Palok Daka, f. 31.

¹¹²⁶ *age*, BK- V bulunuyor.

Arnavutluk – İşkodra’da yayınlandı.

1-*Elcija i zemresT’JezuKrisctit*¹¹²⁷ muvakkat aylık Gazetesi,

Yönetmen: 1891-1897 - P. Jak. Junku, P. Dede Pasi, FranoGjenoviçi, EngjellSereqi,

P. Shtjefën Zadrime vb.

IV- Katolik papazların, kültürel, edebi ansiklopedi karışık dini karakterli basını

Yıl 1897

Bulgaristan-Sofya dini, kültürel, edebi, ansiklopedikonuları ele almaktadır.

1 – *Ditë rrëfenjësi (Takvim)*¹¹²⁸ - 1928

Yönetmen: Stefan Luarasi vb.

Yıl 1900

Belçika-Brüksel, dini, kültürel, makale, tarım alanında danışmakonuları ele almaktadır.

1–Kalendari i Maleve¹¹²⁹–Dağların Takvimi-1901 Arnavutça yayınlandı

Yönetmen: Faik Konica

Yıl1906

Avusturya-Viyana, Bulgaristan -Sofya, Makedonya-Manastır,dini, makale, edebi, sosyal, kültürelkonuları ele almaktadır.

1–Kalendari i Soknisë¹¹³⁰ "Dija", "Bilgi"-1908,1910- Arnavutça yayınlandı.

Yönetmen: Hile Mosi (Sakoli), KristoLuarasi

V- Eğitim-öğretim ve edebiyat karakterli basını.

İtalya-Kalabri –edebikonuları ele almaktadır.

Yıl1897

İtalya-BorgoErizzo, eğitim-öğretim, edebi, dilselkonuları ele almaktadır.

¹¹²⁷ *age*, f. 11. Bk- V bulunuyor.

¹¹²⁸ *age*, f. 16; Bsh- IHGJ. bulunuyor.

¹¹²⁹ *age*, f. 19; BK- V, Bsh- IHGJ bulunuyor.

¹¹³⁰ *age*, f. 27. Bsh- IHGJ bulunuyor.

3 - Zanii Scqyptarit¹¹³¹ - Arnavutça bir Gazetesi

Yönetmen: Don Mitho Curkoviç, PietroMarussich, Don Cristoforo Stipevich, L. P. Rejle

Yıl 1884

İstanbul - Konstantinapol

1 –Drita-fletoremesimi e perhereshme¹¹³²-Işık-devamlı eğitim defteri Didaktik- Pedagojik,edebi ve kültürel dergisi, İstanbul'un alfabesi ileArnavutça yayınlandı.

Yönetmen: PandeliSotiri

Türkiye-İstanbul-Konstantinapol

2-Dituria-fletore mesimi e perhereshme¹¹³³ 1885 -Bilgi-devamlı eğitim defteri -Didaktik- Pedagojik, edebi ve kültürel dergisi, İstanbul'un alfabesi ile Arnavutça yayınlandı.

Yönetmen: Pandeli Sotiri

Yıl 1895 - 1896

Romanya-Bükreş-edebi, didaktik-pedagojikkonuları ele almaktadır..

1 – *Shqiptari* (Arnavut)¹¹³⁴ - Arnavut- Dergi, Romence yayınlandı.

Yönetmen: AleksÇikozi

VI-Edebiyat, sosyal, kültürel karakterli basını

Yıl 1897

Karakter İtalya-Kalabria-edebikonuları ele almaktadır.

1- *L 'Albania Leteraria* (Arnavut Edebiyatı)¹¹³⁵ - Dergi, iki haftada bir çıkmaktaydı - İtalyanca olarak yayınlandı.

Yönetmen: FrancescoCicero

¹¹³¹ *age*, ‘dan naklen dergi “*La NazioneAlbanese*”, n. 19, f. 5- 6, Pallagorio 25 Ekim 1897; *age* , n. 8, Pallagorio 28 Mayıs 1923, f. 2, *age* f. 15.

¹¹³² S 146

48 A Palok Daka. Bk- V

¹¹³³ *age* .

¹¹³⁴ *age*, ‘dan naklen dergi *Dituria*, n. 4, Tiran, 1 Şubat, 1927, f. 147; *Publicatile Periodice Romanesti*, Tom II 1907- 1918 şi supliment: 1790- 1906, Bucuresci 1909, f. 857, *age*, f. 13.

¹¹³⁵ *age*, f. 15. BK- T bulunuyor.

Romanya-Bükreş-Sosyal, kültürel, edebikonuları ele almaktadır.

2-*Shqipëria (Arnavutluk)*¹¹³⁶ –1899, Gazetesi, Arnavutça ve Romence yayınlandı.

Kasiyer: V. Dodani

Yıl 1904

İtalya-Bari tarihi, sosyal, kültürel konuları ele almaktadır.

3 – *Il Bruzio*¹¹³⁷ - 1905 - Dergi, İtalyanca yayınlandı.

Yönetmen: SerafinoGroppa

Yıl 1904

İtalya-Campobasso edebikonuları ele almaktadır.

4-*Pro Albania (Arnavutluğun Lehine)*-¹¹³⁸Arnavutluk Yanlısı- Arnavutça çevrilmişİtalyanca resimli dergi.

Yönetmen: Gius. D. Ciarla,

Arnavutluk, İşkodra tarihi olayların anlatması vb.konuları ele almaktadır.

5 - *Shqyptari*¹¹³⁹ Yıllık

Yıl 1905

Arnavutluk-İşkodra sosyal, kültürel konuları ele almaktadır.

*Xani i Shqyptarve (Arnavutların Sesi)*¹¹⁴⁰ - 1905-1906 –Gazetesi.

Yıl 1907

Mısır-Kahire hicviye ve edebikonuları ele almaktadır.

1 –*Shkopi (Sopa)*-¹¹⁴¹ - 1908 - Gazetesi, Arnavutça ve Yunanca yayınlandı.

Yönetmen: JaniVruho (Dora)

¹¹³⁶ *age*, BK- T; Bsh- K. bulunuyor.

¹¹³⁷ *age*, ‘dan naklen dergi *Tomorri i Vogël (Küçük Tomorr)*, Oresto Camillo Mandalari, “*Gazetarija Italo- Shqiptare*” (*İtalyan- Arnavut Gazeteciliği*), Vit I, n. 2, Tiran 15. 06 1942, *age*, f. 24.

¹¹³⁸ *age*.

¹¹³⁹ *age*, ‘dan naklenG. Petrotta, *Popoloi Lingua e Letteratura Albanese*, Palermo 1931, f. 414, *age*, f. 25.

¹¹⁴⁰ S 146

48 A Palok Daka, ‘dan naklen H. Guys, *Bibliographie Albanese (Arnavut Bibliografisi)*, Tiran 1938, *age*.

¹¹⁴¹

Avusturya-İtalya-Trieste, kültürel, sosyal, ekonomik karakteri vardır.

2 – *Daşamiri (Dost)*¹¹⁴² - 1908 - Gazetesi, ayda iki kez çıkmaktaydı.

Yönetmen: Giuseppe Eestermayer

Yıl 1908

İtalya-Trieste, sosyal, kültürel, edebikonuları ele almaktadır.

1– *Daşamiri i Ri (Yeni Dost)*¹¹⁴³ - Dergi, Arnavutça yayınlanan, ayda iki kez çıkmaktaydı.

Yönetmen:Matti Logoreci

Gazetelerin amacı insan öncelikli olmalı ve toplumun sorunlarını ön planda tutarak hareket etmelidir. İnsan öncelikli olmayan iktidardaki gücün çıkarlarının savunuculuğunu yapan yayın organları yasaklanmalı veya yayın politikalarını değiştirmelidir. Bu düşünceler bu dönemde yapılan kongrelerde de ifade edildi. Bu bağlamda, bu kongrelerin birinde Jakova gazetesi eleştirildi. Ayrıca İtalya, Avusturya ve Yunanistan'ın Arnavutluk aleyhine karşı tutumu da eleştirildi. Eleştirilerin sebebi başta İtalya olmak üzere diğer devletlerin Arnavutluk'a yönelik yayılmacı eğilimlerinin olmasıydı. Bu bağlamda Avusturya ve Yunanistan'a karşı yapılan kongrede Garibaldi 12 kişi ile beraber geleceğini söyledi. Bu durum Arnavut entelektüellerinin bir kısmı tarafından olumlu karşılanmadı. Çünkü onlar İtalyanların sömürge kurmak için politika ürettiklerini düşünüyorlardı.¹¹⁴⁴ Bu makalede, Derviş Hima İtalyanların samimi olmadıklarını ve gerçek niyetini vurgulamayı amaçlamıştır. Bunların amacı Arnavutluk ile gerçek dostluk değildi.

Onlar Arnavutluk'un Yeni Pazar'ını Sırlara vermeyi düşünüyorlardı. Böylece istedikleri gibi onu paylaşabilirlerdi. Yani Arnavutluk büyük güçlerin istedikleri gibi satılıp bölünebilen bir "pazar malı" olarak görülüyordu. İtalya'nın

¹¹⁴² *age.*

¹¹⁴³ *age.*

¹¹⁴⁴ *AQSH, F. 19, V. 3 Mayıs 1900, D. 32/2, f. 95- 96, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

denize bakan komşusuna karşı bu tavrı Avusturya ile çatışma nedenlerinden biri oldu.

Finansmanın basını özellikle Türkçe karakterleri gibi ana malzemelerinin tedariki cemiyet ve basın organları için endişe verici meselelerdendi. Toplumların yapısal organizasyonunda temel bütçenin belirlenmesinde cemiyetlerin ihtiyaçlarına göre fonları ve üyeleri için maaşları yer alıyordu. Hatta hareketin önde gelen yöneticileri olan İbrahim Temo ve Derviş Hima tarafından bu sorun dikkatle izleniyordu. Bunun amacı maaşların dağıtımında cemiyetin üyelerine karşı dürüst olmaya çalışmasıydı.¹¹⁴⁵

Cemiyetin üyeleri ya da yöneticileri basın organlarının çalışanları çoğu zamanlarda gerekli masraflarını kendileri karşılamıştır. Dr. İbrahim Temo gazetelerin çıkması için ana malzeme ihtiyaçlarının giderilmesi için büyük çaba sarf etmiştir. 1897 yılında O 16 Ekim 1897 tarihli Derviş Hima'ya gönderdiği bir mektubunda "*matbaanın gerekli karakterlerinin masraflarını ödemek için Köstence*¹¹⁴⁶ *bankasındaki hesabından para çekeceğini*" bildiriyordu. Ahmet ise 1903 yılının Şubat ayında "Arnavutluk"¹¹⁴⁷ gazetesinin yayınlaması için masraflarını ödemiştir.

Basın organlarının devrin basın malzemeleri ile, duyuru, bildiri vb. donatılması medyanın propaganda çalışmasının bir parçası idi. Burada entelektüeller basına gönderdikleri yazılar (makale, vb) önemli bir rol oynadı. Yazıların gönderilmesindeki gecikmeler endişe oluşturuyordu. Bu posta idaresindeki yetkililerin bürokratik gecikmelerinden dolayı oluyordu.¹¹⁴⁸

Arnavut istihbaratı basın Arnavutluk'un her tarafına yaymaya çalıştılar, Manastır, Dibra, Kırçova, Struga ve Ohri. Elbette dağıtım hareketin üst yönetiminin

¹¹⁴⁵ *AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1901, D. 32/2, f. 131- 132, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu; V. 7 Aralık 1901, D. 32/2, f. 184, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁴⁶ *AQSH, F. 19, V. 16 Ekim 1897, D. 31, f. 26, İb.T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.*

¹¹⁴⁷ *AQSH, F. 19, V. 25 Şubat 1903, D.32/2, f. 252- 253, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁴⁸ *AQSH, F. 19, V. 11 Temmuz 1900, D. 32/2, f. 101- 102, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

yönlendirmesi doğrultusunda yapıyordu.¹¹⁴⁹ Derviş Hima tarafından 11 Temmuz 1900 tarihli İbrahim Temo'ya gönderilen bir mektupta bu dönemde hareketin eylemcileri, (Türkiye hariç) tüm elçiliklerde dağıtmak için, manifestolar hazırlıyorlardı. İtalya, Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Romanya'daki Dobruca'da da böyle dağıtıldı. Arnavut entelektüelleri tarafından gazete için yazılar yazmaları istendi.¹¹⁵⁰

Onlar gazetelere gönderdikleri yazılarıyla ve mülakatlarıyla sadece basın alanında katkıları ile sınırlı kalmadılar. Burada Derviş Hima'nın "Le Tribuna" gazetesi için verdiği mülakatta ele aldığı konular arasında Arnavutluk'un bulunduğu mevcut durumunu, etrafındaki devletlerin ilerlemeleri ve bunun gibi nitelikteki yer alıyordu.¹¹⁵¹

1900 yılının başında ele alınan sorunlardan biri de Romanya ve Arnavutlukta geliştirilen tepkiler dile getirilmekteydi. Aynı zamanda posta servisi gidişatı hakkında bilgilendirme meseleleri, yardım ve öğrenciler için bursların gönderilmesi konuları da yer aldı.

Entelektüellerin kültürü, eğitim-öğretimi yüksek ve yetenekli olanları düşüncelerini sadece gazetecilik alanında değil, şiir ve diğer edebiyat türlerinde yazmaktaydı. Eylemcilerden vatansever Derviş Hima ve "Makberi Ahrar" ve "Çocukların Ölümü" eserlerinden söz edebiliriz.¹¹⁵²

Arnavut entelektüeller ve yurtseverleri bu yönde çok çalışmışlardı. Böylece 1899 yılından beri yabancı basın ile işbirliği kuruldu. Burada genel olarak bölgede ve özellikle her iki ülkede ortaya çıkan olayları doğru olarak yansıtılması için Romen basınının Arnavut basını ile ve iki ülkenin entelektüelleri arasında işbirliğinden söz edebiliriz.

¹¹⁴⁹ *AQSH, F. 19, V. 1899, D. 31, f. 52- 53, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁵⁰ *AQSH, F. 19, V 11 Temmuz 1900, D. 32/2, f. 101- 102, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁵¹ *AQSH, F. 19, V. 8 Şubat 1901, D. 32/2, f. 131- 132, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁵² *idem.*

Romen basını ile yakın ilişkiler kurulup iki ülkenin günlük basın organları günlük olaylar hakkında tam bilgi vermeye başladılar.¹¹⁵³ 1903 yılının basınında ele alınan konular arasında en önemli konu Arnavut bölgelerinde yapılacak reformlar olmuştur. Bu dönemde basında yazılmış olan makaleler farklıydı.

Makalelerin çoğu, Arnavutluk'un kalkınması ve özgürlüğüne karşı olan Avrupa ya da Balkan siyasi çevreleri tarafından sevilmiyordu. Aynı zamanda Arnavutların çıkarlarına aykırı olan yazılar da vardı. Örneğin "*İpek Arnavutları ve Reformlar*"¹¹⁵⁴ makalesinde Arnavutluk'ta yapılacak olan reformlar ile ilgili entelektüellerin siyasi tutumlarının ne olması gerektiği ifade ediliyordu. Makalede Arnavut siyasi sınıfının tutumu ele alınmaktaydı.

Gazetelerin daha geniş bir insan kitlesi tarafından okunabilmesi için halkın okuma yazma bilmesi gerekmektedir. Bu sorunun çözümlenmesi için eğitim sisteminde değişiklikler yapılmalıydı. Bundan dolayı bu yönde reformlar yapılması düşünüldü ve öneminden dolayı ilk sırada yer alması gerektiği değerlendirildi. Halkın büyük bir kitlesi tarafından yazılı basından bilgi edinmesi ve ülkede ve imparatorluğun diğer bölgelerinde olan güncel konular ile ilgili haberdar olması ancak halkın çoğu okullara katılımı ile mümkün olacaktı. Bu bağlamda Arnavut eylemcilere daha fazla okul açmaları görevi düşmekteydi. Bu zor ama imkânsız değildi. Çok büyük maddi ve manevi harcamalar gerektirecekti.

Yaratılan durumla başa çıkmak için Derviş Hima, İbrahim Temo ile birlikte bir taslak planı hazırlamıştır.¹¹⁵⁵ Bu proje, yeni ve mevcut okulların açılışı, genişletilmesi ve güçlendirilmesinden oluşuyordu. Bu okullarda Türkçe ve Arnavutça dilleri öğretilecekti.¹¹⁵⁶ Dil öğrenimi de eğitim reformunun temelini oluşturacaktı. Okullarda bilgilerin yayılması ve halkın eğitilmesi genelde topluma ve özellikle gençlere dış ülkelerin ve aynı zamanda iktidardaki rejiminin Arnavutluk'un

¹¹⁵³ *idem.*

¹¹⁵⁴ *idem.*

¹¹⁵⁵ *idem.*

¹¹⁵⁶ *Balkanlarda İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Ali Arslan, "Arnavutça Eğitime Geçiş ve Buna Karşı Osmanlı Yönetiminin Tavrı", Arnavutluk-Tiran 2003, s. 61.

geleceği hakkında niyetlerini daha iyi anlaşılmasına hizmet edecekti.¹¹⁵⁷ Eğitim müfredat programlarının hazırlanması, ders kitapları ve yardımcı literatür ile teçhiz edilmesi düşünülmeliydi. Girişim kapsamında 1901'de Derviş Hima İbrahim Temo'dan bir ders kitabı ve İskenderbey tarihinin şiir versiyonunu istemiştir.¹¹⁵⁸

Arnavutça okulların açılması ile ilgili yabancı çevrelerin tepkileri farklı olmuştur. Bazıları olumlu bir tutum sergileyerek Arnavut entelektüellerinin sorunu çözmek için girişimlerini desteklemiştir.

Bunların arasında Arnavut entelektüellere bir an önce Arnavutça okulların açılması tavsiyesinde bulunan Abdülhamit hükümetinin bakan ve üst düzey bazı kişilerini anmamız mümkündür. Onlara göre "*eğer okulların açılması geciktirilecekse onlar hükümetin ve yabancı konjonktürlerinin araçları olacak, sadece Müslümanlar değil Hıristiyanlar da*" bu durumdan etkileneceklerdir.

Burada rejimin amacı propaganda ile halkı cahil ve bilgisiz bırakmaktır. Devletin geleceği için vizyon sahibi olan Türk entelektüelleri Arnavutların eğitim ihtiyacının gerekli olduğunu değerlendirmekteydiler.

Onlara göre Arnavutların eğitilmemesi hem Osmanlı Devleti hem de Arnavutlar için olumsuz sonuçlar getirebilirdi. Hatta bakanların biri Derviş Hima ile görüşmelerinde şöyle söylüyor: "*...böylece biz ve Osmanlı Devleti kaybetmiş olacağız*". Arnavutluk'un Girit gibi savaş alanına dönüştürülmemesi için yurtdışında yaşayan bizlerle birlikte çalışmamız gerekir".¹¹⁵⁹

Derviş Hima ise İbrahim Temo'ya gönderdiği 24 Ekim 1899 tarihli mektubunda "*amacımız okul açmak, reformlar yapmak ve insanlar arasında huzur ve ahenk kurmak*" diye ifade ediyordu.¹¹⁶⁰

Arnavut halkının eğitim sorunu her zaman Arnavut vatanseverleri rahatsız etmiştir. Arnavut entelektüeller ve yurtseverler bu yönde olumlu sonuçlar elde etmek

¹¹⁵⁷ *agm.*

¹¹⁵⁸ *AQSH, F. 19, V. 7 Aralık 1901, D. 32/2, f. 184, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁵⁹ *AQSH, F. 19, V. 15 Ekim 1901, D. 32/2, f. 178- 179, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁶⁰ *AQSH, F. 19, V. 26 Aralık 1901, D. 32/2, 185- 186, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

için geniş bir kitleye yayılmayı amaçlayarak eğitimi daha yüksek bir mertebeye çıkartmak için sürekli çalışma yaptılar.

Entelektüel ve vatansever güçler birbirleri ile hareketi koordine ederek gelişen olaylar hakkında liderlerini haberdar ediyorlardı. Bu bağlamda 1906 yılında Şahin Kolonya vatansever Kristo Luarasi ile olan temasları ile ilgili İbrahim Temo'ya bilgi verir. Hatta ona gönderilen mektubunda "Köstence'de bir okul açtığı için Kristo Luarasi'yi tebrik ettiği"ni yazmaktadır.¹¹⁶¹ Bu zamanlarda Celal Paşa (İçişleri Bakanı), Arnavutluk'ta okullar açmak için çalışmalar yapar. "Okulların açılması Osmanlı coğrafyası için güzel bir gelişme olacak ve Türk milletinin geleceğini aydınlatacaktır".¹¹⁶² diye söylemiştir. Bu fikre uygun olarak Avrupa'da görev yapıp Arnavut olmayan Jön Türkler, Cenevre'den Arif gibi, şehir okullarının açılmasını, hatta onları idare edecek yöneticilerini de teklif ediyorlardı.

Arnavut halkının eğitim fikrini destekleyen ve fiilen yardımcı olan Jön Türkler arasında Cemiyetin liderlerinden olan Prens Sabahaddin'i de anmamız yerinde olur. O okullar üzerine bir beyanname yayınlama düşüncesini ifade etti. Bu beyanname ile ilgili Türkçesini Derviş Hima ve Arnavutçasını Viskı Babatasi tarafından yazmalarını önerdi.

Bu beyannamenin gazetede yayınlanması ile ilgili ise Derviş Hima Paris'ten Roma'ya döndüğü zaman yayımlanmasının daha iyi olacağını önerdi.¹¹⁶³ Bu soruna karşı İtalyanların tutumu da olumlu idi. Onlar ülkedeki Arnavut okullarının açılması fikrini kabul ettiler. Bu dönemde Yunanistan'ın tutumu iyi bir intiba bırakıyordu.

Yunanlılar Arnavut okullarının açılmasına karşı olmadıklarını ve okul açılmasına yardımcı olacaklarını dile getiriyorlardı.¹¹⁶⁴ Arnavut istihbaratı Arnavutça eğitim veren okulların yayılması meselesi hakkında imkanları dahilinde sadece yurt

¹¹⁶¹ *AQSH, F. 19, V. 31 Ocak 1900, D. 32/2, f. 86, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu; V. 24 Ekim 1899, D. 32/2, f. 70, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁶² *AQSH, F. 19, V. 31 Ocak 1900, D. 32/2, f. 86, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu; V. 24 Ekim 1899, D. 32/2, f. 70, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁶³ *idem; AQSH, F. 19, D. 32/2, f. 86, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁶⁴ *AQSH, F. 19, V. 29 Ocak 1906, D. 32/8, f. 106. Şahin Bey Kolonya'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

içindeki aydın çevrelerden değil, aynı zamanda yabancı çevrelerden de, konferans ve kongreler gibi uluslararası bilimsel etkinlikler düzenleyerek destek aradılar.

Bu girişimi Derviş Hima 1899 yılında başlatmıştı. Bu kapsamda, aynı yılın Ağustos ayında İbrahim Temo'ya gönderdiği bir mektubunda kongre hakkında bilgi veriyordu. Kongreye Makedonya'dan bir temsilcinin katılacağını söylüyordu. Derviş Hima Dr. Temo'ya bir temsilci gönderilmesi gerektiğini söylemişti. Gönderilecek temsilcinin vatansever ve aksiyon sahibi bir insan olması gerektiğini dile getiriyordu.¹¹⁶⁵

Bu girişimlerin tek amacı Arnavut halkının eğitim sorununu Avrupalı çevrelere iletmektir. Derviş Hima gibi vatansever entelektüeller Türkçe eğitim veren okulların yanında Arnavutça eğitim veren okulların da açılması gerektiğini güçlü bir şekilde ifade ettiler.¹¹⁶⁶

Artık Arnavut halkının Abdülhamit rejiminden dolayı bırakıldığı cehaletten çıkma zamanı gelmişti. Arnavutluk'un Batıya entegre olup ilerlemesi gerekiyordu. Halkın eğitilmesi gerekmektedir. Halkın bilinçlenmesi İtalyan, Avusturya, Bulgaristan ve Sırbistan gibi devletlerin etkilerinden kurtulmalarına yardımcı olacaktı.

Bu dönemde Arnavut halkı eğitimi seven bir halk olarak ekonomik sıkıntılarına rağmen kendi çocuklarını okutmak için okullara gönderdiler. Ekonomik imkânlarından dolayı bazıları ilk ve orta öğretimini, bazıları liseyi ve az sayıda öğrenci de yurt içinde veya yurt dışında üniversite eğitimi tamamladılar. Bu bağlamda hareketin yöneticileri İbrahim Temo, Derviş Hima, Yaşar Erebara önemli katkıda bulundular.¹¹⁶⁷

Böylece Derviş Hima 31 Ağustos 1900 tarihli İbrahim Temo'ya gönderdiği mektubunda çocukların eğitimi ile ilgili düşüncelerini açıklar. Ona soruyor, "*Manastır'daki Romen yurdunda bazı çocuklar kayıtlı olursa daha iyi olmaz mı?*

¹¹⁶⁵ AQSH, F. 19, V. 29 Ekim 1899, D. 32/2, f. 72- 73, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.

¹¹⁶⁶ AQSH, F. 19, V. 30 Ekim 1902, D. 32/2, f. 244, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹¹⁶⁷ AQSH, F. 19, V. 7 Aralık 1901, D. 32/2, f. 184, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.

*Birkaç fakir Arnavut çocukları bulup Manastır, Selanik ve Yanya'ya gönderelim. Bunun için de ülke içinde veya dışında her türlü aracı ve fırsatı kullanmamız önemliydi".*¹¹⁶⁸ Hatta kendisi Romanya'daki öğrencilerine giyim ve gıda alanlarında yardımcı oldu, bunların arasında Neşat Efendi de vardı.¹¹⁶⁹ Arnavut entelektüel ve yurtsever eylemciler hareketin liderleri ile ilişkilerini koruyarak sorunun gidişatı ile ilgili bilgi veriyorlardı. Bu bağlamda 1907 yılında Derviş Hima Dr. İbrahim Temo ile yaptığı yazışmalarda "okul açma çalışmaları ve dersler iyi gidiyor" diye Brüksel'den bilgi veriyordu.¹¹⁷⁰

Entelektüeller hükümetin üst düzey çevreleri Abdülhamit'e karşı ittifak etmeye çalıştılar. Onlar ağırlıklı olarak Avrupa'dakilerle bağlantı kurdular. Bu ülkede entelektüel, siyasi ve bilimsel düşüncenin olgunlaşmasını gösterirdi. Yabancı entelektüellerinin görüşlerini çeşitli bilimsel konferanslarda dile getirdiler. Avrupalı istihbaratı Arnavut ulusunun önemini yanı sıra ülkenin geçtiği bu zor anlarında ona destek verilmesi gerektiği açıkça söylediler. Ulah bilim adamlarının söyledikleri "Arnavut ulusunun yaşaması gerekir" sözünü anmamız yerinde olur.¹¹⁷¹

Paris'te 1904 yılında Avrupa ve Osmanlı Devleti'nin çeşitli ülkelerinden entelektüeller ile bir konferans düzenlendi. Orada Arnavutluk'a ve Arnavut halkına yönelik iyimser amaçlarla birkaç yabancı aydın Arnavutluk'u kurtarmak için farklı görüşler dile getirdiler.

Bu vesile ile Henry Smith Arnavutlara İngiltere ile iş birliği yapmalarını önerdi çünkü dostu olan Chambërlen'in etkisine güveniyordu.¹¹⁷²

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Arnavut entelektüelleri, gençleri, yurtseverleri ve Arnavut halkının geniş bir kesiminde büyük bir etkisi vardı. Bunlar yerel koşullara göre uyarlandılar ve Abdülhamit rejiminin altında ulusal bilinci

¹¹⁶⁸ *AQSH, F. 19, V. 28 Mart 1901, D. 32/2, f. 145- 146, Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁶⁹ *idem.*

¹¹⁷⁰ *AQSH, F. 19, V. 20 Eylül 1899, D. 32/2, f. 61- 62, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁷¹ *AQSH, F. 19, V. 23 Ağustos 1900, D. 32/2, f. 115- 116, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁷² *idem*, V. 8 Şubat 1904, D. 32/3, f. 304- 305, Paris'ten Derviş Hima'nın İb.T'ya gönderilen mektubu.

uyandırdılar. Cemiyetin çabaları Kasım 1908 Manastır Kongresinde Arnavut dilinin alfabesi olması noktasında alınan kararı ile taçlandı.¹¹⁷³

O zamanın Arnavut basını İttihat ve Terakki basınından etkilenmiş ve çeşitli konularda onlardan istifade etmiştir. Bu bölümde sadece Arnavut basınının değerlerini değil kurulduğu ve geliştiği zamanın ve koşulların normal olarak getirdiği eksikliklerini de ortaya koyduk.

¹¹⁷³ Ali Arslan, *agm*, s. 65.

V. BÖLÜM

ARNAVUTLUK'TAKİ SİYASİ GELİŞMELERDE İBRAHİM TEMO'NUN GÖRÜŞLERİ VE ETKİSİ

A- 19. VE 20. YÜZYILLARDA ARNAVUTLUK'TAKİ SİYASİ GELİŞMELER HAKKINDA İBRAHİM TEMO'NUN GÖRÜŞLERİ.

XIX. yy. sonları ile XX . yy. başlarında Arnavut tarihi ve tarih bilimi için en hassas dönem olarak nitelendirilir. Bu durumun çeşitli sebepleri vardır. Bu sebepler şöyle sıralanabilir:

- 1- Uluslararası siyasi ilişkilerinin değerlendirmesi ve Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa devletlerinin tutumu,
- 2- Avrupa'nın Büyük Güçlerinin kendileri aralarında siyasi tutumları,
- 3- Balkan monarşileri ve Osmanlı Devleti' aralarındaki ilişkileri¹¹⁷⁴,
- 4- Arnavut siyasi sınıfın Büyük Güçlere ve Balkan monarşilerine karşı tutumunun değerlendirilmesi,
- 1- Arnavut siyasi sınıfı ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerinin değerlendirilmesi.¹¹⁷⁵

XIX. yy. sonunda uluslararası politika çok önemli bir gerçeğe, Doğu ve Batı arasındaki siyasi dengenin bozulması ile karşı karşıya kalmıştır. Batılı devletler ekonomik ve ideo-politik alanlarda büyük başarılarla imza atıkları için daha fazla ekonomik ve siyasi alanlarda çıkarlar sağlamak istemişlerdir. Bunun sonucu olarak da onların etkisi doğuya doğru, doğal kaynaklarla zengin ve önemli bir stratejik konumu olan ülkelere yayılmıştır. Batı için önemli olan Osmanlı ve İran Devletleri idi. Oluşan yeni koşullara bağlı olarak Osmanlı Devleti, eski zamanlardan beri

¹¹⁷⁴ Nuray Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Ulusçuluğunun Gelişimi*, İstanbul 1997, s. 232.

¹¹⁷⁵ Nuray Bozboru, *age*, s. 233-234.

Avrupa-Balkan ülkelerinin yayılcı siyasetlerine hedefi olmuştu. Avrupa'nın aç gözlülük nedenleri eskiye dayanıyordu. 6 Nisan 1453 yılında Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla¹¹⁷⁶ Avrupa yeni kurulan Osmanlı Devleti'ne karşı kin besledi. Neredeyse beş yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti bir ava benziyordu ve bütün devletler ondan bir parça almaya çalışıyordu.

Osmanlı monarşik bir siyasi sistemle yönetiliyordu.¹¹⁷⁷ Türkiye'nin geleceğinin belirsiz olması Rusya'nın Balkanlar ve Orta Doğu'daki çıkarları ve planlarından kaynaklandı. İngiltere'nin çıkarları Orta Doğu bölgesine ve Fransa'nın ise Kuzey Afrika'ya yönelmişti.

Rusya'nın Balkanlar üzerinde iddiaları Osmanlı siyasi çıkarlarını etkileyen en etkili nedendi. İki ülke arasındaki çatışmalar 93 harbinde yoğunlaştı. 1877-1878 meydana gelen bu savaş Osmanlı-Rus savaşı olarak tarihe geçmiştir.¹¹⁷⁸ Bundan sonra oluşan durum diğer Avrupa ülkelerinin bu bölgedeki amaçlarının gerçekleştirilmesini tehlikeye soktu ki bunlar çok açıktı. Avrupa devletleri iki yönde odaklanmıştı;

birincisi, başlayan sömürgecilik yarışında iyi pozisyonunu almak,

ikincisi, mevcut pozisyonlarını korumaktır.

Bu koşullarda Osmanlı Devleti önceden kazandığı Güney Doğu Avrupa ve Kuzey Afrika bölgelerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya idi.¹¹⁷⁹ Balkanlar'da Osmanlı politikasının başarısızlığı iç ve dış siyasi ve stratejik etkenler tarafından belirlenmişti. Bu etkenlerin temelinde:

a- Avrupa kıtasının güneydoğusunda bulunması,

b- toplumun toplumsal-iktisat düzeyinin değişmesi.

¹¹⁷⁶ Ogyst Bayı, *Epopeja e njw Qytetwrimi tw Magjishwm (Muhteşem bir Medeniyetin Yankısı, Bizans İmparatorluğu), Perandoria e Bizantit*, Tiranë, s. 5; 267.

¹¹⁷⁷ Priştina Üniversitesinin Hukuk Fakültesi, Devlet ve Yasal Kurumların Tarihi, “*Osmanlı İmparatorluğu Tarihi Özet*”.

¹¹⁷⁸ Salih Gülen, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul 2009, s. 259.

¹¹⁷⁹ *age*, s. 266.

Devletin stratejik konumu, Avrupa kıtasının güneydoğu bölgesinde olması, gelişmiş ülkelerin dikkatini çekti. Bölge ülkelerin çıkarlarının kesiştiği bir konum olmuştu. Avrupalı devletler için Osmanlı Devleti kolay ele geçirilebilir bir hedef görünümündeydi. Balkan yarımadası üzerindeki Avusturya ve İtalya¹¹⁸⁰ arasındaki çatışmayı hatırlamaktayız. Bunların haricinde Rusya¹¹⁸¹ bölgeye büyük ilgi gösteriyordu, Avusturya ve İtalya'nın gözleri onun üzerinde duruyordu. Her biri, karşı tarafın etkisini en aza indirerek Balkanlar'ın geniş alanlarını ve stratejik yerlerinin kontrolünü elde etmeye çalışmışlardır.¹¹⁸²

XVIII. yy. sonunda ve XIX. yy. başında Balkanlar'ın hemen hemen tüm bölgelerinde siyasi durum değişmişti. Bölgenin sosyal yapısındaki fenomenler ulusal ve siyasi gruplar arasındaki ilişkileri belirliyordu. Onlar siyasal bilinci artırmak ve bölgede siyasi kimliğini oluşturmak maksadıyla çabalarını artırdılar. Balkan uluslarının birkaçının yeni bir siyasi statü kazanmaları, bu yönde siyasi başarılarının açık bir ifadesidir. Bu bağlamda Yunanistan (Temmuz 1832)¹¹⁸³, Sırbistan (3 Mart 1878)¹¹⁸⁴, Bulgaristan (3 Mart 1878)¹¹⁸⁵, Romanya (12 Mayıs 1878)¹¹⁸⁶, Karadağ (13 Haziran 1878)¹¹⁸⁷ bağımsızlıklarını kazandılar. Ayrıca Arnavutlar ve Makedonların, birer idari ve siyasi unsur olmak üzere, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istiyorlardı.¹¹⁸⁸

Romanya Arnavutları kendi himayesine alarak onlara karşı savunma tutumu sergiliyordu, diğer taraftan da onları sürgün etmeye çalışıyordu.

¹¹⁸⁰ *age*, t. 1 Ocak 1907, D. 32/3, s. 389- 390, DervişHima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹¹⁸¹ Haz. Mustafa Bereketli, *Berlin Antlaşmasından, Balkanlar*, Nuray Bozbora, "*Osmanlı Devleti'nin Modernleşmesi Sürecinde Arnavutlar*", İstanbul 1997, s. 232.

¹¹⁸² Haz. Mustafa Bereketli, Nuray Bozbora, *agm*, s. 74-75.

¹¹⁸³ Salih Gülen, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul 2009, s. 232.

¹¹⁸⁴ The British Museum, London, Accounts and Papers (38) , 1878, LXXXIII, 83, 257-265'den Skënder Rizaj, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në Dokumentet Angleze (İngiliz Belgelerinde Arnavut Prizren Birliği)*, Prishtina 1978, s. 52.

¹¹⁸⁵ *age*, s. 53.

¹¹⁸⁶ Mustafa Balcıoğlu, *age*, s. 4; Haz. Mustafa Bereketli, Kemal Beydili, *CHP Genel Başkanı Deniz Baykal'ın Rumeli Türkleri Vakfı I. Balkan Toplantısında Yaptığı Konuşma (10 Mayıs 1997)*, s. 31.

¹¹⁸⁷ The British Museum, London, Accounts and Papers (38) , 1878, LXXXIII, 83, 257-265'den naklen Skënder Rizaj, *age*, Prishtina 1978, s. 52.

¹¹⁸⁸ Haz. Mustafa Bereketli, Nuray Bozbora, *agm*, s. 74-75.

Onun bu tavrı Dr. Temo tarafından eleştirildi ve yanlış olarak adlandırıldı. Düşüncelerini sadık arkadaşı olan Derviş Hima'ya ifade etti.¹¹⁸⁹ Komşu devletlerin, özellikle Slav kökenli olanların (Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ) ve Yunanistan'ın planları Rusya tarafından teşvik edildi. O Balkanlar'da Slav krallığını kurmayı amaçladı.¹¹⁹⁰ Bu durumda Arnavut siyaset adamları ulusal kimliğini ve toprak bütünlüğünü korumak için büyük bir sorumluluk üstlendiler. O akıllı davranarak karşılaştığı sorunların üstesinden geldi. Bu misyonda eğitimli entelektüeller ve vatanseverler özel bir rol oynadılar.

Onlar ülkeyi ne bekliyor diye endişe ederek durumu analiz ettikten sonra kendi politik faaliyetlerini başlatdılar. Bunda Osmanlı Devleti ve bölgesel komşuları ile Arnavutlar arasındaki ilişkiler önemli bir yer aldılar. Arnavut siyasi sınıfı çelişkili siyasi ve son derece hassas bir durumla karşı karşıya idi. Arnavut halkının uzun zamandır beklenen arzusu ayrı bir idari ve siyasal ülke olmaktı. Balkan ve Avrupa monarşileri arasında ülkenin parçalanmasının söz konusu olması bir korku yaratıp çelişki meydana getirmişti. Ülkede toprak bütünlüğünün korunmasını sağlamak için ülke içinde ve dışındaki ilerici güçler toplanarak yollar ve yöntemler bulmaya çalıştılar. Vatan, millet ve özgürlük uğruna yaşamını feda eden yurtsever ve entelektüellerin başında gelen İbrahim Temo idi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki mücadele arkadaşlarıyla yaptığı yazışmalardan Arnavut ulusal meselesi için yaptığı çalışmaların önemini anlamaktayız. İbrahim Temo, memleketin kaderi için endişe duymaktaydı. O, Osmanlı muhalefet ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lideri ve ideoloğu olarak faaliyetlerini Arnavutluk'un çıkarlarını korumak için savaşan liderin faaliyetleri ile koordine etmeye çalıştı. Ona göre savaşa katılanların gerçek yurtsever, cesur ve bilgi sahibi kişiler olması icap ediyordu. Arnavut entelektüellere düşen görev ise bunların savaşını yönetip, olması gereken yolda ve tarzda hareket

¹¹⁸⁹ *AQSH, F. 19, V. 23 Eylül 1900, D. 31, f. 51, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.*

¹¹⁹⁰ Haz. Mustafa Bereketli, *Berlin Antlaşmasından, Balkanlar*, Nuray Bozbora, *agm*, İstanbul 1997, s. 70-71.

ettirmektir. Temo, Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında Arnavutluk'un siyasi durumunun, jeo-stratejik konumundan dolayı kötüye gideceğini ve ülkenin tehdit altında olduğunu fark etti. Arnavutluk hem Doğu'nun hem de Batı'nın sınırları arasındaydı. Bu durum Roma ve Bizans imparatorlukları zamanlarında da geçerliydi. Bu kapsamda Arnavut istihbaratı üzerine düşün görevler hayli zordu. Onlar yönetici ve idari karakterde idiler. Arnavutluk'un toprak bütünlüğünün korunmasının yanında savaşçıları ve halkın iç ve dış düşmandan kurtarılması gerekiyordu. Bu konuda propagandanın organize edilmesi özellikle önem kazanıyordu. Arnavutların Avrupa devletleri gözündeki imajının yükseltilmesi gerekiyordu. Bu kapsamda, Arnavutlar'ın vahşi bir millet olduğu, sadece savaşmayı bilen, ülkesinin siyasi yönetiminden aciz oldukları gibi görüşleri içeren imajdan temizlemek önem kazanmaktaydı. Aynı zamanda Arnavut şahsiyetinin fazilet ve ahlaki değerleriyle yükseltilmesi önem kazanıyordu. Bu değerleri, Avrupa çok iyi biliyordu, ama onun çıkarlarına aykırı olduğu için susuyordu. Bunların farkında olan İbrahim Temo Arnavut yurtseverler ve ülke içinde ve dışında yurtsever gruplar ile temaslar kurdu, onlara yapılması gereken görevleri dağıttı. Bu görevlerden en önemlisi propaganda yoluyla halkın kendilerini desteklemesinin sağlanmasıydı.

Eylemcilerle düzenli temaslarında o sadece ülkedeki durum hakkında bilgi sahibi olmak değil, aynı zamanda ulusal meselenin çözüm yolları hakkında da bilgi sahibi olmak istiyordu. Dr. Temo'nun, Faik Konica, Derviş Hima, Yaşar Erebara, Hamdi Ohri, vs. gibi yetenekli Arnavut entelektüelleri ve entelektüellerle bağlantısı vardı. Onların yazışmalarında olayların oluşunu endişe ile takip ediyor ve kısa sürede Arnavut sorununu çözmek istediklerini yazıyordu. Bu bağlamda onların yetenek ve diplomatik becerileri de ortaya çıktı. Eylemciler yabancı diplomatlarla karşılaştıkları zaman cesaret kazanıp girişimin sahibi oldular. İkili görüşmeler yaptılar ve Arnavutluk'un kurtarılması için çözüm yollarını bulmaya çalıştılar. En önde gelenler arasında İbrahim Temo, Derviş Hima, İsmail Kemal vs. sayabiliriz. Elimizde olan dokümanlardan XIX. yy. sonlarında Arnavut ulusal hareketinin gelişmeleri hakkında net bir fikir oluşturabiliriz. O dönemde rejime karşı gerçek

bir muhalefet hareketinin özellikleri ve hedefleri net ve iyi belirlenmişti. O bazı özellikler kazanarak kendi iç sorunlarıyla ilgili gelişme kat etti ve bunların giderek daha karmaşık olması çözülmesini de zorlaştırdı. 1894 yılında İbrahim Temo hareket eylemcisi Hamdi Ohri tarafından Diber (Dibra)'de halk rejim güçlerine karşı organize olmaya başlamıştır diye haber veriyordu. İsteklerinde Balkan komşuları ve Abdülhamit hükümetinin baskılarıyla tecavüz edilen kendi ulusal haklarını elde etmeleri gerektiğini bildiriyorlardı.¹¹⁹¹ Bu konuda kararlılığını göstermek için onlar Hamdi'ye söz verdiler. O yazışmalarında silahların bulunması konusunun ülkede halledilmesinin imkânsız olduğunu yazıyordu.¹¹⁹² Bunu Dr. Temo ile Derviş Hima arasındaki 1896 yılındaki yazışmalarda görebiliriz. O Elbasan'daki halkın organize olduğunu ve bunların desteğinde Bektaşî dervişleri olduğunu yazıyordu.¹¹⁹³ Hima'nın söylediklerine göre Elbasan'daki entelektüeller mücadeleyi yükselterek kendilerine yardımcı olmak için hazır olduklarını açıklıyorlardı. 1896 yılında Arnavutluk'un siyasi durumu ağırlaşmaya gidiyordu. Bulgarlar ile Türkiye arasındaki gerginlik artmış ve Karadağ'la ise savaşa hazırlanıyordu. Bütün bu eylemler Arnavutluk'un aleyhineydi. Onlar Arnavutluk topraklarını alarak genişlemek istediler ve bu amaçla askeri birlikler hazırlıyorlardı. Bunun bir örneği Bulgar kuvvetlerinin zafer elde ettikleri Manastır (Bitola) muharebesidir.¹¹⁹⁴

Aynı zamanda Derviş Hima, Dr. Temo'ya, Osmanlı hükümeti Arnavut milletini hala idaresi altında tutmaya devam ediyor diye, bilgi veriyordu. O, hükümetin propaganda yalanları ile ilgili halkın aydınlatılması gerekir diye görüşünü ifade ediyordu. Ulusal Hareketin diğer ülkelerden farklı özellikleri vardır. Arnavutluk topraklarında Osmanlı propagandası en başta Arnavut toplumunun zihniyetini etkileyip işini tam olarak yapmıştır.

¹¹⁹¹ *AQSH, F. 19, V. 18 Ağustos 1894, D. 32/4, f. 249-251, Hamdi Çok'un İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁹² *idem.*

¹¹⁹³ *AQSH, F. 19, V. 4 Temmuz 1896, D. 32/2, f. 4/1, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁹⁴ *AQSH, F. 19, V. 29 Temmuz 1896, D. 32/2, f. 8-9, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

"Osmanlı" duygusunu ortadan kaldırmak ve ulusal bilincini yükseltmek için ciddi ve ısrarlı bir çalışma gerekirdi. İlk önce bir liderlik sağlanmalıydı. Bunun da Arnavut halkı arasından seçilmesi gerekirdi. Milli bilinci güçlendirmek için ise, Arnavutlar somut savaşın önemini azaltmamaları gerektiğini anlamak zorundaydılar. Onu gençler, ilerici güçler ve halkın yapmaları lazımdı. Bunu İbrahim Temo'ya dostları ve savaş arkadaşları olan Derviş Hima, Derviş Hiçi¹¹⁹⁵ ve Faik Konica¹¹⁹⁶ özellikle 1896 yılındaki yazışmalarında ifade ediyorlardı. Derviş Hiçi'nin düşüncesine göre Arnavut muhalefet güçlerinin zayıflığından ancak düşmanlar yararlanabilirdi, öncelikle de Abdülhamit'in rejimi. Arnavutluk toprakları içerisinde faaliyet gösterdiği için hareketi sabote ederek tehlikeye atabilirdi.¹¹⁹⁷ Hareketin eylemcilerinin tüm eylemleri, siyasi durumun incelenmesi ve analize dayanması gerekirdi. Bunun üç planda incelenmesi gerekir.

- 1-Uluslararası gelişimlerin Osmanlı Devleti ile kıyaslanarak incelenmesi,
- 2- Osmanlı Devleti'ndeki iç siyasi gelişimler,
- 3- Arnavut topraklarının geleceği

Bu konular Arnavut entelektüeller tarafından öngörü ve ciddiyetle ele alınmıştır, bunun bir örneği Derviş Elbasan'ın Arnavutluk Konsolosuyla konuşma girişimleridir.¹¹⁹⁸ Türk yetkililer, Dibra'ya 350 jandarma gönderdi.¹¹⁹⁹ 1896'da Bükreş'teki cemiyetler rejimden artık haklarını arama zamanı geldiğini düşünüyorlardı. İstekler içerisinde bağımsız bir siyasi örgütün kurulması, ulusal okullarının inşa edilmesi, tutukluların serbest bırakılması ve Arnavutluk ve onun halkına karşı düşman tarafından yapılan propagandayı durdurmak yer alıyordu.¹²⁰⁰ Arnavut ulusal hareketini desteklemek için Jön Türkler de yardıma

¹¹⁹⁵ *AQSH, F. 19, V. yok, D, 32/2, f. 12/1, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁹⁶ *AQSH, F. 19, V. 18 Nisan 1896, D. 32/4, f. 129-132, Faik Konica'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁹⁷ *AQSH, F. 19, V. yok, D, 32/2, f. 12/1, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁹⁸ *AQSH, F. 19, V. 31 Ağustos 1896, D. 32/4, f. 1, Derviş Elbasani'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹¹⁹⁹ *AQSH, F. 19, V. 21 Nisan 1896, D. 32/4, f. 242- 243, Hamdi Çok'un İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹²⁰⁰ *AQSH, F. 19, V. 1896, D. 18, f. 1, Bükreş'te Arnavut cemiyetlerinin Bab-î Ali'ye gönderilen istekleri ile bir proje kopyası.*

koşullar. Onların amacı Abdülhamit rejimine karşı olan uluslara yardım etmektir. Bu kapsamda onlar Arnavut Ulusuna Abdülhamit rejimine karşı savaşında da yardım ettiler. Aynı zamanda Arnavutları Osmanlı Devleti'nin hainleri olarak görenler de vardı. Bunlardan biri İbrahim Temo'nun yakın arkadaşı olan İshak Süküti idi. Dr. Temo 1897 yılı yazışmalarında, Süküti'ye, "Türk" ve "gâvur" terimlerinin kullanımında ve Arnavutlara karşı yargısında yanlış olduğunu kanıtlarla izah etti: "Her ulus için kendini düşünmek bir ihanet değil Osmanlı Devleti'nin yıkımı söz konusu iken".¹²⁰¹ Bir an önce Abdülhamit rejimine son vermek arzusuyla Arnavutlar gizli örgütler kurmuşlardır. Onların sosyal yapısı ulusun çıkarları doğrultusunda ırk ve din ayrımı gözetmeksizin milletin bir araya gelmesiydi. Jovan Kuneska'nun Dr.Temo ile 1897 yılının kış aylarındaki yazışmalarda ifade ettiği gibidir. Arnavutlar Müslüman, Ortodoks ve Katolikler tarafından gizli bir örgüt kurulmuştu. Bu kuruluşun amacı Arnavut ulusunun haklarını savunmak ve Arnavutluk'un özgürlüğü idi.¹²⁰² Arnavutlar Jön Türkler ile iş birliğini kabul ettiler, hatta ilk işaretini İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vermesini istediler. Bu fikirlerle ilgili Cemiyetin başkanı olan İbrahim Temo'yu haberdar ettiler.

Arnavut entelektüellerinin önüne gelen zorluklara rağmen, halkının terbiyeye ve eğitim seviyesini yükseltmek için çalıştılar. Onlar her türlü yöntemleri kullanarak her ne pahasına olursa olsun, farklı fikir ve görüşler atarak, eğitimi yaygınlaştırmakta ısrar ettiler. Onların savaşın gelişim yolları ile ilgili anlayışı ülkede olan durumun siyasi analizine dayanmıştı. Bu konuda vatansever entelektüel Faik Konica tarafından meselenin değerlendirilmesinden bahsedebiliriz.

Dr. Temo 1896 yılındaki yazışmalarından birinde yurt içinde ve yurt dışındaki siyasi ve Arnavut halkının sosyal durumunun analizini yapıyordu. Bundan hareketle Konica, bu durumda olan Arnavut halkına yabancıları ülkeden atmak maksadıyla "Şemseddin Sami'nin dilbilgisinden" daha çok bir araya gelip

¹²⁰¹ *AQSH, F. 19, V. 30 Mayıs 1899, D. 31, f. 76- 81, İb. T'nun Ishak Süküti'ye gönderdiği mektubu.*

¹²⁰² *idem.*

ülkeyi kurtarmaları gerekir diye, düşünüyordu.¹²⁰³ 1896 yılının başında İbrahim Temo'ya imzasız bir mektup gönderildi. Mektubu yazanın amacı, Makedonya'da olan Arnavutluk toprakları yabancıların hedefi olduğu ile ilgili yöneticiyi bilgilendirmektir. Bu bağlamda o şöyle yazıyordu: "yabancılar Makedonya'ya göz diktiler".¹²⁰⁴ Aynı zamanda Dr. Temo'dan Makedonya-Romanya Komitesi'nin faaliyetleri hakkında bilgi istendi. Durumu idare etmek için sadece silahlı mücadeleyi yönetecek politik güce ihtiyaç yok bunun yanı sıra eğitimli kitle de gerekir. Arnavut entelektüeller ve yurtseverler bu konuda daha önce de çok çalışmışlar, ancak uzun süre cehaletin içinde bırakılan bir halkın eğitilmesi kolay olmazdı. 1897 yılında Hamdi Çok, İbrahim Temo ile yazışmalarında, Dibra bölgesinde eğitim alanında ilerleme kat edilmiş diye haber veriyordu. Ders veren sayısı artmış ve halk daha çok bilgi alma ihtiyacını duyuyor diye yazıyordu. Bunun için, en kısa sürede gereken malzemelerin tedarik edilmesi gerekir idi.¹²⁰⁵

Abdülhamit rejimine karşı
eylemciler faaliyetlerini hükümet yetkililerine dikkat ederek
gerçekleştirdiler. Bazen de gerçek isimlerinin yerine takma isim kullandılar. Örnek olarak eylemcinin biri Bosnalı olarak çağırılırdı. O Dr. Temo ile yazışmalarında yaptığı faaliyetlerle ilgili böyle demişti: "Arnavutça gönderdiği kitapları almış ve dergileri dağıtmaktadır."¹²⁰⁶

Arnavut halkının eğitim meselesi Osmanlı Devleti'nin en yüksek makamının dikkatini çekmişti, bu da Arnavutluk'a sadece jeopolitik açıdan değil insani açıdan değer veriyorlardı demektir. Arnavutluk'un eğitimli nüfusu, güçlü Avrupa ve Balkan ülkelerinin hedefleri olan Osmanlı hükümeti ve Arnavutluk'un kendisi, potansiyel bir engel olacaktı. Diğer bir neden ise Arnavutluk'un kaderi Osmanlı Devleti'nin kaderiyle birbirine bağlıydı. Hükümet yetkililerinin bu konudaki tutumu

¹²⁰³ *AQSH, F. 19, V. 18 Nisan 1896, D. 32/4, f. 129-132, Faik Konica'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹²⁰⁴ *AQSH, F. 19, V. 19 Ocak 1896, D. 32/10, f. 1- 2, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

¹²⁰⁵ *AQSH, F. 19, V. 11 Haziran 1897, D. 32/4, f. 244- 245, Hamdi Çok'un İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹²⁰⁶ *AQSH, F. 19, V. yok, D. 32/4, f. 205, G. N Bosnjali'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

Arnavut entelektüeller tarafından değerlendirildi. Onlar görüşlerini cemiyetin liderine Dr. Temo'ya yazışmalar aracılığıyla bildirdiler. Üsküp'teki Derviş Hima'nın iş arkadaşı olan Dragomani'nin görüşü buna örnektir. Onunla yaptığı yazışmalarda diğer konuların yanı sıra Dragomani şöyle yazdı: "yirmi yıldır Padişah Arnavutçayı ilerletelim ve çocuklara öğretelim diye emretti, ancak bazı engeller eğitimi durdurdular."¹²⁰⁷

Arnavut halkının eğitim ve eğitsel düzeyinin yükseltilmesi meselesi ile ilgili olarak Haki Tevfik'e göre bu ancak halkın üst düzeyindekilere eğitim ve kültür vererek olabilirdi. Bu konu ile ilgili fikirlerini Dr. Temo ile olan yazışmalarında ifade etti: "vatan bizden ilk önce insan olmamızı istiyor diye düşünüyorum"¹²⁰⁸. Birkaç isteğin yerine getirilmesinde yardımcı oldu, mesela, bazı dokümanlarının basılmasında. Aynı zamanda Tevfik iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler nedenleriyle Alman hükümetinin, Osmanlı Devleti'nin imajını etkileyen makalelerin yayınlanmasına izin vermediği konusunda Dr. Temo'yu haberdar ediyordu. Eğitim meselesi özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticisi olan İbrahim Temo'yu endişelendirdi. O bunu tüm iş arkadaşlarıyla yazışmalarında dile getirdi ve Hamdi Ohri ile olanın ayrı bir yeri vardır. 26 Kasım 1899 yılında ona gönderilen mektubunda meseleden endişe ile bahsediyordu. Dr. Temo yaptığı analiz sonucunda Arnavut yurt severlerinin ülkede eğitimi hızla yayalım isteğini aceleci olmasına rağmen uygun olduğu düşünerek destekledi. Kendisi bu sorunu ele aldı ve XX. yy. sonunda eğitimin sosyal ve eğitimsel gelişimi ile ilgili yazı yazdı. Bu bağlamda İbrahim Temo örnek olarak Dibra halkını aldı, çünkü bu dönemde onun eğitime olan ilgisi artmıştır. O haklı olarak Hamdi Ohri'den okullarda resmi dil olan Türkçe'nin (Osmanlıca) yanına ana

¹²⁰⁷ *AQSH, F. 19, V. 6 Mart 1898, D32/2, f. 22, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹²⁰⁸ *idem; V. , D. 31, f. 57, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu; V. 30 Ekim 1898, D. 32/4, f. 219- 220, Haki Tevfik Kallancı'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

dili olan (Arnavutça) da girmesini istemiştir.¹²⁰⁹ Bu istek tüm Arnavut halkının rüyasıydı. Bunun incelenmesi için ülkenin birkaç yöneticisine sundu. Dibra'nın genel sosyal durumunu yerinde görmek için müfettiş niteliği ile kontroller yaptılar, fakat bu isteğin kabul edilemez olduğu söylediler. Ülke içinde ve dışındaki Arnavut vatansever entelektüellerin çabaları, Arnavutların bilinçlendirilmesini amaçlıyordu. Onlar eğitimin ulusal kültürel gelişimin sağlanması için önemli bir yol olduğu savundular.¹²¹⁰ Onlar sorunu kurumlaştırmaya uğraş verdiler ancak somut bir sonuca varamadılar. Bu amaca uygun olarak kültürel ve eğitimsel karakterli örgütler kurulmuştur. Arnavut entelektüellerine karşı çıkan engeller Yunan ve Slav şoven çevreleri olmuştur. Onların çıkarlarına bağlı olarak Arnavut halkının eğitimsiz ve cehalet içinde kalması icap ediyordu, dolayısıyla Arnavut toprakları üzerinde olan planları gerçekleşmiş olacaktı. Arnavut ulusal hareketinin sabote edilmesi onların yayılmacı siyasetine uygundu. Bu konu ile ilgili sorunları Dr. Temo tanınmış Arnavut entelektüellerle tartıştı. Onlardan biri olan Celal Ahmet Paşa'dan söz edebiliriz. Onunla yapılan yazışmalarda ülkede eğitim durumunu ve çözülmesi gereken sorunları dile getiriyordu. Bu yazışmaların birinde Dr. Temo şöyle yazdı; *"Arnavutlar yirmi yıldır eğitim dernekleri kurmak ve her türlü kitabın basılmasıyla kendi dil gelişimini sağlamak ve ulusal ahlakı korumak için çaba göstermektedirler. Slav, Latin ve Yunan fikirler Hıristiyan Arnavutlar üzerindeki etkileri Müslüman Arnavutların bir kısmını da etkilemiştir. Eğitim müdürlerinin ve üst düzey yetkililerin ihmali yüzünden Arnavut ulusunun kaybolmasına neden olmaktadır. Buna yönetimin Arnavutluk ve çevresi de etkilemiştir. Birkaç yıl öncesine kadar bu durum Arnavutlara dikkat çektiirmiştir, dolayısıyla onlar hem ulusunu hem de Halifeliğin Yüksek Karargâhını korumak için hazır olarak bulundular. Bugün, Slavlar ve Yunanlar kilise ve okul çatısı altında bizi Manastır ve Kosova'da ayakaltına aldıkları zaman, onlar soğuk ve panik içerisinde bir davranış*

¹²⁰⁹, Ali Arslan, *"Arnavutça Eğitime Geçiş ve Buna Karşı Osmanlı Yönetiminin Tavrı"*, *Balkanlarda İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri* Arnavutluk-Tiran 2003, s. 61.

¹²¹⁰ *AQSH, F. 19, V. 26 Kasım 1899, D. 32/4, f. 248, İb. T'nin Hamdi Ohri'ye gönderdiği mektubu.*

*sergilemektedir. Bu şüpheler, Arnavutların öğrenim göreceği Arnavutça ve Türkçe eğitim veren okullar açılması ile kaldırılabilir. Devlet okullarında Müslümanlar ve Hıristiyanların birlikte öğrenim görmesi, Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki bağları güçlendirecek ve aralarında kırgınlık yok olacak, böylece komşuların ağız kapatılmış olacak, bu da devletin işine gelmektedir."*¹²¹¹

İbrahim Temo düşüncesine devam ederken: "Arnavutlar köylerde yeni karışık okulların açılmasını ve şehirlerde çoğalmalarını istiyorlar"¹²¹² diyordu. Bu mektupta dikkat çeken şey sorunu sadece ulusal planda değil devlet planında da ele almasıdır. İbrahim Temo milliyetçi duygularından uzak, durumu objektif olarak analiz etmiştir. O Arnavut halkının eğitim ve öğrenim düzeyinin yükseltilmesini Osmanlı Devleti'nin çıkarları açısından sosyal-politik dengesini korumak bağlamında değerlendirdi.

XIX. yy. sonlarında Arnavut ulusal hareketinin **sekteye** uğramasının nedeni bu zamanlarda Büyük Güçler'in Makedonya sorunu ile ilgilenmeye başlamalarıydı. Nedeni de Bulgarlar kendi çıkarları içine girmeye hazırlanıyorlardı. Bu durum Osmanlı yetkilileri tarafından değerlendirilip güneydeki, Toskeria bölgesinde, Arnavutların direncini kırmak için kullanılmıştır.¹²¹³ Dr. Temo Makedonya'da politik olayların gelişimini endişe ile takip etti, çünkü Arnavut toplumu ve daha geniş alanda Osmanlı Devleti üzerinde olumsuz bir etki verebileceğini düşündü. O, Bulgar devrimci grupların eylemlerini kınadı, çünkü onların faaliyetleri ulusal sorunların çözümüyle sınırlı kaldı. Onlar bölgede çeşitli dini topluluklar arasında kışkırtmalar meydana getirdiler. Onların Arnavut karşıtı faaliyetleri ile ilgili Dr. Temo Arnavut vatanseverleri tarafından önemli bilgiler elde etmiştir. 1900 yılının Kasım ayı başlarında Derviş Hima bir mektup ile İbrahim Temo'ya Bulgarların Arnavutlara karşı davranışlarını anlatıyordu. "Onlar sadece kötü davranmıyorlar, aynı

¹²¹¹ *AQSH, F. 19, V. yok, D. 24, f. 11-12, Albert Gika'nın makalesinin özeti.*

¹²¹² *idem.*

¹²¹³ *AQSH, F. 19, V. 14 Mart 1899, D. 31, f. 74- 75; 31 Mart 1901, D. 31, f. 84- 86 İb. T'nun Ishak Süküti ve Hilmi Tunali'ye gönderdiği mektubu.*

zamanda Filibe’de bir Arnavut öldürdüler"¹²¹⁴ Hima kendi yöneticisinden onları durdurmak maksadıyla gerekli önlemlerin alınması için yardımcı olmasını istedi. Bu dönemde İbrahim Temo konuyla ilgili diğer gizli kaynaklardan da bilgi aldı.¹²¹⁵ O, pasif durumda değildi, hemen ülkeyi kaostan kurtarmak ve gerekli önlemleri almak için çalışmalarına başladı. Bu bağlamda Dr. Temo durumu doğru anlamak maksadıyla Avrupa’da geziler düzenledi. Yabancı devlet adamları ile yaptığı yazışmalarda Arnavutluk’un geleceği konusunda bilgi alıyoruz ve onun siyasal analizi ile ilgili haberdar oluyoruz: "Türlere karşı antipati o kadar güçlü ki gerçeğin ne olduğunu anlatmak için kimse bulunmuyor. Ulusumuz muhacir olmaya alışık değil. Arnavutlar Arnavutluk’u boşaltmazlar. Böyle bir şey Osmanlı hükümetinin geleceği için gereklidir. Fakat Türkiye’de biri at nalına diğeri de çiviye vurmaktadır."¹²¹⁶ Arnavut vatanseverlerin yazışmaları Dr. Temo’yu yabancı ajanların entrikaları hakkında bilgilendirdi. Bu sorunun çözülmesi için kullanılması gereken yol ve yöntemler üzerine önerilerde bulundular. 1900 yılının başında İbrahim Temo ile yaptığı yazışmalarında Ohrili vatansever Hamdi Çok, Rus entrika merkezi olarak değerlendirilen Ohri ve Struga’daki durumunu ona ifade etti.¹²¹⁷ Yabancı ajanların amacı kurtuluş hareketinin sabote edilmesidir, bunun sonucunda şüphesiz Arnavut topraklarının bütünlüğünün bölünmesi de kolaylaştırılacaktı. Çok, Temo’ya Müslümanların uyanmaları gerektiğini, ulusal meselelerinden daha çok dualara fazla zaman ayırmamaları ve dikkatlerini vermeleri gerektiğini yazıyordu. Aynı zamanda şu soruyu sordu: "Rusların panhelenizm ve panslavizm’i kışkırtmalarına karşı sessiz mi kalmalıyız ?".¹²¹⁸ Bu dönemde Arnavut halkının pasif durumunu Sırp ve Bulgarlarınkı ile kıyasladı "onlar yüksek bir ulusal hırsı ile esinlenerek savaşıyorlar, kendi vatanlarının özgürlük ve

¹²¹⁴ *AQSH, F. 19, V. 3 Kasım 1900, D.32/2, f. Derviş Hima’nın İb. T’ya gönderilen mektubu.*

¹²¹⁵ *AQSH, F. 19, V. 6 Ağustos 1900, D. 32/10, f. 116, İb. T’ya gönderilen imzasız mektup.*

¹²¹⁶ *idem.*

¹²¹⁷ *AQSH, F. 19, V. 6 Şubat 1900, D. 32/4, f. 246- 247, Hamdi Çok’un İb. T’ya gönderilenbu.*

¹²¹⁸ *idem.*

ilerlemesi için canlarını feda ediyorlar, biz ise ölüm uykusundayız",¹²¹⁹ aynı zamanda Alvano-Makedon örgütünü kurdurması ile ilgili Çok, Temo'ya bilgi verdi.¹²²⁰

Abdülhamit'in yetkilileri Osmanlı idaresi altında yaşayan milletler arasında iyi bir denge kurmaya çalıştılar. Onlar anladılar ki ülkeyi sarsan kriz devleti temelden sarsmıştı. O öncelikle iç ve dış etkenler tarafından etkilenmiştir. Devletin alt ve üst yapılarının doğru geliştirilmesi ona istikrarı sağlayacaktı. Rejimin ideologları bazı demagojik teorileri ortaya çıkarmıştır. "Osmanlı" ya da "Panslavizm", amaçlarında

a) merkezi hükümetin otoritesini kendi vatandaşları üzerinde muhafazası,

b) uluslararası arenada alacağı yerini ve özellikle büyük devletler ile ilişkileri yer alıyordu. Osmanlı yetkilileri teorilerini pratikte uygulamaya karar verdiler. Bu fikirlerin yerine getirilmesi düşünülen bölgeler öncelikle Osmanlı hükümetinin otoritesinin etkisinin güçlü ve nüfusun çoğunluğu İslam olan bölgeler idi.

Orada, önceki yüzyıllardan kalan sosyal dengeden kurtulmak umut ediliyordu. Bu ülkeler arasında Arnavutluk yer alıyordu. XIX. yy. sonunda Arnavut ulusal hareketinin bariz bir şekilde geliştiği dönemde "Osmanizm" teorileri halka nüfuz etmeye başladı. Devletin yöneticilerinin amacı, Arnavut ulusal direniş hareketini sabote etmek ve halkı cehalet içinde ve bilgisiz olarak tutmak idi. Bunu Hakkı Tevfik 1898 yılında Dr. Temo ile yapılan yazışmalarında ifade eder. O bu sorunu endişe ederek ele aldı ve onu ülkenin geleceği ile bağladı. Tevfik, onunla sadece ulusal bilincini yükselterek Arnavut halkının entelektüel hazırlanmasıyla başa çıkılabilir diye yazıyordu.¹²²¹ XX. yy. başlarında ulusal hareket yeni nitelikler kazandı. Ülkedeki vatanseverlerin Arnavut diasporası ile işbirliği ulusal hareketin organize edilmesi için siyasi ve sosyal alanlarda önemli bir faktör olarak değerlendirildi. Vatan aşkı ve özgür ve bağımsız bir Arnavutluk onları şartsız olarak yardıma sevk etti. Bu tarihsel kaderini üstlenmek için kabiliyetleri mevcuttu. Bu

¹²¹⁹ *idem.*

¹²²⁰ *idem.*

¹²²¹ *idem.*

bağlamda İtalya ve Romanya'daki Arnavut diasporası önemli rol oynadı. Dr. Temo diğer Arnavut yurtsever ile birlikte onun ulusal hareketle bütünleşmesi ve organizasyonu için çalıştılar. Bunlardan biri Derviş Hima idi. 1 Ekim 1899 tarihli yazışmasında O şöyle yazdı; ”Bak ve Mehmet Bey Frashëri’yi bul, onu da Kongre’ye al, belki oraya birkaç Latin ve Geg de gelebilir. Anselmo ve onun eş uluslu olanlarla görüş. Mümkün ise Romenleri İtalya’dan getirildikten sonra Bükreş'te Arnavutlar için bir kongre düzenlemeyi deneyin. İtalyan delegeleri yer alacaktır, böylece Bükreş Kongresi Romen hükümeti tarafından engellenmeyecektir. Konuya önem ver ve başarılı olma yollarını bul.”¹²²² İbrahim Temo yurt dışındaki Arnavutlar ile işbirliğini sürekli temasta bulunarak ciddi olarak değerlendirdi. Derviş Hima’ya "... İtalya'dakiler ile herhangi bir iş yapabilme ihtimali var mı?"¹²²³ diye sordu.

Ulusal hareketin katılımcıları siyasi gelişmeler ile ilgili Temo’yu yazışmalarla sürekli haberdar ettiler.. Yazışmalar sadece bir bilgi aracı değil, aynı zamanda düşüncelerini ifade etmek için iyi bir araç idi. Mektuplar sayesinde hareketin çeşitli sorunları ile ilgili yardım veya öneri verildi.¹²²⁴ Onların amacı ülke içinde ve dışında tüm Arnavutların birleşmesi idi. Onlar bu sorunun çözümlenmesi için Mısır, Romanya ve Yunanistan’daki vatandaşlarının etkinleştirilmesine değer verdiler.¹²²⁵ Vatansızların en büyük ihtiyacı mali yardım sağlanması oldu. Ülkenin kaderi için bu önemli anlarda Dr. Temo’nun siyasi öngörüsü ortaya çıktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ideologu olmasının yanı sıra o ilerici Arnavut güçleri tarafından uygulanacak savaşın politik şemasını tasarladı. Onun kavramında İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Arnavutluk’un bağımsızlığı için Ulusal Hareket yakın ilişkili olarak görülmeliydi. Ancak birlikte olurlarsa Osmanlı Devleti’nin içindeki muhalefetin ilerici güçleri büyük hedefine, Abdülhamit rejiminin devrilmesi ulusal

¹²²² *AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 31, f. 57, İb. T’nun Derviş Hima, V. 30 Ekim 1898, D. 32/4, f. 219- 220, Haki Tevfik Kallancı’nin İb. T’ya gönderilen mektubu.*

¹²²³ *AQSH, F. 19, V. 1 Ekim 1899, D. 31, f. 38- 39, İb. T’nun Derviş Hima’ya gönderdiği mektubu.*

¹²²⁴ *AQSH, F. 19, V. 17 Temmuz 1900, D. 139, f. 1, Teki Toptani’nin İb. T’ya gönderilen mektubu.*

¹²²⁵ *idem.*

arzusunun gerçekleşmesine ulaşılabilirdi. Temo, Osmanlı muhalefet hareketleri kapsamında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin menfaatlerini ve Arnavut ulusal hareketinin çıkarlarına hizmet edecek şekilde koordine etmek için, çaba sarf etti. Pekiştirilmiş bir Arnavut ulusal hareketi ile Abdülhamit'in rejiminin çöküşü daha kolay olacak diye düşünüyordu. Bununla, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne devletin kuzeybatıdaki geri bölgenin desteği sağlanabilirdi.

Dr. Temo'nun katkıları o kadar büyüktü ki kendisini sadece İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideolog ve liderlerinden biri olarak değil aynı zamanda Arnavut ulusal hareketinin önde gelen ideolog ve liderlerinden birisi olarak düşünebiliriz. Entelektüel yurtseverler ile iletişimi onun vatansever, entelektüel ve siyasi kapasitesinin kanıtıdır. O, ulusal hareketin eylemcilerine faaliyetleri ile ilgili nasıl davranmaları gerektiği konusunda talimatlar veriyordu. Derviş Hima ile yaptığı yazışmalarında " Arnavutluk meselesini ciddi olarak düşünmeliyiz"¹²²⁶ diyordu. Temo onu Türkiye'deki Arnavut vatanseverlerinin onunla ilgili nasıl düşündükleri ve bu konuda nasıl davranması gerektiği tavsiyesinde bulundu; "*zalim rejime göğsünü daya*".¹²²⁷ Onun idari ve siyasi statüsü ile ilgili konseptinde bu dönemde Arnavutluk topraklarındaki kurtuluş hareketinin ulaşması gerektiği hedef özerklik şekli idi. Biz bu konu ile ilgili onun görüşünü Albert Gjika'nın cevap makalesinde buluyoruz ve orada "Arnavutlar bağımsızlık istemiyorlar" fikri vurgulanmaktadır.¹²²⁸ Temo'nun muhakemesi ülkenin karşı karşıya kaldığı siyasi durum ve kanıtların analizine dayanmaktaydı. Onun fikirleri, konunun aceleyle geldiğini düşünen yurtsever entelektüellerin görüşleri ile karşı karşıya kaldı. Bunu Faik Konica ile 1898 yılında yaptığı yazışmalarında görmekteyiz.¹²²⁹

Derviş Hima, Temo'nun görüşlerini destekledi ve düşüncesinde "Osmanlı Devleti ile bir arada yaşanması her iki tarafın çıkarlarına uygundu, bazıları bağımsızlık düşünüyor olmalarına rağmen bu bir şey değiştirmez... halkın başında

¹²²⁶ *AQSH, F. 19, V. 17* Temmuz 1900, D. 139, f. 1, Teki Toptani'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹²²⁷ *idem.*

¹²²⁸ *AQSH, F. 19, f. V. s'ka, D. 24, 11-12*, Albert Gika'nın makalesinin özeti.

¹²²⁹ *AQSH, F. 19, V. 6* Mart 1898, D. 32/4, f. 151, Faik Konica'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

iyi bir idare ve tam bir özgürlük varsa hep birlikte yaşayabiliriz."¹²³⁰ Temo, siyasi görüşlerini Türk entelektüelleri ve yurtseverleri ile yapılan görüşmelerde dile getirdi. Onların arasında görüş farklılığının olması, ulusal tedirginliğin Arnavut halkının hak ve özgürlüklerini koruyacak bir devleti olması isteğinden kaynaklanmaktadır.

Romanya'da değişik nedenlerden dolayı bulunan Arnavutlar Arnavut halkının mücadelesini somut bir şekilde desteklediler, bu desteğe askeri yardımlar da dahildi. Bükreş'teki Arnavut topluluğu Arnavut halkıyla beraber olmak istediler. Romanya'daki 2000 Arnavut savaşa gitmek için kaydedildiler. İbrahim Temo da Arnavut savaşçıları ile birleştirmek için kuço-ulahlar (ulah bir toplumu böyle isimlendirdiler kuço-ulah) Arnavut ve Yunanlardan¹²³¹ oluşan bir tabur kurmaya karar verdi. Hükümet yetkilileri Arnavut halkının barışçı protestolarını ciddiye almamışlardı. Osmanlı liderleri düşmüş oldukları krizden çıkabilmek için Arnavutlar'ın defalarca yaptığı gibi bu sefer de onlara yardımcı olacağına inanırlardı. Oluşan son duruma göre Arnavut halkının önce kendi kaderini düşünmesi sonra Osmanlı Devleti'ninkini düşünmesi gerekiyordu. Bu yönde Arnavutların bilinçlenmesi hala arzu edilen düzeyde değildi. Bu konuda başarıya ulaşmak için entelektüeller ve politikacılar çalışmalıydı. Birçok vatansever halkın sosyal ve politik durumu ile ilgili yazışmalarıyla Dr. Temo'ya bilgi veriyorlardı.

Bu bize durumun siyasal gelişmesi ile ilgili net bir fikir oluşturmamızı sağlar. Mektuplardan Osmanlı Devleti'nin genel durumunu oluşturan nedenleri Temo'nun görüşünde açıklanmaktadır.

Sorunun analizi sadece padişahın rolüyle sınırlanmadı, Devletin işleyişini analiz ederek onu genel planda değerlendirdi. 1900 yılının yaz aylarında Dr. Temo'ya gelen anonim bilgilerden Arnavut halkının sorun ile ilgili

¹²³⁰ *AQSH, F. 19, V. 12 Mart 1901, D. 32/2, f. 138- 139, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹²³¹ *AQSH, F. 19, V. 13 Eylül 1900, D. 31, f. 50, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.*

görüşlerini daha iyi anlıyoruz. Halkın ve entelektüellerin çoğu Sultanı suçlu buluyor diye anlatılıyordu.

Osmanlı Devleti'nin ağırlaştırılmış siyasi durumu şu sözlerle özetlenmiştir, "cahil insanlar, rüşvet yiyen tüm bakanlar. Arnavutların gerçek Sultanının aleyhine konuşmak yanlış olur."¹²³² Dr. Temo, ulusal hareketin her etkinliğine katılmak ve ona imkanlar dahilinde yardım etmek istedi. Arnavut entelektüelleri onlara fazla inanmamalarına rağmen Yunan ilerici çevreleri ile bağlantı kurmaya çalıştılar. Bu bağlamda önemli bir yardım Derviş Hima tarafından verildi. O, Yunan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Sn. Zapa ile bağlantı kurmayı başardı. Onunla görüşmelerinde ulusal hareketinin gelişimi ile ilgili düşüncelerini ifade etti. O gerçekleşen görüşmeler ile ilgili gelişmeleri İbrahim Temo'ya detaylı olarak bildirirdi. Sn. Zapa ile görüşmelerinde, Yunan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Arnavutların haklarını savunduğunu ve Yunanistan tarihindeki rollerini değerlendirdiğini bildirmişti. Konuşmalar arasında Sn. Zapa bu konu hakkında Yunanistan'da yayımlanan bir bildiri olduğunu söylemişti. Orada açık olarak "Yunanistan'ın yarısı Arnavutluk'tur, Yunanistan'ı bu yüksek konuma getiren Arnavutlardır ve yine Arnavutlar Yunan hükümetinin varlığını sağlamıştır. Arnavutluk Arnavutların olmalıdır" deniliyordu. Dr. Temo Yunanlılarla yakınlaşmanın ne kadar önemli olduğunu, onlar "Slavlardan bize daha yakın" diyerek açıklıyor ve Hima'ya bunu değerlendirmesi için tavsiyede bulunuyordu. Arnavutluk'un kazanacağı statü ile ilgili bağımsız olacağı düşünülüyordu, çünkü Avusturya ve İtalya arasında siyasi bir rekabet vardı. Onun görüşü Arnavutlar'ın daha aktif olmaları "etrafımızda bulunan düşmanlarının ve büyüklerin ağzına bir ekmek parçası olmaması"¹²³³ gerektiği inancına dayanmaktaydı. Bunun için Temo'nun tekliflerine göre ilk önce "Sultandan haklarımızı aramamız gerek, eğer bu tanınmıyorsa o zaman Avrupa'ya dönelim"¹²³⁴

¹²³² *AQSH, F. 19, V. 6 Ağustos 1900, D. 32/10, f. 116, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

¹²³³ *AQSH, F. 19, V. 6 Temmuz 1900, D. 32/2, 103, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹²³⁴ *idem.*

Arnavut entelektüelleri, Arnavutluk'a karşı sadece Avrupa Devletlerinin tutumlarını değil Osmanlı Devleti'nin iç durumunu da değerlendirdiler, çünkü Arnavutluk beş yüzyıl boyunca onun bir parçası idi. Bundan dolayı onun kaderi Osmanlı Devleti'ninki ile bağlıydı. Arnavut Rönesans temsilcileri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderleri ile görüş alverişinde bulunmuşlar. Bu iki lider Prens Mehmet Sabahaddin ve İbrahim Temo arasındaki yazışmalarda görülür.

Onların birinde Dr. Temo Rusya Çar'ının Türkiye'ye karşı amaçları ile ilgili ona bilgi veriyordu. O Sultan Hamit'in ve Hacı Gijjom Babasının (Almanya Kayzeri) dostu ve Kutsal Toprakların savunucusu olarak kendini tanıtiyordu. Aynı zamanda ona Arnavutluk, Selanik ve Edirne'de müzayede koymaya hazırlandıklarını üzüntüyle bildirdi.¹²³⁵ Arnavutluk'ta olan olaylar Arnavut yurtseverlerini endişelendirmiştir. Onlar dikkatli olmaları gerektiğini düşündüler.

Devletin içindeki ve dışındaki bazı çevreler durumdan yararlanarak Arnavut ulusal hareketinin ve aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün aleyhine faaliyet gösterebilirlerdi. İbrahim Temo ve Derviş Hima arasındaki 1902 yılında yapılan yazışmalarda Hima, sorun hakkında Prens Sabahaddin ile konuşmasından bahsediyordu. Görüşmelerinde Prens'e Arnavutluk'ta meydana gelen olayları ayrıntılı olarak anlatmıştı.¹²³⁶

Bulgar idare çevrelerinin Arnavutlara karşı davranışları endişe yaratmaya başlamıştı. Dr. Temo, olayların akışını endişe ederek onlar ile ilgili Fransız entelektüellerinin önemli simalarından biri ile görüşmüştür. O Balkanlardaki durumu böyle ifade ediyordu;

"Bana Makedonya meselesini soruyorsunuz. Kritik bir aşamaya girmiştir. İslam ve Bulgarlara karşı şevk, entrikalar ve gevezelik her yere yayıldı. Bulgar isyancıların önemsiz sesleri...biz kapattık zannettiğimiz Doğu meselesini yine alevlendi. Entrikacılar Osmanizm ve İslamiyet'e karşı Avrupa basını

¹²³⁵ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 129-130, İb. T'nun Prens Sabahaddin'e gönderdiği mektubu.*

¹²³⁶ *AQSH, F. 19, V. 6 Şubat 1902, D. 32/2, f. 198, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

karartılar. Ve biz hala ne uyanık ne de uyuyor olduk."¹²³⁷ Arnavutluk'un dağlık kesimleri ve Kosovalılar hala Abdülhamit hükümetinin kusursuz olduğu görüşündeydiler. Hatta o yeterince idealleştirilmiştir. Tutumlarını bu şekilde ifade ettiler: "Kosova önderleri Sultan Hamit'e karşı sadakat göstermekle birlikte ayrılıkçıları protesto ediyorlar."¹²³⁸

Bu görüşler genelde ülkenin orta ve zengin kesimleri tarafından desteklenmiştir. Onların Abdülhamit hükümetini destekleme nedeni kendi konumunu, zenginliklerini ve hükümet tarafından kazandıkları ayrıcalıkları korumak içindi.¹²³⁹ Basında Arnavutlar hakkında " yüzyıllar boyunca Sultan idaresinin altında yaşadılar ve bütün nimetlerinden, merhamet ve adaletinden yararlandılar "¹²⁴⁰ diye belirtiliyordu. Yurtdışındaki Arnavut yurtseverleri Arnavutluk'un toprak bütünlüğüne karşı Avrupa devletlerinin tutumundan dolayı rahatsız olmuştu. Onlar halkın direncini yeniden organize etmeyi düşündüler. Ülkenin geçtiği anlar ulusal çıkarları için çok hassastı ve aynı zamanda Arnavutluk'un siyasi durumu da çok karmaşıktı. Bu koşullarda Arnavut siyasi sınıfının tutumu belirleyiciydi. Arnavutluk'un Avrupa-Balkan ülkeleri ile siyasi ilişkilerinin belirlenmesi ile ilgili karar alması gerekirdi. Bu ilişkilere bağlı olarak Arnavut halkının mücadelesinin yönü belirlenecekti. Savaş Abdülhamit rejimine karşı mı olacaktı yoksa sadece ulusal sorunun çözümüyle sınırlı mı kalacaktı? Çözüm politikacılar arasında ikilemler ile meydana geldi. O Arnavut siyasi sınıfının entelektüel, vatansever ve siyasi zihniyetinin olgunlaşmasına bağlı olacaktır. Onlardan çoğu Osmanlı idaresi altında kalmanın daha iyi olacağını düşünüyorlardı. Onlar Arnavut toprakları sorununun çözümünü geniş özerklik statüsüne bağlı olarak görüyorlardı. Arnavut entelektüellerinin diğer grubunun düşüncesi ise Osmanlı Devleti'nden bağımsız bir Arnavutluk için merkez hükümetine karşı taviz vermeden savaşılmalı idi. Her iki gruptaki da Arnavut istihbaratı Avrupa devletlerinin tehditlerine karşı bir

¹²³⁷ *AQSH, F. 19, V. 12 Şubat 1903, D. 31, f. 146- 149, İb. T'nun mektubu.*

¹²³⁸ *AQSH, F. 19, V. 6 Temmuz 1900, D. 32/2, f. 99/1- 99/2, Kosova elitin mektubu.*

¹²³⁹ *idem.*

¹²⁴⁰ *idem.*

adım önde olmak için Arnavut topraklarının siyasi statüsü şu anda ön planda çıkartmalarına rağmen Arnavutlar Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına bağlı olarak ihanet etmeyerek toprak bütünlüğünün korumasına karşı çıkmayacaklardı. Abdülhamit rejimine karşı Arnavut vatanseverlerinin gerçek tutumu ulusal bağımsızlığını kazanma isteklerinde görünmektedir .Onlarda yönetimin idare etme metodları ile uyumlu olmadıklarını gösteriyordu. Oluşturulan hassas durumunu anlamak için yurtiçi ve uluslararası siyasi durumu ile ilgili objektif olarak ayrıntılı bir analiz yapılması gerek. Bu kapsamda ele alınması gereken Büyük Avrupa ve bölge devletlerinin Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri, b- Arnavutluk siyasi durumu ve politik statüsü ile ilgili olarak kendi siyasi çıkarları, noktalar ortaya çıkmaktadır. Avusturya'nın Arnavutluk'a olan ilgisinin analizi önem kazanmıştır.

Bununla ilgili tüm entelektüellerin hemen hemen aynı bakış açısı mevcuttu. Onlar Avusturya diplomasinin amaçları samimi olmadığı düşüncesi yersiz değildi.¹²⁴¹ Onlar Arnavutluk'un kuzeyini ve Adriyatik Denizine çıkış istedikleri aşikârdı. Arnavut hareketinin üyeleri ülkedeki durumun gelişmeleri ve yapılacak faaliyetler ile ilgili Dr. Temo'ya bilgi verdiler, bunu vatansever Yashar'ın yazışmaları ifade etmektedir. O, birkaç konu ele aldı ve birinde Avusturya karşı tutumu ifade ederek onun davranışları Arnavutluk ve Arnavut halkına karşı olumsuz olduğu kanaatindedir. Aynı zamanda Jashar Dr. Temo'yu Sırbistan'da bulunan Arnavutların yaptığı çalışmalar hakkında bilgilendirdi. Onları Avrupa ve bölgedeki yağmacı devletlerin politikalarına karşı savaşa katılmak için ikna etmeye başarmıştı. Mektubunda Arnavut Destan ağa ve İsmail Bey'in faaliyetleri hakkında bilgi verdi. Onlar hareketi organize etmek amacıyla Arnavutluk'a kaçak olarak geri dönmüşlerdi.

Yaşar Erebara Dr. Temo'ya onlara mühimmat tedarikinde yardım gerektiği ve bu nedenle yurtdışındaki Arnavutlardan yardım istediklerini açıkladı.¹²⁴² XX. yy. ilk on yılının başında Arnavutların savaşına karşı Osmanlı yetkililerin

¹²⁴¹ *AQSH, F. 19, V. 9 Şubat 1904, D. 32/10, f. 161, Yaşar Erebara'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹²⁴² *idem.*

tutumunda yeni özellikler görülmektedir. Bunların bir kısmı Arnavutlarla iyi geçinmenin hükümetin iyiliğine olduğunu anlamak istemiyorlardı ve kışkırtıcı durumlar yaratmak için uğraşıyorlardı. Bu gerçeği, 1905 tarihli mektubunda Eduard Aleksander Gjika, İbrahim Temo'ya gösterdi. Osmanlı yetkililerinin Arnavut faaliyetlerine karşı tutumu ile ilgili İbrahim Temo'ya bilgi verdi. Gjika'nın düşüncesine göre onlar bizzat kendileri Arnavut isyanını kışkırttılar ve ondan sonra da onlara karşı iftira attılar. Amaçları devlet içindeki huzursuzluğun nedeni olarak Arnavutlar'ı göstermekti. Bu Arnavut entelektüellerini öfkelenirdi. "Kardeşlik" başlıklı makalesi bunun bir göstergesi idi.¹²⁴³ Meydana gelen olaylar hakkında konuya açıklık getirildi.

İbrahim Temo'nun Arnavutların özgürlüğü için savaşı ve genel olarak ulusal sorunları hakkında siyasi düşüncesi Derviş Hima ile yaptığı yazışmalarında yer almaktadır. Ulusa yararlı olan her konuya önem verilmeli diye açıkça söyledi. İbrahim Temo İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programına ve onun gerçekleşme ihtimaline tamamen inanmıştı. Programın amaçlarından birisi de azınlık haklarının güvence altına alınması idi. Onların arasında Arnavut halkı da yer alıyordu. Genel olarak Osmanlı bilhassa Arnavut siyasi sınıfının amaçlarının gerçekleştirilmesine yönelik uluslararası durum endişe verici olmuştu. Bunları Derviş Hima 1907 yılında Dr. Temo ile olan yazışmalarında ele aldı ve onu Arnavutluk'a yönelik niyetleri hakkında bilgilendirdi.

O, "Yine Avusturya-İtalyan ittifakı sistemi güçlendiriyor. Her iki taraf da Arnavutluk'a yönelik tutumlarını açıkça dile getirdiler. Onlar Arnavutluk içinde bir hareket oluşturmayı düşünüyorlar"¹²⁴⁴ diye yazdı. Genç Türkler arasında İbrahim Temo'nun iş arkadaşları, Arnavutluk'un geleceğine ilgi gösterirken Balkanlar ve Avrupa'daki siyasi gelişmeleri de dikkatle izlediler. Aralarında Hilmi Turabi'yi seçebiliriz. Onun analizinde Balkan devletlerinin

¹²⁴³AQSH, F. 19, V. 21 Ağustos 1905, D. 32/4, f. 112-113, f. 11-12, Albert Gjika'nın makalesinin özeti.

¹²⁴⁴AQSH, F. 19, V. 1 Ocak 1907, D. 32/3, f. 389-390, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

(Sırbistan, Karadağ, Yunanistan) Arnavut sorunu ile ilgili tutumları ve zamanın güçlü devletleri (Avusturya, İtalya ve Rusya) ile onların ilişkilerinin önemli bir yeri vardı. Turabi bu analizi Dr. Temo'ya ikinci Meşrutiyetten sonra yaptı.¹²⁴⁵

1908 yılının sonbaharında Ahmet Hulusi Dibra'ye Manastır "Birlik" Kulübü Başkanı Recep Hoca ile birlikte gittiğini İbrahim Temo'ya haber veriyordu. O bölgede ulusal meseleyi ilgilendiren çalışmalar hakkında bilgi verdi. Divujan hanında bazı köylülerle ulusal mesele ile ilgili yapılan görüşmelerde Ohri'deki Arnavutların az bir sayısı Arnavutluk'un kurtuluşu ile ilgileniyorlar diye Hulusi'yi haberdar ettiler. Bunun nedeni onların çoğunun eski Osmanlı rejimine bağlı fanatikler olmalarıydı. Dibra halkının bir kesimi ise Arnavutça'nın Latin harfleri ile öğretimine karşıydı. Onlar düşüncelerini "cami yıkıp yerine kilise ile değiştirmek istiyorsunuz"¹²⁴⁶ diyerek, ifade etmişlerdi. Ahmet Hulusi anti ulusal propagandaya rağmen Arnavutluk meselesinin çözüleceğine inanmaktaydı. Belli ki Arnavutluk'un bu bölgelerde Anadolu propagandası başarılı olmuştur. Bu nedenle Arnavut yurtseverlere, yüzyıllarca geçerli olan bu zihniyetine karşı çıkıp ondan kurtulmak için büyük bir görev düşüyordu. Bu inancı Hamdi Çok (Danışmani takma adı) açık olarak Dr. Temo'ya 1908 yılının Kasım ayında gönderilen mektupta ifade etti. "Dibra'de mektubunuzu buldum. Kamuoyu Elbasan'da milletvekilliği için tamamen bana karşı, siz ve Mahir efendi de dahil. Bu Derviş Bey'in sonucu (Elbasani veya Hima.?)".¹²⁴⁷ Ayrıca Hamdi Çok, mektubunda bu sorunun çözümünün nasıl düşünüldüğü ile ilgili de bilgi verdi. Ona milletvekili olarak Hacı Faik Bey Shahzivari seçilecek diye söylemişlerdi. Hamdi Çok, bu haberleri İbrahim Temo'dan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır, Selanik ve İstanbul'daki kulüplerine iletmesini istedi. Dr. Temo faaliyetleri esnasında halkın ulusal bilincini oluşturmasına, kültür ve eğitim düzeyinin artırılmasına büyük önem vermekte idi. Bu kapsamda Derviş Hima ile yaptığı yazışmalarda ondan " Jön Türk" üyeleri ile

¹²⁴⁵ *AQSH, F. 19, V. 29* Nëntor 1325, D. 32/9, f. 38-39, Hilmi Turabi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹²⁴⁶ *AQSH, F. 19, V. 3* Kasım 1908, D. 32/4, f. 251- 252, Ahmet Hulusi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹²⁴⁷ *AQSH, F. 19, V. 3* Kasım 1908, D. 32/4, f. 252, Danışman'ın İb. T'ya gönderilen mektubu.

görüşmelerinde " bize okulları sağlayacak anayasa ilanını istesin"¹²⁴⁸ diye yazıyordu.

Arnavut topraklarının kazanılması gereken statü meselesi sadece Arnavut vatanseverlerin değil İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinin dikkatini de çekti. Onların ilgisi ülkenin kaderinin çizilmesinde Arnavutların kendilerini idare etme kabiliyetlerine inanmamalarındaydı. Onlardan bazıları Arnavutlar'ın bağımsızlık için değil öncelikle anayasa için savaşmaları gerektiğini düşünüyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen liderlerinden İshak Süküti bu düşüncüyü destekliyordu. Ona göre eğer Arnavutlar bağımsızlığı elde ederlerse o zaman yabancıların çıkarlarına av olacaktılar. Bu yüzden, Arnavutluk'ta Müslüman bir idareci Hıristiyan olana göre daha işe yarayacaktı, aksi taktirde "Müslümanlar rahatsız olacaktı"¹²⁴⁹. Bu konu ile ilgili İbrahim Temo'nun net olmayan bir fikri vardı. On dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında ulusal hareketi hala iyi yapılanmamıştı ve onun düşüncesine göre ülkede oluşan şartlar Arnavutların çıkarlarına en uygundu.¹²⁵⁰

29 Kasım 1912 tarihinde bağımsızlığın kazanılması ve ilk Arnavut Devleti'nin kurulması (4 Aralık 1912 - 22 Ocak 1914) ¹²⁵¹ yüzyıllar boyunca Arnavut halkının elde ettiği en büyük başarısı oldu. 28 Kasım 1912 tarihinde Ulusal Millet Meclisi tarafından Bağımsız Cumhuriyet¹²⁵² olarak ilan edilmesi ile Arnavutluk'ta parlamenter demokratik sisteminin temelleri atıldı. Arnavutluk hükümetinin ilk yılları çok zor geçmekteydi hatta Balkan savaşlarının başlamış olması dış politikada büyük zorluklar getirdi. Arnavutluk'un komşuları ile ilişkileri önemli bir mesele idi. Yunan ve Slavlardan devletin sınırlarının korunması önem kazanıyordu. Güneydeki siyasi durum çok

¹²⁴⁸ *idem.*

¹²⁴⁹ *idem.*

¹²⁵⁰ *AQSH, F. 19, f. V. s'ka, D. 24, 11-12, Albert Gjika'nın makalesinin özeti.*

¹²⁵¹ Baisa Sefa, Blerta Hoca, Gledis Gipali, *Manual Informativ (Bilgili Rehberlik)*, Tiran 2010, s. 10.

¹²⁵² *age*, yayınevi "Flesh".

hassas idi. Avlonyalı Arnavut yurtseverleri 1913 yılında Dr. Temo'ya gönderilen bir mektup ile bu ülkenin kritik durumunu anlattılar.¹²⁵³ Avlonyalılar Temo'ya özellikle ülkenin ana sorunları ile ilgili, Arnavutluk ve güney komşusu Yunanistan arasındaki ilişkiler hakkında bilgi vermek istediler. Onlar Yunan Devleti'nin Arnavut toprakları üzerinde hak iddia etmesi ile gerginleştirilmiştir. Ülkenin güney illeri Yunan amaçlarının kurbanıydı.

Hareketin üyeleri, Arnavut hükümetinin almayı düşündüğü önlemler hakkında ona bilgi verdiler. Burada iki ülke arasındaki sınırları belirleme komisyonlarının kurulması da yer alıyordu. Arnavutların ve üst düzey hükümet yetkilileri olan Dış İşleri Bakanı Myfit Bey ve Adalet Bakanı Poga devletin sınır sorununa çözüm getirmek için çabaları mektupta yer almaktadır. Arnavutluk Devleti'nin üst düzey yetkilileri Arnavut bölgelerini ve toprak bütünlüğünü korumak için (Ergeri ve Libohova) Viyana'ya gittiler.¹²⁵⁴

22 Ocak 1914 tarihinde İsmail Kemal hükümetinin başarısızlığı ve çöküşü, ülkenin geleceği konusunda Arnavut siyasi çevrelerini rahatsız etti. Ülke içinde ve dışındaki entelektüeller, siyasi durumunu değerlendirdiler ve sınırlar meselesinin yanlış çözümlenmesinin ne gibi riskler getirebileceğini anladılar. Onlar uluslararası forumlarda Arnavut hükümetini temsil edecek adaylar hakkında görüşlerini bildirdiler. Dr. Temo kendi kararını vermesinde son derece dikkatliydi. Arnavutluk'un o zamanda siyasi, sosyal ve psikolojik durumu dikkatlice değerlendirmişti. Ülke şartlarını düşünerek yönetimde, dönemin kavgalarından uzak, tarafsız birinin olmasının daha faydalı olacağını düşünüyordu. Onun görüşlerine göre, sadece böyle biri başarılı bir çalışma çıkarıp güçlü bir Arnavutluk hükümeti kurulabilirdi. O'nun Wied Prensi olması düşünülmüyordu (7 Mart 1914-3 Eylül 1914).¹²⁵⁵ Devletin başına Arnavut olmayan yeni başkanın gelişi ile ilgili Temo'nun değerlendirme ve gelecekte olayların gelişimi hakkında yaptığı tahminler doğru çıktı.

¹²⁵³ *AQSH, F. 19, V. 1913, D. 32/10, f. 194- 195, İb. T'ya Avlonya'dan gönderilen mektubu.*

¹²⁵⁴ *idem.*

¹²⁵⁵ *AQSH, F. 19, V. 5 Ocak 1914, D. 31, f. 55, İb. T'nun mektubu.*

5 Ocak 1914 tarihli yazışmalarında "Bizim için Prens Wied'in atanması yararlı idi çünkü Katolik ve Ortodokslar arasında planlanan Hıristiyan hükümeti kurma çabaları sona ermiş oldu. Bu karmaşıklığın önü kesildi, Prens Wied ülkenin çoğunluğu olan Müslümanlara değer verecek ve bunlar önceden olduğu gibi bundan sonra da komşu ülkelerin karıştırıcı propagandaların ve teşevvüşlerin aleti olmayacaklar. Prens Wied Protestan olduğu için Patrikhane ve Papa'nın ruhani etkisi altında girmesi imkânsız, hatta Alman ve Romen hanedanları ile hısım akrabalığı mevcuttu. Arnavutluk şimdiden kendine iki destekleyici bulmuştur, Wied'in asker olması Arnavutların karakter yapısına uyabilecek kısacası bu bizim için beklemediğimiz bir iyilikti. Fakat Prens Wied'yi bizim bağınaz Arnavutlara iyi göstermemiz gerek ki ona karşı "Gâvur" lakabını söylemesinler. Bana gelince ben çoktan propagandaya başladım. Sizler de aynı şey yapmaya gayret edin. Öncelikle "I. Wilhelm" yerine "III. Skender (III. İskender)" olsun; Arnavutluk'a girerken başında beyaz bir takke veya beyaz bir kalpak olsun."¹²⁵⁶

¹²⁵⁶ *idem.*

B. ARNAVUTLUKTA JÖN TÜRK HAREKETİNİN ETKİSİ

Balkan Yarımadası, çok sayıda siyasi olaylarla dolu tarihe sahip olan bir bölgedir. Balkan Yarımadası yalnız Avrupa tarihi değil, Küçük Asya'nın tarihini de etkilemiştir. Coğrafi konumu açısından Balkanlar, Doğu ve Batı arasında köprü oluşturmuştur. Balkanların binlerce yıllık tarihi ile bölgenin en eski ülkesi Arnavutluk'tur. Arnavutluk uzun bir süre Osmanlı Devleti'nin idaresi altında kalmıştır. Söz ettiğimiz dönem Arnavut halkının Osmanlı Devleti'nin otoritesi altında birlikte yaşayabildiği dönem olmuştur. Osmanlı Devleti Arnavut halkı sürekli destekledi. Ülkenin sınır bölgelerinde özellikle Sırbistan, Yunanistan, Karadağ, Makedonya ve Bulgaristan ile gerginlikler sürekli devam etmiştir ve Arnavutları Osmanlı Devleti sürekli desteklemiştir. Osmanlı yetkilileri Arnavutlara inandı ve çalışmalarını için onlardan sürekli yardım aldı. İki taraf arasında hoşgörü ve anlayış "Büyük Güçlere" ve Balkan güçlerinin planlarına karşı mücadelede işbirliğinin nedeni oldu. Osmanlı Devleti'nin idaresinde Arnavut kökenli 40 sadrazam olması bunu kanıtlar niteliktedir. Arnavutlar arasında şu şahsiyetler meşhur oldular. Osmanlı Berat Kazasında bulunan Tomorrica bölgesinin Kozare köyünden Osmanlı Devleti'nin Mimarı Kasem Sinan (1570-1650), Yanya vilayetinde bulunan Çam bölgesinin Filat kazasının Ninat köyünden İstanbul'da ilk üniversite rektörü, Arnavut Alimlerin Cemiyetinin başkanı, yazar osmanolog, felsefeci ve gazeteci, Hasan Tahsin (7 Nisan 1811- Temmuz 1881),¹²⁵⁷ Ergeri (Gjirokastra) Sancağında bulunan Pwrmet (Pırmet) Kazasının Frasher (Fraşır) köyünden osmanolog, Arnavut yazarı, felsefeci ve gazeteci, Şemsedin Sami Frasheri (Sami Fraşırı) (1 Haziran 1850- 18 Haziran 1904), Ohri Sancağın Struga kazasının Struga şehrinden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başkanı, politikacı, felsefeci, yazar, gazeteci ve Arnavut göz doktoru

¹²⁵⁷ Risale-i nur Enstitüsü, Enstitü Sayfası, "Hoca Tahsin", 17 Mayıs 2002; Albeu, "Hasan Tahsini, dijetari që shndëriti me aq shkëlqim", t. 9 Eylül 2011; Kristaq Prifti, *Doktor İbrahim Temo, Jeta dhe Veptra 1865-1945 (Doktor İbrahim Temo, Hayatı ve Faaliyeti 1865- 1945)*, Priştina 1996, s. 25.

İbrahim Temo (21 Mart 1865-3 Temmuz 1945)¹²⁵⁸, Cumhuriyetçi şair ve Türk devlet marşının hazırlayıcısı Mehmet Akif Ersoy (20 Aralık 1873-1827 Aralık 1936)¹²⁵⁹

Arnavut entelektüelleri, dış müdahale tehlikesini hissettikten sonra Osmanlı Devleti'ne karşı ilgileri artmıştır. Osmanlı Devleti'nin dağılmasını amaçlayan Avrupa, büyük devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı organize etmiştir. Arnavut yurtsever güçleri Osmanlı muhalefet güçleri ile işbirliği yaparak bu dayanışma sağlanmıştır. İki taraf II. Sultan Abdülhamit hükümetini devirmek ve yeni bir demokratik hükümetin kurulması için mücadeleyi birlikte vermişlerdir. Osmanlı Devleti ve Arnavutlar, Arnavutluk topraklarının korunması için birlikte savaştılar. İbrahim Temo'nun¹²⁶⁰ da temel düşüncesi bu idi. XIX. yy.'ın son on yılında (1889) Abdülhamit'e karşı muhalefet eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderlik rolünü İbrahim Temo üstlendi.

İbrahim Temo, ülkenin kurtarılması için en iyi yollar ve yöntemlerin bulunması için yurtiçi ve yurtdışında siyasi manevraların önem taşıdığına dikkat çekmişti. Bu konu hakkında Arnavut entelektüelleri ile Prens Eduard Albert Gika tartıştı. Prens, Arnavutluk'un geleceği için endişe ediyordu ve Osmanlı Devleti'nden idari-siyasi bağımsız bir birim olarak çıkmasını en iyi yol olarak görüyordu. Prens'in yargılaması siyasi duruma bağlı olmamıştır. Onun görüşü, Osmanlı muhalefet basınının organları ve yabancı basında yayınlandı. İbrahim Temo Balkan monarşileri ve Avrupa'nın güçlü ülkelerinin Arnavutlara karşı ilgilerini değerlendirdi. Bu konu için O eleştirel bir tutum sergiledi ve Gika'nın (Gjika) iddialarını yalanladı. "Uhuvet" başlıklı makalesinde Dr. Temo onun görüşlerinin nedenlerini açıklamıştı.

Bu konu ile ilgili Dr. Temo bir proje hazırladı. Gika (Gjika) projesi "*Arnavutlar bağımsızlığı istemiyorlar*" ilkesine dayalı olup şu dört maddenin önemini vurgulamak oldu:

1 – Yeteneksiz memurların istifa ettirilmesi,

¹²⁵⁸ Kristaq Prifti, *age*, Priştina 1996, s. 13.

¹²⁵⁹ Bülent Bakiler, *Mehmet Âkif'in Çağdaş Türkiye İdeali* Konferansı, "*Mehmet Âkif'in Çağdaş Türkiye İdeali*", Ankara 1990, s. 5.

¹²⁶⁰ Kristaq Prifti, *age*, Priştina 1996, s. Giriş.

2 - Köylerde karışık okulların açılması ve şehirlerde okulların sayısının artması,

3- Dört Arnavut vilâyetinin tek bir vilayette birleştirilmesi

4- Makedonya'dan yabancı subayların getirilmesi.¹²⁶¹

Arnavut entelektüeller Arnavutluk'un siyasi statüsü ile ilgili Romanya'da askeri ataşe görevinde bulunan Ahmet Bey ile görüş alışverişinde bulundular. Ahmet Bey'in konu ile ilgili daha genel görüşü vardı ve dolayısıyla Arnavutların talepleri reddedildi. Bu görüşmelerde ataşe, Arnavutlar altı vilayetlerinin refahı (Edirne, Selanik, Manastır, Kosova, Yanya ve İşkodra) için çalışırsa daha iyi olacağı görüşünü dile getirdi.¹²⁶²

Ahmet Bey'e göre, bu vilayetlerin varlığı Arnavutların dört vilayetinin devamlılığını temin edecekti. Makedonya sorununun çözülmesi tüm dürüst vatandaş entelektüelleri Arnavut veya Arnavut milletinden olmayanları endişelendirdi. Onlar Dr. Temo'dan bu sorun ile ilgili ve Arnavutluk'un durumu ile ilgili genel bilgi istediler. Onlardan özellikle Hilmi Tunalı bu konularla ilgili Dr. Temo'dan bilgi almak istedi. Bunlar daha sonra Osmanlı muhalif basınında yer alacaktı.

Tunalı, Dr. Temo ile yaptığı yazışmalarda yayınlanan malzemeleri Türkçe ve Arnavutların onuruna göre yazmalarını önerdi.¹²⁶³ Türk entelektüelleri Arnavut entelektüelleri bağlantısı yalnız Dr. Temo ile değil, diğer Arnavut vatandaş ve entelektüelleri ile İsmail Kemal (Qemali) Dervish (Derviş) Hima gibi şahsiyetlerle de irtibat kurdular.¹²⁶⁴ Bu dönemde Arnavut halkının, savaşı hız kazandığı için Osmanlı yetkilileri iç ve dış siyasi durumu ve savaşta Arnavutların rolünü değerlendiremediler. Ayrıca onlar için iftiraya varan sözler sarf ettiler ve Arnavutluk'ta kışkırtmaya başladılar.

¹²⁶¹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 11-12, Albert Gika'nın ka makalesinin özeti.*

¹²⁶² *idem.*

¹²⁶³ *AQSH, F. 19, V. 13 Aralık 1898, D. 32/4, f. 315- 316, Hilmi Tunalı'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹²⁶⁴ *AQSH, F. 19, V. 17 Temmuz 1900, D. 139, f. 1, Toptani ailesinden olan bir kişinin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

İbrahim Temo, Bükreş'teki Osmanlı Devleti'nin Temsilciliğine gönderdiği mektubunda bu tutumları kınadı. Rumeli'nin siyasi durumunu şöyle yazdı; “*Rumeli’de farklı milliyetler arasında bir çatışma başlamıştır*”¹²⁶⁵ Aynı zamanda bu savaşa Arnavutların katıldığı *kraliyet “ilgilerine”* hizmet edemeyeceğini vurguladı.¹²⁶⁶ Mektubun metini şöyle devam ediyordu, “Arnavutlar Padişahın sadık unsurudur.”¹²⁶⁷ Bu belirsiz durumu, Avrupa büyük devletleri (Avusturya, İtalya ve Rusya gibi) kullanmaya çalıştılar. Arnavutluk yarımadaının batı kıyısında stratejik coğrafi konumu ile Balkan monarşilerinin (Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan) ve Avrupa devletleri, kuzeyde Avusturya,¹²⁶⁸ doğuda Rusya ve batıda İtalya¹²⁶⁹ ülkelerinin dikkatlerini üzerine çekti. Kendi ajanları ile Adriyatik Denizi ve ötesinde çıkışı sağlamak için onlar Arnavut topraklarını parça parça ilhak etme planlarının gerçekleştirilmesi için çalıştılar. Avusturya Rusya ile Balkanlarda Osmanlı Devleti'ne bağlı bölgelerde bazı reformlar yapmayı düşündüler. Arnavut entelektüelleri onları yalnızca reddetmek ve kendi milli onurunun çiğnenmesi olarak kabul ettiler. Bu durumda Arnavut vatandaşlar İbrahim Temo, Derviş Hima gibi Türk ve Arnavut muhalefet hareketinin birleşimini iyimserlik olarak karşıladılar. Derviş Hima onların işbirliğini Balkan çevrelerinin önünde olumlu bir işaret olarak değerlendirdi. Hima, 1899 yılının yazışmasında Dr. Temo'ya şöyle yazdı; “*Cenevre’den Sultanı daha fazla korkuttmamızı umuyorum, biz meşru taleplerimizi kazanacağız ve Türklere ve vatanımıza daha güçlü bir şekilde hizmet edeceğiz*”¹²⁷⁰ Bu satırlarda açıkça iki halkın kendi kaderleri için kararların alınmasında özgür ve bağımsız olmasını arzusunu ifade etmiştir. Mektubunda Hima, Antonio Crispi ile yaptığı konuşması ile ilgili Dr. Temo'ya bilgilendirdi. Bir İtalyan siyasetçiye verdiği cevabında onun ileri görüşünü şu şekilde yansıttı: “Avusturya'nın eline geçerse -ki

¹²⁶⁵ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 29, f. (görünmüyor), İb. T'nun Bükreş'te bulunan Osmanlı Elçiliğine gönderdiği mektubu.

¹²⁶⁶ *idem.*

¹²⁶⁷ *idem.*

¹²⁶⁸ Bap 11

26C 15 Februar 1911, *Öfterreidjfdje Rundfdjau Band*, XXVI, heft 4, s. 273.

¹²⁶⁹ *agm.*

¹²⁷⁰ AQSH, F. 19, V. 29 Ekim 1899, D. 32/2, f. 71-72, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

onların durumu gelecekte vahim görünüyor- Fransua Yozefi'nin ölümüyle, Türkiye'nin hükümlürlüğü altında yaşamak daha iyidir.”¹²⁷¹ Görüşmede Crispi inanç sorunu ile ilgili Arnavutluk'ta dini uyumluluğun yok olduğunu iddia ederek kendi görüşünü ifade etmiştir. Derviş Hima ise şu şekilde cevap vermişti; *“Türkler ile bizim en büyük savaşımız okulların açılmasında yani eğitimdedir.. Bizim en büyük düşmanımız cahilliktir. Ümitlerimiz eğitime bağlıdır.”*¹²⁷² Eğitim ulusal bilinci artırmak için temel araçtır. Eğitim yoluyla geniş kitleler Osmanlı Devleti'nin içinde ve dışında yer alan siyasi ve toplumsal gelişmeleri görebilecekti. Derviş Hima Arnavutluk'un sorunlarını yurt dışındaki yabancı şahsiyetlere karşı da dile getirdi. Hima, Yunanistan Başkanı, Zapa ile bir toplantı düzenlemenin olumlu olacağı görüşünü dile getirdi. Onun düşüncesine göre Arnavutlar'ın Sultan'dan kendi hakları istemesi en doğrusudur ve ona şu önerisini ilettili:

*“Biz kendi haklarımızı Sultan'dan isteyeceğiz eğer bu bizi tanımıyorsa bizler Avrupa'ya dönelim”*¹²⁷³. 1900 yazında Derviş Hima, Dr. Temo'yu bu görüşmede dile getirilen konularla ilgili bilgilendirdi. Hima, Zapa ile ilgili siyasi konular üzerine dengeli bir şekilde değerlendirme yapılması gerektiğini ifade etti. İbrahim Temo Rumeli vilayetlerinde huzurlu bir ortamın devamının iyi olacağını düşünüyordu. Bu konu ile ilgili 1901 yılında bir proje hazırladı.¹²⁷⁴ Diğer konular arasında İbrahim Temo Cenevre'de Bulgar, Yunan ve yabancı gazetecilerle düzenlenecek bir kongreyle ilgili bilgilendirildi. Kongre'nin amacı Rumeli'nin imha edilmesi idi. Onların propagandası, Avrupa kamuoyunu etkileyecekti dolayısıyla İbrahim Temo Arnavutların her ne durumda olursa olsun hazır olması gerektiğini önerdi. Jön Türklerin Arnavutlar ile işbirliği doğal bir şekilde gelişti ve onların bağlantıları doğru idi. Jön Türkler tarafından sunulan program kendisine “Arnavut ilerici

¹²⁷¹ *idem.*

¹²⁷² *idem; Balkanlarda İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Arnavutluk-Tiran 2003, s. 60-61.

¹²⁷³ *AQSH, F. 19, V. 18* Temmuz 1900, D. 32/2, 103, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹²⁷⁴ *AQSH, F. 19, V. 1901, D. 18, f. 2-3, İb. T'nun Bab-ı Ali'ye gönderdiği kendi hazırlanan proje-kopyası.*

unsuru”¹²⁷⁵ olması açısından dikkatini çekti. Onlar istihbarat, yeni burjuvazi ve askeri sınıfta yer alıyorlardı. Dr.Temo bu ideallerinden uzaklaşan ve yanlış davranışlar sergileyen cemiyetin üyelerine yönelik eleştirel bir tavır sergiledi. Onlar sahte vatanseverlik konumuna düşmüş ve Anadolu ve Arnavutluk halklarına karşı düşman tutumunu sergilemişlerdir. O, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin başkanı adına temyiz hazırladı. Arnavutları mücadeleden alıkoymaya çalışan insanlara hitap etti. İbrahim Temo Avrupa Temsilciliklere gönderdiği mektubunda bu konuyu şöyle ele aldı; *“Bu sefer Büyük Devletlerin temsilcilerinden bu kötü gidişatı kendi gözleriyle görenler kendi hükümetlerine bildirsın ve bu durumu sona erdirmek amacıyla müdahale etsin ve onları aydınlatsın ki; Arnavutlar Avrupa’nın huzurunu bozmak istemezler aynı zamanda bunu onlara bildirsın. Arnavutların tamamen kendi taleplerini yasal bir güvence altına alana kadar silahları ellerinden terk edememelerini rica ediyorum.”*¹²⁷⁶

Arnavut ve Osmanlı muhalifleri arasındaki işbirliğinin kanıtı aralarında yapılan yazışmaları idi. Dr. Temo ulusal sorunları dile getiren vatanseverler arasında O’nun en yakın işbirlikçileri İshak Süküti,¹²⁷⁷ Abdullah Cevdet,¹²⁷⁸ Prens Mehmet Sabahudin vb. gibi şahsiyetlerdir. İbrahim Temo, Arnavut ve Türk halkları arasındaki ilişkileri, yalnız onların ilgileri açısından değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin ilgisi açısından da değerlendirdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne Türk, Arnavut, Kürt, Azeriler vb. aktivistler katıldı. Cemiyet, halkların reddedilen hak ve özgürlüklerini tekrar kazandırmak için çalıştı.

¹²⁷⁵ Zekeria Cana, *“Lëvizja Kombëtare Shqiptare” (Arnavut Milli Hareketi)*, s. 20’den naklen Piro Tako, *Şahin Kolonya*, Tiran 1984, s. 254.

¹²⁷⁶ *AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 18, f. 8-9, İb. T’nun Avrupa hükümetlerinin temsilcilerinin dairelerine gönderdiği el yazmasının özeti, (Kosova’nın ayaklanması zamanında yapılan çağrı).*

¹²⁷⁷ *AQSH, F. 19, V. 31 Mart 1901, D. 31, f. 84- 86; D. 31, f. 18/1- 18/2. İb. T’nun mektubu.*

¹²⁷⁸ Şükri Hanioğlu, *The Joung Turks in Opposition*, New York Oxford 1995, s. 71.

C-ARNAVUTLUK MİLLİ HAREKETİNDE İBRAHİM TEMO'NUN KATKISI

İbrahim Temo'nun Arnavutluk milli hareketine olan katkısını, daha geniş bir bakışla değerlendirmemiz gerekmektedir. Sadece bugünkü Arnavutluk'un haritasına göre değil aynı zamanda Arnavutların bulunduğu diğer ülkelere de bakılmalıdır. O zaman Arnavutluk'un etnik haritası şu bölgelere dağılmış durumda idi; Bugünkü Makedonya, Çameriya, Kosova, Karadağ, Sancak, Sırbistan. İbrahim Temo'nun Arnavut bölgelerinde yaptığı faaliyetleri ve aynı zamanda Türkiye'de yaptığı faaliyetleri mezkur ülkelerde de buna paralel olarak gelişmiştir ve o bu dönemlerinde oldukça genç idi. Dr. Temo, Arnavut vatanseverlerin tüm siyasi faaliyetlerinde etkin bir görev aldı. İbrahim Temo hiç bir zaman İttihat ve Terakki hareketinin hizmetlerine karşı devrimci faaliyetlerini asla bölmedi ve Arnavutluk'un çıkarlarına paralel olarak Türk milletine karşı ilgisini hiç eksik etmedi. Onun ikili devrimci faaliyetlerini her zaman paralel olarak sürdürdüğü için bu Türk araştırmacıların dikkatinden kaçmamış ve Türk araştırmacılar konuyu bu şekilde değerlendirmiştir: *“Arnavut entelektüeller Jön Türklerin oluşturdukları çeşitli örgütlenmeler içerisinde rol almışlar , İbrahim Temo hem Osmanlı siyasal hayatında faaliyet gösterir, hem de Arnavut ulusçu hareketine önemli katkılarda bulunan entelektüeller Jön Türk hareketine etkin destek vermiştir.”*¹²⁷⁹ Dr. Temo'nun Arnavut milli hareketine verdiği destek çok alanlıdır. Onun katkısı şu yönlerde daha çoktur:

1 – Mali/finans tarafı,

2 –Maddi tarafı,

2/a- hareket ve diğer faaliyetlerin siyasi broşür ve faturalarının hazırlanması düzenlenmesi, propaganda malzemesinin temini, kongrelerin hazırlanması,

2/b- basın için materyaller ve eserleri,

¹²⁷⁹ Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889- 1902*, c. 1, İstanbul 1985, s. 16.

3- Eğitim tarafında, Arnavutların hazırlaması, edebiyat dağıtımı (abc), didaktik malzeme, vd.

4-Tutuklamayı önlemek için vatanseverlere verdiği destek,

5–Yurt içi ve uluslar arası kamuoyuna Arnavutluk ve Makedonya sorunları ile ilgili yorumları...

Dr. Temo'nun askeri okulda iken Arnavutluk'ta ve Makedonya'da başlayan Ulusal hareket ile bağlantıları çok fazladır. Dördüncü tutuklanmasından sonra İstanbul'dan ayrılışını, Avrupa ve Balkanlardaki farklı ülkelerde olan ideal arkadaşlarıyla birlikte, Vatan uğruna çalışmak için çok iyi bir fırsat olarak değerlendirdi.¹²⁸⁰ Arnavutluk'un siyasi gelişmeleri ile ilgilenen Derviş Hima ile yaptığı yazışmalar, İshak Sukuti'nin ve diğer Jön Türklerin faaliyetleri Arnavutluk toprakları için çok değerli gelişmeler idi. Derviş Hima, İshak Sukuti ve Arnavutluk topraklarının içerisinde olan siyasi gelişmelerle ilgilenen diğer Jön Türk işbirlikçilerle yapılan yazışmaları çok değerli idi. Söz edilmesi gereken diğer bir kişi ise Ali Rıza'dır. O Tiran'da gelişmelerle ilgileniyor ve oradan haber bekliyordu. Aldığı haberleri Debre'ye gönderdi ve eğer Tiran'dan bir şey alacağı varsa bunun Korça'ya gönderilmesi gerektiğini belirledi.¹²⁸¹ İbrahim Temo'nun işbirlikçi, faaliyetçi ve değişik yurttaşları ile yapılan yazışmalarında bazı isimsiz ya da imzasız mektuplar da olduğunu görmekteyiz. Komploya kurban gidip faaliyetlerin açığa çıkmaması için ya da devlet tarafından sorunlar yaşanmaması için kimlik bilgilerini gizlemek gibi bir durum olmuş olabilir diye düşünmek mümkündür. Bu manada 1896 yılının başlarında İbrahim Temo'ya gelen bir mektubu burada zikredebiliriz. Bu mektubun amacı şudur: Makedonya'daki Arnavutların topraklarına yabancıların girmesini izah için “*Yabancılar Makedonya'ya göz koymuşlar*”- şeklinde ibareler bulunmaktadır ve Makedon-Romen komitesinin faaliyetleri için kendisinden bilgi istenmektedir.¹²⁸²

¹²⁸⁰ AQSŞ, F. 19, V. 8 Haziran 1899, D. 31, f. 12- 13, Ali Rıza'nın mektubu.

¹²⁸¹ AQSŞ, F. 19, V. 19 Ocak 1896, D. 32/10, f. 1- 2, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.

¹²⁸² AQSŞ, F. 19, V. 3 Şubat 1907, D. 2, f. 1- 2, Kadastro Bakanlığının dokümanı.

II. Abdülhamid tarafından ömür boyu müebbet hapis cezası almasına rağmen İbrahim Temo, bu dönemde İttihat ve Terakki cemiyetinin etkinliklerine katkıda bulunup Romanya'da Arnavutlar'ın Abdulhamid rejimine karşı Jön Türkler ile birleşip savaşmaları konusunda uyarılarda bulunmuştur. Bükreş'te Arnavutlar için yaptığı konuşmada onlara komşularının (Sırlar, Bulgarlar ve Yunanlılar) niyetlerini açıkladı. İttihat ve Terakki'ye katılmanın ülkeyi kurtarmak için ve iş birliği yapmak için en iyi yol olacağını düşünüyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyetiyle meşgul olan İbrahim Temo II. Sultan Abdülhamid tarafından müebbet hapis cezası ile cezalandırılmasına rağmen¹²⁸³ Arnavutlara Jön Türkler ile birleşip eski ve despotik rejimle savaşmak için çağrılarda bulunmuştur. Dr. Temo Bükreş'te Arnavutlara karşı yaptığı konuşmasında, onlara komşularının (Sırlar, Bulgarlar ve Yunanlılar) yağmacı ve istilacı amaçlarını açıklamıştır. Ondan dolayı ona göre ülkeyi kurtarmak için İttihat ve Terakki Cemiyetine katılmak en doğru yoldur.¹²⁸⁴

Yazılarında, hükümet adamları ile yerel Arnavut yönetimlere ilişkin raporları, yurt içi ve yurt dışından nasıl görüldüğüne dair, Makedonya sorunu üzerine kendi görüşlerini ifade etti. Dr. Temo İshak Süküti'ye yazdığı mektupta; *“Makedonya meselesi git gide büyüyor.¹²⁸⁵ Toskeria'da hükümet zulmün üstesinden gelmiştir. Müslüman, Hıristiyan, dürüst Arnavutlar, çoğunluğu cezaevinde bulunuyor. Kosova'da ise hükümet Arnavutları yalanlar ile ikna etmeye çalışıyor çünkü orada ortam sıkışmış durumda. Arnavutluk'ta güçlü bir hareket hazırlığı var”*¹²⁸⁶ diyordu. Hilmi Tunali ise Dr. Temo'dan Arnavutluk ve özellikle Makedon sorunu için haberler istemiştir. İbrahim Temo'ya yazacaklarının, Türkçe ve Arnavutların doğasına ve onurlarına uygun olmasını önermişti. O, bu enformasyonun temin edilmesi için rica ediyordu. *“Çünkü en çok güvendiği kişi*

¹²⁸³ *idem*

¹²⁸⁴ *AQSH, F. 19, V. 20 Ekim 1897, D. 31, f. 18/1- 18/2, İb. T'nun mektubu.*

¹²⁸⁵ *AQSH, F. 19, V. 31 Mart 1901, D. 31, f. 84- 86; V. , D. 31, f. 18/1- 18/2, İb. T'nun mektubu.*

¹²⁸⁶ *AQSH, F. 19, V. 13 Aralık 1898, D. 32/4, f. 315- 316, Hilmi Tunali'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

idi".¹²⁸⁷ Makedonya'da hükümet tarafından yapılacak yeni reformlar ile ilgili İbrahim Temo'nun Arnavut vatanseverler ile birlikte bir program hazırlanması konusunda gayretleri oldu. Program orijinal olarak Arnavutluk Arşivinde Tiran'da korunmaktadır. Doküman 1896-1897 yıllara ait ve on iki maddeden oluşmaktadır.¹²⁸⁸

Bu programda; üç vilayet Selanik, Manastır, Üsküp özel önem taşınmaktadır. Programın diğer bir maddesi, vilayetlerin idari yönetiminden söz etmektedir. Bu maddelerden biri valilerin görevinin süresini ele almaktadır. Süresi beş yıl olarak belirlenmişti. Söz konusu programın Avrupalı devlet ve hükümetlerine gönderilen muhtıranın devamı olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁸⁹ Programda şöyle yazıyordu; *"İstediğimiz Türkiye için zararlı olacak ne özerklik, ne bağımsızlık değildir. Biz yalnız bir şey istiyoruz; hayatımızı yaşatmak, bugüne kadar hiç bir zaman makul olmayan komşuların iddialarına ve entrikalarına karşı kendimizi müdafaa etmemizdir."*¹²⁹⁰ Muhtıra genelde Arnavut topraklarının yönetim meselesi, Üsküp, Manastır, Yanya ve İşkodra vilayetlerinin idari yönetimin birleşmesini ele almaktadır. Programda sunulan istekler Osmanlı Devleti ve Arnavutluk toprakları lehine idi. Programda diğer bir şey, askerlik hizmeti ile ilgiliydi. Din ve bölge farklılığı olmadan, tüm Müslüman ve Hıristiyan vatandaşlar tarafından, Bulgaristan'dan, Sırbistan'dan, Karadağ'dan ve Yunanistan'dan Arnavut topraklarının sınırlarını korumak için çalışmalar yapılmalıydı.

İbrahim Temo'nun yurtsever faaliyetinin ve Arnavutların kurtuluş hareketinde Ohri ve Struga'nın kötü durumu, bölgenin Rus entrikasının merkezi olduğu konusunda bilgilendirildi.¹²⁹¹

¹²⁸⁷ AQSH, F. 19, V. 1896-1897, D. 26, f. 1-2, Otonom bir Makedonya için Bulgarların iddia edilen reformları.

¹²⁸⁸ AQSH, F. 99 (Elbasan Cemiyetleri), V. 18 Eylül 1896, D. 72, f. 1 naklen Stefanaq (Stefanak Polo, Selami Pulaha, *Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare (1878-1912)*, Tiranë 1978, f. 125- 127.

¹²⁸⁹ Stefanaq Pollo, Selami Pulaha, *age*, s. 126.

¹²⁹⁰ *age*, s. 127.

¹²⁹¹ *age*.

İbrahim Temo'nun Arnavut Müslümanları uyandırması gerekiyordu. Ona göre, Panhelenizm ve Panslavizm kışkırtmalarına karşı suskun kalma sorunu ortaya çıkıyordu¹²⁹². Bunun için Müslüman vatandaşlara bir çağrı hazırladı. Çağrıda, Avrupa ve İslam kültürünü karşılaştırdıktan sonra Müslümanlar'ın bağınazlığı bırakıp daha da çok eğitime önem vermeleri gerektiğini ifade etti.¹²⁹³ On maddeden oluşan program demokratik ve geniş katılım ile hazırlanmıştı.

Devletin dağılma koşulları açısından dış ve iç güçlerin düşmanlık faaliyetlerinden ulusal kimliğini ve ulusal birliğini korumak için birliktelik çok gerekliydi. Balkanlarda yeni ulus devletler kurulması: (Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan Yunanistan gibi) Osmanlı Devleti için endişeli bir durum olmuştur.

Orta, Kuzeybatı ve Güneybatı Balkanların, yaşanan yeni gelişmeleri hakkında İbrahim Temo eleştirel bir tutum takınmış ve kendi düşüncelerini zamanın basınında dile getirmişti. Dr. Temo'nun makalelerinde ele aldığı konular şunlardır; a- Anayasa ilan edilmeden önce Osmanlı Devleti'nin siyasi durumu ve XX. yy'ın başında uğradığı dönüşümleri, b- Osmanlı Devleti'nden ayrı çıkan milletlerin geliştirilmesi için ayrıcalıkları, c- iktidarda olan rejime karşı ve ülkenin kurtuluşu için halkı uyandırmak ve organize etmek için çağrılarının yapılması, d- II. Sultan Abdülhamid tarafından Dr. Temo'nun müebbet hapis cezası ile cezalandırmasına tepkiler oluşturulması.¹²⁹⁴

İbrahim Temo Ahmet Celeleddin ile yaptığı yazışmalarında endişe ile şöyle yazmıştır: “*Hiristiyan Arnavutları etkileyen Slav, Yunan ve Latin idealleri Müslüman Arnavutları da etkiler. Eğitim müdürlerinin ve üst düzeyde olan memurların konuya gerekli hassasiyeti göstermemesi gelecekte Arnavutların milliyetinin yok olmasına sebep oluyor. Eğer bu Kalifat mağdurlarının korkusunda onların dilinde (sırpça ve yunanca) eğitimin yapılmasına bir engel konulmazsa, Allah korusun bizi hükümetimizden daha fazla soğutacak.*”¹²⁹⁵ “*Bu durum herkesin malumudur. Bu*

¹²⁹² AQSŞ, F. 19, V. 6 Şubat 1900, D. 32/4, f. 246- 247, Hamdi Çok'un İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹²⁹³ *idem.*

¹²⁹⁴ *idem.*

¹²⁹⁵ *idem.*

*şüpheler yalnız okulların açılmasıyla ve Arnavut ve Türk okullarında Arnavutların eğitimine alınarak, kaybolur. Devletin ilgisi devlet okullarındadır. Müslüman hıristiyan birlikte okuyarak onların arasında anlaşmazlıklar yok olacaktır ve onların birliği kuvvetlendirecek ve bunu sayesinde komşularımıza susacaktır”*¹²⁹⁶ İbrahim Temo kendi düşüncelerinin halka anlatılmasının gerektiğini anladı. Onun düşüncesine göre Arnavutluk'ta geçirilen krizin faktörü *“Ne polise, ne jandarmaya, ne valiye, ne sadrazama, suç atfedemeyiz.” Rusya, Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ'nın köpeklerine Rusya'yı memnun etmek için o kadar ayrıcalık veriyorlar, İşkodra ve Yanya ise Devleti diğer tüm bölgelerinden dışlanmış gibi tutuyorlar.*¹²⁹⁷ Dr. Temo bu duruma karşı: *“birliği güçlendirmek ve vatani silah ile savunmak gerekliliği doğmuştur. Birliği Allah da sever.”*¹²⁹⁸ diyordu. İbrahim Temo arkadaşları ile birlikte yurttaşları için bildirimler hazırladı. Onlarda Arnavutluk'a karşı yabancı ülkelerinin amacını ve onlara karşı Arnavut halkının tutumunun nasıl olması gerektiği anlatılmıştır. Böylece *“Müslüman Arnavutlara Beyanname”* ortaya çıkmıştır.¹²⁹⁹ Beyannamede ilk önce halka *“milli”* nedir, o anlatıyordu; *“Ulus, aynı kökenli ve aynı dile sahip olan toplum anlamına gelmektedir. Arnavut ulusu öyledir.”* daha sonra beyanname şu şekilde devam ediyordu, *“Hıristiyan ve Türk yok. Birleşelim...”*¹³⁰⁰ Bu koşullarda İbrahim Temo olumsuz, istikrar bozucu etkenlere karşı, (Arnavutluk için neden yıkıcı olmasın) güçlendirmek ve daha da organize etmesini uygun gördü. Arkadaşları ile birlikte çeşitli liberal siyasi, muhafazakâr ve sosyalist akımların temsilcileri ile bir cemiyet kurmaya gerekliliğini düşündü. O, iktidarda kalmak için II. Sultan Abdülhamit tarafından kullanılan alçak tavır ve yöntemlere karşı çıkan kraliyet sarayının üst adamları ilişkileri kullandı. Osmanlı siyasi şahsiyetlerinden Prens Mehmed Sabahaddin'den söz edebiliriz. Prens ile yapılan yazışmasında İbrahim Temo Cemiyette takınılacak tavrı ve Arnavut

¹²⁹⁶ *idem.*

¹²⁹⁷ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 21, s. 36, İb. T'nun makalesi.*

¹²⁹⁸ *idem.*

¹²⁹⁹ *AQSH, F. 19, s'ka, D. 21, s. 26-27, İb. T'nun Manifestonun özeti.*

¹³⁰⁰ *idem.*

yurttaşlarının savaşına karşı konumu üzerine yazmıştı. İbrahim Temo “*Ulusal hizmetlerden el çekmedim, Osmanlı birleşik grubunun tutumu ve değişik arnavut gruplarının düşünce ve faaliyetini takip ettim ve yabancılarının entrikaların üzerine bilgilendirildim.*”¹³⁰¹ Dr. Temo “Osmanlı” birliğinin oluşturulması ve güçlendirilmesinin atılması gereken ilk adım olacağını düşündü. İbrahim Temo ile Prens Mehmet Sabahaddin arasında gerçekleşen tüm yazışmaları bu duygu ile ifade edilebilir. Mektubunda II. Sultan Abdülhamit’in yönetimine karşı yapılması gereken savaş için seçilen yolların ve yöntemlerin üzerine düşünceleri sunarak şöyle devam etti; “*akılda kalması gereken ve düşünülmesi gereken önemli konular şunlardır: Kongreye katılacak katılımcılar bilmeli ki görüş birliği olduktan sonra Türklerin, Arapların, Arnavutların, Kürdlerin ve diğer Müslüman halkların birleşmiş olması çok önemlidir. Hatta Müslüman olmayan diğer halklar da birleşmeli. Beni kabul etmeye arzu ederseniz ve işlere ciddi bir şekilde başlatacaksak, kim olduğumu öğreniniz ve zahmet olmazsa her şekilde benim adresime yazınız. Başından itibaren, kalemimi faydasız bir şekilde kullanmadım. Vatanımız ile bir alakası olmayan Avrupa bölgelerine boş zaman geçirmek için değil, vatanımızın yararına olan işlerle uğraşarak daha yararlı bir iş yaptım*”.¹³⁰²

Dr. Temo Prens’e Türkiye’ya karşı Rus Çarının (güya Sultan Abdülhamid’in ve Alman Kayseri’nin dostu gibi görünüyordu. Diğer taraftan ise Kutsal Toprağının koruyucusu olarak kendine gösteriyordu) amaçlarını anlatmıştı. Arnavutluk, Selanik ve Edirne ise müzayedeye konulmuştu.¹³⁰³

İbrahim Temo sadece İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin programının hazırlanmasında değil, yurt içi ve yurt dışında kurulan tüm Arnavut cemiyetlerin programlarının hazırlanmasında yardımcı olmuştur. Bulgaristan’da kurulan diğer cemiyetlerden de bu şekilde söz edebiliriz. Programının temelinde, tüm güçler ideolojik, siyasi ve din ayrımcılığı olmadan birleştirmeli prensibi yatıyordu. İbrahim

¹³⁰¹ AQSŞ, F. 19, V. s’ka, D. 31, f. 124- 125, İb. T’n’un Prens Mehmet Sabahaddin’e gönderdiği mektubu.

¹³⁰² idem.

¹³⁰³ idem.

Temo'yu, Arnavutluk'ta olayların gelişimini ve Avrupa ülkelerinin amaçları endişelendiriyordu.

Zaman içinde oluşan zorluklara dayanarak milli kuvvetlerin örgütlenmesinin tamamlaması düşüncesinde İbrahim Temo'nun temel hedefi idi.. Bu amacın başarısı, hareketin başarıya ulaşması anlamına gelecekti. İbrahim Temo'nun Derviş Hima ile yaptığı yazışmalarındaki bu konu işlenmiştir. Orada Dr. Temo Derviş Hima'ya devrimci olduğu için övüyordu: *“Dıraç yoluyla belgeleri gönderilmesi iyi oldu. Hamdi Bey Manastıra gitmek için iyi bir adres buldu. Seksen parça belgeleri bu adrese gönderdim”*¹³⁰⁴ İbrahim Temo, savaş için Derviş Hima'nın gerekli yardımının sağlanması için teklifini kabul etti. *“Arnavutluk'a girmek düşüncenizi uygun buldum. Oraya bir girelim, orada gönüllü insanlar ve para bulacaksınız. Mısır'a gidersen orada o ülkenin Padişahlarından para bulacaksınız. Orada bir komite kurmaya çalış.”*¹³⁰⁵

Dr. Temo eyleme geçmeyi düşündü. Bu konuda Derviş Hima'ya Bükreş'te bulunan Arnavutlardan 2000 gönüllü savaşçı kayıt olacak haberini gazetelerde okuduğu için haberdar olmuştu. Bu vesilesiyle Hima, Dobruca'ya Arnavutlar, Ulahlar ve Yunanlar ile bir tabur kurmak için gitmeyi düşündü.

Aynı zamanda İbrahim Temo işbirlikçilerden buldukları yerlerde işlerin geliştirmesi için enformasyon istemişti. Arnavutluk'un bağımsızlığı temel bir mesele olduğu için diğer pek çok dürüst vatanseverler gibi İbrahim Temo da endişe etmiştir. O Abdülhamit'in hükümetine karşı ve ülkenin bağımsızlığı için Arnavut kurtuluş hareketinin başarılı gelişimi için tüm yolları denedi.¹³⁰⁶

Milli uyanış hareketinin destekçileri, Arnavutluk'ta işlerin sürekliliği için Dr. Temo'yu haberdar etmiştir. Onlar, İbrahim Temo'ya olaylar hakkında bilgi veriyorlardı. Ortaya çıkan sorunlar için fikirini soruyordu: *“Birinci işim İsmail Bey'e ve size yazdığım bir telgraf idi”*,¹³⁰⁷ *“Onların yegane hedefi kendi sınırları içinde*

¹³⁰⁴ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 129-130, İb. T'nun Prens Sabahaddin'e gönderdiği mektubu.

¹³⁰⁵ AQSH, F. 19, V. 5 Mayıs 1899, D. 31, f. 31- 32, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu .

¹³⁰⁶ AQSH, F. 19, V. 11 Kasım 1899, D. 31, f. 41- 42, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.

¹³⁰⁷ AQSH, F. 19, V. 13 Eylül 1900, D. 31, f. 50, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

veya dışında bulunan her yerde tüm Arnavutların birleşmesi olmalıdır". Bu amacın gerçekleştirilmesi için, Mısır'da, Romanya'da, hatta Yunanistan'da bulunan yurttaşların maddi desteğinin sağlanması gerekiyordu.¹³⁰⁸ Fakat 1900 yılının yazında İbrahim Temo'ya Arnavutluk ve Makedonya'da bir ayaklanma olacağını haber verdiler. Çoğu Padişah'ı suçluyordu. "*Halk bilinçsizdi. Sultana karşı konuşmak yanlıştır.*"¹³⁰⁹ Böylece durum daha da kötüye gitmekteydi. Aynı zamanda İbrahim Temo, Arnavutluk'a, Üsküp'e veya Debre'ye girecek olursa destekçilerine ve eylemci arkadaşlarına nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda talimat veriyordu.¹³¹⁰ Hareketin destekçileri, Dr. Temo'nun talimatlarını uyguluyorlardı. Onlar milli hareketin örgütlenmesi için ciddi bir şekilde çalıştılar. Bu dönemde Derviş Hima ile İbrahim Temo arasında ulusal hareketinin organize sorunları için yoğun bir yazışma süreci gerçekleşti. Derviş Hima'nın 1901 yılının Şubat ayının 5'inde yaptıkları yazışmada İbrahim Temo'ya Arnavutlar için yazdığı yasal bildirgesini göndereceğini bildirmektedir.¹³¹¹ Ayrıca ondan Balkanlar ve Romen basını ile ilgili yazılan olaylar hakkında bilgi göndermesini rica etti. O, kendisi "La Tribune" gazetesi için bir röportaj verecek, Arnavutluk'un durumu, onun etrafında ülkelerin gelişmeleri ve diğer bilgilerden söz edecekti.¹³¹²

Dr. Temo düşüncelerini kamuoyuna mâl etmeye karar vermişti. Basın organlarında yayınlanan yazılar yoluyla o, devlet adamları ile yerel Arnavut yöneticiler arasındaki ilişkiyi dile getirdi.¹³¹³ Durumun kontrol dışına çıkma olasılığı vardı. Bu, iç ve dış basının gözünde özel bir meseleye dönüştürüldü. Şu anlarda İbrahim İshak'a endişe ile şöyle yazdı: "*Makedonya meselesi git gide daha fazla alevleniyor. Toskeria'da hükümet vahşetin üstesinden gelmiştir. Dürüst Müslümanlar, Hıristiyanlar Arnavutlar çoğunluğu cezaevinde bulunuyor. Kosova'da*

¹³⁰⁸ *idem.*

¹³⁰⁹ *AQSH, F. 19, V. 6 Ağustos 1900, D. 32/10, f. 116, İb. T''ya gönderilen imzasız mektubu .*

¹³¹⁰ *idem.*

¹³¹¹ *AQSH, F. 19, V. 5 Şubat 1901, D. 32/2, f. 131/1, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹³¹² *idem.*

¹³¹³ *AQSH, F. 19, V. 22 Mayıs 1901, D. 31, f. 53- 54, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.*

da, hükümet sıkışık durumda olduğu için, Arnavutları yalanlar ile ikna etmeye çalışıyor. Arnavutluk ise, güçlü bir harekete hazırlanıyor.”¹³¹⁴

İbrahim Temo için bu eylemler yetersiz idi. O, hükümet yetkililerinin yönetim şekillerine karşı bölücü eylemler ile değil, örgütlü eylemler yoluyla karşı konulmasını istedi. İbrahim Temo, Derviş Hima ile yaptığı yazışmasında ondan işlerin ilerlemesi için bilgilendirmesini ve ulusal hareketinin diğer siyasi kuvvetlerin, entelektüellerin ve halkın geniş kitlelerinin örgütlenmesi için uğraşmasını istedi.

Mektuplarından birinde şöyle yazdı: “Dün buradaki gazetelerde Cenevre’den gelen bir telgraf vardı. Telgrafta, Türkler, Arnavutlar ve Makedonlar yakında İsviçre’de bir kongre düzenleyecekler ve şimdiden Sultanın yeğenleri, onları protesto edecekler. Bu kongre için bir karar alındı mı? Bana bilgi verin. Arnavutlardan kimler katılacak? Programı bana gönderin. Arnavutluk’tan gelen haberler çok az ve eksiktir. “Bashkimi” “Birleşme” ve “Besa” gündend-güne ilerlemeye gidiyor. Sultan bu işi beğenmediği açıkça görülmektedir.”¹³¹⁵

Dr. Temo halkın, Arnavut Devleti yetkililerine haklı isteklerini sunmaları için çalıştı. O Derviş Hima’yı Milli Uyanış Hareketi’nin süreçleri ve nasıl ilerlediği konularında sürekli bilgilenirdi.

“Türk hükümeti bilgi almıştır. Arnavutluk meselesini düşünmek gerek. Türkiye’dekiler Arnavutluk’un asla ayrılamayacağını düşünmüyor. Celaleddin Paşa’ya sekiz sayfalık bir proje gönderdim. Bakalım belki bir şey yapılır. Okulların temin edilmesine yardımcı olacak Anayasanın ilan edilmesini ona ilet! Bütün enerjini tiranlık rejimine verin! Oradan Mısır’da “Hak” gazetesinin editörüne yaz. Temsilci seçtiğini söyleme. Git ve Mehmet bey Fraşeri’yi bulmaya çalış, onun da kongreye katılmasını sağla, belki orda bazı Latin ve Gegalar (katolik ve kuzeyde yaşayan halk) gelebilir. Anselmo bazı diğer onun yurttaşları ile görüş. Eğer mümkünse Romenler İtalya’dan döndükten sonra Bükreş’te Arnavutlar için bir kongre toplanması için çabala! Oraya İtalya’dan temsilciler de olacak, böylece Bükreş’te düzenlenecek

¹³¹⁴ AQSH, F. 19, V. 1 Ekim 1899, D. 31, f. 38- 39, İb. T’nun Derviş Hima’ya gönderdiği mektubu..

¹³¹⁵ AQSH, F. 19, V. 1901, D. 32/2, f. 185- 186, İb. T’nun mektubu.

kongre Romen hükümetinden engellenmeyebilir. Bu soruya önem ver ve başa çıkacak en iyi yolu bulmaya çalış.”¹³¹⁶ İbrahim Temo'nun siyasi tutumu her zaman olduğu gibi Arnavut ulusal çıkarlarını feda etmeden Jön Türklerin Abdülhamit rejimini devirmek için yaptıklarına uygundu.¹³¹⁷ Abdülhamit rejimine karşı Arnavut halkı ve İbrahim Temo'nun düşüncelerini yakın arkadaşları ile Faik Konitsa gibi yaptığı yazışmalarından ya da zamanın Balkan basınında yayınlanan yazılarından çıkarabiliriz. Bu soru ile ilgili İbrahim Temo'nun düşüncesi tutarlı değildi. O'nun tutumu zamanın değişik dönemlerde farklılaşıyordu. O öznel ve objektif etkenlerden etkilendi. Onlar arasında tarihi-siyasi etkenler ve onun Osmanlı idealist bakış açısı önemliydi.¹³¹⁸ Dr. Temo tutumunu 1902 yılın Paris'te düzenlenen Jön Türk Kongresinde ifade etmişti.¹³¹⁹ Dr. Temo'nun siyasi tutumu, entelektüel demokrasi ve popüler desteğine dayalı vizyoner bir lider ve siyasetçinin tutumu idi. Entelektüel demokrasi deyimi ile “düşüncenin özgürlüğünü” anladığımız için söylüyoruz ve "popüler" demokrasi deyimi ile “Osmanlı” asırlı merkeziyetçilikten halkların özgürlüğünü anladığımız için söylüyoruz.

Dr. Temo, Prens Sabahaddin'in desantralize bir yönetim üzerine (merkezi olmayan) bakışları devletin geleceği adına olumlu olduğu için destekledi.¹³²⁰ Makalelerinden birinde şunu yazmıştır: “Arnavutluk'ta büyük devletlerin reformlarının yapılması, Arnavutluk'un siyasi geleceğine bağlı Abdülhamit hükümetinin gerçek amacını açığa çıkaracaktır.” Osmanlı yetkilileri kendi casuslarını harekete geçirmesi (mobilizasyon) ile onların ayaklanmasına neden oluyordu. Arnavut ulusunun üzerine Dr. Temo'nun düşüncesi ne kadar çok modern olsa da devlet rejimi tarafından beklenen destek bulunmadı. O zaman Bükreş'te askeri ataşe olarak görev yapan Ahmet'ten söz etmek gerekir. O, Arnavutların isteklerini beraber yaşama iddiasına dayandırmıştı.

¹³¹⁶ *AQSH, F. 19, V. 6 Mart 1898, D. 32/4, f. 150, İb. T'nun Faik Konica'ya gönderdiği mektubu.*

¹³¹⁷ *idem.*

¹³¹⁸ *idem..*

¹³¹⁹ *idem., V. 1901, D. 32/2, f. 185- 186, İb. T'nun mektubu.*

¹³²⁰ *idem., V. 18 Nisan 1896, D. 32/4, f. 129-132, İb. T'nun Faik Konica'ya gönderdiği mektubu.*

Ahmet Bey, "*Arnavutlar altı vilayetin refahı için (Edirne, Selanik, Manastır, Kosova, Yanya ve Üsküdar) çalışırsa daha iyi olurdu.*" diye düşünmekteydi. Ona göre bu vilayetlerin varlığı çok önemli idi.¹³²¹ Milli Hareketinin lehine, Dr. Temo tarafından yazılmış beyanname ve muhtıralar çoktur. Bu çalışmada onlardan bazıları, 1903 yılında 21 Şubat ve 14 Ekim tarihlerde hazırlanan iki beyannameden söz edebiliriz. Beyannameler Bükreş'te Arnavut cemiyetlerin tarafından hazırlanmıştır. İbrahim Temo, Arnavut dilinin yayılmasına katkıda bulunmuştur.¹³²² Fakat Arnavut dilinin öğretimi, okullarda yayılması meselesi çok zor bir durumdu. Arnavut dilini öğretimi Arnavut ulusal meselesi ile yakından ilgili idi. O ulusal kimliğin güçlendirilmesi için vazgeçilmez ve gerekli bir unsur idi.¹³²³ İbrahim Temo bu konu ile ilgili Ahmet Rıza ile tartıştı. Ahmet Rıza halklarının kaderi merkeze bağlı görüyordu. Onun amacı, Anayasa ilanı için savaşmaktan öte gitmiyordu. İbrahim Temo ona Osmanlı hükümeti nezdinde Arnavut dili kesinlikle resmi olarak kabul edilmesi gerektiği olgusu vurgulanmıştı. Aksi takdirde onu devrimci güçler tarafından ayaklanma olacağını ve bu Devlet'e hiç bir yarar getiremeyeceği konusunda uyarılmıştı.¹³²⁴ Dr. Temo kendi çabaları ile 1905 yılında Arnavutlara kendi dilinin öğretmesi için bir gece okulu açtı.¹³²⁵ O arnavut eğitimi için faaliyetini daha sonra da devam etti.

"*O zamana kadar yapılan çabalar yetersizdi*" değerlendirmesi için Dr. Temo çocuklar ve Arnavut halkının eğitimi için bir yasa tasarısı hazırladı.¹³²⁶ Proje Avusturya- Macaristan eğitim sistemine dayanıyordu. Projede 8 ana madde belirlenmişti;

¹³²¹ *AQSH, F. 19, V. 6 Mart 1898, D. 32/4, f. 150, İb. T'ya gönderdiği mektubu.*

¹³²² Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar*, İstanbul 2004, f. 94.

¹³²³ Ali Arslan, "*Arnavutça Eğitime Geçiş ve Buna Karşı Osmanlı Yönetiminin Tavrı*" *Balkanlarda İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Arnavutluk-Tiran 2003, s. 60.

¹³²⁴ *age.*

¹³²⁵ *AQSH, F. 19, V. 29 Mart 1897, D. 32/1 f. 167- 168, Berki'nin İb.T'ya gönderilen mektubu.*

¹³²⁶ *AQSH, F. 19, V. 16 Ocak 1902, D. 32/1 f. 258, Hamdi Ohri'nin İb. T'ya gönderilen mektubu; D. 32/3, f. 357- 358, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

- 1- Tüm çocuklar dini ve milli ayrımcılık yapmadan eğitim bilgileri almalı. Bu madde, tüm Osmanlı Devleti'nin vatandaşları için zorunlu idi.
- 2- İlk okullarda öğretim Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan programlara göre olacaktır.
- 3- Dersler ana dilde olacak, Türkçe resmi olarak hafta da 7 saat verilecekti.
- 4- Sosyal dersler tarih, coğrafya olduğu gibi vb Eğitim Bakanlığının programlarına dayanarak oluşturulacaktı. Öğrencilerin istediği dili seçme hakkı vardı.
- 5- İlk genel okulu, hangi millete ait olursa olsun, Eğitim Bakanlığının kontrolü altında olacaktı.
- 6- İlk okulları için yapılan masraflar devlet bütçesinden karşılanacaktı.
- 7- Köy veya belediyelerde okullar kırk öğrencilerden daha fazla öğrenciden oluşursa Eğitim Bakanlığı Türk dili ve ülkenin yerel dili için öğretmenler göndermeli ve bütün öğretmenler kendi masraflarla karşılaması gerekir.
- 8- Tüm ilk okullarda kabul edilen Milli Eğitim Bakanlığının programları ve kontrolü resmen devlet okullarının programı olacaktır.

Temo, "Osmanlı Arnavut Meşrutiyeti " adını koyacak kadar fikri yapı olarak ileri seviyede idi.¹³²⁷ Dr. Temo, Dibra'da düzenlenen Kongreye bu konunun ele alınması için bir mektup gönderdi ve İstanbul'da Kongre için bir komisyonun oluşturulmasını önerdi. Kongrenin diğer görevleri arasında, halkın amaçları ve görevlerini açıklamak ve ikna etmek için yapılması gereken propagandayı belirlemek vardı. Ohri'de düzenlenecek olan kongreye bağlı olarak İbrahim Temo'nun faaliyetleri gelişecekti. Ohri'de düzenlenen "Osmanlı Arnavut Meşrutiyeti"

¹³²⁷ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 1, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

kongresinin komitesi'ne açık bir mektup gönderdi. Onun yoluyla komitenin başkanlığına “onun tarafından düzenleyen protokolüne” nihai şekli almadan önce bir ek yapmasını teklif etmişti.¹³²⁸ Konferansların düzenlenmesi, Dr. Temo işbirlik ve deneyim paylaşımı konusunda, Balkanlar, Osmanlı Devleti ve Arnavut ulusunun endişe edilen sorunlarının çözülmesi için doğru bir yol olarak değerlendirdi. Dr. Temo, vatansever siyasi ve bilim faaliyetlerinde ulusal birlikteliğin korunması gerektiği ve onun unsurları, dil ve din olduğu için onlara dokunmamalı ve hiçbir kişi kendi gururuna odaklanmamalıydı. Konferans Türk ve yabancı dillerde yapılacaktı. (o devirde Osmanlı dili, tüm vatandaşlar için resmi dildi ve yabancı dil olarak sayılamazdı). Bunun amacı yabancılar tarafından tanınmaktı. Onlar Osmanlıya hizmet edecek, toplantılar belli yasalara dayalı engellemeyecektir. Bu düşünceler Dr. Temo Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyetin şubesinin kongresinin açılış sırasında sundu. *"Benim Osmanlı Arnavutların Birlik kulübünün temsilcisi sıfatıyla Osmanlı ulusal unsurlarının birleşmesi ve onların idealleri arasında uzlaşmayı amaçlamaktayım..."*¹³²⁹ Dr. Temo, yazıları yoluyla uluslararası görünümün Osmanlı ve Avrupa'nın soruna genel ve özellikle Arnavutluk sorununa uluslararası arenanın duyarlılığını kazanmayı amaçlamaktaydı.

Dr. Temo'nun “Yağma Hasan'ın Böreği” başlıklı makalesinden söz etmek yerinde olacaktır.¹³³⁰ Dr. Temo mecazi şekilde komşu devlet ve hükümetlerinin açgözlü tavırları olduğunu ve bu konuda özellikle Yunanistan'ın bunların başında geldiğini anlattı. Onların iddiaları XIX yy.ın sonunda sınırdaki toprakları Selanik, Yanya ve Manastır olduğu gibi ilhak etme çabalarıydı. Sorunun analitik bir bakış yoluyla, komşu devletlerin Yunanistan, İtalya ve Karadağ, vb. gibi ülkelerle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Arnavutluk aleyhine çalışıyorlardı. Arnavutluk'a karşı Karadağ Prensine İtalya kralının verdiği destek onların amaçlarıydı.¹³³¹ İbrahim

¹³²⁸ *age.*

¹³²⁹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 1, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

¹³³⁰ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 3-4, İb. T'nun makalesi.*

¹³³¹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 13-13/1, İb. T'nun çalışması.*

Temo bu olaylara derhal tepkisini belirtti. O, pasif bir entelektüel değildi. Hareketin, malzeme dağıtımına aktif şekilde katıldı. Özellikle Büyük Güçlere yönetilen "Temyiz" çağrının dağıtımında onun katkısından söz edebiliriz. Bükreş'te Arnavut cemiyetlerin tarafından hazırlandı. Bu gerçeği 23 Ağustos 1903 tarihinde Dr. Temo'nun Nikola Naço'ya gönderdiği mektubu teyit etmektedir. O da, çağrılarını Selanik ve Manastıra dağıtıldığını bildiriyor ve Recep Paş Matı'ye (Trablusgarb ordu komutanı), Halil Paşa'ya (Berat valisi ve Arnavut), Abeddin Paşa'ya (Dino, Akdeniz Adaları Valisi) ve Paris'te bulunan Prens Sabahaddin'e gibi kişilere dağıtılmasına rica ediyordu.¹³³²

Çağrılarının hazırlanmasında Dr. Temo katkıda bulunmuştu. Onlarda Osmanlı Devleti'nde siyasi sınıfı ile işbirliğini güçlendirmesi için ilgi çektiğini vurgulamamız gerek. Onlar ulusal meselesinin çözümünde dayanışmave vatanseverlik ruhunu vurgulamaktadır.. Arnavut vatanseverler hiçbir zaman siyasi çözümleri ve Arnavutluk'un tarihi kaderini devletin kaderinden ayrı görmedi. Bu gerçeğin Arnavutların özellikle siyasi sınıfın her zaman isteklerinde dürüst ve tutarlı olduğunu göstermektedir. Ulusal sorunu çözmeye de Bükreş'teki Osmanlı Kraliyet Temsilciliğine İbrahim Temo'nun yöneltilen isteğinden söz edebiliriz.¹³³³

Bu istekte şunlar belirtilmektedir; "*Rumeli'de değişik milliyetler arasında bir çatışma başlamıştır.*"¹³³⁴ Bu çatışmaya Arnavutlar da katıldığı için üzüntüsünü ifade etmiştir. O'nun düşüncesine göre öyle bir şey "*Kraliyet'in ilgilerine*"¹³³⁵ olumsuz bir şekilde hizmet edecekti. Çünkü "*Arnavutlar Padişaha karşı sadık bir unsurdur.*"¹³³⁶ Dr. Temo Arnavut vatanseverlerden hazırlanan siyasi malzemeleri değerlendirdi. Onların üzerine görüşlerini kendi yazılarında kamuoyuna açıkladı. Yayınlanması için hazırlanan makalelerinden biri Arnavut vatan severlerden hazırlanan ve Büyük

¹³³² AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 29, f. 1/1, İb T'nun Ohri'de düzenlenen Kongre'nin protokolünde bir ek olmalı üzerinde talebi.

¹³³³ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 29, f. (görünmüyor), İb. T'nun ne Bükreş'te bulunan Osmanlı Elçiliğine gönderdiği mektubu.

¹³³⁴ idem.

¹³³⁵ idem.

¹³³⁶ AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 29, f. , İb. T'nun mektubu.

Devletlerin Büyükelçilerine, Bab-ı Aliye, İttihat ve Terakki Cemiyetlerine ve tüm ulusal kulüplere gönderilen muhtırayı entelektüeller ve muhalefet kuvvetler tarafından kabul edilmiş diye dile getirdi.¹³³⁷ Bu belgede belirtildiği gibi Avusturya-Macaristan ve Rus hükümetlerinden vaat edilen reformlar devletin diğer bölgelerine de uygulanmalıydı. Söz edilen muhtıra Arnavutları rahatsız eden önemli konulara yönelikti.

Arnavut milliyetinin resmi olarak tanınması ve Osmanlı Devleti'nin vatandaş olarak sivil belgelerinde onların kaydetmesi için isteklerinden söz edebiliriz.¹³³⁸ Arnavutluğa karşı Avusturya'nın samimi olmayan niyetleri Dr. Temo'yu ona karşı tepki vermek ve eleştirel bir tutum sergilemeye mecbur etti.

Dr. Temo "Avusturya ve Arnavutluk" adlı bir makale yazdı. Orada Arnavutluğa karşı Avusturya'nın niyetleri ve onu tanıtmak için "onun hazır pseudo gadishmërinë" açıklandı. Gerçek amaçları Arnavutluğa karşı kendi konumlarını güçlendirmek olmuştur.

1904 yılında Yaşar Erebara ve İbrahim Temo arasında yapılan yazışmalarda diğer sorun Sırbistan'da bulunan Arnavutlar ile yapılan görüşmeleri, silahların eksikliği için duyulan endişe, imkan olursa dışarıdan biraz yardım sağlanabilir mi ve yurtseverlerin (İsmail Bey ve Destan ağa gibi) hareketleri hakkında bilgileri alabilmek olmuştur.

Yaşar Erebara'nın mektuplarından birinde Arnavutluğa karşı Avusturya'nın tutumu ve Arnavutluğu desteklemediğini anlattı.¹³³⁹

İbrahim Temo'nun yurttaşları, ideal (aynı fikrinde olan) arkadaşları, meslektaşları, üst düzey hükümet hatta Sultan ile yazışmalarında, XX. yy.ın başında Makedonya meselesine karşı gösterdiği özel dikkati ve dile getirdiği şekilde göze çarpan bir mesele olmuştu. Dr. Temo, Makedonya meselesine en iyi çözüm yolu bulmak için çok çabaladı ve uluslararası arenanın dikkatini çekmeye çalıştı. Dr.

¹³³⁷ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. , İb. T'nun yayınlanmamış makalesi.*

¹³³⁸ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 79, f. 2-3, .*

¹³³⁹ *AQSH, F. 19, V. 9 Şubat 1904, D. 32/10, f. 161, Yaşar Erebara'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

Temo'nun düşüncesine göre ülkenin paylaşım sınırları, topraklara göre değil, ulus hakkını ve Makedonya'da yaşayan halklarının topraklarının hakkına dayanması gerektiğidir. Makedonya nüfusun oluşumun yerli ve Arnavut milliyetine aitti.

Dr. Temo bu sorun vatansever çevrelerde hatta Sultan ile olan görüşmelerde dile getirilmiştir. O, Sultan ile yapılan görüşmelerde bu sorun lehine işbirliğinin rolünü vurgulanmıştı. Sorunun çözülmesinde aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin topraklarının korunmasıyla da ilgisi vardı. Onun için iyi bir çözüm bulmak için işbirliğine ihtiyaç vardı. Soruna hizmet edecek projeleri hazırladı. Söz ettiğimiz zamanda Makedonya'da yapılması düşünülen reformlar hakkında açık tartışmalar yapıldı. Görünüyordu ki vatanın iyiliği için İbrahim Temo çalışmadan, hareket ettirmeden bir dakika bile duramaz. Bu mesajlar Sultan'a karşı yönetilen muhtırada dile getirildi.¹³⁴⁰ 1903 yılında O'nun tarafından yöneltilen muhtıra çok önemlidir. Muhtıra metninde Sultan'a Arnavutlar ile işbirliği yapılmazsa, Arnavutlar kendi topraklarının korunması içineylem yapacaklardı. Burada İçişleri Bakanlığına, Ebu Mukbil Bey'e gönderdiği mektubundan söz edebiliriz. Arnavut soruna leyhine bir muhtıra olarak değerlendirmişti.¹³⁴¹ İbrahim Temo uluslararası arenada oluşan siyasi gelişmeleri değerlendirdi. O'nun amacı Asya, Orta Doğu ve Avrupa'da siyasi durumları ulusal sorunu lehine kullanmasını idi. Arnavutluk'a gelecek tüm taraflar, saldırıların karşısında hazırlanmalı, halka kendi ulusal varlığının korunması için başlatılan savaşı için zaman kazanacaktı. Bu zamanda Dr. Temo bir çok Milli Uyanış eksenli makaleleri yayınladı. Onlarda vatansever ruhu ve ulusal meselesinin ele alındığı ciddiyeti açıkça görünmektedir:

Arnavutluk ve Makedonya'da komşuların entrikaları üzerinde;

2- "Arnavut vatandaşlarına,"¹³⁴²

3- "Arnavut ulusunun ikinci şehit"¹³⁴³

¹³⁴⁰ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 9- 10, İb. T'nun makalesi.*

¹³⁴¹ *idem.*

¹³⁴² *AQSH, F. 19, V. 19 Kasım 1897, D. 30, f. 19, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

¹³⁴³ *Gazeta Drita (Işık) gazetesi, no. 86, 10.12.1906, Sofya, f. 1-3;*

makalelerinde özellikle son makalesinde, komşuların açgözlülüğünü ve Arnavut Ulusal Hareketi'nin soruna karşı tutumunu ele aldı. Arnavutlara laik olan her şeyin yayılmasına engellemeye çalıştılar ve bu oyunları sona erdirmek gerekirdi. Sonraki makalelerinde ise; 4- "Arnavutluğun Bulgar asimilasyonu"¹³⁴⁴

5- "Uyanalım",¹³⁴⁵

6- "Avusturya ve Arnavutluk"¹³⁴⁶

halk ve Arnavut ulusuna endişelendiren konuları ele aldı. Söz edilen konular, nasıl Bulgaristan Arnavutluğa asimileyi planlıyor ya da Akdeniz'e doğru açılması için Avusturya'nın planlarını deşifre ediyordu. Avusturya'nın rüyası, Arnavutluk toprakları üzerinden geçiyordu ve bunun için Arnavutların çok iyi bir şekilde hazırlanması gerekiyordu. Oluşacak durumlara karşı tüm Arnavutların hazırlanmış olması gerekiyordu. "Uyanalım" makalesi bu konuya ilgiliydi. İbrahim Temo Arnavut sorununa bütün hayatını ve bütün enerjisini verdi, sonraki yıllarda da çalışmaya devam etti. İbrahim Temo 1908 yılın Hareketini hayata geçirilmesi için Jön Türkler ile işbirliğine rağmen ulusal hareketin amacını, Arnavut ulusal bağımsızlığını odak noktası olmuştur. Eleştirel düşünceleri belirsiz fikirlere sahip olan arkadaşları ile paylaştı. Savaş, tüm Müslümanların ve Hıristyanların savaşı olduğunu vurguladı. Dr. Temo bazı kişilerin veya belirli grupların bölücü eylemlerini kınadı. Selanik şubesinin yöneticilerinden söz edebiliriz. Onlar Abdülhamit rejimine karşı, Müslümanların savaşı olarak düşünülmüştü.¹³⁴⁷ O kadar ileri gitmişlerdi ki, savaş için yalnız Müslümanlara çağrı yapmışlardı.

Arnavut vatanseverler yurt içi ve yurt dışı tüm ilerici kuvvetler ile işbirliğini değerlendirdiler. Derviş Hima 1907 yılında İbrahim Temo'ya kendi yazdığı mektuplarından birinde şöyle diyordu: "Arnavutluğa Balkanlar ile yapılacak işbirliği

¹³⁴⁴ AQSH, F. 19, V. 6 Ağustos 1906, D. 31, f. 97-98, Sultan'ın eniştesine, Mithat Paşa'ya İb. T'nun Kırmzade'nin ve Ali Rıza'nın gönderilen mektubu..

¹³⁴⁵ *idem.*

¹³⁴⁶ *idem.*

¹³⁴⁷ AQSH, F. 19, V. 1 Ocak 1907, D. 32/3, f. 389-390, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

çok fayda getirecektir. Arnavutluk için bu sene mutlaka bir şeyler yapmamız lazım.”¹³⁴⁸

İbrahim Temo'ya yakın Jön Türk arkadaşları Arnavutluğun geleceği için ve Avrupa ve Balkan devletlerindeki siyasi gelişmeleri, Arnavutluğun kaderine karşı tutumlarını takip ettiler. Onlardan biri olan Hilmi Türabi'den söz edebiliriz. Onun siyaseten en fazla meşgul olduğu mesele Arnavutluk'un geleceği olmuştur. Turabi, Arnavutluk'un bulunduğu siyasi durumu anlamak için Sırbistan, Karadağ, Yunanistan gibi ülkelerinin bu konuya analize etti. Turabi, Balkan devletleri ile zamanın Büyük Devletleri arasında Avusturya, İtalya ve Rusya ilişkin raporları araştırdı ve inceledi. Bu, ona Balkan ve Avrupa planında Arnavutluğun siyasi konumu daha iyi netleştirmesi için yardım edecekti.

Bu durumu Turabi, İbrahim Temo'ya “İkinci Meşrutiyet” ilan edildikten bir yıl sonra 1909 yılının Kasım ayında yazdığı mektupta gönderdi.¹³⁴⁹ 2. Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı toplumunda için olumlu ve olumsuz etkiler bırakmıştır. İstanbul'un siyasi sahnesinde yeni bir yörüngü ortaya çıktı. İttihatçıların anti-ulusal eylemleri. Dr. Temo Anayasanın ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin eylemlerini eleştirdi.

Dr. Temo ülkedeki durumla ilgili olabilecek çözümler hakkında düşünmeden duramazdı ve durmadı da. O birkaç vatanseverle birlikte Debre'den Hacı Vildana, Gilan'dan Zeynel Abedin Gjilani ve Sami Bey Prizreni oluşan duruma gerekli çözüm yollarının bulunması gerektiğini anladı. Onlar Arnavutluğun kuzeyinde, Kosova'da bazı reformlarının gerçekleştirilmesinin olasılığı üzerine bir proje hazırladı. Bu proje, İçişleri Bakanlığına, Talat Bey'e sunuldu. Talat Bey projeyi beğendi. Bu projenin gerçekleştirilmesi için bir komisyon bu konuyu araştıracaktı. Kurulan komisyon üyelerinin büyük bir bölümü bölgesel çeşitliliği oluşuyordu. Bölgesel açıdan onlar Arnavutluğun çeşitli bölgelerinden kuzey ve güneyden geliyorlardı.

¹³⁴⁸ *AQSH, F. 19, V. 12* Aralık 1909, D. 32/9, f. 38-39, Hilmi Turabi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu..

¹³⁴⁹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 18, f. 8-9, İb. T'nun Avrupa hükümetlerine gönderdiği temyiz özeti.*

Toplumsal açıdan bakarsak onlar toplumun üst tabakalarına aitti. Onlar arasında İşkodra'dan gelen Aziz Paşa, Fuad Paşa, Esad Paşa, Peja' dan gelen İbrahim efendi, Prizren'den gelen Şerif ve Yahya, Emin ve Müfid Ergiri'den (Gjirokastra) gelen Rıza Bey, Korça'dan gelen Şahin Kolonya, Senica'dan gelen Hasan Fehmi, Hamdi, Ali ve Mişa Bey'ler vardı.

Arnavutluk'un bağımsızlığının ilanı arifesinde uluslararası siyasi durumu olabildiğince hassas idi. Arnavutluk üzerinden gelişmiş Avrupa ülkeleri ve Balkan yayılmacı devletleri kendi ilgileri göstermişlerdi. Arnavutluk meselesinin çözümü Merkez ve Batı Balkan'ın geleceği için önemliydi.

Herkes Balkanların geleceği ne olacağını ilgi ile izliyordu. Bu devletlerin açgözlülüklerine paralel olarak kurtuluş savaşa yurt içi ve yurt dışında Arnavutların organize etmesi için vatanseverlerimizin çabaları gerekiyordu. İbrahim Temo ve arkadaşları Arnavutluk'un bir gün özgürlüğe kavuşacağını ümidini koruyarak cesaretlenmişlerdir. Dr. Temo'nun Berana'dan destekçisi Mehmet'ten söz edebiliriz. Mektubunda şöyle yazıyordu; “*Arnavutların acıları bir gün özgürlüğün şafağı ile taçlanacak ve bu gerçeği vatanseverlik kisvesi altında sattıkları kir çok iyi görecekler*”¹³⁵⁰ Arnavut ulusal hareketinin yardımına Dr. Temon'un faaliyetleri ülkenin bağımsızlığa giden yolda önemli adımları teşkil ettiği açıkça görülmüyordu. Arnavutlar vatandaşları dünyanın neresinde olursa olsun ulusal konularda ve ülke bağımsızlığı konusunda desteklerini toplantılarla göstermişlerdir. Bükreş'te Arnavut yurtseverler asırlardır beklenmiş “*Bağımsız Arnavutluk*” sözünü dillendirmek için toplandılar. Bu toplantıya İbrahim Temo başkanlık yaptı.

Toplantı bitirdikten sonra, Dr. Temo Arnavutluk bağımsızlığını desteklemiş olan bazı devletlere teşekkür telgrafı gönderdi. Bu telegraflar; Berlin Alman Devletinin Şansölyesi Bay Dr. Von Bethman Halveg,¹³⁵¹ Londra'da O'nun

¹³⁵⁰ AQSH, F. 19, V. 3 Mayıs 1911, D. 32/10, f. 183, Mehmet'in İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹³⁵¹ Toplantıdan sonra diplomatik heyetlerine gönderilen telegraflar. İb. T'nun “*Alman Devletinin Şansölyesi'ne Bay, dr. von Bethman Halveg*” *Atdheu (Vatan)* gazetesi, Konstence no. 9, t. 24. 11. 1912, s. 3.

Ekselans'a İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Bay Edward Grey ;¹³⁵² Paris'te *O'nun Ekselans'a Fransa Başbakanı Bay R. Poinkare*.¹³⁵³ Bu telgrafların tam metni ise şu şekildedir;

“Alman Devletinin Şansölyesi Bay Dr. Von Bethman Halveg

Berlin

Bükreş'teki büyük toplantıda Romanya'da oturan Arnavutlar , Ekselansları özgür ve kendi kendine hükümeti oluşturmak ve sınırları doğru olacak şekilde belirlenecek ve Balkan devletleri tarafından ihlal edilmeyecek bir Arnavutluk kurmaya çabaladığınız zaman, Arnavutlar, onların vatana karşı gösterdiğiniz nezaket ve dikkatiniz için, ve onun saygısında Arnavutların onurları getirmeye geliyorlar.

Yaşasın İmparator II. Wilhelm!

Toplantı Başkanı

İbrahim Temo

“Ekselans İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Bay Edward Grey”

Londra

Bükreş'teki büyük toplantıda Romanya'da oturan Arnavutlar, kendi ümidi soylu ve liberal geleneklerine sadık olan Birleşik Krallığı onun güçlü kolunu Arnavut devleti gerçekleştirmesi için kullanacak ve onun sınırları doğru olacak şekilde berlilenmesini dikkatine alınarak ve Arnavutluk topraklarından bölgeleri almak isteyen Balkan Devletlerinin kararlarının gerçekleştirmesine izin vermeyeceğinin ümidi ile, saygıları ifade ediyorlar. Ekselansları rica ederiz ağlamalarımızı göz önüne alarak ve sizin yüksek değerlendirmenize tenezzül ediyoruz.

Toplantı Başkanı

İbrahim Temo

“Ekselans Fransa Başbakanı Bay. R. Poinkare

¹³⁵² “O'nun Ekselans'a İngiltere'nin Dışişleri Bakanı Bay Edward Grey”, *Atdheu (Vatan)* gazetesi, Konstence no. 9, t. 24. 11. 1912, s. 3.

¹³⁵³ *age*, “O'nun Ekselans'a Fransa Başbakanı Bay. R. Poinkare”, s. 3.

Paris

Bükreş'teki büyük toplantıda Romanya'da oturan Arnavutlar, kendi ümidi soylu ve liberal geleneklerine sadık olan Birleşik Krallığı onun güçlü kolunu Arnavut devleti gerçekleştirmesi için kullanacak ve onun sınırları doğru olacak şekilde berlilenmesini dikkatine alınarak ve Arnavutluk topraklarından bölgeleri almak isteyen Balkan Devletlerinin kararlarının gerçekleştirmesine izin vermeyeceğinin ümidi ile, saygıları ifade ediyorlar. Ekselansları rica ederiz ağlamalarımızı göz önüne alarak ve sizin yüksek değerlendirmenize tenezzül ediyoruz.

Toplantı Başkanı

İbrahim Temo

Bu yazılarda yalnız gerçek bir yurtsever değil deneyimli bir entelektüel ve politikacının izlerini görmek mümkündür.

Dr. Temo'nun arzularını, tüm Arnavutların isteklerini yerine getirmemesine rağmen gönderdiği mesajlar, Arnavutluk'un geleceği için ve raporları Avrupalı ve Balkan devletleri arasında olduğu aşikardır. Vatanın bu ağır durumlarında Dr. Temo'nun cesaretini değerlendirmekte yarar olacaktır. O yurtseverlerin bir grup ile birlikte 17 Aralık 1912 tarihinde düzenlenen Büyükelçilerin katıldığı Konferansın Başkanı seçilen kişinin Sekreterinin yanına Londra'ya gönderildi.¹³⁵⁴ Londra'da Büyükelçilerin Konferansın kararlarını protesto etmesine karşı İbrahim Temo, Büyük Devletlere şu mesajları yazdı.

“Son Excellence Sir Edësrđ Grey, Secetaire d'Etat, President Conference Ambassadeurs Grandes Puissances

Londres

Les soussignés citadins de Ochrida, Struga, Starova a u nom de 2000 citoyens actuellement en Dobrogea, Rumanie protestons contre l'occupation de notre patrie

¹³⁵⁴ İb. T'nun makalesi, “*Tejshkrime q'u dërguan nga ana e Korçarëve dhe Ohrianëve të Dobrogjes në Londre*”(Dobruca'da bulunan Koriçalilerin ve Ohrilerinin Londra'ya gönderdiklerin yazıları) , *Atdheu (Vatan)* gazetesi, Konstence no. no. 12, t. 18. Ocak 1913, s. 3.

par les Serbes, considérant que la population Albanaise habitant les rives du lac Ohrida forme une masse compacte de 85 %. Nous demandons, à Votre Excellence de soumettre au Congrès notre requête desirant que les villes que nous vous désignons soient annexées à l'Albanie.

Dr. Themo, Avram Marco, architecte Cristo V. Sotiriu, Aristidi Jacob, Hristu Costea, Naum Jovan, Sotir Vasile, Pandeli Marcc, Alexandru Naum Cerava, Jon Costea”¹³⁵⁵

Londra'ya gönderilen Arnavutların Çözünürlüğün metninde şöyle yazılmıştı. “Londra'ya gönderilen büyükelçilerine Çözünürlüğü. Les Albanais réunis en Congrès à Trieste, et représentant toutes les régions et tous les éléments de leur pays ainsi que les Armauns qui leur sont attachés par des intérêts communs et des souffrances communes ont l'honneur de porter respectueusement à la connaissance des chancelleries des grandes Puissances la résolution suivante:

Les Albanais reconnaissent avec une gratitude profonde la décision des grandes Puissances de créer une Albanie indépendante, mais ils prient Votre Excellence de faire les démarches nécessaires pour achever, promptement l'œuvre commencée. C'est d'un intérêt vital pour le peuple Albanais que le blocus de la côte albanaise et l'état de guerre prennent fin aussitôt que possible, sinon dans toute l'Albanie, du moins dans ces passages de leur patrie que toutes les puissances sont d'accord pour considérer comme partie intégrale de l'Etat Albanais. Nous sommes poussés à faire ce douloureux appel non seulement par l'amour de la patrie, mais aussi au nom du principe universellement reconnu dans le monde civilisé qu'il est nécessaire même en temps de guerre d'éviter des cruautés inutiles. Si cet état de choses se prolongeait, il est à craindre que le prince européen à qui sera confiée le plus tôt possible la noble mission de régénérer l'Albanie, ne trouve dans ses Etats qu'un amas de ruines.

¹³⁵⁵ agm

Comme second voeu, les Albanais soumettent a la bien veillante considération q'une Albanie réduite seulement à des régions d'aucune valeur économique et dépouillés des grandes villes qui pouvent de venir des centres des civilisation nationale albanaise, sera une Albanie dans l'impossibilité de se développer normalment et ainsi ne sera qu'une source de grandes et nouvelles difficultés entre les Puissance elles- même"¹³⁵⁶.

Voté à Trieste le 4 Mars 1913"

Dr. Temo, Balkanlardaki komşularının yağmacı planlarının gerçeğini ortaya çıkarması için onun düşüncesinin devamında daha iyi bir çözüm bulmak için Osmanlı Devleti ile birlikte bir politika uygulamaya çalıştı. Balkanlar, Osmanlı Devleti ile resmi olarak ilişkilerini kesmesine rağmen yine Osmanlı Devleti bu bölgeye doğru önceki topraklarının belli bir kısmıyla ilgileniyordu. Osmanlı Devleti'nin üst düzey yetkilileri oralarda kendi politikalarını takip etmeye çalışmışlardır.

İbrahim Temo yetenekli bir siyasetçi ve siyasi olayların genelini, özellikle bölgedeki gelişmelerin keskin gözlemcisi olarak öne çıkmaktaydı. İbrahim Temo, ayrıntılı bir analiz yapabilme kabiliyetine sahipti. Arnavut halkı, Türk halkı ile iyi ilişkileri her zaman arzu etmişti. Bu nedenle İbrahim Temo, İçişleri Bakanı Talat Bey'e bir mektup gönderdi.

İbrahim Temo 21 Eylül 1913 tarihli bu mektubunda meydana gelen olaylar için eleştirel düşüncesini ifade etti ve eski rejimin bıraktığı durum için yeni çözümler teklif etti. O bakana şu sözlerle yöneltti:

"Mektubumu İçişleri Bakanına değil değerli dostuma gönderiyorum" ve devam ediyor..."*Arnavutlar topraklarının Sırpların ve Yunanların ellerine kalmasına dayanamazlar"* İbrahim Temo, Arnavut halkı ve Türk halkı arasındaki dengeyi açgözlü komşuları olaya müdahale etmeden aradaki dengenin kurulması gerekliliğini sürekli dile getirmiştir. O şöyle yazdı; *"Türkler, Arnavutlar ve*

¹³⁵⁶ *"Resoluta q'u dërgua amaasadorëve në Londrë"*(Londra'da büyükelçililere Arnavutların gönderdiği not, *Atdheu (Vatan)* Gazetesi, no. 14, s. 3.

Bulgarlar arasında olan dedikoduları yok etmeli. Türkler ve Arnavutlar arasında 600 yıllık bir beraberlik vardır ve bunun o kadar kolay unutulması mümkün değil.
„¹³⁵⁷

İçişleri Bakanı Talat Paşa'ya gönderilen mektupta, Balkanlar ve Osmanlı Devleti için önemli konular ele alındı. Özellikle Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk ve Osmanlı Devleti ile ilgili önemli siyasi konular ele alındı.¹³⁵⁸ Dr. Temo'nun İçişleri Bakanı Talat Bey'e önerilen teklifi; Bulgarlar ile gizli bir anlaşmaya varması daha sonra da Arnavutlar ile irtibata geçmesi konusundaydı. İbrahim Temo'nun düşüncesine göre bu anlaşma, Makedonya'da Müslümanlar ve Bulgarlar tarafından genel bir ayaklanma organize etmeye hizmet edecekti. Makedonya ve Arnavutluk'a başka bir rejim şekli verilmeliydi. Bu konuyla ilgili onun görüşleri çok açık olmasına rağmen yine orada ele alınan konuların değerlendirilmesinde mütevazî İbrahim Temo mütevazî idi. Temo İçişleri Bakanına yazdığı mektupta:

*“Bu olayları tarihin akışına bırakalım ve sonunda size en yüksek saygılarımı sunuyorum”.*¹³⁵⁹ Bu mektup, Talat Paşa'ya gönderilen tek mektup değildi. Bundan sonra bakana başka sualler de yönetti. İbrahim Temo'nun asıl meselesi Arnavutluk'taki ilerleme ve siyasi gelişmelerinin perspektifi idi.¹³⁶⁰ Dr. Temo Arnavutların ve Arnavut milletinin duygu ve düşüncelerini en yüksek seviyede uluslararası arenada duyurmayı amaçlamıştır.

Ulusal vatanseverliğin açık bir örneği: Paris'te düzenlenen Barış Konferansına Romanya'da bulunan Arnavut komitesinin delege olarak katılması idi.¹³⁶¹ Konuşmasında Avrupa ve Balkan güçlerine Arnavut toprakları ve ulusu ayrılmayacağını aksine beraber tek vücut olarak duracağı netleşti. İki Balkan savaşı

¹³⁵⁷ *AQSH, F. 19, V. 21* Eylül 1913, D. 29/1, f. 6- 7, İb. T'nun mektubu.

¹³⁵⁸ *idem.*

¹³⁵⁹ *idem.*

¹³⁶⁰ *idem.*

¹³⁶¹ *Historia e Shqipërisë (Arnavutluk Tarihi)*, c. III, Tiran 1984, s. 200- 204; *AQSH, F. 19, V.* s'ka, D. 11, f. 3-7, Bükreş'te bulunan Arnavut vatanseverlerin İb. T'ya onları Arnavutluk ile ilişkili her ne olursa olsun (siyasi v.s) faaliyetlerde temsil etmek için verdiği vekaleti.

bittikten sonra Arnavutluk'un kaderi, siyasi faaliyetlerine katılmaya imkân olmadığı için endişeli olan ve yardımda bulunmak isteyen Romanya'da, Bükreş¹³⁶² ve Jassy'da¹³⁶³ oturan Arnavut vatanseverleri Dr. Temo'ya Arnavutlukla ilgili tüm kararlarda kendileri adına karar verme yetkisi vermiştir. Bu durum, Dr. Temo'nun istikrarlı ve çok sağlam bir karaktere sahip olmasından ileri gelen bir durumdu ve Arnavut vatanseverleri İbrahim Temo'ya güveniyorlardı. İbrahim Temo yurt dışında olmasına rağmen oradaki siyasi durumdan sürekli haberdardı. Eski arkadaşları ile bağlası hiçbir zaman kesilmedi. Onlardan biri İstanbul'da olan Karargâhın Genel Komutanı Hacı Ali idi. Onların yazışmalarında ele alınan konular arasında iki ülkedeki siyasi durumu ve bu durumun değerlendirilmesi konuları mevcuttu. Hacı Ali, İbrahim Temo'ya “Avlonja Hükümetin üzerine elinizi koyun”¹³⁶⁴ diye telkinler vermekteydi. Bahsettiğimiz dönem ülkenin güneyinde komşusu Yunan devletinin yersiz iddiaları nedeniyle siyasi ortam çok önemli bir ortamdan geçmekteydi.

Arnavut Avlonyalı vatanseverlerin İbrahim Temo'ya ülkenin geçirdiği kritik durumun üzerine bir mektup gönderdiler. Mektubunun amacı yalnız Dr. Temo'ya iki komşu ülkeler arasında haksız iddiaları anlatmak değil aynı zamanda Arnavut toprakları Libihova ve Ergeri olduğu gibi ilişkilerinin gerginliği üzerinde bilgilendirmek ve bu konu ile ilgili hükümet ve Arnavut vatanseverleri alınacak tedbirler için bilgi vermek istiyorlardı.¹³⁶⁵ Bu süreçte İbrahim Temo kendi topraklarındaki yerli halk olan Arnavutların haklarının savunulmasının ve onların iddiaları ispatlamak için Balkanlar'daki Arnavut halkın üzerine sosyodemografik istatistiksel bir çalışma yapmıştı. Çalışması Balkanlardaki Arnavut meselesi ile ilgili istatistiksel bir veri ortaya koymaktaydı. Bu çalışma çok değerli bir sunumdur ve Avrupanın haksızca inkâr ettiği tarihi gerçeği ispatlamaktadır. Dr. Temo'nun çalışmasına dayalı olursak şu sınıflandırma yapmak mümkündür:¹³⁶⁶

¹³⁶² *AQSH, F. 19, V. 21 Eylül 1918, D. 11, f. 3, idem.*

¹³⁶³ *AQSH, F. 19, V. 17 Kasım 1918, D. 11, f. 9, idem..*

¹³⁶⁴ *AQSH, F. 19, V. 10 Mart 1913, D. 32/4, f. 282- 283, Hacı Ali'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹³⁶⁵ *AQSH, F. 19, V. 1913, D. 32/10, s. 194- 195, İb. T'ya Avlonya'dan imzasız gönderilen mektubu.*

¹³⁶⁶ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 9- 10, İb. T'nun makalesi.*

Sıra numarası	Milleti	İnanç	Nüfus sayısı
1	Arnavut	İslam	2. 600.000
	“__“__“__“	Hıristiyan	“__“__“__“
2	Türkler	İslam	900.000
3	Slav,Sırp,lar,Maqedonlar Bulgarlar	Hıristiyan	500.000
4	Yunanlar	Hıristiyan	... 550.000
5	Kuçoulahlar	Hıristiyan	... 520.000
6	Yahudiler	 90.000
7	Çingeneler	 20.000
Genel		Hıristiyan, İslam vb.gibi	5. 485.000

Romanya'daki Mare dergisinin 1914 yılında yayınlanan sayısında bu çalışmanın, diğer konuları arasında Avrupa ve Türkiye'nin topraklarındaki nüfus istatistik tablosu vardır.¹³⁶⁷

Sıra numarası	Milleti	İnanç	Nüfus sayısı
1	Arnavut	İslam	2. 600.000
	“__“__“__“	Hıristiyan	
2	Osmanlı Türkleri	İslam	... 900.000
3	Slav: Sırp,lar, Makedonlar Bulgarlar	Hıristiyan	... 800.000
4	Yunanlar	Hıristiyan	... 550.000
5	Kuço ulahlar	Hıristiyan	... 520.000

¹³⁶⁷ Revista Nationala Literara, Amul I, *Romania Mare*, No. 10, 11. 12, “*Comunicatul D-lui D-r İbrahim Temo*”, Aprilie, Romania 1914, s. 103.

6	Yahudiler	 95.000
7	Çingeneler	 20.000
Genel		Hıristiyan, İslam vd.	5. 485.000

Arnavut vatanseverleri Fuad Bey ve Dibra gibi arnavut entelektuellerin siyasi durumu, yeni hükümet toplantısına katılacak delegeler ve hükümetin üyeleri ile ilgili haber yer almaktaydı. Luşnya Kongresi (20 Temmuz 1920) ve ondan çıkan Sulejman Delvina hükümeti):

“Çoğu Arnavutlar kendi oturduğu yerlerden taşınıp Arnavutluk’a yani memleketine dönmeye başladılar”. Dönenlerden arasında Müfit Libohova ve Mustafa Bey Kruya gibi şahsiyetlerde vardı. Yeni kurulan devletin yönetim kurulunun oluşumu ile ilgili Fuad bey şunları yazmaktaydı; “Geçici yönetim organı Turtulis (Turtullis), Mehmet Bey Konica, Gurakuqi ve Mehmet Bey Frasheri ile kurulmuş.”¹³⁶⁸

Arnavutluk’un ve Arnavut halkının hizmetinde Dr. Temo’nun faaliyeti çok fazladır. Bu konuda gelecek nesiller zengin bir deneyim bıraktığı ve vatansever politikacının faaliyetlerinin üzerine mütevazı bir görüş oluşturacağına inanıyorum.

¹³⁶⁸ AQSH, F. 19, V. 8 Eylül 1919, D. 32/4, s. 180/1-180/2, Fuat Dibra’nın Ib. T’ya gönderilen mektubu..

D- ARNAVUTLUK'UN BAĞIMSIZLIĞINDA İBRAHİM TEMO'NUN FAALİYETLERİ

İbrahim Temo, uluslararası bir entelektüel olarak değerlendirilebilir. Arnavut milli hareketi sırasında doğup büyüdüğü yerden uzak olduğu için İbrahim Temo, her zaman vatanı için çok özlem duymuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lideri olarak, vatan için her durumda ve her şartta hizmet etmeye hazır olan İbrahim Temo, Arnavutun kaderin kendilerinin bu milli harekete verdikleri öneme bağlı olduğunu gördü. Kendi kaderi ile Osmanlı Devleti'nin kaderini birbirine bağlı görmüştür. Temo'ya göre Bir tarafın sorunlarını çözmesi diğer tarafında sorunlarını çözmeye bağlı olacaktı. Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün sağlanması, Arnavut topraklarının doğrudan saldırıya uğramasını zorlaştıran bir etken olacaktı. İbrahim Temo, ülkeyi II. Abdülhamit rejiminden ve yabancı devletlerin ilhak etme tehlikesinden kurtulması için uzun yıllar mücadele vermiştir.

İbrahim Temo, Arnavut entelektüeller ve vatanseverlerin tavsiye ve yönlendirmeleri ile ülkenin içinden geçtiği durumu, halkın daha iyi bir şekile anlayarak objektif bir şekilde görebilmesi ve buna karşı çeşitli faaliyetler içerisinde olabilmeleri açısından son derece önemlidir. Dr. Temo Arnavut vatanseverlerin fikirlerinden çok istifade etti. Dr. Temo, bu zor görevi başarmak için çok çalıştı. Dr. Temo İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki görevini Arnavut milli hareketinin ilerlemesi için de kullandı. Arnavut milli hareketinin ilerlemesi için vatansever herkesle toplantılar yaptı. İbrahim Temo'nun görüşleri zamanın basınında geniş yer buldu. Dr. Temo, halkına hizmet etmek ve halkın milli kimliğini arttırmak ve güçlendirmek için çok çalıştı. Bu süreç içinde büyük güçler sürekli Arnavutları ezmeye çalıştı. İbrahim Temo uzaktan olmasına rağmen Arnavut ulusal hareketinin içindeki olayları ve siyasi gelişmeleri sürekli takip etmiş ve göz önünde bulundurmıştır. İbrahim Temo, her zaman bilgilendiren vatansever entelektüeller ile irtibat kurdu. Onların arasında Arnavut Recep Şemsedin öne çıkan şahsiyetlerden biri oldu. İbrahim Temo ile yaptıkları yazışmalarında birinde İbrahim Temo'ya, Naim Frasheri ölümü için ne

kadar çok üzüntü duyduğunu dile getirmiştir. Aynı zamanda Recep, Naim Frasher'in küçük kardeşi Sami için devlet yetkilerine rica da bulunmuş ve "kalan iki yıl hapis cezasının sona erdirmesi için" rica etmiştir.¹³⁶⁹

XIX. yy. son on yılında Arnavut entelektüelleri, uluslararası arenada siyasi gelişmeleri endişe ile takip etmişlerdir. Bunun nedeni, Avrupa diplomasisi Balkanlara yönelik planlarını uygulamak için hızla bir şekilde gelişim göstermiştir. İbrahim Temo'nun çabaları, Balkan yarımadasının Güneydoğu bölgesinde odaklandı. Yabancı ve Arnavut entelektüeller bu sorunu İbrahim Temo birlikte ele aldılar. Onların düşünceleri İbrahim Temo ile yapılan yazışmalarından da fark görebilmemiz mümkündür. 18 Eylül 1896 tarihinde Dr. Temo, Arnavutluk ile ilgilenen devletlere bir muhtıra hazırladı ve Avrupa devletlerine gönderdi. Arnavut halkının isteklerini bu yolla anlatmaya çalıştı. Muhtıra metni barışçıl ve hoşgörülü bir mesaj içermektedir. Muhtıra da şöyle yazılıyordu;

"Biz ne Yunanlara ne Sırlara ne de Bulgarlara zarar vermek istiyoruz. İstedığımız ne özerklik ne de Türkiye'ye zarar verecek bağımsızlık . Biz sadece bir şey istiyoruz: "Hayatımızı özgürece yaşayalım, yani toplanma özgürlüğüne ve hiç doğru olmayan vicdansız komşuların iddiaları ve entrikalarına karşı savunmamız hakkına özgürlüğümüze sahip çıkalım."¹³⁷⁰ Ulusal sorunun çözme şekilleri, tüm Arnavut vatansever entelektüelleri endişe vericiydi. Dr. Temo ile yapılan yazışmalarında açıkça ifade edildi. Burada Faik Konica'nın yazışmasından söz edebiliriz. Orada bu sorun ile ilgili iki taraf arasında şiddetli bir tartışma gözlenmiştir.¹³⁷¹ Yabancı devletlere karşı Balkan devletlerinin güçlerinin birleştirme zamanı gelmişti.¹³⁷²

Ona göre başarı, Osmanlı Devleti'nde bulunan tüm ilerici güçlerin işbirliği ile olabilirdi. Yazışmasında Konica şunu yazdı;

¹³⁶⁹ *AQSH, F. 19, V s'ka, D. 32/7, f. 144, Recep Şemseddin Arnavut'un İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹³⁷⁰ *Rilindja Kombëtare Shqiptare (1878- 1912) (Arnavut Ulusal Rönesans Eylemleri (1878-1912)), Tiran 1978, s. 125- 126.*

¹³⁷¹ *AQSH, F. 19, V. 6 Mart 1898, D. 32/4, f. 151, Faik Konica'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹³⁷² *idem.*

“Şimdilik isteğimiz Türklerle dost olmaktır.”¹³⁷³ Onlar Arnavutların yakın müttefikidir..¹³⁷⁴ Arnavut halkı için birinci öncelik bu savaşta isteyecek talepleri bilmeli ve ikincisi, onları nasıl gerçekleştirebileceğini bilmektir. Bunun için tüm vatanseverlerin çalışması gerekir. Onlar halkın ulusal bilincinin artırması için çalışmak zorundaydı.¹³⁷⁵ Konica mektubunda endişe ile “Toprağımızı kim savunacak” sorununa eleştirel bir yaklaşım geliştirmiştir.¹³⁷⁶ Makedonya’da ağırlaşmış siyasi durum, Arnavut siyasi güçlerinin daha ciddi bir örgütlemeye ve oradaki gelişmeleri hakkında enformasyon konularını geliştirmeye yöneltti. İttihat ve Terakki hareketinin lideri Dr. Temo, hareketin aktivistleri arasında yapılan yazışmalarda bu durum açıkça gözlenmiştir. Aynı zamanda Arnavutluğ’a karşı yabancıların planları hakkında bilgilendirdiler. Bu yazışmaların birinde *“Yabancılar gözünü Makedonya üzerinde diktiler”* yazıyordu. Mektubu yazan kişi ona Makedon-Romen Komitesi hakkında kendisine bilgi verilmesini istedi.¹³⁷⁷ Arnavut ulusal hareketine çözüm için öne çıkan sorunlar, halkının kaderi için önemli olan hayati sorunlarla paraleldi. Bunlar arasında, halkın birleşmesi,¹³⁷⁸ ulusal dilde eğitim,¹³⁷⁹ rejimin yetkilileri tarafından tutuklanan veya sürgün eden arkadaşlarının serbest bırakılması gibi konulardan söz edebiliriz.¹³⁸⁰ Hareketin aktivistleri halka durumun çok kötülüleştüğün anlatmak için ülkenin en uzak bölgelerine kadar gittiler. Onların arasında Kâzım öne çıkan bir şahsiyet oldu. 1898’in yazışmasında şöyle yazdı; *“Arnavutluk’taki reformlar için yaptığın gözlemler çok doğrudur. Kuzey’in Arnavutları, hükümetin gücünü görmeden bir şey yapmaya kaldıramazlar. Arnavutlar arasında herhangi bir bölünme olmaması için çok çaba*

¹³⁷³ *idem.*

¹³⁷⁴ *idem.*

¹³⁷⁵ *idem.*

¹³⁷⁶ *idem.*

¹³⁷⁷ *AQSH, F. 19, V. 19 Ocak 1896, D. 32/10, f. 1- 2, İb. T’ya gönderilen imzasız mektubu.*

¹³⁷⁸ *AQSH, F. 19, V. 17 Haziran 1897, D. 32/7, f. 37- 38, Kâzım’in İb. T’ya gönderilen mektubu.*

¹³⁷⁹ *AQSH, F. 19, V. 11 Haziran 1897, D. 32/4, f. 244- 245, Hamdi Çoku’nun İb. T’ya gönderilen mektubu.*

¹³⁸⁰ *AQSH, F. 19, AQSH, F. 19, D. 32/4, f. 244- 245, Hamdi Çoku’nun İb. T’ya gönderilen mektubu.*

gösteriyorum”¹³⁸¹ Arnavut milli hareketinin aktivistleri arasında halkı bilgilendirmek ilk öncelikle madde olmuştur. Daha sonra kararlar alınması gerekiyordu.¹³⁸² Dr. Temo Arnavut topraklarının Osmanlı Devleti içinde geniş özerklik kazanması için çalıştı. Bu yöndeki çabaları ulusal hareketinin aktivistleri ile yapıldığı yazışmalarından 1898 yılın Faik Konica ve Tefvik Kalanci (Kalanxhi) yazışmaları ile teyit edilebilir. Faik Konica, İbrahim Temo’ya gönderdiği mektubunda şöyle yazmıştı: “Beyefendi özerklik için çalışalım diyorsun”¹³⁸³ XIX. yy. doksan yılının sonlarında Osmanlı iktidarın merkezi Avrupa güçlü devletlerin büyük baskısı ve hızlı dağılmasının tehlikesini daha fazla hissetti. Osmanlı Devleti’nin yetkilileri devletin kurtarması için gereken yolları bulmak adına elinden geleni yaptı. Devletin ideologları “Osmanlı” ve “İslamcılık” teorilerini ortaya attılar. Onların amacı, devlet krizini halktan gizlemek oldu. Bunu Tefvik Kalanci’nin, Dr. Temo ile yaptığı yazışmasında açıkça görebilmekteyiz. O, bu teorilerin gerçek niyetlerini anlattı ve onlar üzerine dayalı olarak ülkenin geleceği “Osmanlı” kuramda desteklemek olduğunu öngördü. “Osmanlı” ve “İslamcılık” temelleri üzerine durulursa, Osmanlı Devleti’nin kayba uğrayacağına dair bir yazı yazdı.¹⁵ İbrahim Temo’nun meslektaşları, işbirlikçileri ve aktivistlerine devlet yetkililerine ilişkili davranışlarında dikkatli olmasına gerektiği talimatını verdi. Bu çok önemli bir tespit idi, çünkü bu şekilde gizliliğin korunmasına hizmet edilmiş oluyordu.¹³⁸⁴ Düşmanların planları ortaya çıkartmak için her şey yapılmalıydı. Bunu Dr. Temo, Derviş Hima’ya 1899 yılın bir mektubunda şu şekilde iletmiştir; “*İtalya’da Osmanlı Devleti’ne ve Türklere karşı konuşma! Arnavutların Patrikhane’den ve Sultan’ın tiranlığından kurtuluşu için yaz, Arnavutluğun ve Makedonya’nın kurtarması için*

¹³⁸¹ *AQSH, F. 19, V 17 Haziran 1897, D. 32/7, f. 37- 38, Kâzim’in İb. T’ya gönderilen mektubu.*

¹³⁸² *AQSH, F. 19, V 6 Mart 1898, D. 32/4, f. 151, Faik Konica’nın İb. T’ya gönderilen mektubu; V 30 Ekim 1898, D. 32/4, f. 219- 220, Hakî Tefvik Kalanci’nin İb. T’ya gönderilen mektubu.*

¹³⁸³ *AQSH, F. 19, V 6 Mart 1898, D. 32/4, f. 150, Faik Konica’nın İb. T’ya gönderilen mektubu.*

¹³⁸⁴ *AQSH, F. 19, V. 30 Ekim 1898, D. 32/4, f. 219- 220, Hakî Tefvik Kalanci’nin İb. T’ya gönderilen mektubu.*

çaba sarfet, dilin gelişmesini iste, genel reformları iste, ulusal birliğini, bizim askeri nitelikleri ve diğer özelliklerimiz ile"¹³⁸⁵

Dr. Temo, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticileri ve üyeleri ile ilişkilerinde çok sabırlı davrandı. Onları Osmanlı Devleti'nin "sadık unsurları" olduğunu ve etmediğini ikna etmeye çalıştı. 1899 yılın İshak Sukuti'ye gönderdiği mektubunda onu, "gâvur" ve "Türk" terimleri ile açıkladı ve yukarıdaki görünümü analiz etti.: "*Osmanlı Devleti nihai çöküşe doğru gitmektedir, her milletin kendi açısından bu durum ihanet değildir.*"¹³⁸⁶ Bu konu, Robert de Couix ile İbrahim Temo'nun yaptığı yazışmalarda ele alındı. 1899 yılında Fransız Arnavutlar için şöyle yazdı: "*Biz Makedon meselesinde Arnavut milliyetinin varlığını önemli bir etken olarak görmekteyiz. Bunun nedeni, günün muhabiri diğer şeyler ile uğraşmıyor ani olaylara ilgilendiğinden oluyor. Fransızlar eski ve özgün Arnavut ırkı için sempaticilerini kaybetmediler. Efendi, ben inanıyorum sizin milliyetinizi Avrupa'da daha çok hatırlanması gerektiğine inanıyorum. Eğer Arnavutların geleneksel bölünmemeleri milletinizi için büyük bir nimet olacaktır*"¹³⁸⁷ İbrahim Temo için milli hareketinin görevleri kutsaldı. Onların çözümü için , bir sürü değişik projeler uygulanmaya çalışıldı, çeşitli makaleler yazıldı ve yerli ve yabancı basının çeşitli organlarında bu makaleler yayınladı. Onların bir kısmının incelemesi için devletin üst kurumlarına veya yurtdışında bulunan temsilciliklerine gönderildi. Bu yolla ülke toprakları dışında hareketin örgütlenmesini amaçlandı. İbrahim Temo, Arnavutluk topraklarına karşı komşu ülkelerde olan gelişmeleri çok endişeyle izliyordu. Arnavutluğa karşı Bulgar Devleti'nin ilgileri ve siyasetlerinden söz etmek mümkündür. Dr. Temo devletin liderlerinin ve Bulgar milliyetçi çevrelerinin siyasetlerinin oluşturabileceği tehlike ile ilgili Arnavut basında makaleler yazdı. Arnavutluk (Albania) gazetesinin ilk sayısında fransızca yazdığı "*La Bulgarisation De L'Albanie*" makalesinden söz edebiliriz. Orada dikkat çekmek istediği konu

¹³⁸⁵ *AQSH, F. 19, V. 1 Eylül 1899, D. 31, f. 33- 36, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.*

¹³⁸⁶ *AQSH, F. 19, V. 30 Mayıs 1899, D. 31, f. 76- 81, İb. T'nun İshak Süküti'ye gönderdiği mektubu*

¹³⁸⁷ *AQSH, F. 19, V. 28 Aralık..., f. 170-171, Robert de Couix'in İb. T'ya gönderilen mektubu.*

şuydu: “Eğer Arnavutlar bu kadar ağlayacak kadar uykudaysa, birkaç yıl içerisinde Arnavutluk Bulgarlaşacaktır.”¹³⁸⁸ Dr. Temo Derviş Hima’ya gönderdiği bir mektupta şöyle yazdı: “Türk hükümeti bildiri aldı. Arnavutluğun meselesi düşünmeli. Türkiye’deki olanlar Naxhi Arnavutluğu imparatorluğundan ayrılmasını hiçbir zaman istemiyor.”¹³⁸⁹ Celaleddin Paşa’ya sekiz sayfalık bir proje gönderdim. Bakalım belki bir şey olabilir, bize okulları saçacak Anayasa’nın ilan edilmesini iddia etti, göğüsünü tiranlık rejimine ver, fakat dikkatli olun kişisel şeyleri ile uğraşma”.

*Bükreş’te Arnavutlar için bir kongre düzenlemek için çalış. İtalyan temsilcileri de olmalı. Böylece Romen hükümeti Bukureşt kongresi engelleyemez. Bu konuya önem ver ve halletmek için elinden geleni yap.”*¹³⁹⁰

XIX. yy. son yıllarında İbrahim Temo ile Derviş Hima arasında çok sık bir yazışmalar gerçekleşmiştir. Bu yazışmalarda daha çok ulusal hareketin örgütlenme sorunlarını ele aldılar. Bu yazışmalarda halka daha iyi hizmet etmek için her konu en ince ayrıntısına kadar değerlendirilmeye çalışıldı. 1899 yılının sonbaharında Derviş Hima, Dr. Temo ile yaptığı bir görüşmede Abdülhamit’e karşı verilen mücadele çerçevesinde Arnavutların bazı görevleri zorunlu olarak yapmaları gerektiğini ifade etti. Derviş Hima’ya göre önemli olan konular şunlardı;

1- Arnavutları kendi kaderine bırakmamak ve yurtdışında olan bütün vatanseverlerle birlikte hareket etmek.

2- Eğitim hizmeti mutlaka zamanında başlamalı. Arnavut Müslümanları dahi yabancı entrikaların aracı olabilir.

3-Arnavutlar kendilerini yabancı entrikalardan korumalı.”¹³⁹¹

Dr. Temo, Derviş Hima ile yaptığı görüşmelerinde milli hareketin örgütlenmesi için işbirlikçilerin endişe duyduklarını anlattı. Bundan dolayı İbrahim

¹³⁸⁸ *Albania*, Cild B, XVLHIM B, *Albania* Gazetesi, İb. Temo, “*La Bulgarisation De L’Albanie*”, 2. Yıl, No. 4, Bruksel 1898, s. 63-64.

¹³⁸⁹ *AQSH*, F. 19, V. 1 Ekim 1899, D. 31, f. 38- 39, İb. T’nun Derviş Hima’ya gönderdiği mektubu.

¹³⁹⁰ *idem*.

¹³⁹¹ *AQSH*, F. 19, V. 24 Ekim, 1899, D. 32/2, f. 70, Derviş Hima’nın İb. T’ya gönderilen mektubu.

Temo onunla yalnız tartışmadı aynı zamanda onun önerilerini kabul etti. Cemiyetin lideri ona her aktivitede bulunmasını ve işlerin yürütülmesinde bilgilendirilmesini istedi. Bunu Dr. Temo, Derviş Hima'ya gönderdiği mektubunda açıkça ifade etmektedir: “Arnavutluğa girmek için senin düşüncen çok doğru. Oraya bir sefer girersek, orada insan ve para bulacaksınız. şükür!”¹³⁹² İbrahim Temo Makedonya’da Arnavut topraklarında yaşanan Arnavutlar ile bağlantılarının nasıl olduğunu değerlendirdi. Bunun için en uygun yol olarak yazışmayı uygun buldu. Makedon Arnavutların arasında Hamdi Ohri (takma adı Danışman) seçkin bir şahsiyet oldu. İbrahim Temo’ya gönderdiği bir mektupta şöyle yazdı: “hayatımı kime feda ettim, yine anlatayım mı?!!!”¹³⁹³ Bu yazışmada ele alınan sorunlar, bazı önemli konular üzerinde yoğunlaştı. Onlardan biri posta meselesi idi. Belgelerin gerekli adrese gönderilmesi ve onların gittiği yerin kontrol edilmesi önemliydi. Bu durumda adres Selanik Konsolosu idi.

Mektupta, Hamdi Ohri’de milli hareketin hangi konumu tutulacak olursa olsun kendisine bildirmesini istedi. Aynı zamanda diğer sorun ise ana dilin öğretilmesi ve okullarda Arnavutça eğitimin yaygınlaştırılmasına yönelik Dibra halkının tutumu idi.¹³⁹⁴ Dr. Temo, bu zamanda kimliğin bilinmediği kişilerden mektuplar aldı. Neden onların kimliklerini (isim, soyadı, imza, mühür, oturma yerin ismi veya adresleri) sakladıklarını bilinmiyordu. Onlarda mektuplarında kurtuluş savaşı için endişelerini açıkça ifade etmişlerdi. Bir çok kişi harekete katılan aktivistlerinin kimlikleri belli olmasını ve doğrulamasını istedi. Herhangi bir savaş için kitleleri harekete geçirmek veya nasıl protesto edeceğinin belirlenmesi meselesi önemliydi. Diğer bazı mektuplarda ise asıl endişe Abdülhamit iktidarından istenecek taleplerin bilinmesi meselesi idi.

¹³⁹² AQSH, F. 19, V. 11 Kasım 1899, D. 31, f. 41- 42, İb. T’nun Derviş Hima’ya gönderdiği mektubu.

¹³⁹³ AQSH, F. 19, V. 26 Kasım 1899, D. 32/4, f. 248, İb. T’nun Hamdi Ohri’ye gönderdiği mektubu.

¹³⁹⁴ *idem*. **Balkanlarda İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, Halil Ersin Avcı, **Türkiye 1908 (İngiliz Büyüelçisi Sir Gerard Lowther’in 1908 Yılı)**, alınan Ali Arslan, “Arnavutça Eğitime Geçiş ve Buna Karşı Osmanlı Yönetiminin Tavrı”, Arnavutluk-Tiran 2003, s. 65.

Arnavut halkın kendilerini bu duruma getirenleri iyi tanınması ve bu konuda bilinçli olması gerekiyordu.. XX. yy. başlangıcında Arnavut halkının bir kısmı, yönetim sistemi açısından suçlu olarak Sultan'ı görüyorlardı.¹³⁹⁵ İbrahim Temo komşu ülkelerin kendilerine karşı davranışlarından son derece rahatsız olmuştu. İbrahim Temo ruh dünyasını şu kelimelerle ifade etti; *“Lanetli Bulgarlara kim olduğumuzu gösterme zamanı uzak değildir.”*¹³⁹⁶ Arnavut vatanseverler, milli uyanış hareketinde halkın desteğiyle, yabancı siyasi şahsiyetler ve simaları bilinçlendirmek için çaba sarfetti. Onlar arasında Yunan Parlatentonun başkan yardımcısı Arnavut asılı Vangjel Zapa Karadağ Konsolos'undan söz eedebiliriz. Derviş Hima, Temo'yu kendisinin Arnavutluğa geldiğini bildirdi. Aynı zamanda O'nu Zapa ile yaptığı görüşme hakkında bilgilendirdi. Daha sonra, Arnavut halkını endişe eden konular hakkında uzun uzun görüşmeler ve tartışmalar yaptılar. İki entelektüeller arasında, dostane bir havada geçti. Zapa Arnavut haklarının savunulmasına önem verilmesi gerektiğini ifade etti ve Yunanistan'ın bu konuda ki rolünü açıkladı.. Arnavutların Slav ırkından olması açısından Yunanlılarla daha yakın olmaları gerektiğini açıkça ifade etti. Zapa görüşmede şunu iddia etti; *“Avusturya ve İtalya arasında siyasi bir rekabet olduğu için Arnavutluk'un bağımsızlığı için eğer biz çok mücadele edersek etrafımızdaki düşmanlardan rahatça kurtulabiliriz. Öncelikle Sultan'dan haklarımızı isteyelim ve eğer sultan bizim haklarımızı tanmazsa bizde yönümüzü Avrupaya dönelim*¹³⁹⁷ 1900 yılın ilkbaharında Derviş Hima, Dr. Temo'ya bir mektup yazdı. Bu mektupta O, ülkenin bağımsızlığı için Abdülhamit rejimine karşı Arnavut kurtuluş hareketinin izleyeceği yol hakkında düşüncelerini ifade etti. Bu konuda fikirleri *“büyük eserler gizlice olmalı”* ilkesine dayalıydı.¹³⁹⁸ Hima, ayrılıkçı eylemleri yalnız hükümetin dikkatini çekmek düşüncesinde olduğunu ifade etti.

¹³⁹⁵ *AQSH, F. 19, V. 6 Ağustos 1900, D. 32/10, f. 116, İb. T'ya gönderilen imzasız mektubu.*

¹³⁹⁶ *AQSH, F. 19, V. 14 Ağustos 1900, D. 31, f. 48-49, İb. T'nun Derviş Hima'ya gönderdiği mektubu.*

¹³⁹⁷ *AQSH, F. 19, V. 18 Temmuz 1900, D. 32/2, 103, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

¹³⁹⁸ *AQSH, F. 19, V. 15 Mayıs 1900, D. 32/2, f. 95-96, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.*

Fakat bu çözüm değildi. *Mektubunda O bu durumu şöyle ifade etti; “Tüm evleri açması için Arnavutluk’ta güçlü bir komite kurmaya çalışmamız lazım”*¹³⁹⁹ Arnavutluğun siyasi durumunun belirlenmesi başka ciddi bir sorunun oluşturuyordu ve dolayısıyla iç ve dış siyasal faktörü için endişeli bir sorun oldu. Bağımsızlık önerisi Arnavutluk’un kaderi için temel konu idi. Dr. Temo çoktan bölgedeki siyasi gelişmeleri endişe ile takip ediyordu. Bu nedenle bu zor durumlara karşı Arnavut milli hareketini doğru yönlendirilmek ve bu harekete yardım etmek için tüm güçleri ile çalıştı. İbrahim Temo zamanın sorunları ayrıntılı olarak bilmek için her an bilgilendiren aktivistler yardım aldı.¹⁴⁰⁰

Hamdi Çok’un İbrahim Temo’ya gönderdiği yazışmalarda Ohri ve Struga’daki siyasi durum hakkında bilgi bulabilmek mümkündür. Onlar Rus entrikalarının merkezi oldular.¹⁴⁰¹ Mektubunda Çok, Dr. Temo’ya Müslümanları uyandırmak için çok çalışmak gerektiği önerisini yaptı. Onların dualardan daha fazla milli konulara önem vermesi gerekiyordu. Çok, şu soruyu ortaya attı: *Panhelenizm ve Panslavizm lehine Rus provokasyonu önünde sessiz mi kalacağız?*¹⁴⁰² İbrahim Temo Hükümetin geleceği reform ve planlarına yönelik yerel halkın tutumu ile ilgili alınan bilgileri O’nu şu satırarı yazmaya teşvik etti: *“Dibralıları reform kabul etmiyorlar, hükümete karşı üç günlük bir barış yaptılar ve bazı Arnavut vatanseverler Türkçe ve Arnavutça okulların açılması için bir muhtıra sundular. Onların isteği paşalar tarafından kabul edilmedi. Dibralıların iki partiye ayrıldığını görünüyor. Fakat gerçekte onlar birleşmiş diye söylenti var, durumu düzeltmeden hükümete eğilmeyecekler, milli okulları bile isteyecekler.”*¹⁴⁰³ Dr. Temo XIX. yy. sonunda Arnavutça dilinin öğreniminin önemini değerlendirilmiştir. 1896 yılında İbrahim Temo bazı arkadaşlar ile Arnavutların Yenilemesi Cemiyetini kurdular ve

¹³⁹⁹ *idem.*

¹⁴⁰⁰ *AQSH, F. 19, V. 17 Temmuz 1900, D. 139, f. 1, Teki Toptani’nin İb. T’ya gönderilen mektubu.*

¹⁴⁰¹ *AQSH, F. 19, V. 6 Şubat 1900, D. 32/4, f. 246- 247, Hamdi Çoku’nun İb. T’ya gönderilen mektubu.*

¹⁴⁰² *idem.*

¹⁴⁰³ *idem.*

başkanlığını da kendisi üstlendi.¹⁴⁰⁴ Osmanlı hükümetinin, Arnavutçayı resmi olarak kabul etmesi gerektiğini vurguladı. Aynı zamanda, onu aksine Arnavutluk'ta devrimci güçler tarafından isyanlar olacağını konusunda uyardı. Bu durum imparatorluğa bir yarar getirmez.¹⁴⁰⁵ İbrahim Temo Arnavut topraklarının yönetilmesi için özerklik statüsü sağlanması en iyi yol olacağına düşündü. O budüşüncesini bir arkadaşına yazdığı mektup yoluyla iletilmiştir: “Özgürlüğünü isteyen Arnavutlar 4 vilayetlerinin (Manastır, Yanina, Kosova ve İşkodra) birleşmesini istiyorlar.” Avrupa'da genel görüş Türklerin Avrupa'dan çıkarılmasında odaklanıyor... Bu görüşün uygulanması uzak değildir. Arnavutlar yeni bağımsız bir idarenin kurulması için kanımızın son damlasına kadar çarpışacağız. Eğer bu amaca ulaşmazsak, bölünme tehlikesinden kurtulmak için İngiltere veya Avusturya gibi büyük bir devletin himayesi isteyecekler. Hükümet Başbakana sunduğu raporla Rumeli'de şimdilik işlerin yolunda olduğunu ifade etti”

¹⁴⁰⁶ Bu haberlere düşüncelerinizi ekleyerek yayınlayınız ve Arnavutlara ne yapmaları gerektiği konusunda tavsiyeler verin. Hükümetin emirlerine karşı dursunlar, silahlarını korusunlar, Atina'da Arnavutlara karşı kurulan entrikaların merkezlerinde bulunan ve içerisinde bir vucut olarak Türklerle çalışan arnavut komiteleri dinlemesinler. *Türk dilinin harfleri de temin edilmeli, eğer Finans Bakanı izin verirse Paris'e, yaz mevsiminde geleceğim. Hastaları ile uğraşıyorum, köylerde tifüs ve koyun çiçek (suçiçek) hastalıkları var.*¹⁴⁰⁷

İbrahim Temo, Abdülhamit rejimine karşı yapılan savaşta Arnavut vatansever entelektüelleri ile farklı millitten olan entelektüelleri (Türk, Kürt, Azeri, Araplar gibi) birleşmek için çalıştı. O, Osmanlı Devleti'nde vatansever, ilerici ve entelektüel unsurlarının birleşmesi için Prens Mehmet Sabahaddin ile yazışmalarında bu konuyu ele aldı. Mektuplardan birinde bu soruna bağlı düşünceleri şu şekilde ifade

¹⁴⁰⁴ *Albania*, Cild B, XVLHIM B, “Albania” Gazetesi, İb. Temo, “Përlindja e Shqiptarëve” (Arnavutların Yeniden Doğuşu) Cemiyeti, 2. Yıl, No. 8, Bruksel 1898, s. 137; 153.

¹⁴⁰⁵ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/1 f. 167- 168, İb. T'nun bilinmeyen bir kişiye gönderdiği mektubu.*

¹⁴⁰⁶ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 166-167, İb. T'nun bilinmeyen bir kişiye gönderdiği mektubu.*

¹⁴⁰⁷ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 160-161, İb. T'nun bilinmeyen bir kişiye gönderdiği mektubu.*

etmekteydi. “Görüşler birleştikten sonra ve kuvvet oluştuğu zaman, Türkler, Araplar, Arnavutlar, Kürtler ve diğer Müslüman halklar kendi hakları için savaşabilirler ve bu mücadeleden başarıyla ayrılabilirler...”¹⁴⁰⁸

İbrahim Temo zamanın basında olayların yansıtılma şekli için çok endişelendi. Basın organlarında muhalif güçlerinin faaliyeti ile ilgili bir çok malzeme yer aldı. Bunlardan biri, İsviçre’de bir kongrenin düzenlenmesi konulu haber idi. Bu haber ile ilgili Dr. Temo Derviş Hima’ya şunları yazdı; “Dünkü gazetelerde, Cenevre’den gelen bir telgraf vardı, orada yakında Türkler, Arnavutlar ve Makedonlar İsviçre’de bir kongre düzenleyecek. Sultanın yeğenleri şimdiden dayılarını protesto edeceklerini bildiriyorlardı. Bu kongre için bir karar alındı mı, Arnavutlardan kim katılacak haberdar et. Bana programı gönder. Sanki Sultana bu iş hoş gelemeyecek.”¹⁴⁰⁹

XX. yy. başındaki ilk on yılda Arnavutluk’un geleceği için ve merkez iktidarına karşı Arnavut entelektüellerin arasında yaşanan selsiliği fark edildi. Derviş Hima’nın düşüncesine göre, “Osmanlı hükümetinin himayesinde birlikteliğin olabilmesi her iki tarafı ilgilendirmektedir...”¹⁴¹⁰ İbrahim Temo ile yazışmasında O’nun düşüncesi temel dayanağı şuydu; “Halk, üstünde sahip olmak istedikleri iyi bir yönetim ve özgürlüğe ulaşırsak hepimiz birlikte yaşacağız”¹⁴¹¹ Bu siyasi görüşü O, Türk vatansever entelektüelleri ile yaptığı görüşmelerde savundu. İbrahim Temo kendisi bu sorunla ilgili 1901 yılında bir proje hazırladı ve bu projeyi Bab-ı Ali’ye gönderdi.¹⁴¹²

Metinde, proje ve Balkanlar’da sorunları çözmek için önerilen fikirleri anlatılmaktaydı. Burada İbrahim Temo tarafından ikili bir tutumu fark edildi. O, Arnavutları Bab’ı Ali’yi savunmaları istedi. O’nun fikirleri basın organlarında geniş

¹⁴⁰⁸ AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 31, f. 124 -125, İb. T’nun Prens Mehmet Sabahaddin’e gönderdiği mektubu.

¹⁴⁰⁹ AQSH, F. 19, V. 22 Mayıs1901, D. 31, f. 53- 54, İb. T’nun Derviş Hima’ya gönderdiği mektubu.

¹⁴¹⁰ AQSH, F. 19, V. 12 Mart 1901, D. 32/2, f. 138- 139, Derviş Hima’nın İb. T’ya gönderilen mektubu.

¹⁴¹¹ *idem*.

¹⁴¹² AQSH, F. 19, V. 1901, D. 18, f. 2-3, İb. T’nun Bab-ı Ali’ye gönderdiği kendi hazırlanan projekopyası.

bir şekilde yer aldı. Orada Prens Gika'ya (Gjika) gönderen makalenin cevabı yer almaktadır.¹⁴¹³ Kurtuluş savaşının kazanılması için yapılması gerekenler belli idi. Bu mücadele yalnız eğitim gören ve kararlı insanlar ile kazanılabildi. Bilim, halkı cehaletten kurtaracaktı. Eğitim, devleti bu ağır duruma getiren ve nedenlerinin anlaması için yardımcı olacaktır ve bu şekilde onlar kazanacaktı. Bilim yoluyla Arnavutlar topraklarının kaderi ile kendi üzerlerinde oynanan oyunu bozabileceklerdi.

Bilimin gelişebilmesi için ilk şart anadilin öğrenilmesiydi. Bu bağlamda İbrahim Temo meslektaşlarıyla bir çok kez tartıştı. O eğitiminin Arnavutça ve Türkçe eğitim veren okulların açılmasıyla daha çok gelişeceğini düşündü. Bu şekilde “*Bölünmemizi (Arnavut toprakları) isteyenlere karşı birlikte olacağız*”¹⁴¹⁴ diye ifade etmiştir.

Romanya'da bulunan Arnavut cemiyetleri Arnavutluk'ta olabilecek olayları için endişelenmişti. Onlar komşularının haksız olduğunu düşündüler. Bu bağlamda Bükreş'te bulunan “Işık” cemiyeti daha aktif rol üstlendi. Bu cemiyetin üyeleri Avrupanın Büyük Güçlerine belli talepler yönelttiler. En dikkat çeken talepleri ise şunlardır;¹⁴¹⁵

- 1 - Arnavutluk'un özerkliği
- 2- Arnavut okullar ve kiliseler,
- 3 - Siyasi mahkumlara af uygulaması vb.

Cemiyet Arnavut milliyetinin tanınması için talebini sundu;

İbrahim Temo taleplerinin hazırlanmasına katkı sağladı ve belgeyi imzaladı. Arnavut elektüelleri Arnavut halkının ilerlemesinde eğitimin rolünün önemli olduğu için Dr. Temo'dan Prens Edward Alexander Cika gibi şahıslardan yardım istediler. 1905 yılında İbrahim Temo'dan vatanseverler halkın değerlerinin korunması için

¹⁴¹³ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 11-12, Albert Gika'nın makalesinin özeti.*

¹⁴¹⁴ *idem; Balkanlarda İslâm Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu, Arnavutluk-Tiran 2003, s. 60-61.*

¹⁴¹⁵ *AQSH, F. 19, V. 1 Ekim 1903, D. 79, f. 1-2, “Drita” (“Işık”) cemiyetin Avrupa Büyük Devletlerine gönderilen çağrısı.*

çalışmalar istediler. Gika, Arnavut dilinde okullarının nerde Arnavut yaşıyorsa açılması gerektiğini düşündü. Gika düşüncesi şöyle ifade etmişti; “*Her yerde yaşayan Arnavutların vatanımızın ve dilimizin ilerlemesi için tedbirleri alması gerek.*”¹⁴¹⁶ Bu şekilde Arnavut topraklarının büyük bölümünü Osmanlı'nın bir vilayetinde birleşmesi için çalışacaktı.¹⁴¹⁷ Bu durumda Avusturya-İtalyan ittifakı Arnavutluk için daha tehlikeli idi. 1907 yılının başında Derviş Hima, İbrahim Temo yazışmalarından birinde Avusturya-İtalyan ittifakı sistemi yeniden güçlendirdiği hakkında yazdı. O, “*Küçük işlerle amacımıza ulaşamayız, dışarıdan daha iyi bir Arnavutluk için bir hareket kurma girişiminde bulunalım.*” düşüncesinde idi.¹⁴¹⁸ Hima'nın düşüncesine göre, Arnavut ulusal hareketi genişletilmeli ve tüm Arnavut topraklarına yayılmalıydı. Bu şekilde Balkanlar'daki diğer yurtsever güçleri ile işbirlik konusunda daha fazla bağlantı kurulacaktı.¹⁴¹⁹ Ulusal kuvvetler arasındaki uyum hassas bir konu idi ve uygulanmasında dikkatli olmak gerekiyordu. İşbirliğine davet edilecek unsurlarının seçilmesi gerekiyordu. Bunu için daha önce detaylı bir plan yapılması gerekiyordu. Onun hazırlanmasında bazı sorunlar göz önüne alınması zorunlu oldu;

Birincisi- milli harekete hangi taraflar katılacak,

İkincisi- onlarla hangi hedefler ulaşabilecek,

Üçüncüsü- onlar sonuna kadar mücadele edebilecekler mi?

İşbirlikçi yeni güçlerinin kabul edilmesi için tek şart şu idi; savaşın ideallerine;

a- Abdülhamit rejimine ve

b- ülkenin bölünmesinin amaçlayan devletin her gücüne karşı yapılan savaşta sadık olmak gerekirdi.

Planın hedeflerine gerçekleştirmesi için zengin katmanları ile “beyler”le işbirliği gerekiyordu. Önemli olan, onların vatansever olmalıydı.

¹⁴¹⁶ *AQSH, F. 19, V. 21* Ağustos 1905, D. 32/4, f. 112-113, Eduard Albert Gika'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹⁴¹⁷ *idem.*

¹⁴¹⁸ *AQSH, F. 19, V. 1* Ocak 1907, D. 32/3, f. 389- 390, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹⁴¹⁹ *idem.*

Kosova beylerinden veya Güney Arnavutluk'ta olan olaylardan söz edebiliriz. Hareketinin ilgisi, Arnavutlar yurt içi veya yurt dışı, her yerde bulunmalarına rağmen birleşmesi gerektiği idi. Burada, Mısır, Romanya ve Yunanistan ülkelerinde Arnavut yurttaşlardan söz edebiliriz.¹⁴²⁰ Ulusal hareketi sabote etmek için rejimin propagandası aktif ve kapsamlı idi. Bununla bazı başarılarla ulaşıldı. Bu ülkenin güneydoğu bölgelerindeki halkın tutumu fark edildi. Onlarda Osmanlı iktidarının etkileri idi. Ahmet Hulusi o bölgelere yaptığı yolculuk sırasında bu gerçeği kabul etti. 1908 yılının sonbaharında İbrahim Temo'ya yaptığı yolculuk için ayrıntılı bilgi verdi. Ahmet Hulusi Manastırın "Birlik" Kulübünün başkanı Recep Hoca ile birlikte Dibra'ya gideceği konusunda bilgi verdi. Yazışmasında diğer konular arasında önemli olanın oradaki halkın tutumu olduğunu belirtti. Ahmet Hulusi bazı Arnavut köylüler ile yapılmış konuşmalardan Ohri'de Arnavutlar ulusal meselesiyle herkesin ilgilenmediğini gördü. Onların bir çoğu mevcut rejimin taraftarı idiler. Arnavutça dilinin Latin harfleri ile öğrenilmesi için Dibra halkının tutumu çok önemliydi. Osmanlı yetkililerinin propagandasından etkilenen Dibralıları bu konuya ilişkin olumsuz bir tavır takındılar. Onların tutumu cehaletin sonucu idi. Aksi takdirde halk, okulda Latin harfleri kullanılması, Hıristiyanlığın kazanması ve camilerin yıkılması anlamına öngören bu tür teorileri inanmayacaktı.¹⁴²¹ Bu teoriye karşı koymak için İbrahim Temo yeni öneriler verdi. Eski rejiminin, iktidarının etkisini altında olan halktan bu zihniyeti ,kökünden söktürmesi için güçlerinin seferberliğini istedi. Vatansever kuvvetleri mevcut durumdan demoralize olmamalı gerekirdi. Direniş kesinti olmadan devam etmeliydi. Hareketin güçlendirilmesi için kanıtlar Dr. Temo ile Ömer Adil arasında yapılan yazışmalarda görülmektedir. Bir mektupta şöyle yazdı: *“güvenli haberi aldıktan sonra Leş'te ve Mirdita'da isyan başlamıştır. Koş kardeş, Onları ileri git! Başlayan vatandaş savaşı canlı tut!”*¹⁴²² İstanbul'da bir

¹⁴²⁰ AQSH, F. 19, AQSH, F. 19, D. 59, f. 28, bir kişinin İttihat ve Terakki Cemiyetine gönderilen bir mektubu.

¹⁴²¹ AQSH, F. 19, V. 3 Kasım 1908, D. 32/4, f. 251- 252, Ahmet Hulusi'nin İb. T'ya gönderilen mektubu.

¹⁴²² AQSH, F. 19, V. 21 Mayıs 1910, D. 32/7, f. 37- 38, Ömer Adil'in İb. T'ya gönderilen mektubu.

toplantı yapmaya tasarlıyoruz”¹⁴²³ Bilgilendirme amaçlı olan mektupları İbrahim Temo diğer yurttaşlarından almıştı. Onlar milli harekete gönüllü katılacakları ifade ettiler. Ohri’den Fuad Şükrü onlardan biri idi. Bir Mektup yoluyla O Dr. Temo’ya özgür Arnavutluğu için kendi yardım edebileceğini ona önerdi ve 1911 yılın ayaklanmasında gönüllü olarak asker kaydettirdi. Diğerlerinde ise şunları yazdı: “*Ohri’den olan bir Arnavut İtalyandan, vatani için daha iyi savaşır.*” “*Kıbrıs’a gel burada Osmanlı diplomatları kabul edilir. Siz burada tıp’ı uygulatabilirsiniz ben ise avukatlığımı devam ederim ve aynı zamanda bizim kutsal görevlerimizi (vatandaş) gerçekleştiririz.*”¹⁴²⁴ İbrahim Temo Makedonya’da Arnavut topraklarına yönelik Bulgarların iddialarına karşıya çıktı ve Balkan monarşilerinden ve Avrupa hükümetlerinden onaylanmaması için eline geleni yaptı. Bu çerçevede Bulgarlar tarafından iddia edilen Makedonya’ya endişelenen sorunları ile ilişkili makale şeklinde yayınlanacak bir çalışma hazırladı. Somut tarihsel gerçekleri yoluyla Dr. Temo, Bulgarların iddialarını reddetti.¹⁴²⁵ O uluslararası kamuoyuna, Avrupa diplomasisine Arnavut halkının savaşı kendi toprakları savunması için haklılığını ispat etmek istedi.¹⁴²⁶ Dr. Temo onun çalışmalarını derinleştirdi ve bunlar ile Romanya, Struga, Prilep, Ohri ve Manastır’da Arnavut halkı tanınmasını istedi. Dr. Temo çalışmasının sonuçları Osmanlı Başbakanlığına bilinmesini sağladı.¹⁴²⁷ Onlar Bükreş’ basın organlarında yayınladı. Eser, yazarın Arnavut halkının asimilasyonu istenen yabancı güçlerinin çabalarına ilişkili ulusal sorunları için onun taahhütü ve vatansever olarak endişesinin göstergisidir. Arnavut meselesi için İbrahim Temo’nun tutumu O’nun aktivistleri ile yapılan yazışmalarından görmekteyiz. Onlardan biri İttihat ve Terakki hareketinin Azeri (takma adı) ile yazışmasından söz edebiliriz. O şu şekilde yazdı; “*Siz Arnavut milletini yarın bağımsız ve özgür olması için*

¹⁴²³ *idem.*

¹⁴²⁴ *AQSH, F. 19, V. 28 Şubat 1918, D. 32/4, f. 182-183, Fuat Şükürî’nin İb. T’ya gönderilen mektubu.*

¹⁴²⁵ *AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 18, f. 6-9, Bulgaristan tarafından istekli Makedon toprakların meseleleri üzerine İb. Temo’nun araştırması.*

¹⁴²⁶ *AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 18, f. 8-9, İb. T’nun Avrupa Elçiliğin dairelerine gönderdiği çağrının özeti .*

¹⁴²⁷ *AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 24, f. 9-10, İb. T’nun makale-araştırması.*

*ayaklandırmak istiyorsunuz?”*¹⁴²⁸ İbrahim Temo yurt dışında olmasına rağmen Arnavutluk’taki sorunlara ilgisiz kalmadı .İbrahim Temo olanları özel dikkatle takip etti ve onun gelecek için önemli düşünceleri vardı.¹⁴²⁹

¹⁴²⁸ *AQSH, F. 19, V. s’ka, D. 32/1, f. 99, Azeri’nin İb. T’ya gönderilen mektubu.*

¹⁴²⁹ *AQSH, F. 19, V. 5 Ocak 1914, D. 31, f. 55, İb. T’nun mektubu.*

VI. BÖLÜM

İBRAHİM TEMO'NUN MİLLET VE DİN FELSEFESİ KAVRAMLARINA BAKIŞI

A- İBRAHİM TEMO'NUN HAYATI VE ESERLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

İbrahim Temo'nun eserleri farklı birçok alana ve geniş bir zamana yayılmıştır. Bu eserler sadece Arnavutluk tarihi için değil diğer bazı ülkelerde de farklı şekillerde tesirler bırakmıştır. Dr. Temo'nun toplumsal-siyasi faaliyeti ile ilgili eserleri öncelikle Osmanlı tarihi için önem arz eder, daha sonra Romanya, Bulgaristan, Makedonya ve Yunanistan gibi ülkelere de uzanıp genişletilebilir. Onun faaliyeti ve bunların yankıları Balkan yarımadasının sınırlarını aşmış ve Avrupa-Kafkas bölgesine (Azerbaycan¹⁴³⁰ ve Ermenistan¹⁴³¹) kadar gitmiştir. Asya (Osmanlı Devleti) bölgesine ve Ortadoğu (Güney Azerbaycan, bugünkü Kuzey İran İslam Cumhuriyeti'nde) bölgelerinde tanınmış, bilinmiştir. İbrahim Temo'nun hayatı ve eserlerinin tanınması Osmanlı devletleri içinde ifade edilerek başlamıştır. Bu uzun ve zahmetli bir yolun başlangıcıdır. Dr. Temo çalıştığı ve yaşadığı yerlerde her zaman tanınan, bilinen biri olmuştur. Başlangıçta onun adı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin¹⁴³² kurulması sırasında tanınmıştır. Çünkü o zamanlar böyle girişimler çok cesaret isteyen olaylardı. Bu öncelikle kendisi için büyük sorumluluk anlamına gelmiş ve ikinci olarak da hedeflerine sonuna kadar ulaşma yükümlülüğü taşımıştır. Bu andan itibaren İbrahim Temo kendine ait ideallerini değil geniş kitlelerin özgürlüğü, eşitliği ve kardeşliğini amaç edinmiştir. Ancak kendisine göre bu idealler sadece tam bağlılık ile gerçekleştirilebilirdi. O bu düşüncelerini muhalif güçlerle de

¹⁴³⁰ Rıza Sadıku, *Hasan Kaleshi Jeta dhe Vepra e tij, "Dr. İbrahim Temo Themelues i Komitetit Xhonturk "Bashkim dhe Përparim" ("Hasan Kaleshi- Hayati ve Faaliyeti, Dr. İbrahim Temo Jön Türk İttihat ve Terakki Komitesinin Kurucusu")*, Priştina 1996, s. 246.

¹⁴³¹ Rıza Sadıku, *age*, s. 251.

¹⁴³² Şükri Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, New York Oxford 1995, s.71; İslam Ansiklopedisi, c. 23, İstanbul 2001, s. 23.

birleştirdi ve onun entelektüel kapasitesi tavizsiz dik duruşu, dürüstlüğüne ilaveten ilkelerine sadık kalan bir karakter olarak takipçilerinin desteğini hiçbir zaman kaybetmemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Başkanı sorumluluğunu alarak sürgündeki Arnavut cemiyetlilerin önderliğinde siyasi bakımdan yükselip olgunluğa erişmesini sağlamış ve göstermişti. Devletin bozulmaya giden durumunu ve bunun sebeplerini ilk Temo anlamış ve bunu kanıtlamıştı. Bu temelde ortadaki feci durumu düzeltilebilmesi için görevinin tam olarak farkına varmıştı. Siyasete girişi yalnız muhafazakâr Abdülhamid rejimine karşı değil Arnavut ulusal hareket için de hayırlı oldu. İbrahim Temo Arnavut olduğunu asla unutmadı. O Arnavut topraklarında bağımsız bir devletin kurulup gelişmesi ve kalkınması için mücadele etti¹⁴³³. Bu onu Arnavut ulusal rönesansı'nın en saygın isimlerinden biri yaptı. O birtakım başka tanınmış isimler ile Derviş Hima Faik Konica, Nikola Naço, Hoca Hasan Tahsin vb. de işbirliği yaptı. İbrahim Temo'nun görevi sebebiyle, bir politikacı olarak ve sahip olduğu birtakım niteliklerinden dolayı birçok sosyal bağlantıları vardı. Onun özelliklerini ve faaliyetlerini tam olarak anlamak için çalıştığı toplumsal zümrelerin iyi anlaşılıp tahlil edilmesi gerekir. Bu zümreler

a- entelektüel ve zengin katmanlardan,

b- gençlik

c- basit halk kitlelerinden geliyordu.

Bir entelektüel ve politikacı olarak onun faaliyetleri, düşünce¹⁴³⁴, siyaset¹⁴³⁵, edebiyat¹⁴³⁶ ve araştırma¹⁴³⁷ gibi değişik çalışma alanlarında entelektüel ve pratik

¹⁴³³Kristaq Prifti, *Doktor İbrahim Temo Hayatı ve Faaliyeti (1865-1945)*, Prishtina 1996, s. 307.

¹⁴³⁴Kristaq Prifti, *age*, s. 309; *AQSH, F. 19, V. 1939*, Atatürk'ü Niçin Severim; Rıza Sadık, *age*, s. 33-34.

¹⁴³⁵ Rıza Sadık, *age*, s. 261; M. Şükrü Hanioglu, *İslam Ansiklopedisi*, c. 21, İstanbul 2000, s. 355; Doktor İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Anıları*, İstanbul 1987, s. 279- 280'den naklen Kristaq Prifti, *age*, s. 309-310.

¹⁴³⁶ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 7-8*, İb. Dr. Temo tarafından yazılan **tiyatro parçasının** bir kısmıdır; *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 1; 4*, İb. Dr. Temo'nun **şiiri**

¹⁴³⁷ Rıza Sadık, *age*; *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 18, f. 6-9*, Bulgaristan tarafından istekli Makedon toprakların meseleleri üzerine İb. Temo'nun araştırması.

sosyal¹⁴³⁸ tıp,¹⁴³⁹ eğitim¹⁴⁴⁰ alanlarda eğitimlerini görebiliriz. Bu alanlarda gerekli görüp yaptığı çalışmalar danışmanlık, rehberlik gibi konulardan oluşmaktaydı. Çözülmesi gereken ağırlıklı konularda İbrahim Temo sayısız makaleler aracılığıyla, fikirlerini ifade etmiştir. Fikirlerinin ana eksenini Avrupa diplomasisi,¹⁴⁴¹ güçlü devletler¹⁴⁴² ve yerli yetkililer idi.¹⁴⁴³ Projeler,¹⁴⁴⁴ manifestolar,¹⁴⁴⁵ çağrı,¹⁴⁴⁶ muhtıralar,¹⁴⁴⁷ temyizler¹⁴⁴⁸ tasarladı ve hazırladı. Bunların en önemlilerinden biri Sofya'daki 18 Eylül 1896 tarihli olanıdır. Projeleri içinde Temo özerk bir Arnavut devleti kurulmasını önermiştir. Özellikle önemli sorunların¹⁴⁴⁹ çözülmesi için ifadeleri içinde sesini yükseltmiştir. Arnavut halkının toprak bütünlüğü, hak ve çıkarların güvence altına alınmasına ilişkin çalışmaları olmuştur¹⁴⁵⁰. Diğer devletlerin halklarının içinde, mesela Romanya'da sürgünde olan Türk toplumu¹⁴⁵¹ ile ilgili çok değerli çalışmaları olmuş; onların birçok meselesi ile uğraşmıştır. Aynı zamanda Dr. Temo uluslararası kuruluşların çalışmalarına katılarak Arnavutları temsil etmiştir. 1919 yılında Pariste düzenlenen Barış Konferansı'nda ve Avrupa

¹⁴³⁸ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 32/10, f. 51- 56, Osmanlı İmparatorluğun hakkında "Kahraman Paşaların Kaçışı"* İb. Temo'nun çalışması

¹⁴³⁹ M. Şükrü Hanioglu, *age*, s. 355.

¹⁴⁴⁰ Riza Sadik, *age*, s. 269; *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 16, f. 2-16; 20-29, Müslüman Komunitesi'nin Örgütlenmesinin Tüzüğü*"; V. s'ka, D. 16, s. 36, "*Dobrudje Muallimlere*"; Hasan Kaleşi, *age*.

¹⁴⁴¹ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 18, f. 8-9, İb. T'nun Avrupa Elçiliğinin dairelerine gönderdiği çağrının özeti;*

¹⁴⁴² *idem*.

¹⁴⁴³ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 18, f. 36-40, İttihatçilerin yönetişimi üzerinde İb. T'nun makalesinin özeti*

¹⁴⁴⁴ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. 23- 28, İb. T'nun hazırladığı yasa tasarımı; V. s'ka D. 29, f. 1/1, İb T'nun Ohri'de düzenleyen Kongre'ye protokolünde bir ek olmalı üzerinde talebi.*

¹⁴⁴⁵ *AQSH, F. 19, t. yok, D. 21, s. 26-27, İb. Temo tarafından hazırlanan manifestonun özeti; V. s'ka, D. 21, f. 26-27, bildirgenin özeti.*

¹⁴⁴⁶ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 18, f. 8-9, İb. T'nun Avrupa Elçiliğinin dairelerine gönderdiği çağrının özeti .*

¹⁴⁴⁷ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 24, f. (görünmüyor), İb. T'nun "Bashkimi" Kulupun bir muhtırası için yayınlamayan makalesi.*

¹⁴⁴⁸ *AQSH, F. 19, V. 1900, D. 21, f. 2-3, fjalë e mbajtur nga Dr. Temo shqiptarëve të Bukureshtit; V. s'ka, D. 21, f. 4-8, İb. T'nun Avrupa Temsilciliklerine hitap ettiği temyiz özeti.*

¹⁴⁴⁹ *Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare (1878-1912) (Arnavut Ulusal Rönesans Eylemleri (1978-1912), Tiran 1978, s. 125-127.*

¹⁴⁵⁰ Stefanaq Pollo, Selami Pulaha, *Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare (1878-1912) (Arnavut Ulusal Rönesans Eylemleri (1978-1912), Tiran 1978, s. 125-127.*

¹⁴⁵¹ Riza Sadik, *age*, s. 269-270.

Uluslararası Kızıl Haç'ın faaliyetlerine¹⁴⁵² katılımı çok önemli idi. Dr. Temo, zor görevlerden kaçınmamış ve başarılı bir çözüm için her şeyi yapmıştır.¹⁴⁵³ Temo, Dobruca ve Köstence okullarının açılması için uğraşmış, vazifesi icabı yönetimine katılmış, nerede gerekiyorsa her türden insanların hizmetini görmüştür. O, insanlara hekim olarak da gereken hizmetleri sunmuştur.

Milliyet veya dinler arasında hiçbir ayırım gözetmeksizin zor zamanlarda çalışmıştır. Romanya'da bir doktor olarak Arnavutları, Türkleri, Romenleri, kendisinin yardımına ihtiyacı olanlara karşı elindeki bütün imkânları kullanarak gerekli hizmetlerde bulunmuştur.¹⁴⁵⁴ Bu etkinlikleri arasında Balkan Savaşlarında ve İttihat ve Terakki Cemiyeti zamanında daima halkın içinde kalmış ve halkla yoğunlaşmıştır.

1911 yılında Dr. Temo Romanya Kızılhaç¹⁴⁵⁵ tarafından gönderilen sağlık ekibinde Türkiye'de üst kurulda çalışmıştır. 1908 yılı zaferini kazanıldıktan sonra kısa bir süre için İbrahim Temo ailesi ile birlikte İstanbul'a dönerek "Darülaceze"¹⁴⁵⁶ olarak adlandırılan kimsesizlerin barındığı teşkilatın müdürü olmuştur. Ona göre bu işlerin yönlendirmesini ve kontrolünü yapabilmek için yakın takipte bulunmak gerekmekte idi. Bu nedenle İbrahim Temo sadece ofisinde kalmamış, çalışmalarını için savaşın mevcut olduğu yerlere kendisi gitmiştir.¹⁴⁵⁷ Sonuç kesinlikle olumlu olmuştur. 23 Temmuz 1908 zaferi yalnız muhafazakâr II. Sultan Abdülhamid idaresine karşı muhalif güçlerin mücadelesi değildi, yıllarca başarılı çalışmalarının sonucunu orada aldı. Prens Vidi zamanında, Arnavutluğun kuzey sınırını tehdit eden Sırp güçlerine karşı Arnavut yurtsever güçleri tarafından kurulan komisyonda Hasan Piriştina'nın¹⁴⁵⁸ yanında yerini aldı.

¹⁴⁵² Baki Ymeri, *agm.*

¹⁴⁵³ *agm.*

¹⁴⁵⁴ Rıza Sadık, *age*, s. 253.

¹⁴⁵⁵ *age*, s. 269-270.

¹⁴⁵⁶ *age*, s. 264.

¹⁴⁵⁷ *age*, s. 261.

¹⁴⁵⁸ *age*.

Tıbbi hizmetlerde Profesör şefi olarak atandı.¹⁴⁵⁹ Onun bu çalışmaları ve faaliyetleri Arnavut tarihçilerin ve diğer devletlerin dikkatini çekmiştir. Özellikle çözüm gerektiren tarihsel konuların keşfi üzerinde durulduğunda göze çarpanların bazıları şunlardır;

- a- cemiyet İttihat ve Terakki Cemiyetine sürgündeki Arnavut toplumları ve Arnavut milli hareketinin toplumun sorumluluğu ve Temo önderliğinin kabul nedenleri
- b- benzeri görevleri gerçekleştirebilmesi
- c- hangi güçler ile işbirliği yaptığı
- d- iş idaresi sırasında gerçekleştirdiği planları d- işi konusunda zorluklar üzerine odaklanması
- e- insanların idealleri ve eylemlerini entelektüellerin ne ölçüde destek verdiği
- f- toplumun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tarihi ve ulusal hareketi içinde önemli anlarını çözme, sorunlara karşı nasıl müdahale ettiği

Bunlar tarihçilerin ve araştırmacıların dikkatini çeken bazı konulardır. Birçok ülkenin tarihçileri kendi tarihlerinin önemli anlarını, yaşanan bu gelişmelerden keşifleri için ilgilendiler, onlar ister istemez bu araştırmalar da İbrahim Temo ve eserlerine bağlanmışlardır. O ne olursa olsun müsbet veya menfi yönleriyle tarihe damgasını vurmuştur. Dr. Temo sonuçlarına bakılmaksızın kendini nereye adanmışsa orada silinmez bir iz bırakmıştır.

Bu çalışma Arnavut bir araştırmacı tarafından gerçekleştirdiğinden İbrahim Temo figürünün tarihsel bilimi açıdan değerlendirilmesine Arnavut tarihçiliği ile başlamayı uygun görmekteyiz.

Arnavut tarihçiliği İbrahim Temo figürünü değerlendirirken etkinliklerini şu yönlerde ağırlıklı olarak öne çıkarır:

- 1- Dr. Temo, yaşadığı ve çalıştığı tarihsel koşullar.
- 2- Nasıl değerlendirildiği
- 3- İbrahim Temo hakkında yazılı sosyal akademisyenlerin bağlılığı.

¹⁴⁵⁹ Rıza Sadık, *age*, s. 267.

Faaliyetinin eserlerin Arnavut bilim adamları tarafından daha önce geçen yüzyılda ve çeşitli gazetelerde belirtildiği, günlük basında yazılır.

Temo'nun hayatı ve çalışmaları Arnavutlar ve Arnavutluk dışında yaşayan araştırmacılar tarafından yazılmıştır. Bu konuda şu isimlerden bahsedebiliriz. Hasan Kaleşi¹⁴⁶⁰, Ziya Shkodra¹⁴⁶¹, Fahredin Shabani¹⁴⁶², Kristak Prifti¹⁴⁶³, Gazmend Shpuza¹⁴⁶⁴, Reshat Necipi, Ali Vishko, Necat Abazi, Kopi Küçükü, Celku Maksuti, Hamid Caferi, Entela Muço¹⁴⁶⁵, Muzafer Bislimi¹⁴⁶⁶, gibi Arnavut araştırmacılar İbrahim Temo'yu bir hekim, bilim adamı, vatansever ve ideolog olarak değerlendirip övgü yağdırdılar.¹⁴⁶⁷ Yurtsever Araştırmacı tarihçi Gazmend Shpuza ", Onu Balkanlar ölçüsünde Demokrat" olarak niteliyor.¹⁴⁶⁸ Hasan Kaleşi de çalışmalarında şu şekilde değerlendirmeler yapmıştır: Dr. Temo İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusudur ve İmparatorluğun Jön Türk Devrimiyle rejimin değişmesine ve II. Sultan Abdülhamid' in tahttan indirilmesinde etkisi şüphesiz görmezden gelinemez"¹⁴⁶⁹. Ziya Shkodra yaptığı tahlilde bu konudaki görüşünü şöyle ifade eder; ".. burjuva ulusal Türk gençlerinin hareketinin girişimcilerinden ve eylemcilerinden biridir.

¹⁴⁶⁰ Riza Sadik, *age*.

¹⁴⁶¹ Ziya Shkodra, "*İbrahim Temo*", *Fjalori i Enciklopedisë Shqiptare, (Arnavut Ansiklopedisi Sözlüğü)*, Akademia e Shkencave R.P.S. Shqipërisë (Arnavutluk Sosyalist Halk Cumhuriyeti'nin Akademisi) Yayınları Tiran 1985, s. _____

¹⁴⁶² Kristaq Prifti, *Doktor İbrahim Temo-Jeta dhe Vepra 1865-1945 (Doktor İbrahim Temo Hayatı ve Faaliyeti (1865- 1945))*, Priştina, 1996.

¹⁴⁶³ Fahredin Şabani, *Revista Studime Historike, Gjurmime Albanologjike, "Kontributi i İbrahim Temos në Mendimin Politik të Rilindjes Kombëtare" (Tarihi Araştırma Dergisi, Arnavut Araştırmaları Siyasi Rönesans Düşüncesinin Gelişiminde İbrahim Temo Katkısı)*, sayı, 39 Piriştine 2010, s. 271-285.

¹⁴⁶⁴ Gazmend Shpuza, *Ataturku dhe Shqiptarët, "Imazhi i Dr. Temos për Ataturkun", (Atatürk ve Arnavutlar, ("Atatürk için İbrahim Temo görüntüsü"))*, s. 155-172.

¹⁴⁶⁵ Entela Muço, *III. Balkanlarda İslam Medeniyeti Konferansı Sempozyumunda; "Düşünce Alanında Kültürel Kalkınmanın Öneminin İbrahim Temo"*, Tiran 2003, s.137-149. _____

¹⁴⁶⁶ Muzafer Bislimi, *Shqiptarët dhe Revolucioni Xhonturk (Jön Türk Devrimi ve Arnavutlar)*, Skopje 2008.

¹⁴⁶⁷ *agm.*

¹⁴⁶⁸ Gazmend Shpuza, *age*, 155-172.

¹⁴⁶⁹ Riza Sadik, *age*, s. 281.

Arnavut-Romen¹⁴⁷⁰ vatansever cemiyetlerin eylemcisidir".¹⁴⁷¹ "Kristaq Prifti, İbrahim Temo'nun Hayatı ve Faaliyeti (1865-1945) adlı eserinde uzun bir çalışma yaptı ve Dr. Temo'nun bir vatansever, politikacı ve Ulusal Arnavut Rönesans ideologlarından biri olarak nitelendirdi. Araştırmacı Entela Muç'un bu konuyla ilgili çalışmasında , "Balkanlarda İslam Kültürü Sempozyumu III" konferansında şunları ifade etmiştir; "*Dr. Temo ileri görüşlü vizyon sahibi özelliklere sahiptir. Osmanlı Devleti, dilsel ve eğitimsel reformları gerçekleştirmiştir.*" Türk dünyasının yeterince geniş ve çok zengin kültür ve bu kültürü zenginleştirecek unsurlara sahiptir."¹⁴⁷²

Gazmend Shpuza çalışmasında "*Milli Rönesans Siyasi Düşüncesinde İbrahim Temo'nun Katkısı*" başlıkta Temo'yu siyasetçi boyutundan dolayı takdir etmiştir. Dr. Temo hakkında Fahredin Şabani'nin değerlendirmesi şu şekildedir; "*Rönesans siyasi düşüncede İbrahim Temo'nun Katkısı*" başlıklı *Albanological* dergisinde yer alan makalesinde.¹⁴⁷³ Romanya'da sürgünde bulunan Arnavut toplumların hareketinin kuvveti olarak nitelendirmiştir. III. Balkanlarda İslam Medeniyeti Sempozyumunda "*Arşiv Kaynaklarına göre Düşünce Alanında Kültürel Gelişiminde İbrahim Temo'nun Katkısı*" sunuşu ile araştırmacı Entela Muço'nun yaptığı değerlendirmesi bu konuyla ilgili önemli bilgiler içermektedir.Yaptığı değerlendirmede İbrahim Temo Osmanlı Devleti'nde dil ve eğitim reformunun gerçekleştirilmesi konusundaki görüş ve vizyonunu vurgulamaktadır. Özellikle "Türk Dünyası yeterince geniş ve onun kültürünü yeterince zengin olduğunu ve daha da geliştirmek için artacağını yeni ilerici unsurların girişi olarak kabul etmesi gerektiğini"¹⁴⁷⁴ ifade etmiştir.

Muzaffer Bislimi eserinde Arnavutlar ve Jön Türk Devrimi, devrime katılan yurttaşları arasında Temo Jön Türk Devrimi ve Arnavut Ulusal Hareketinin¹⁴⁷⁵ önde

¹⁴⁷⁰ Ziya Shkodra, *age*.

¹⁴⁷¹ *age*.

¹⁴⁷² Entela Muço, *agm*.

¹⁴⁷³ Fahredin Shabani, *agm*, s. 285.

¹⁴⁷⁴ Entela Muço, *agm*.

¹⁴⁷⁵ Muzaffer Bislimi, *age*, s.15; 43

gelen aktivist olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti¹⁴⁷⁶ kurucusu ve Jön Türk¹⁴⁷⁷ hareketinin organizatörü olduğunu değerlendirmiştir. Aynı zamanda yazar Sultanın devrilmesi gerektiği konusunda onun düşünceleri¹⁴⁷⁸ ve 1903 muhtırasını imzalayanlardan birisi olarak bahseder. İbrahim Temo'yu şahsiyet olarak ve onun faaliyeti geniş bir kapsamda Türk Tarihçiliğini değerlendirdi. Son dönem olan XIX. yy. sonu XX. yy. başlarında Osmanlı Devleti'nin tarihinin bir dönüm noktasını temsil eder. Ulusal kurtuluş mücadelesine olaylarda öncülüğü olan yeni modern Türk devletinin inşa etmesi için Genç Türklerin hareketi önemli bir dönüm noktasıdır. O, ilk muhalif örgütü, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun kurucusu ile bağlantılı görülür. Yusuf Ziya İnan *Jön Türklerden İttihat ve Terakki Cemiyeti*.

Çeşitli araştırmacılar onunla ilişkili birçok konuyu dikkate almıştır. Önemli temalar arasında hareketin önemli kilit isimlerin değerlendirilmesi olmuştur. Türk araştırmacılar olayın çalışma kapsamında ve önemli figürler Prens Sabahaddin gibi İshak Sukuti, Abdullah Cevdet vb eserleri içinde Dr. Temo şahsiyeti önemle üzerinde durmuşlardır. Söz konusu değerlendirmelere 1964 yılında Cemal Kutay'ın çalışmalarında rastlanmaktadır. O'nun eserinde *Prens Sabahaddin Bey, II. Sultan Abdülhamid, İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İbrahim Temo rolünü kaydeder ve toplumun yaratılması ve onun kurucularından biri olarak bahseder.¹⁴⁷⁹ O, Jön Türklerin ilk kongresinde Dr. Temo'nun katılımının anlatır.¹⁴⁸⁰ Yusuf Ziya İnan İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında *Jön Türklerden İttihat ve Terakki Cemiyeti* adlı bir çalışma yaptı. Çalışmasında O'nu İttihat ve Terakki'nin kurucusu olarak değerlendirmiştir.¹⁴⁸¹

XX. yy. sonunda Türk tarihçiliğinin İttihat ve Terakki Cemiyeti olayı ve sorunun incelenmesi konusunda ilginin arttığı fark edildi. Bu çerçevede, araştırmacı

¹⁴⁷⁶ Muzafer Bislimi, *age*.

¹⁴⁷⁷ *age*, s.30; 37.

¹⁴⁷⁸ *age*, s.31; 41

¹⁴⁷⁹ *age*, s.43.

¹⁴⁸⁰ Cemal Kutay, *Prens Sabahattin Beyi II. Sultan Abdülhamid, İttihad ve Terakki*, İstanbul 1964, s. 69.

¹⁴⁸¹ *age*, s. 144.

Şerif Mardin ön plana çıkmaktadır. *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908* adlı kitabı yayınlandı ve Dr. Temo şahsiyeti İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusu olarak sunuldu.¹⁴⁸² O'nun faaliyetlerini ayrıntılı olarak anlatmıştır. O'nun düşüncesine göre cemiyetin kurulma nedenlerinden birinin "*Askeri Tıbbiye Fakültesinin öğrencilerinin arasında uyandıran tatminsizlik*"¹⁴⁸³ olduğunu belirtmiştir.

Yazar çalışmasında Temo'nun¹⁴⁸⁴ ve diğer kurucu üyeleri başından geçen önemli anlarını ele alır. Diğerlerinin yanı sıra entelektüel fikirlerin hazırlanışı, öğrenci düşünme evrimi hakkında Temo'nun fikirleri¹⁴⁸⁵ ve devrimin hazırlanmasında onun çalışmalarının önemi sorunlarından söz ediyor.¹⁴⁸⁶ Yazar özellikle İttihat ve Terakki hareketinin örgütlenmesinde ve bazı cemiyetlerin Bulgaristan bölgesinde (Vidin, Lom, Tutakan, Shumnu, Varna, Filibe, Sofya¹⁴⁸⁷) gibi iki yıl gibi kısa bir süre içinde kurulmalarında Dr. Temo'nun rolünü değerlendirmiştir.¹⁴⁸⁸ Jön Türk Devrimini ciddiye alan araştırmacı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni araştırdığı çalışmalarında ve Arnavutluk Devlet Merkez Arşivinde bulunan belgeleri kullandığı Türk tanınmış tarihçilerden Şükrü Hanioglu da zikredebiliriz Onun eserlerinden şunlardan bahsedebiliriz;

1-) Preparation for a Revolution The Young Turks (1902-1908);

2-) Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jon Türklük;

3-) The Young Turks in Opposition ve Abdullah Cevdet ve Dönemi,

Yazar, genç Türkler'in ve yeni muhalefetin ve "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sorunlarını ele almıştır. Objektif bir şekilde *Preparation for a Revolution The Young Turks (1902-1908)* eserinde Genç Türklerin I. kongresinde İbrahim Temo'nun

¹⁴⁸² Yusuf Ziya, *Jöntürklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine*, İstanbul 1978, s.116.

¹⁴⁸³ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895- 1908*, İstanbul 1983, s. 62.

¹⁴⁸⁴ *age*, s. 71; 73

¹⁴⁸⁵ *age*, s. 105.

¹⁴⁸⁶ *age*, s. 164.

¹⁴⁸⁷ *age*.

¹⁴⁸⁸ *age*, s. 146.

rolünün yansıtılmasını başarmıştır. O, diğerlerin yanı sıra “*Komite Balkan’da Jön Türk hareketinin lideri olarak İbrahim Temo’nun yardımını istediğini*” kabul edilir.¹⁴⁸⁹ Eserinde Cemiyetin saflarında Dr. Temo’nun faaliyetini yansıtır. Aynı yazar *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* kitabı bu alanda değerli bir çalışmadır.¹⁴⁹⁰ İbrahim Temo’nun İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet yanında baş yazarı olarak *Mecmua-i- Fünun* dergisinde yer almıştır. Bunu açıkça kabul etti; “*Mecmua-i- Fünun ansiklopedik dergisinin baş yazarları Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo unutmamalıyız*”.¹⁴⁹¹ Bu durumda İbrahim Temo diğer bir değerlendirmede Balkan bölgesinde ilk girişimci olarak ve cemiyetin örgütlenmesinin temellerinin atması açısından yeri çok önemlidir.¹⁴⁹² İbrahim Temo, “*Balkanların tarihinde önemli bir rol oynadığı*” kabul ediliyor.¹⁴⁹³

Hanioğlu asıl belgeleri kullanarak Dr. Temo’nun rolünün önemli olduğunu ortaya koymuştur.¹⁴⁹⁴ O’nun eseri *The Young Turks in Opposition* yeni muhalefetin, yani Jön Türkler’ in bir tahlili mahiyetindedir. Hanioğlu eserinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti’den İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Prens Sabahaddin, Ahmet Rıza vb. kurucularının faaliyetini ele almaktadır. Yazar iki genci Dr. Temo ve Dr. Abdullah Cevdet faaliyetine önemli bir yer vermiştir.¹⁴⁹⁵ İbrahim Temo tarafından *Sada-yı Millet* (Vatanın Sesi) Gazetesinin kurulması fikirlerin özgürce yayılması için basında önemli bir girişim olarak değerlendirilmektedir. O, farklı inançlara sahip öğrenciler ile çalıştı. Dr. Temo onlara cemiyetin ve savaşın amacı ve takip edilmesi gereken yolları açıklamıştır¹⁴⁹⁶ ve olumlu sonuca ulaşmıştır. Gençler arasında vatan duygusu daha fazla güçlendirmişti.

¹⁴⁸⁹ Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution The Young Turks (1902-1908)*, Oxford 2001, s. 75;

¹⁴⁹⁰ Şükrü Hanioğlu, *Bir siyasal örgüt olarak “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve “Jön Türklük”*, İstanbul 1985, s. 391-392.

¹⁴⁹¹ Şükrü Hanioğlu, *Preparation ...*, s. 230; Şükrü Hanioğlu, *Bir siyasal örgüt olarak...*, s. 627-629; 633-634 Şükrü Hanioğlu, *Bir siyasal örgüt olarak...*, s. 42-43; 237; 296- 297; 303.

¹⁴⁹² *age*, s. 295.

¹⁴⁹³ *age*, s. 12-123; 173-177; 187-188; 200-201; 262.

¹⁴⁹⁴ *age*, s. 405.

¹⁴⁹⁵ *The Young Turks in Opposition*, İstanbul 1985, s.18.

¹⁴⁹⁶ *age*, s. 20.

Şükrü Hanioglu *Abdullah Cevdet ve Dönemi* kitabı bahsettiğimiz döneme ait diğer önemli bir değerli çalışmadır. İbrahim Temo sadece araştırmacı olması açısından ele alınmadı. İbrahim Temo'nun yakın arkadaşı Abdullah Cevdet'in ağzından cemiyetin kurucusu olması açısından önemli olası açısından da ele alınmıştır. Şükrü Hanioglu O'nu girişimci ve Cemiyetin kurulmadan önce 21 Mart 1889'da zeminin hazırlayıcısı olması açısından önemini vurgulamaktadır.¹⁴⁹⁷ Çalışmasında İbrahim Temo ile Abdullah Cevdet arasındaki işbirliğine önemli bir yer verilmiştir.¹⁴⁹⁸ Abdullah Cevdet, İbrahim Temo'nun tutuklanması ile ilgili önemli detaylar veriyor. Hanioglu kitabında Sultan'ın Dr. Temo'ya verilen ömür boyu hapis cezası kararının belgesinin yazılması Abdülhamit rejimine karşı geliştirilen faaliyetin bir kanıtı sayılıyor.¹⁴⁹⁹

Tarihçi, Demokratik Parti'nin kurulması Abdullah Cevdet, Dr. Temo ile işbirliği ve onun yönetiminde İbrahim Temo'nun rolü değerlendiriyor.¹⁵⁰⁰ Eserde Prens Sabahaddin Bey'in verilerine dayanarak Demokrat Parti'nin kurulmadan önce mevcut siyasi durumu ilişkin net bir fikir sahibi olabiliriz.¹⁵⁰¹

O'nun araştırmalarına göre öğrenciler gençliğinde parti programının adaletinden dolayı bu partiye katılmaya karar verdiler.¹⁵⁰² İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucusu ve faaliyetinin örgütleyici olarak İbrahim Temo'nun rolü Şevket Süreyya Aydemir'in *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa* adlı kitabında ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.¹⁵⁰³ Aydemir'in eserleri kapsamlı ve ayrıntılı

¹⁴⁹⁷ İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemati Vataniye ve İnkilabı Milliye dair Hatıratım*, Mecidiye 1939, s. 12 naklen Şükrü Hanioglu, *Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1998, s. 5; Şükrü Hanioglu, *The Young Turks ...*, s. 71.

¹⁴⁹⁸ Şükrü Hanioglu, *The Young Turks...*, s. 213.

¹⁴⁹⁹ İbrahim Temo, *“İstanbul Matbuat-ı Muhakimine”*, *“Balkan”*, 6 Kanun-ı sani 1323, s. 1 naklen Şükrü Hanioglu, *Abdullah Cevdet...*, s. 127.

¹⁵⁰⁰ Tarık Zafer Tunaya, *“Türkiyede İlk Demokrat Parti: Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırkai İbad)”*, *Sosyal Hukuk ve İktisat Mecmuası*, Aralık 1949, s. 119-133 naklen Şükrü Hanioglu, *Abdullah Cevdet...*, s. 288.

¹⁵⁰¹ Mehmet Sabahaddin, *“Gençlerimize Mektub”*, Terakki, No 1, Nisan 1906, s. 1-2 naklen Şükrü Hanioglu, *age*, s. 286.

¹⁵⁰² Şükrü Hanioglu, *age*, s. 156.

¹⁵⁰³ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, İstanbul 1993, s. 163; 165.

olmasını yanında, İbrahim Temo'nun şahsiyeti nesnel bir şekilde ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Genç Türkler hareketini dikkatle ve ciddiyetle birçok Türk tarihçisi incelemiştir. Bunlardan biri olan Süleyman Kâni İrtem'dir. Eserinde *Yıldız ve Jön Türkler, İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*'nde İttihat ve Terakki'nin kurulmasında Konyalı Hikmet Emin ve Diyarbakırlı İshak Sukuti'den sonra İbrahim Temo'dan söz etmektedir. Diğer araştırmacıların aksine yazar ondan eski soyadı olan Ethem ile bilinen biri olarak söz eder.¹⁵⁰⁴ Aynı zamanda cemiyetin kurucu üyeleri ile işbirliğini ele almaktadır. İbrahim Temo toplumun düzeninin hazırlanmasında kendileri tarafından kabul ettiğine dikkat çeker.¹⁵⁰⁵ Yazar tarafından Askeri Tıbbiye Fakültesinin Binbaşı olarak entelektüel zihniyeti kaydedilmektedir.¹⁵⁰⁶ Araştırmacı Bilgin Çelik İttihatçılar ve Arnavutların derin çalışmasında Genç Türkler hareketinde Arnavutların rolünü ele almaktadır. Gerçekçi bir değerlendirme O İttihat ve Terakki Cemiyetinde İbrahim Temo'yu başkan olarak 1 numarası kayd ettiğinden söz etmektedir. Aynı zamanda Genç Türkleri faaliyetlerinde onun faaliyetini yansıtmıştır.¹⁵⁰⁷ Bu çerçevede kitabında 1902'de cemiyetin ilk kongresinde¹⁵⁰⁸ ve Demokrat Partinin kurulmasında İbrahim Temo'nun rolü anlatılmaktadır.¹⁵⁰⁹ Bilgin Çelik yalnız İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşundaki katkılarını değil Arnavut milli meselesine verdiği katkısını da vurgulamaktadırlar.¹⁵¹⁰ Bu konuya bağlı olarak Arnavut alfabesi Latin harflerinin kabul edilmesinde onun faaliyetinin önemine dikkat çekmektedir.¹⁵¹¹

Tanınmış araştırmacı Sina Akşin *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* adlı eserinde bu dönemin anlaşılması için yoğun gayret göstermiştir. Dr. Temo'yu

¹⁵⁰⁴ Süleyman Kâni İrtem, *Yıldız ve Jön Türkler, İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi*, İstanbul 1999, s. 12.

¹⁵⁰⁵ *age*.

¹⁵⁰⁶ *age*, s. 253.

¹⁵⁰⁷ Bilgin Çelik, *İttihatçılar ve Arnavutlar*, İstanbul 2004, s. 89; 151;168.

¹⁵⁰⁸ *age*, s. 94.

¹⁵⁰⁹ *age*, s. 128.

¹⁵¹⁰ *age*, s. 130-131.

¹⁵¹¹ *age*, s. 151; 281.

İttihad-ı Osmani oluşumunda İshak Sukuti, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet'ten sonra dördüncüsü sıraya koymaktadır.¹⁵¹²

Türk araştırmacılar Arnavutluk'ta çeşitli olgu ve olayların çalışmaları ile uğraştığı için bu konu hakkında bilgi sahibidirler. Banu İşlet Sönmez *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti* kitabında, Arnavut diasporası Romanya ile Ulahları arasında işbirliğini sağlanmasında İbrahim Temo'nun rolü ve katkısı üzerinde durmaktadır.¹⁵¹³

Dr. Temo hakkında Genç Türklerin çeşitli cemiyetlerinde diğer entelektüellerin arasında münevver bir şahsiyet olarak ve daha fazla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları verdiği katkılarından dolayı övücü sözler sarf etmektedir. Bu çalışmada Sönmez ayrıca İbrahim Temo'nun Jön Türklerin Birinci Kongresine katıldığını belirtmiş,¹⁵¹⁴ O'nu Arnavut ulusal hareketindeki liderinden biri¹⁵¹⁵ ve Osmanlı Demokrat Parti başkanı olarak oynadığı rolün yararlarını anlatır.¹⁵¹⁶ Demokrat Parti faaliyetlerindeki Temo'nun rolü hakkında özel olarak yer ayrılmış ve teferruatıyla incelenmiştir.¹⁵¹⁷

Dr. Temo'nun çalışmaları ve faaliyeti batı araştırmacıları da incelemektedir. Onlar arasında Amerikalı Ernest Edmond Ramsaur ya da Yunan Anxhelo İakovela araştırmacılardan söz edebiliriz. Tarafından da inceleme konusu olarak alınmış ve çeşitli açılardan araştırılmıştır. Edmond Ramsaur *The Young Turks Prelude to the Revolution of 1908* eserinde İbrahim Temo Ahmed Rıza¹⁵¹⁸ arasında yapılan görüşmeleri, Cemiyeti daha iyi yürütülmesi için sunduğu önerileri ve cemiyetin üyeleri arasındaki ilişkilerinden bahsedilir.

Angelo Lacovella, Gönye ve Hilal, İttihat-Terakki ve Masonluk çalışmalarında Genç Türklerin hareketi ile ilgili konular yanında zamanın felsefi

¹⁵¹² Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 2006, s. 49; 59.

¹⁵¹³ Banu İşlet Sönmez, II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti, İstanbul 2007, s. 58.

¹⁵¹⁴ *age*, s. 79.

¹⁵¹⁵ *age*, s. 76.

¹⁵¹⁶ *age*, s. 115-116.

¹⁵¹⁷ *age*, s. 132;144.

¹⁵¹⁸ Ernest Edmondson Ramsaur, *The Young Turks Prelude to the Revolution of 1908*, USA, New Jersey 1957, s. 92.

sorunları ele alınmıştır. Bu çerçevede ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde tartışma olmadan seçilen başkan olarak İbrahim Temo'nun rolü bahsedilmiştir. Yazar İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılımcılar arasında masonluk fikirlerinin yayılması ele alınır;¹⁵¹⁹ İbrahim Temo'nun faaliyeti ise şöyle ifade ediliyor.”... Osmanlı Devleti ve ülkemizde düzenlenen birçok önemli siyasi olayların ve Jön Türk hareketinin başlangıcı içinde kurucusu olarak aktif bir rol almıştır.”¹⁵²⁰

¹⁵¹⁹ Angelo Iacovella nē veprēn e tij *Gönye ve Hilal, İttihat-Terakki ve Masonluk*, İstanbul 1998, s.33.
¹⁵²⁰ *age*.

SONUÇ

Dr. İbrahim Temo'nun kişiliği ile ilgili olarak derin bir analiz yapılması gerekmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticisi olarak kendi faaliyetlerini geliştirdiği zaman, tarihin şartları ve Osmanlı Devleti'ndeki sosyal-siyasi ilişkilerin o anki durumu onu anlayabilmek açısından son derece önemlidir.

Temo'ya göre; bir devletin varlığı iktisadi, hukuki ve felsefi *açılardan* hükümetin yönetimine ve devletin politikasının başarısına *bağlıdır*. Bunlar o devletin var oluşunun temelidir. Bir devlet güçlü bir ekonomi ile her saldırıya ve *zamanın* felaketlerine karşı *dimdik* durabilir. Ekonominin gelişmesi doğanın yasalarının diyalektik gelişmesinin kaçınılmaz bir sonucudur. Onların durdurulması devlet için *çatışma durumları yaratır* ve onun var oluşu üzerine şüphelerin varlığını ortaya koyar. Osmanlı Devleti'nin *ekonomisi de kaçınılmaz olarak bu düzene uyuyordu*. Ele aldığımız dönemde Osmanlı Devleti ekonomik olarak ikinci aşamaya geçti; tabanın gelişiminin geçiş dönemi: *üretim ilişkilerinin ve üretici güçlerinin geçiş dönemi*. Bu yönde ekonomiye yardım edecek ya da gelişimine engel olacak olan etken siyasidir. Devletin ekonomisi devletin üstyapısını geliştirmesinde belirleyici bir unsurdur. 19.- 20. yy.'lar arasında Osmanlı Devleti'nin iki yönünde; iç ve dış yönlerinde merkezileşmiş bir siyasi tavır dikkati çeker. Uluslararası arenada devletin siyasi konumunun korunması, onun ekonomik gelişimi ve toprakların bütünlüğünü temin edecektir. Bu gelişimin alacağı yön her şartta, feodal aşamadan daha yüksek ve gelişmiş bir aşama katederek kapitalist aşamayı belirleyecektir. Osmanlı Devleti'nin durumunda, sosyo-ekonomik iç faktör, dış siyasi faktörlerden de etkilendi ve bu da devletin çökmesinin önemli nedenlerinden biri oldu. Bu süreçte Osmanlı Devleti'ne karşı Büyük Devletlerin koyduğu siyasi abluka önemli bir rol oynadı. Bu durum Osmanlı siyasi sınıfının ve devletin yönetim yapılarının önüne, yeni bir siyasi belirlenme gereksinimi koydu.

İbrahim Temo 21 Mart 1865 tarihinde Ohri kazasının Struga nahiyesinde doğdu. O siyasi bir ortamda büyüdü ve vatanseverlik ve hümanizm ruhu ile terbiye

almıştı. Erkenden hayatın tüm alanlarında özveri ile çalışmış ve çalıştırılmıştı. O'nun bilgileri yalnız profesyonel alanda sınırlı olmamıştır. O'nun tıp tutkusu sosyal ve siyasi faaliyeti ile iç içe geçti. Tıp alanı üzerine yaptığı araştırma ve çalışmalar Avrupa'nın meşhur doktorlarınca değerlendirilmişti. Onun bilgileri yayınlanmış veya yayınlanmamış çalışmalarına da yansımıştı. Dr. Temo 19. yy. sonlarında - 20.yy. başlarında Osmanlı toplumunda insani sosyal ilişkileri ve sorunları ele aldı. Devleti ve toplumu rahatsız eden, daha çok felsefi, tarihi ve siyasi nitelikteki sorunlar üzerinde durdu. Eğitim, edebiyat ve tıp alanları üzerine araştırmalar da yapmıştı. O'nun yazıları, zamanın Osmanlı toplumunun siyasi-idari-sosyal sistemine yönelik eleştiriler içeriyordu. Faaliyetleri ve yayınları ile bir eleştirmen, analizci, gazeteci-yayıncı olarak, Osmanlı Devleti'ni rahatsız eden sorunlar üzerine görüşlerini açıkladı.

İbrahim Temo'nun kişiliğinin değerlendirilmesi özel bir dikkat istiyor ve iki plan arasında analiz etmeyi gerektiriyor: kavramsal ve tasarımcı.

Kavramsal açıdan değerlendirilmesi Cemiyet, İttihat ve Terakki Hareketi ve Arnavut Ulusal Hareketi'nin ideologu olarak bulunduğu konumla ilgilidir. Bu yönde yeni Osmanlı toplumunun tasarımcısı olarak değerlendirilmelidir. O'nun vizyonunda Osmanlı Devleti'nin tüm vatandaşları anayasal ve eşit haklara sahip olmalıydı. Hem ulusal (Arnavutluk) hem de Osmanlı toplumunun geneli için araştırma ve pratik çalışmalar yaptı.

İbrahim Temo 20-24 yaşlarındayken, mevcut sistemin olumsuz yanlarını, adaletsizlikleri, halkın ızdıraplarını ve bu sistemden kurtulmak gerektiğini anladı. O'na göre, bu sistem insanların söz ve eylem hakkına sahip oldukları yeni bir hükümet sistemi ile değiştirilmeliydi.

Bu sistemde renkli olan ve olmayan insanlar, farklı milletler arasında yasal eşitliğe sahip olmalıdır. O, araştırmacı bir kişiliğe sahipti. Profilini geliştirmek için, Türk-İran ve Avrupa ilerici çevreleri ile bağlantılarını genişletmişti. Özellikle Fransa'daki gelişmelerden ciddi şekilde etkilenmişti. Öğrenci eylemlerine aktif

olarak katılımı, siyasi ve zihinsel bakımdan olgunlaşmaya başlamış olduğunu gösteriyor.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulmasıyla, önemli tarihsel ve sosyal gelişmeler meydana geldi. Bu gelişmeleri belirleyen etken Osmanlı Devleti'nin kendine özgü sorunlarıydı. Devletin yayıldığı geniş coğrafi alan, (Doğu Avrupa, Güneybatı Asya, Orta Doğu, Kuzey Afrika) onu heterojen geniş bir sosyal-ekonomik yapı ile karakterize edilir hale getirmişti.

O'nun topraklarında farklı toplumların varlığı, farklı din, medeniyet ve iktisad anlayışlarının birlikte yaşamasını gerektiriyordu. Devlet öncelikle siyasi-idari-ekonomik ilgilerine göre hareket etmeli; ikincisi ondan bir şeyler bekleyen toplum katmanlarının ihtiyaçlarını karşılamalı ve sorunları için çözümler bulmalıydı. Osmanlı Devleti'nin sosyal-ekonomik ilişkileri Avrupa'nın gelişmiş devletleri arasından ülkeye daha ilerici deneyimlerin girmesini mümkün kılmıştı. Onlar Osmanlı toplumunun düşünsel ve sosyal gelişiminde değişiklikler getirdi. Devletin yöneticileri toplumun bilgilerini genişletilmesi ve yeni ilerici fikirlere sahip Osmanlı aydın sınıfının oluşturulması gereksinimini anlamışlardı. 19. yy. sonu 20. yy. başlarında siyasi sınıfta ve entelektüeller aralarında, devletin yeni bir siyasi sistem oluşturması gerektiği yolunda bir fikir birliği hâkim olmuştu. Avrupa'da daha önce meydana gelen devrimci hareketler - özellikle İngiltere ve Fransa'da - Osmanlı ilerici gençliği için ilham olmuştu.

Osmanlı Devleti'nin dış politikası ve uluslararası çatışmalarda alınan yenilgiler, siyasi sınıfın da devletin yönetim sisteminin değiştirilmesi gerektiği görüşünü kabullenmesini sağlıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulması gençliğin ve Osmanlı siyasi sınıfının düşünsel gelişiminin ve siyasi olgunluğunun sonucu idi. 19. yy. sonlarında gençliğin ülkede ciddi bir siyasi rol oynayacağı anlaşılmıştı. Bu dönemde ciddi bir muhalif siyasi sınıf ortaya çıkmıştı. Bunlar arasında baş rolü öğrenci gençliği oynadı. Öğrenciler arasında da en çok dikkat çekenler Askeri Tıp Fakültesi öğrencileri ve entelektüelleri idi. İbrahim Temo bu

okulun öğrencilerden biri idi. O, ilk olarak ülkenin kaderinin ele alınması için siyasi bir örgütün kurulması gerektiğini bir sorun olarak dile getirdi.

1889 yılının ilkbaharında İbrahim Temo, İshak Süküti'ye kendi görüşünü şöyle ifade etmişti: “Vatan tehlikededir.” Devletin hükümdarları Cemiyetin faaliyetini engellemeye çalıştılar. Cemiyet üyeleri "Panislamizm" (“İslamcılık”) ve "Panosmanizm" (“Osmanlıcılık”) teorileri ile karşı karşıya kalmaya mecbur oldular. Osmanlı Devleti'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri, objektif ve sübjektif etkenlerden dolayı kolay ilerleyemiyordu. Devletin eski yönetim sisteminin devrilmesine halkın hazırlanması, ayrıntılı bir planı ve yerine daha iyisinin konulmasını gerektiriyordu. İnsan gücü ve ana malzemelerin sağlanması önemli konular idi. Bunun için öncelikle Cemiyet üyelerinin siyasi olarak hazırlanması, sonra da geniş halk kitlelerinin hazırlanması gerekiyordu. Devletin her bölgesinde cemiyetin şubelerinin kurulması ve şubeler arasındaki işbirliği ana görev idi. Bu bağlamda basın önemli bir rol oynamıştır. Basını tahsilli gençlik ve aydınlar ile halk arasında irtibatın sağlanmasında önemli bir görev ifa edecektir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Osmanlı Devleti'nin sosyo-siyasi yaşamı üzerine etkisi daha geniş çerçevede araştırılmalıdır. Arnavutluk, kendi tarihi, coğrafi ve sosyal koşulları içinde, Osmanlı Devleti içindeki olayları daha özel ve değişik bir şekilde yaşadı. 19. yy. sonu 20. yy. başlangıcı Arnavutluğun tarihi için en zor ve en acılı dönemi oluşturuyor. Arnavut toplumu iki büyük önemli konu karşısında yalnız ve çaresizdi:

- Toprak bütünlüğünün korunması
- Osmanlı Devleti'nin himayesinde idari özerkliğinin sağlanması.

Bu kritik anlarda Arnavutlar akıllı bir şekilde davranmayı bildiler. Toprak bütünlüğü konusu Osmanlı Devleti'nin ve Arnavut halkının ortak sorunu idi. Bu nedenle Arnavutlar, kendi güçleri ile ilerici Osmanlı güçlerini birleştirdiler. Avrupa devletlerinin yayılmacı niyetlerinin gerçekleştirilmesi siyasi olarak her iki tarafa zarar

verecekti. Bu anlarda önemli rolü Arnavut gençlik ve entelektüelleri oynadı. Onlar, Arnavut kitlesinde ulusal bilincin uyanışı için mücadele verdiler.

Halkın, eski rejimin bıraktığı pasif durumdan kurtulması için, eğitimin önemini anlaması ve kültürel seviyesini artırması gerekiyordu. Eski sistemin, yeni ve ilerici bir sistemle değiştirilmesinin önemini ve gerekli olduğunu anlaması da aynı bir değer taşıyordu.

Halkın kavramsal ve düşünsel olarak hazırlanmasına; İtalya, Romanya ve diğer yerlerde düzenlenen siyasi-bilimsel faaliyetler ve konferanslar oluyla katkı sağlanacaktı. Arnavutluk'ta Jön Türkler'in faaliyetleri kurumsal olarak organize edilmeliydi. Onlar, yalnız Arnavutluk'ta değil, Romanya, İstanbul ve İtalya'da gizli şubeler kurmuşlar ve diğer yerlerde bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubeleri ile işbirliği yapmışlardı. Devlet yetkililerinin yapmış olduğu sayısız engeli bu birleşik güçleri ile aştılar. Arnavut halkının savaş ve çabaları, Jön Türk Hareketi'nin başarısını taçlandırmasına yardımcı oldu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde İbrahim Temo'nun rolü iki düzeyde görülmelidir: objektif ve sübjektif.

Dr. Temo 19. ve 20. yüzyıllar arasındaki dönemde yaşadı. Bu, onun entelektüel, yurtsever, siyasetçi ve ideolog olarak var oluşunu sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin olumsuz uluslararası konumu, Dr. Temo'nun ülkedeki siyasi durumu yakından incelemesine neden oldu.

Bu taban üzerinde O, öğrenci hareketlerinin gerçek bir muhalefet hareketine dönüştürülmesine karar verdi. Savaşın sloğanı tüm vatandaşlar için anayasal özgürlüklerinin sağlanması ve mevcut rejimin yeni bir rejim ile değiştirilmesi idi. Yeni sistem toplumun tümünü temsil etmeli, ilerici olmalı ve toplumu her yönüyle daha gelişmiş bir düzeye çıkarmalıydı. İbrahim Temo, siyasi muhalefet oluşumuna bağlı her şeyi ayrıntılı olarak inceledi.

O, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Hareketi'ne karşı çıkabilecek engelleri göz önüne almıştı. Mevcut rejimi korumak için Abdülhamit'in yapacağı planlarla başa çıkmak için dikkatli olmak gerekiyordu.

Devletin siyasi durumu da oldukça karmaşık bir hal almıştı. Bu sosyal ve siyasi sorunları çözenin yollarının bulunması gerekiyordu. Doğu felsefi düşünce sahnesine 19. yy. sonu ve 20. yy. başlangıcında “Osmanlıcılık” ve “İslamcılık” gibi yeni kuramlar çıkmıştı. Aynı zamanda Batı felsefi düşüncesinin alanında söz konusu dönem idealist kuramlarla birlikte ortaya çıktı. Devletin ideologlarının bu kuramları halkın önüne çıkarmaları büyük taahhüt ve masrafları gerektiriyordu. Sayısız zorluklar ve engellere rağmen örgütsel-siyasal-kavramsal planda bunlar ortaya çıkarttı. Burada cemiyetin geniş insan kitleleri arasında işbirliğinden söz edebiliriz. Bundaki en temel zorluk, farklı nüfus katmanları arasında sosyal ilişkileri etkileyen faktör olmuştu. Yeni bir zihniyetin oluşturulması ve hassas durumların karşılaştırılması için halkın eğitim düzeyinin yükseltilmesi gerekiyordu. Bu amaçla, bilimsel-kültürel faaliyetler düzenlendi, değişik konferans ve kongreler yapılarak ülkeye bilimsel malzemelerin girmesi sağlandı.

Bu girişimde gençlik ve entelektüeller önemli bir rol oynadılar. Dr. Temo, projeler, programlar, yönetmelikler ve konuşmaları yoluyla cemiyetin işleri nasıl yürüteceği hususunda onun üyelerine ve işbirlikçilerine direktifler verdi. O, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programının hazırlanmasında katkıda bulundu.

Temo'nun takip ettiği siyasi çizginin özü, Arnavutların ulusal hedefleri ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve Hareketi'nin hedeflerinin uyumluluğunun sağlanması idi.

Bu nedenle Demokrat Parti'nin kurulmasında Arnavut yurtsever kuvvetleri tarafından desteklendi. İbrahim Temo, tüm Osmanlı kuvvetlerini genelde birleştirmek için savaştı. İbrahim Temo'nun siyasi faaliyeti jeo-sosyal geniş bir spektrum içinde yayılmıştır. O, Osmanlı toplumun değişik katmanları ve geniş bir coğrafi alan üzerinde etkilenmişti.

Mevcut rejime karşı mücadelesi üç ayrı planda analiz edilmelidir; *a-* İttihat ve Terakki Hareketi, *b-* Türk Milli Hareketi ve *c-* Arnavut Ulusal Hareketi. İttihat ve Terakki Hareketi din ve milliyet farkını dikkate almadan tüm Osmanlı vatandaşlarını çekti. Türk ve Arnavut milli hareketi ise kendi karakteristik özellikleri ile

Abdülhamit'in idari yönetiminden kurtuluş hareketine odaklanmıştı. Dr. Temo ulusal ilgileri, Türk milletinin veya Osmanlı Devleti'nin diğer halklarının ilgilerinden ayrı görmedi. O, Türk milletinin ilerlemesi için de savaştı.

O'nun vizyonu Cemiyet'in kurulması sırasında da gözlemlendi. Üyelerinin heterojen bileşimi bu gerçeği daha iyi kanıtlamıştır. O'nun siyasi makaleleri despotik Osmanlı Devleti'nin halifeliğinin kurallarına asırlardır maruz kalan toplumun geleceği için ileri görüşlü ve ilerleyici vizyon sahibi bir liderin siyasi tutumunun ifadesiydi.

23 Temmuz 1908 zaferinin sonucu aynı zamanda Dr. İbrahim Temo'nun 19 yıldır takip ettiği siyasi çizginin başarısı idi. Zafer, yeni rejimin kurulması için İttihat ve Terakki cemiyeti'nin üyelerinin, tüm entelektüeller kitlesinin ve ilerici liberal aydınların beraberliğinin çabaları ve çalışmalarının sonucu idi.

23 Temmuz 1908 zaferi zamanın felsefi kuramlarının en iyi sentezi, en yüksek entelektüel seviyesi, olayların algısal ve yargılayıcı düzeyinin büyümesinin bir ifadesi oldu.

19. yy. sonunda ve 20. yy. başlarında aydınların gelişimi 16.-17. yy. ın gelişiminden daha yüksek bir düzeyde gelişken karakteristik özellikler sunmaktadır. Toplumsal vicdanın evrimi Avrupa'nın en gelişmiş ülkelerinden Fransa, Almanya, İngiltere, İtalya'da olduğu gibi felsefi düşüncenin gelişiminden etkilenmiştir.

Bu ülkelerde daha erken gelişim özelliklerine rağmen onların deneyimi Osmanlı siyasi entelektüel sınıfı üzerinde olumlu katkı sağladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başkanı, İbrahim Temo, cemiyetin diğer yöneticileri Abdullah Cevdet, Prens Sabahaddin, İshak Sukuti'nden bahsedebiliriz. Sonuçta yeni ortaya çıkan tüm bu kuramlar farklılıklara rağmen özlerinde sosyal gelişme ve olayların yasalarının anlatılmasını hedeflemekteydi.

Bu anlarda Osmanlı siyasi sınıfı, yönetim sisteminin değiştirilmesi gereğini hissetmiştir. 2. Sultan Abdülhamit döneminde yönetim sisteminin düzgün çalışmadığının belirgin göstergeleri ortaya çıkmıştı. Bu durum da yeni Osmanlı siyasi sınıfının olgunlaşmasına katkı sağladı.

İbrahim Temo, onların çalışmalarını "Osmanlı Devleti İçin İhtiyaç Var" başlıklı makalesi ile değerlendirdi. Yeni Türkler'in hareketi tüm Osmanlı vatandaşlarının hareketi idi. Yeni idari sistemle devletin sınırları içinde kontrolü eşit icra edilecekti. Abdülhamit'in yönetim sistemine karşı, devletin idaresinde yaşayan halkların tamamen organize edilmesi, tamamen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubeleri tarafından yapıldı. Bu amaç için, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üye ve eylemcilerinin eylemleri ile ilgili bir bilgi ağı oluşturuldu. Aktivistler ve cemiyetin üyeleri onların başkanı ile düzenli bağlantılar kurdular. Dr. Temo "Gençlik'e" ve onun dönüşümün gücüne güvendi. Çünkü gençlikte inanç vardı. Söz konusu yazışmalarından birinde şöyle yazdı: "*Umut, Türk milletinin anlayışı ve zekasındadır, O Abdülhamit'e karşı nasıl tepki vereceğini bilecek, ve burada ana rolü "Gençlik" oynayacak.*"¹⁵²¹ Dr. Temo 1895 yılında devlet yetkilileri tarafından istenmeyen kişi olarak mahkum edildikten sonra Romanya'ya gitti ve Mecidiye kasabasında yerleşti. Orada yine sosyo-politik faaliyetler organize etmişti. Romanya'ya gidişini, yalnız İttihat ve Terakki hareketi adına çalışmak için değil milletin ilgilerine hizmet etmek için iyi bir fırsat olarak değerlendirdi. İbrahim Temo Mecidiye'de (Romanya) çalıştığı zaman orada bir Türk toplumu yaşıyordu. O, toplumun Osmanlı geleneğinden ödün vermeden, Avrupa medeniyetinin yeni kurallarına entegre olması için elinden geleni yaptı. Dr. Temo çeşitli makaleler ("Hayatımızı Nasıl Geçirmeliyiz", ve "Uyanalım" gibi) yayınladı. Makalelerin amacı Türk toplumunun sağlıklı bir şekilde yaşamasını istemektir. Özellikle Türk toplumunun eğitim gereksiniminin karşılanması ve Osmanlı ve Türk kadınının kültür düzeyinin yükseltilmesi için konferans ve kongrelerde sesini yükseltti.

Bu yönde medeni toplumla bütünleşmenin önemini vurguladı. Dr. Temo Türk halkının bilincine çağrı yönletti; "*Türk dünyasının yeterince geniş olan kültürü çok*

¹⁵²¹ *IDEM (Devlet Merkez Arşivi, Fon. İbrahim Temo)*, V. s'ka, D. 31, f. 121, Prens Mehmet Sabahaddin'in İb. T'ya gönderilen mektubu.

zengin ve bu kültürü daha da zenginleştirmek ve geliştirmek için bu yeni ilerici unsurların girişi kabul edilmelidir.”¹⁵²²

Yazılarının ve kitaplarının çoğu Türk toplumunun sosyal hayatının her alanında gelişimine ve uygarlaşmasına ithaf edilmiştir.

XIX. yy. sonunda ve XX. yy. başlarında Osmanlı siyasi sınıfı tarafından resmi basının karşısında muhalif basının kurulması da ihtiyaç olarak hissedildi. Muhalefet basını yaşanan olaylar ve olgular üzerine fikir ve düşüncelerini özgürce ifade etmeliydi. O gerçeğin sesi olmalı ve tüm vatandaşların din ve milliyet farkı gözetmeden ilgilerine hizmet etmeliydi. Entelektüel düşünce olarak da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri tarafından takip edilen siyasi çizgiyi yansıtmalıydı. 20. yy. başında Osmanlı muhalif basın organları neredeyse devletin tüm sınırları içinde dağıtılmaya ve onunla birlikte Osmanlı gençliğinin ve ilerici aydınların özgürlük sözü olarak yayılmaya başladı. Bu konuda cemiyetin üyeleri sayısız engellerle karşı karşıya gelmek zorunda kaldı.

Bu dönemde merkezi yetkililer insanlar arasında basının yayılmasını önlemek için tedbirler aldılar. Onlar sansür için yeni düzenlemeler yaptılar ve yasalar çıkartılar.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Hareketi'nin daha yüksek düzeyde artışı ve üyelerinin ideo-politik hazırlanması basın için hazırlanan malzemelerinin seviyesi ve kalitesinin büyümesini beraberinde getirdi. Basın geniş kitlelerin kavramsal olarak hazırlanması açısından esas güç olacaktı. Bu girişimde Osmanlı gençlik ve istihbaratı öncü bir rol oynadı. Onun gelişmesinde İbrahim Temo'nun düşünceleri önemli bir yere sahipti. Onların analizi iki açıdan yapılmalıdır: birincisi Cemiyetin yöneticisi olarak ve ikincisi sistemin eleştirici ideologu olarak. Dr. Temo'nun organizatör olarak muhalif basında denetleyici sorumluluğu vardı.

O yayın malzemelerinin hazırlanması ile ilgili olarak kişiler hakkında gözetim politikası izleyerek bunu başardı. Derneği şubelerinde onun basın

¹⁵²² AQSH, F. 19, V. s'ka, D.16, f.1-16; 24- 31.

danışmanları vardı ve kendisi sürekli bilgilendiriliyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideoloğu olarak Dr. Temo, yayınlanan malzemeleri okuyucuya iletilmeden önce fikri amaç açısından kontrol ediyordu. Cemiyetin yararlarına yanıt verilmeyen birçok durumda, makalelerin yazarlarına karşı eleştirel bir tutum izliyordu. Ayrıca İbrahim Temo, muhalefet basınının resmi basın etkilerinden uzak durmasını sağlamaya çalışıyordu.

19. yy. sonunda ve 20. yy. başlarında Arnavut siyasi sınıfı dönemin siyasi gelişmelerinin yargılamasında entelektüel olgunluğa ulaşmıştı. Onun kurumsal organizasyonu, Arnavut vatansever ve entelektüellerinin siyasi fikirlerinin yayılmasına ortam hazırladı. Arnavut halkı Abdülhamit'in yönetim sistemine karşı ve ulusal kurtuluşu için savaşa katılması gerektiğini anlamalıydı.

Halk düşmüş olduğu siyasal uyuşukluktan uyanmak zorundaydı. Bu hedefe ulaşmak için Arnavut entelektüeller yurtiçinde ve yurtdışında seferber oldular. Siyasal ve bilimsel faaliyetler düzenlediler. Düzenlenen faaliyetler Arnavut muhalefetinin siyasi durumuna ve ülkenin yaşadığı sorunlara yönelik siyasi tutumun gelişimine hizmet etti.

Devlet sansürü, muhalif basının yayılmasını farklı yollarla önlemeye çalıştı. Ülke içinde veya onun dışında uluslararası arenada siyasi gelişmeleri zamanın basınında yansıtılmalıydı. Arnavut entelektüelleri Arnavutluğun kilit bölgelerinde (merkezi yerler olan Kosova, Prizren ve İşkodra gibi) birçok basın merkezi kurdular. Arnavut basını Yunanistan ve İtalya'da da vatansever çevrelere yayıldı. Basın organları yalnız Arnavut dilinde değil, resmi dil olarak Osmanlı Türkçesi, İtalyan ve Yunan dillerinde de yayımlandı. Güvenlik nedeniyle baskı merkezleri daha çok Romanya ve İtalya gibi yurtdışı yerlerdeydi. Arnavut basını, Osmanlı muhalif basını ve özellikle Jön Türkler'in basını ile işbirliğine yönelik bağlantılar kurdu. Bu, Arnavut topraklarının sınırları dışında meydana gelen siyasi olayların farkında olmaları için onlara yardımcı oldu.

Çalışmamızın tümünde belirtildiği gibi İbrahim Temo ulusal hedeflere asla ihanet etmedi. O ulusun hedeflerinin korunması için tüm hayatını adanmış ve

sadakatle ulusunu korumuştur. Arnavutluk'taki siyasi gelişmeler ve Osmanlı Devleti'ndeki siyasi gelişmeleri yakından incelemiştir. Bunun nedeni, Arnavutluk'un iki önemli sorununun çözümünün bir an önce çözülmesi gereği idi; bölgesel toprakların korunması ve Abdülhamit'in yönetim sisteminden özgürlüğe kavuşulmasıydı. Dış tehditlerden korunmak için de yollar bulmak gerekiyordu ve İbrahim Temo bunun için de çalışmalar yapmıştı. Avrupa hükümetlerinin dikkatini çekmek için makaleler yazmış, onlara Arnavutluk ve Arnavut halkına karşı alınacak kararlarda dikkatli olunması uyarısında bulunmuştu. Çeşitli broşürler ve duyurular yoluyla Arnavut halkını da uyarmış ve birlikte başlatılan savaşında birleşmek zorunluluğunu anlatmıştı.

Arnavutlar, Arnavut ulusal hedeflerinin Osmanlı Devleti'nin diğer halklarının hedeflerinden ayrı görmediler. Onlar Abdülhamit'in yönetim sistemine karşı birlikte mücadele ettiler ve muhalefete katkıda bulundular. Onların katkısının açık ifadesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yaptıkları katkılardır. Burada İbrahim Temo, Derviş Hima, Şahin Kolonya, Necip Draga, Mithat Frashëri, İsmail Kemal'den (Qemal) bahsedebiliriz. Onlar, devlet idaresine karşı mücadelede birleşmenin önemini anlamışlardır. Arnavut veya Arnavut olmayan yurtsever entelektüeller arasındaki işbirliği kendi yazışmalarında açıkça görülmektedir. Bu işbirliğinin özelliği, tarafsızlığı ve her iki tarafın ulusal konularda ortak çözümler bulmak için çalışmalarıdır. Arnavut ve Makedon sorunlarının çözümü için İbrahim Temo ve Prens Sabahaddin, Ali Rıza, Bahaeddinin vb arasında yapılan yazışmalardan bahsedebiliriz.

Arnavut milli hareketine İbrahim Temo'nun katkısı, Arnavut halkının özgürlüğü ve bağımsız geleceği için düşüncelerinde ve projelerinde gözlemlendi. Siyasi nedenlerle ülkeyi terk ettiği zaman dahi ulusal hedefleri korumak için yoğun bir çalışma ve yayın faaliyetine girişti. Bu faaliyetlerinden bazıları şunlardı: Dr. Temo, Arnavutların Përlindja Cemiyeti'ni kurdu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubelerini açtı, Drita (Işık) ve Përlindja (Yeniden Doğuşu) gazetelerini kurdu. Abdülhamit'e karşı siyasi amacı ile düzenlenen birçok konferansta O, bütün siyasi güçlerin din ve

milliyet farklılığına bakmadan birleşmesi gerektiği fikrini ortaya koydu. Yalnız bu şekilde her aracı kullanan devlet yetkililerinin saldırılarına ve engellerine karşı konulabilirdi. Dr. Temo Arnavut meselesinin siyasi olarak çözülmesi için elinden gelen her şeyi yaptı. O, devletin yüksek makamlarına, onların siyasi bilinçlerine inanarak yazılar yazdı. Arnavutlar'ın Osmanlı Devleti'nin himayesinde özerk statü ile yaşamalarını istedi. Bu talebin nedenlerini, bir arkadaşı ile yaptığı yazışmada anlatıyordu. Bu konuda O'nun siyasi düşüncesi; dört Arnavut vilayetinin (Kosova, İşkodra, Janina ve Monastir) birleşmesine ve Arnavut bağımsız idari yönetiminin kurulmasına odaklanıyordu. O'nun bu konudaki düşüncesi daha da ileri gidiyordu. Ona göre Türkler'in Arnavutlar'ı güçlendirmesi lazımdı çünkü birlikte Avrupa'nın kendi üzerlerindeki hedefleriyle daha kolay başa çıkılabilir ve başarı %80 oranında sağlanırdı.¹⁵²³ Ayrıca devlet yetkililerinden gizliliği korumak, düşmanlara planlarını açığa çıkarmamak daha kolay olurdu.

İbrahim Temo, Arnavutlara karşı uygulanan komşuların asimile politikalarına karşı da sesini yükseltti. O, entelektüellere ve Arnavut halkına yönelik olarak Bulgar çevrelerin asimile faaliyetlerine karşı dikkatli olunması için değişik makaleler yazdı. Arnavutların haklarını etkileyen yabancı çevrelerin eylemlerine karşı dikkatliydi. Ülkenin kaderi için önemli siyasi olaylara da katılmıştı (Barış Konferansı gibi). Bu insancıl faaliyeti Uluslararası Kızılhaç'ta da gözlenmiştir.

İbrahim Temo Arnavutlar'ın eğitilmesi gerektiğini düşünüyordu yalnız bu şekilde Abdülhamit'in planları engellenebilirdi. Bu konuda dil öğrenimine özel bir önem verdi. Makedonya (Struga, Ohri), Kosova (Pirlepe) ve Romanya topraklarında Arnavut nüfusun tanınması gerektiği düşüncesini savunuyordu.

19. yy. sonunda ve 20. yy. başında Osmanlı Devleti'nde Batılı felsefecilerin fikirleri ve görüşleri Abdülhamit rejiminin felsefecilerinin fikir ve görüşleri ile karşı karşıya geldi. Bunlardan "Osmanlıcılık" ve "İslamcılık" kuramlardan söz edebiliriz. Onlar Dr. Temo'nun siyasi ve felsefi görüşünü de etkiledi. Onun kavramsal

¹⁵²³ *AQSH, F. 19, V. s'ka, D. 31, f. 166-167, İb. T'nun bilinmeyen bir kişiye gönderdiği mektubu.*

karışıklığını ifade ettiği bir yönü savunduğu felsefi kavramlar arasında ikiliğin ortaya çıkması ve onlara karşı tutumu oldu. Ulus-din kavramlarına karşı tutumundan söz edebiliriz. Onun düşüncesi dönemin meydana gelen siyasi ve sosyal olaylarının ürünüydü.

İbrahim Temo'nun faaliyeti hükümet yetkilileri tarafından da değerlendirildi. Onlar kendisine önemli devlet görevleri verdiler. Örneğin Tahran'da askeri ataşe olarak atadılar. Askerlik mesleğine katkısı ve vatanseverliği, onun mektuplarından birinde Faik Konica tarafından şöyle takdir edildi. "*Mükemmel Patriot, Türk ordusu Binbaşısı, Jön Türk*¹⁵²⁴ *olarak suçlandı, hapse girmesi emredildikten sonra İstanbul'dan ayrıldı.*"¹⁵²⁵ Siyasi nitelikteki sorunların çözümünde, askeri ya da sosyal-bilimsel alandaki katkısı zamanın entelektüelleri tarafından övgüyle karşılandı. Ahmet Bey veya Prens Sabahaddin ile yaptığı yazışmalardan söz edebiliriz. Ethem Ruhi 4 Şubat 1918 tarihli yazışmasında, O'nu bir bilim adamı olarak değerlendiriyordu.¹⁵²⁶ Dr. Temo¹⁵²⁷ Arnavut dili ve Türk dilinde Latin alfabesine geçilmesi görüşünü de savunuyordu. Bu görüş zamanın ilerici çevreleri tarafından takdir topladı.

İbrahim Temo'nun faaliyeti, Türkiye, Romanya, Arnavutluk, İtalya gibi ülkelerin tarihçileri, bilim adamları tarafından incelemiş ve değerlendirmişti. Böyle bir coğrafi dağılımdaki araştırmacılar bu ülkelerde geliştirilen faaliyetlere odaklanmaktadırlar. Tüm araştırmacıların eserlerinde vardıkları ortak sonuç, İbrahim Temo'nun Anayasa'ya dayanan ve uygar bir toplumun oluşumunda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve Hareketi'nin siyasetçi ve ideologu olarak, Türk Ulusal Hareketi ve Arnavut Ulusal Hareketi için yeri doldurulamaz olduğudur. O, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başarısız olan Abdülhamit rejimin çöküşünde ana faktör

¹⁵²⁴ Riza Sadiku, "*Hasan Kaleşi- Hayatı ve Faaliyeti*", "*Dr. İbrahim Temo Themelues i Komitetit Xhonturk Bashkim dhe Përparim*", Prishtinë 1996, s. 277.

¹⁵²⁵ *age*.

¹⁵²⁶ *AQSH, F. 19, V. 4 Korrik 1918, D. 32/4, f. 109, Ethem Ruhi'nin İbrahim Temo'ya gönderilen mektubu.*

¹⁵²⁷ *idem*.

olmasına yön verdi ve yeni gelişmelere kapı açtı. Arnavut tarihçiliği O'nu sadece Ulusal Rönesans'ın ideologu olarak değil, aynı zamanda Türk Rönesansının ideologu olarak kabul ediliyor. O, Türk milletinin felsefi düşüncesinin ve kültürünün değerini sürekli övmüştür. Ayrıca Romanya'daki Arnavut diasporası, Ulah halkı ve ilerici çevreler arasında ilişki ve işbirliğinde önemli bir rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

ARNAVUTLUK MERKEZ DEVLET ARŞİVİ-AQSH

İbrahim Temo diğer kişiler arasında yapılan yazışmalarından mektuplar

AQSH, F. 19, V. 1900, D. 32/2, F. 103-103/1, Derviş Hima'nın İb. T'ya gönderilen Yunan Milletvekili'nin yardımcısı Vangjel Zhapa (Japa) ile yapılan görüşmesi hakkında bildirisi.

İbrahim Temo tarafından yazılan çağrı ve projeleri

idem, V. s'ka, D. 140, f. 1. İb. T'nun Roma'da Dış İşlerin Bakanı gönderdiği mektup.

idem, V. s'ka, D. 16, f. 24- Romanya'da Türk komunitesi için İbrahim Temo'nun seçim projesi

idem, V. s'ka, D. 16, f. 34, Dobruce Türk Muallimleri efendilere

idem, V. s'ka, D. 21, f. 37

idem, V. s'ka, D. 31, f. 122-225

idem, V. s'ka, 6-6/1 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin programı

Osmanlı Devleti'nde Osmanlı Muhalefet basın organlarından bazı

Zamanın basın organlarından bazıları

ARNAVUTLUK- No. 11. Yıl 1996, s. 1

SON POSTA-“Doktor Nazim Beyin İzmire Hareketi Kararlaştıktan Sonra...”, No. 67, s. 8.

SON POSTA- “İttihat Ve Terakki Nasıl Doğdu, Nasıl Yaşadı”

HÜRİYET VE İTTİLAĞ- “Dr. Temo, Yeni Bir Fırka Kurmağa Karar Vermişti”, no. Yok, t. 4. 11. 1937, s. 1.

HÜRİYET VE İTTİLAĞ- “Bazı Mebuslar Demokratlar için insaf istiyorlardı”, no, yok, t. 4. 11. 1937, s.1.

BİBLİOGRAFIYA / KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Arnavutluk- Tiran

MERKEZ DEVLET ARŞİVİ-AQSH

Fon İbrahim Temo, no. (19)

AQSH. F. 19, V. s'ka, D. 97, Hizmet gazetesi,

idem İkdam gazetesi”.

idem Balkan gazetesi.

idem Tercuman-i Ahval gazetesi.

idem, tarih 1900, D. 40, Osmanlı gazetesi.

idem, D. 40, Meşveret gazetesi.

idem, İnkılab gazetesi.

idem, Dolab gazetesi.

idem, V. 1901, D. 40, İstirad gazetesi, idem.

idem, V. s'ka, D. 40, Muvazene gazetesi.

idem, Sanxhak gazetesi.

idem, V. 1901, D. 40, İttihadı Osman gazetesi.

idem, V. s'ka, D. 40, İntikam gazetesi.

idem, Tercüman gazetesi.

idem, V. 1901, D. 40, Vak Vak gazetesi.

idem, Havatır gazetesi.

idem, V. s'ka, D. 40, **Arnavutluk** gazetesi.

idem, V. 1902, D. 40, **Muvazene** gazetesi.

idem, V. 1903, D. 40, **Meşrutiyet** gazetesi.

idem, V. 1903, D. 40, **Uhuvet** gazetesi.

idem, V. 1905, D. 40, **Tuna** gazetesi.

idem, V. s'ka D. 40, **Feryad** gazetesi.

idem, V. 1906, D. 40, **Şurayı-Ümmet** gazetesi.

idem, V.s'ka, D. 40, **Hurriyet** gazetesi.

idem, V. 1907, D. 40, **Şurayı-Ümmet** gazetesi.

idem, V. s'ka, D. 40, **Terakki** gazetesi.

idem, V. 1908, D. 40, **Balkan** gazetesi.

idem, V. 15 Dhjetor 1896, D. 40, **Tercüman** gazetesi, No. 47, Y. 19.

idem, V. 11 Janar 1907, D. 40, **Tuna** gazetesi, No. 71, Y. 1.

idem, V. 24 Maj 1900, D. 40, **Muvazene** gazetesi, No. 14, Y. 3,

idem, V. 15 Shtator 1901 D. 40, **Osmanlı** gazetesi, No. 20.

idem, V. 15 Prill 1901, D. 40, **Sancak** gazetesi, No. 47.

idem, V. 1905, D. 40, **Ruhsat** gazetesi.

idem, V. s'ka, D. 40, **İstikbal** gazetesi.

idem, V. s'ka, D. 40, **Tahrirati Umumiye** gazetesi, No. 104- 105, Y.3.

idem, V. s'ka, D. 40, **İlave** gazetesi.

idem, V. s'ka, D. 40, **Hakk** gazetesi, No. 34

idem, V. 11 Maj 1898, D. 40, **Balkan** gazetesi.

idem, V. 11 Korrik 1905, D. 40, **Uhuvvet** gazetesi, No. 72.

idem, V. 8 Maj 1900, D. 51, **Silah** gazetesi.

idem, V. s'ka, D. 51, **Serveti Funun** gazetesi, No. 763.

idem, V. s'ka, D. 40, **Tanin** gazetesi.

idem, V. 1900, D. 40, **Hakk** gazetesi.

idem, V. 1898, D. 40, **Hürriyet** gazetesi.

idem, V. 1900, D. 40, **Muvazene** gazetesi.

idem, V. 1901, D. 40, "**Muvazene**" gazetesi.

idem, V. 1901, D. 40, **Meşrutiyet** gazetesi.

idem, V. 1900, D. 40, **Meşveret** gazetesi.

DEVLET MERKEZ ARŞİVİNDE İBRAHİM TEMO FONUNDA EL YAZMA ŞEKLİNDE BULUNAN MAKALELER

Kişisel fonlardan İbrahim Temo Fonu, no. 19

AQSH, F. 19, TEMO İbrahim, V. 1974, D. 1, **İb. T'nun'nun Anıları**.

idem, TEMO İbrahim, D. 24, "**Presioni Austriak në Bosnjë Hercekovinë**",
"Bosnya- Hersek'te Avusturya'nın Baskısı).

_____, D. 24, "**Grabitja e byrekut të Hasanit**" (Yağma
Hasa'nın böreği)

_____, V. 1900, D. 24, "**Përgjigje: Keqadministrimi
Qeveritar!**" (Cevap: Hükümetin kötü yönetimi !).

_____, "**Mbi intrigat e fqinjëve në Shqipëri dhe Maqedoni**"
(Arnavutluk ve Makedonya'da komşuların entrikaları)

_____, **Përgjigje që i jepet gazetës "Yıldırım"** (Yıldırım
gazetesine cevap)

- _____ , “**Një konception i gabueshëm**”, (Hatasız bir kavram)
- _____ , D. 23, “**Mbi ndryshimet që kanë sjelle fuqi reformat e Atatürkut**” (Atatürk reformları getirdiği değişiklikler hakkında)
- _____ , D. 24, “**Për ç’ka ka nevojë shteti Osman**” (Osmanlı devleti ne için ihtiyacı var)
- _____ , D. 79, “**Apel**” (Temyiz).
- _____ , D. 30, “**Bashkëatdhetarëve Shqiptarë**” (Arnavut Vatandaşlara).
- _____ , D. 24, “**Komedi Maqedone**” (Makedon Komedisi).
- _____ , D. 24, “**Po e mashtrojnë Evropën**” (Avrupa’yı aldatıyorlar)
- _____ , D. 24, “**Fazat e çashtjes së Lindjes deri në traktatet e Berlinit**” (Doğu meselesinin aşamaları Berlin kararlarına kadar).
- _____ , D. 24, “**Tabaka’i bâlâ**”.
- _____ , D. 24, “**Projekt- Ligj për arsimin**” (Eğitimin projesi)
- _____ , D. 31, “**Bullgarizimi i Shqipërisë**” (Arnavutluğun Bulgarlaşması)
- _____ , D. 13, “**Të zgjohemi**” (Uyanalım)
- _____ , “**Austria dhe Shqipëria**” (Avusturya ve Arnavutluk).
- _____ , D. 29, “**Kongresi Kushtetues i Shqiptarëve Osmanli**”, (Arnavut, Osmanlı, Meşrutiyet Kongresi)
- _____ , D. 1, defter 1, **İb. T’nun Temo’nun özgeçmişi ve otobiyografisi**
- _____ , D. 11, “**Plein Pouvoir**”, 21 Eylül, 1918.

İBRAHİM TEMO'NUN ROMEN BASININDA YAYINLANAN ÇALIŞMASI

ROMANIA MARE (Dergisi), Amul I, No. 10, 11, 12, Revista Nationala Literara

TEMO, İbrahim: “**Comunicatul D-lui D-r İbrahim Temo**” (İbrahim Temo'nun bildirisi), Romania, t. Aprilie, 1914, s. 100- 103.

Telegrame që u dërgohen trupave diplomatike pas mbledhjes: (Toplantıdan sonra İbrahim Temo'nun diplomatik elçilere gönderdiği telegrafları)

TEMO, İbrahim: “Te Ekselencia e Tij Z.dr. von Bethman Halveg, Kancelarit të Perandorisë Gjermane Berlin” (Alman Devletin Şansölyesi'ne Bay, dr. von Bethman Halveg), **ATDHEU (VATAN)** Gazetesi, Yıl I, no. 9, Kostence, t. 24. 11. 1912, s. 3.

_____ : “Te Ekselencia e tij Sir Edëard Grey, Ministri i Punëve të Jashtme të Anglisë, London” (O'nun Ekselans'a İngiltere'nin Dış İşleri Bakanı Bay Edward Grey), **ATDHEU (VATAN)**, Kostence, Gazetesi, Yıl I, no. 9, t. 24. 11. 1912, s. 3.

_____ : “Te Ekselencia e Tij Z. R. Poinkare, Kryeministri i Francës, Paris”, (O'nun Ekselans'a Fransa Başbakanı Bay. R. Poinkar), **ATDHEU (VATAN)** Gazetesi, Kostence, Yıl I, no. 9, t. 24. 11. 1912, s. 3.

_____ : “I dyti dëshmor i kombit Shqiptar” (Arnavut milletinin ikinci şehit), **ATDHEU (VATAN)** Gazetesi, Kostence, Yıl I, no. 9, t. 25. 11. 1912, s. 3.

_____ : “Tejshkrime q'u dërguan nga ana e Korçarëve dhe Ohridarëve të Dobrogjes në Londrë” (Dobruca'da bulunan Koriçeli ve Ohridlilerin tarafından Londra'ya gönderilen yazılar), **ATDHEU (Vatan)** Gazetesi, Kostence, Yıl I, no. 12, t. 18. 01. 1913.

_____ : “Resoluta q'u dërgua amaasadorëve në Londrë”, (Londra'da büyükelçilere gönderilen muhtıra), **ATDHEU (Vatan)** Gazetesi, Kostence, Yıl I, no. 14, t. 25. 02. 1913, s. 3.

_____ : “Proklamacja e Xhonturqve” (Jön Türklerin muhtırası), **ZËRI I POPULLIT (HALKIN SESİ)** Gazetesi, New York, I. Yıl, t. January 28, 1913, s. 3

_____ : “Mbretëri e Tmerrit në Stamboll” (İstanbul’da şiddetli krallığı).
ZËRI I POPULLIT (HALKIN SESİ) Gazetesi, New York, I. Yıl,
t. January 28, 1913, s. 1

_____ : “Kabinet i Ri i Turqisë” (Türkiye’nin Yeni Kabinesi), **ZËRI I
POPULLIT** (HALKIN SESİ) Gazetesi, New York, I. Yıl, t.
January 28, 1913, s. 1.

_____ : “Shtypi Ingilis për Xhon Turqit” (Jön Türkleri hakkında İngiliz
Basın), **ZËRI I POPULLIT** (HALKIN SESİ) Gazetesi, New
York, I. Yıl, t. January 28, 1913, s. 1.

İBRAHİM TEMO ARKADAŞLARI İLE GELİŞTİRİLEN YAZIŞMASI (MEKTUPLARI)

idem, Ibrahim Temo, V. s’ka, D. 24, f. 2- 4, Ibrahim Temo Selanik’te düzenlenen
İttihad ve Terakki Cemiyetine

_____, V. s’ka, D. 24, f. 18- 20, İb. T’nun Ahmet Celaleddin Paşa’ya
gönderilen mektubu.

_____, V. s’ka, D. 24, f. 44-45, Ibrahim Temo’nun yazı.

_____, V. s’ka, D. 24, f. 1, Ibrahim Temo Dibre’de düzenlenen
Kongre’ye, “Arnavut- Osmanlı Anayasası”

_____, D. 24, f. 69-69/1, Ibrahim Temo, mektup.

_____, D. 31, V. 12 Temmuz 1898, f. 1, İb. T’nun Abdullah Cevdet’e

_____, D. 31, V. 20 Ocak 1899, f. 3- 4, İb. T’nun Abdullah Cevdet’e

_____, D. 31, V. 14 Mart 1899, f. 5, İb. T’nun Abdullah Cevdet’e

_____, D. 31, V. s’ka, f. 8, İb. T’nun Abdullah Cevdet’e

_____, D. 31, V. 5 Kasım, f. 16-17, İb. T’nun Ahmet Zeki’ye

_____, D. 31, V. s’ka, f. 21/1, İb. T’nun “Şurayi Ümmet”
gazetesinin müdürü Beha Bey’e

_____, D. 31, V. 14 Ocak 1899, f. 24, İb. T’nun Abdullah Cevdet’e

- _____, D. 31, V. 16 Ekim 1897, f. 26, İb. T'nun Derviş Hima'ya
- _____, D. 31, V. 23 Nisan 1898, f. 30, İb. T'nun Derviş Hima'ya
- _____, D. 31, V. 15 Eylül 1899, f. 33- 36, İb. T'nun Derviş Hima'ya
- _____, D. 31, V. 1 Ekim 1899, f. 38-39, İb. T'nun Derviş Hima'ya
- _____, D. 31, V. 29 Ekim 1899, f. 40, İb. T'nun Derviş Hima'ya
- _____, D. 31, V. 14 Gusht 1900, f. 48-49, İb. T'nun Derviş Hima'ya
- _____, D. 31, V. 22 Mart 1901, f. 53- 54, İb. T'nun Derviş Hima'ya
- _____, D. 31, V. 9 Temmuz 1897, f. 68- 69, İb. T'nun İshak Süküt'e
- _____, D. 31, V. 14 Şubat 1899, f. 72- 73, İb. T'nun İshak Süküt'e
- _____, D. 31, V. 14 Mart 1899, f. 74- 75, İb. T'nun
İshak Süküt'e ve Hilmi Tunali'ye
- _____, D. 31, V. 30 Mayıs 1899, f. 76- 81, İb. T'nun İshak Süküt'e
- _____, D. 31, V. 31 Mart 1901, f. 84-85, İb. T'nun İshak Süküt'e
- _____, D. 31, V. 6 Gusht 1906, f. 97- 98, İb. T'nun Mahmut Paşa'ya
- _____, D. 31, V. 30 Mayıs 1897, f. 99, İb. T'nun M. E Yalman'a
- _____, D. 31, V. s'ka, f. 122- 123, İb. T'nun Prens Sabahudin'e
- _____, D. 31, V. 1902, f. 127- 128, İb. T'nun Mehmet shkëlqesive të
tyre të larta Sabahaddin'e ve
Ahmet Luftullah efendilere
- _____, V. 28 Korrik 1897, D. 31, f. 133-134. Ibrahim Temo ia dërgon
Kolonel Shefik Beut
- _____, D. 31, V. 2 Aralık, f. 141, İbrahimTemo bilinmeyen bir kişiye
- _____, D. 31, V. 12 Şubat 1903, f. 146- 147, İb. T'nun bilinmeyen bir
kişiye *idem*, D. 31, V. s'ka, f. 160-
161, İbrahimTemo bilinmeyen bir

kişiyeye

- _____, D. 31, V. s'ka, f. 164- 165, İb. T'nun bilinmeyen bir kişiyeye
- _____, D. 31, V. s'ka, f. 162- 163, İb. T'nun bilinmeyen bir kişiyeye
- _____, D. 31, V. s'ka, f. 166-167, İbrahimTemo bilinmeyen bir kişiyeye
- _____, D. 31, V. s'ka, f. 181- 182, İb. T'nun bilinmeyen bir kişiyeye
- _____, D. 31, V. 1898, f.184, İb. T'nun bilinmeyen bir kişiyeye
- _____, D. 31, V. s'ka, f. 198, İb. T'nun bilinmeyen bir kişiyeye
- _____, D. 30, V. 22 Ocak 1314/1899, f. s'ka İb. T'nun bilinmeyen bir kişiyeye
- _____, V. 31 Mayıs 1317, D. 30, f. yok,. İb. T'nun'nun bilinmeyen bir kişiyeye gönderdiği mektup
- _____, V. 10 Kasım 1897, D. 30, f.17-18.
- _____, V. 05 Aralık 1897, D. 30, f.22.
- _____, V. 04 Mart, 1898, D. 30, f.23.
- _____, V. 04 Mart, 1899, D. 30, f.25.
- _____, V. 24 Ocak 1324, D. 30, f. 28
- _____, V. 23 Ekim 1328/16 Nëndor 1912, D. 30, f. 29
- _____, V. 12 Kasım 1937, D. 30, f. 49
- _____, V. 12 Ekimr 1934, D. 30, f. 51
- _____, V. 1918, D. 30, f. 58
- _____, V. 25. Eylül, 1907, D. 30, f. 59
- _____, V. 01 Ocak 1897, D. 30, f.75-76
- _____, V. 02 Zilkade 1898, D. 30, f.77-78

_____, V. 1897, D. 31, f. 121.

_____, V. 1896, D. 32/1, f. 10- 11.

_____, V. 1900, D. 32/1, f. 72- 73.

_____, F. 19, V. 1898, D. 32/1, f. 76- 77.

_____, V. 1901, D. 32/1, f. 84- 85.

_____, V.1 Gusht 1899, D. 32/1, f. 95- 96

_____, V. 9 Dhjetor 1899, D32/1, f. 97- 98

_____, V. 1900, D. 32/1, f. 121.

_____, V. 1900, D. 32/1, f. 124- 125.

_____, V. 1899, D. 32/1, f. 141.

_____, V. 1896, D. 32/1, f. 166- 167.

_____, V. 1896, D. 32/1, f. 495.

_____, V. 1896, D. 32/2, f. 4/1

_____, V. 8 Temuz 1897, D. 32/5, f. 13- 14

_____, V. 18 Ağustos 1896, D. 32/5, f. 15-16

_____, V. 1 Qershor 1898, D. 32/5, f. 21- 22; 37- 42

_____, V. 1896, D. 32/5, f. 97

_____, V. 15 Temuz 1896, D. 32/5, f. 98-99

_____, V. 22 Eylül 1898, D. 32/6, f. 15-16

_____, V. 12 Kasım 1898, D. 32/6, f. 27

_____, V. 29 Şubat., D. 32/6, f.42,

_____, V. s'ka, D. 32/6, f. 44

_____, V. 20 Ağustos 1909, D. 32/6, f. 73/1

_____, V. 17 Mayıs 1901, D. 32/6, f. 102- 103; 119-120

_____, V, s'ka, D. 32/6, f. 225

_____, V. 29 Mayıs 1907, D. 32/6, f. 273-274

_____, V. 20 Nisan 1914, D. 32/6, f. 304

_____, V. 25 Ağustos 1897, D. 32/6, f. 309

_____, V. 17 Haziran 1897, D. 32/7, f. 37- 38

_____, V. s'ka, D. 32/7, f. 132- 133

_____, V. 25 Mart, D. 32/7, f. 151-152

_____, V. 26 Nisan, D. 32/7, f. 155

_____, V. 1902, D. 32/8, f. 6- 7.

_____, V. s'ka, D. 32/8, f. 107- 108

_____, V. 29 Ekim 1897, D. 32/8, f. 117

_____, V. 27 Şubat 1898, D. 32/8, f.127

_____, V. 10 Mart 1898, D. 32/8 f. 128-129

_____, V. 3 Haziran 1899, D. 32/8, f. 194-197

_____, V. 06 Ekim 1899, D. 32/8, f.211- 212

_____, V. 25 Ocak 1900, D. 32/8, f. 230

_____, V. s'ka, D. 32/8, f. 266-268

_____, V. 28 Aralık 1904, D. 32/8, f.274

_____, V. 28 Aralık 1904, D. 32/8, f.274

_____, V. s'ka, D. 32/9, f. 44- 45

_____, V. 29 Nisan (yılın tarihi s'ka), D. 32/9, f. 53-54

_____, V. 28 Şubat (yılın tarihi s'ka), D. 32/9, f. 85-86

_____, V. 13 Haziran 1900, D. 32/9, f. 63- 64

_____, V. 28 Şubat (yılın tarihi s'ka), D. 32/9, f. 85-86

_____, V. 14 Nisan 1898, D. 32/9, f. 136- 139

_____, V. 1897, D.60, f. 1-2

_____, V. 1895, D. 60, f. 8

_____, V. s'ka, D. 60, f. 12- 13; 28.

_____, V. 1897, D.60, f. 21

_____, V. s'ka, D. 60, f. 21; 27- 28.

_____, V. 1896, D. 63, f. 1- 2.

_____, V. s'ka, D. 97, f. 23.

AQSH, F. 99, D. 98, Dok. III/3724 “Shoqëritë Kulturore Shqiptare në Bukuresht Drita, Ditura dhe Bashkimi (Bükraş'te bulunan Kültürel Arnavut cemiyetleri, Işık, Bilim ve Birlik)

idem, V. 18 Shtator 1896, D. 72

Türkiye- İstanbul

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ- BOA

Hariciye Siyasi- HR.SYS, D. 37, 28 Mayıs 1912, Londra'da bulunan Dış Bakanlığın Yazışma dairesi Dış Bakanlığın Bakan'a gönderilen telegraf

_____, D. 37, 30 Haziran 1896, Berlin'de Osmanlı

Büyükeliçiliğin Dış Bakanlığın Bakana gönderilen telegraf

_____ 2 Temmuz 1896, Berlin’de Osmanlı
Büyükeliçiliğin Dış Bakanlığın Bakan’a gönderilen telegraf

_____, D. 141, 30 Haziran Babî-Ali- Berlin Dış Bakanlığının
Bakan’a gönderilen telegraf

_____, D. 201, 20 Ocak 1911, Macaristan’da bulunan Osmanlı
Devleti’nin Konsolonsluğu Dış Bakanlığın Bakana
gönderilen telegraf

_____, D. 141, 22 Mart 1911, Vyana’da Osmanlı Devleti’nin
Büyükeliçiliğin Dış Bakanlığın Bakan’a gönderilen telegraf

_____, D.151, 1 Haziran 1912,

Cevdet-i Dahiliye _____, D. 142, 30 Haziran 1896 Babî Ali’nin Berlin’de
Yazışmaların Dairelerine gönderilen telegraf

HR.MKT, _____, D. 98, 1-2,

DH.EUM.THR, _____, D. 23, 9 Aralık 1909

HATIRALAR

TEMO Dr. İbrahim, **İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Teşekkülü ve Hidematı
Vataniye ve İnkılabı Millîye dair Hatıratım**, Mecidiye
1939 _____

YILDIRIM Tahsin, ÖZ TÜRKÇÜ İbrahim, **1328 Balkan Harbinde Şark
Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa’nın Balkan Harbi
Hâtırâtı**, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2012

ESERLER

AHMAD Feroz **The Young Turks The Committee of Union and Progress in
Turkish Politics 1908- 1914**, Oxford At The Clarendon
Press 1969

AKTE TË RILINDJES KOMBËTARE SHQIPTARE (1878-1912), Tiranë:

- Akademia** e Shkencave e RPS e Shqipërisë, Instiuti i Historisë Yayınları
Tiran 1978
- AKŞIN, SİNA: **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İstanbul İMGE yayınları
2004
- ARAI, Massami: **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, İletişim yayınları
İstanbul 1992
- ARSLAN, Ali: Prof.Dr. **Işın Demirkent Anısına**, “Globus” Dünya Yayınları
İstanbul, 2008
- ASHTON, Thomas. S: **The Industrial Revolution (1760-1830)**, Oxford
University Press, Oxford Neë York, 1968
- AYDEMİR, Syreyya Şevket: **Makedonya’dan OrtaAsya’ya Enver Paşa(1860-1908)**, Remzi Yayınları, İstanbul 1983
- BALCIOĞLU, Mustafa: **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, cilt I**, Atatürk Araştırma
Merkezi, Ankara 2000
- BAYI, Ogyst: **Epopeja e njw Qytetwrimi tw Magjishwm, Perandoria e Bizan (Muhteşem bir Medeniyetin Yankısı, Bizans İmparatorluğu)**, Çev.
Riza İbrahimi, Arbion, Tiran1985
- BELEGU, Xhemal: **Lidhja e Prizrenit (Prizren Birliği)**, Tiranë 1939.
- BISLIMI, Muzafer: **Shqiptarët dhe Revolucioni Xhonturk (Arnavutlar ve Jön Türk Devrimi)**, Instituti i Historise Nacionale Üsküp 2008
- BOZBORA, Nuray: **Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Ulusçuluğunun Gelişimi**, İstanbul 1997
- BROWNE, Edward. G: **The Persian Revolution 1903- 1909**, Cambridge
University Press, Cambridge 1910
- CANA, Zekeria: **Lwvizja Kombwtare Shqiptare nw Kosovw, 1908-1912**, 8
Nwntori Yayınları, Tiran 1982
- ÇELİK, Bilgin: **İttihatçılar ve Arnavutlar, II Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Büke Yayınları, İstanbul 2004
- DIDA, Ali: **Fillet e sociologjisë**, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i KSA
të Kosovës Yayınları, Prishtinw 1977.

- EMECEN, Feridun: **Osmanlı Devleti Tarihi (Osmanlı Toplumunu)**, cilt I, Zaman Gazetesi yayını, İstanbul 1999
- ERASLAN, Cezmi: **Türk Düşüncesinde Halkçılık ve Atatürk**, Kumsaati Yayınları, İstanbul 2003
- FINDLEY, Carter: **Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, çev.Gül Çağalı Güven, Tarih Vakıf Yurt Yayınları, İstanbul 1996
- FRASER, James: **The History of Nadir Şah, Thamas Kuli Han The Present Emperior of Persia**, London..., Yayınevi...
- FRASHËRI, Kristo: **Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare (1878- 1912)**, Tiranë 1962
- FRASHËRI, Kristo: **Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878- 1881)**, 8 Nëntori Yayınları, Tiran 1956
- FRASHWRË, Kristo: **Rilindja Kombwtare Shqiptare**, Naim Frashwri Yayınları Tiran 1969
- GANI, Agron: **Historia 6 (Tarih 6)**, Morava Yayınları Tiranë, 2008
- GOWAN, Bruce Mc: **Economic Life in the Ottoman Empire**, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1977
- GÜLEN, Salih: **Osmanlı Padişahları**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2009
- HANİOĞLU, Şükri: **Osmanlı'dan Cumhuriyete Zihniyet, Siyaset ve Tarih**, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006
- _____ : **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889- 1902**, c. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1985
- _____ : **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Yayınları, İstanbul 1988
- _____ : **The Joung Turks in Opposition**, Oxford University Press, New York, Oxford 1995
- HARPUTLU, Cüneyd: **Osmanlı Sultanları**, Bab-ı Ali Kültür Yayınları, İstanbul 2009

- HISTORIA E SHQIPËRISË Cilt. II, 8 Nwntori Yayını, Tiran 1984
- HOXHA, Teuta: NURO, Kujtim: NİKA, Arta: BUBSİ, Almira:- **Shoqwrıtıw Shqiptare Jashtw Atdeht pwr Pwrhapjen e Arsimit dhe Kulturwn Kombwtare**, 8 Nwntori Yayınları, Tiran
- IACOVELLA Angelo, **Gönye ve Hilal, İttihat- Terakki ve Masonluk**, çev. Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998
- İNAN Ziya Yusuf, **Jön Türklerden İttihat ve Teraki Cemiyetine**, Bayramaşık Yayınları, İstanbul 1978
- İRTEM Sulejman Kanı **Yıldız ve Jön Türkler, İttihat- Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi**, Temel Yayınları, İstanbul 1999.
- KARAL, Enver, Ziya: **Fransa, Mısır- ve Osmanlı İmparatorluğu**, 1797- 1802, İ.Ü, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1940
- KAZGAN, Gülten, ULÇENKO Natalya: **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003
- KRASNER, Stephen. D: **Sovereignty Organized Hypocrisy**, Princeton, NJ. Yayınları, Neë Jersey 1999
- KURAN, Ahmet Bedevi: **Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi**, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009
- KUTAY, Cemal: **Prens Sabahetin Bey, II. Sultan Abdülhamit, İttihad ve Terakki**, Tarih Yayınları, İstanbul 1964
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat. S: **Osmanlı Devleti Tarihi**, c II, Zaman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1999
- _____ : **Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisâdi Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992
- LANDAU, Jacob. M: **The Politics of Pan- Islam Ideology and Organization**, United States 1990, Yayınları
- LOCKART, Lorence: **Nadir Shah Study Based Mainly upon contamporary Sources**, Luzac & Co., Londra 1938

- MARDİN, Şerif: **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895- 1908**, İletişim Yayınları, İstanbul 1964
- MOWAT, R. B: **Select Treaties and Documents to Illustrate the Development of the Modern European States-System, The Treaty of Berlin, 1878 Excerpts on the Balkans**, Oxford University Press, Oxford 1915
- 42- MUÇO, Entela: **Yanya Valisi Tepedelenli Ali Pasha ve Emlaki**, Eser Kitap Yayınları, İstanbul 2010
- 43- MUSAJ, Fatmira: **İsa Boletini (1864- 1916)**, Akademia e Shkencave Yayınları, Tiran 2004
- 44- MURZAKU, Thoma: **Politika Ballkanike e Ruisë dhe Çështja Shqiptare** Mësonjëtorja e Parë Yayınları, Tiran 1999.
- PËLLUMBI, Servet, SPAHIU, Fiqret: **Fjalor i Filozofisë**, 8 Nëntori Yayınları, Tiran 1981.
- POLLO, Stefanaq, PULAHA, Selami: **Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare (1878-1912)**, Akademia e Shkencave RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë Yayınları, Tiran 1978
- POPA. A, UÇI, AVDIA. A, ÇAMI, ANGJELI. **B, F, K, PËLLUMBI. S: Materializmi Dialektik dhe Historik**, Mihal Duri Yayınları, Tiran 1974
- PRIFTI, Kristaq: **Doktor Ibrahim Temo, Jeta dhe Vepra 1865- 1945**, Enti i teksteve dhe mjeteve mësimore, Yayınları Prishtina 1996
- PUTO, Arben: **1912-13 Lufta diplomatike rreth pavarësisë shqiptare**, Tiran 1966
- RAMSAUR, Ernest, Edmond: Jr., **The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908**, Princeton University Pres, Princeton, Neë Jersey 1957
- RËZAJ, Skwnder: **The Albanian League of Prishtina in the English Documents (1878-1881)**, Kosova Arşivi Yayınları, Prishtina 1978
- SADIK, Riza: **Hasan Kaleshi Jeta dhe Vepra e tij, “Dr. İb. T’nun**

Themelues i Komitetit Xhonturk “Bashkim dhe Përparim” (“Hasan Kaleşi- Hayatı ve Faaliyeti, Dr. İb. T’nun Jön Türk İttihat ve Terakki Komitesinin Kurucusu”) Prishtina 1996

SAVCI, Bahri: **Cumhuriyete-Demokrasiye İnsan Haklarına ve Laik Adanmış Bir Yaşam**, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları 1995

SEFA, Baisa, HOCA, Blerta, GİPALİ, Gledis: **Manual Informativ (Bilgili Rehberlik)**, Tiran 2010, s. 10, Flesh Yayınları 2010

SCHWANDNER, Stephane: **Albanian Identities, Myth and Histori**, Hurst and Company Publishers, London 2002

SÖNMEZ, Banu İşlet: **II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007

TABAKOĞLU, Ahmet: **Türk İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul 1998

TAKO, Piro: **Shahin Kolonja**, 8 Nëntori Yayınları Tiranë 1984

TEMO, İbrahim: **İbrahim Temo’nun İttihat ve Terakki Annıları**, Arba Yayınları İstanbul 1987

TUNAYA, Tarık Zafer: **Türkiye’de Siyasi Partiler, II Meşrutiyet Dönemi**, cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul 1988

_____ : **Hürriyetin İlanı**, Arba Yayınları, İstanbul, 1996

Editör; TURNER, BRYAN. S: **İSLAM CRİTİCAL CONCEPTS İN SOCİOLOGY**, Cild I London and New York, Routledge Yayınları 2003

YEDİYILDIZ, Bahaeddin: **Osmanlı Devleti Tarihi, Osmanlı Toplumı, cilt 2** Zaman Gazetesi yayını, İstanbul 1999

POUR, Ali Djafar: **Nadir Şah Devrinde Osmanlı- İran Münasebetleri**, İstanbul 1977

BİLDİRİ KİTAPLAR

MEHMET ÂKİF’İN ÇAĞDAŞ TÜRKİYE İDEALİ, Sempozyumuu

BÜLENT, Bakiler: **“Mehmet Âkif’in Çağdaş Türkiye İdeali”**, Ankara Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1990

ATATURKU DHE SHQIPTARWT,

SHPUZA, Gazmend: İmazhi i Ibrahim Temos per reformat e Ataturkut

Haz. ÇAKSU, Ali: **BALKANLARDA İSLAM MEDENİYETİ**, II. Milletlerarası Sempozyumun tebliğleri, Tiran İRCİCA Yayınları 2006

MUÇO, Entela: **“Rëndësia e Zhvillimit Kulturor në Fushën e Mendimit të Ibrahim Temos në Bazë të Dokumenteve Arkivore”**

Diyanet İşleri Başkanlığı, **MEHMET ÂKİF’İN ÇAĞDAŞ TÜRKİYE İDEALİ** Konferansı 1990

Editör TURAN, Ömer: **THE OTTOMAN- RUSSIAN WAR OF 1877-1878**, Ankara, TDV Yayınları, OSTİM 2007

MUÇO, Entela: **“The Russian-Turkish Relationship in the Balkans and Their Attitude Towards Albania (During the Years of 1877-1878)”**

PANDEVSKA, Marija: **“The Refugee Waves in Macedonia During the Great Eastern Crisis (1875- 1881)”**

TURAN, Ömer: **“Turkish Documents About The 1877-1878 Ottoman-Russian War “**

Der. ve Haz. Bereketli Mustafa, **BERLİN ANTLAŞMASINDAN GÜNÜMÜZE BALKANLAR**, İstanbul, Rumeli Vakfi Kültür Yayınları 1997,

NURAY, Bozbor: **“Berlin Kongresi’nden Arnavutluk Devleti’ne Arnavut Sorunu”**

BEŞİNCİ ULUSLARARASI ATATÜRK KONGRESİ Cilt I.
Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara 2005

MAXİM, Mihai:- **“Yeni Romen Belgelerine göre büyük önder Atatürk, İbrahim Temo ve Romanya.”**

ANSİKLOPEDİLER

İslam Ansiklopedisi: No. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Cilt 21 İstanbul 2000

_____, No. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Cilt 23, İstanbul 2001

Türkler: Cilt 14, İstanbul

The New Encyclopedia Britanica: Volume 3, Chicago, The University of
Chicago Helen Hemingway Benton Publisher, 1973-1974
_____, Volume 6

BİBLİYOGRAFIYA

DAKA, Palok. A: Bibliografi 1848- 1944, Bibliografi Retrospektivë e Shtypit
Periodik Shqiptar dhe mbi Shqipërinë e Viteve 1848- 1944,..

SÖZLÜKLER

Fjalori i Filozofisw, 8 Nwntori Yayınları Tiran 1981

Fjalori i Enciklopedise Shqiptare, Akademia e Shkencave R.P.S. Shqipwrisw
(Arnavut Ansiklopedisi Sözlüğü), Yayınları Tiran 1985

SHKODRA Zija: **İbrahim Temo,** Fjalori i Enciklopedisw Shqiptare, (Arnavut
Ansiklopedisi Sözlüğü), Akademia e Shkencave R.P.S.
Shqipwrisw Yayınları Tiran 1985

DERGİLER

**ISHM, SWEDİSH HELSİNKİ COMMITTEE FOR HUMAN RİGHTS,
LEGJİSLACIONİ EVROPIAN PËR MEDIAN DHE Aİ SHQİPTAR,**
Tiran SHPDAK Yayınları 2007

“Një analizë Krahasuese e Standarteve Shtetërore”, **ISHM, SWEDİSH HELSİNKİ
COMMITTEE FOR HUMAN RİGHTS, LEGJİSLACIONİ EVROPIAN PËR
MEDIAN DHE Aİ SHQİPTAR,** Tiran SHPDAK Yayınları 2007

İ.İ.B.F Dergisi, Maltepe Üniversitesi Yıl:2002, Sayı:2, 67-75ss.

NİŞANCI, Şükrü: “Türk Siyasal Tarihinde Yeni Osmanlı Hareketi’nin Yeri”

(UET) Universiteti Evropian i Tiranës Dergisi, (UET) Yayınları, Tiran19 Ocak
2011

NEZIRI, Fatos, SHBA një “Forcë Hegjeme”, një “Perandori” apo një “Forcë e
Butë” në Politikën Botërore Aktuale,

BERİSHA, Arbër: “Perandoria Osmane dhe Shqiptarët” (Osmanlı İmparatorluğu
ve Arnavutlar), **DITURIA ISLAME** (İSLAM BİLGİSİ) No.
242, Viti 25 Eylül 2010

U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 13.02.2007

DEMİRTAŞ, Barış, “Jön Türkler Bağlamında Osmanlı’da Batılılaşma
Hareketleri”, **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi** Sosyal Bilimler Dergisi,
Yıl: 8, Sayı: 13.02.2007

Türkiye'nin ilk devrimi: 1908 Jön Türk devrimi”, **İŞÇİ MÜCADELESİ** Gazetesi,
no. 33, 24.07,2008

EK. 1

MAKEDONYA'NIN ESKİ TARİHİ SINIRLARI İLE HARİTASI¹⁵²⁸

Tarihi eski sınırları Epir bölgesi ile beraber Makedonya haritası

¹⁵²⁸ AOSH, F. 143, V. s'ka, D. 127, f. 5-6, Makedonya'nın eski tarihi sınırları ile haritası.

EK. 2¹⁵²⁹

İbrahim Temo Askeri-Tıp fakültesinde

¹⁵²⁹ AQSH, F. Fototeka, D. 4518, ft. 27708, İbrahim Temo.

EK. 3¹⁵³⁰

İbrahim Temo mezun olduktan sonra

¹⁵³⁰ *AQSH, F. Fototeka, D. 4518, ft. 27710, İbrahim Temo.*

EK. 4¹⁵³¹

İbrahim Temo çalışma odasında

¹⁵³¹ *AQSH, F. Fototeka, D. 4518, ft. 27714, İbrahim Temo.*

EK. 5¹⁵³²

**1910-1911 Kosova Ayaklanmasında milli savaşçı takımı
İbrahim Temo**

¹⁵³² AQSH, F. Fototeka, D. 4518, ft. 27716, İbrahim Temo.

EK. 6¹⁵³³

İbrahim Temo Binbaşı

¹⁵³³ *AQSH, F. Fototeka, D. 4518, ft. 27717, İbrahim Temo.*

EK. 7¹⁵³⁴

Romanya'da son yillarında

¹⁵³⁴ *AQSH, F. Fototeka, D. 4518, ft. 27718, İbrahim Temo.*

EK. 8¹⁵³⁵

Romanya'da son yıllarında

¹⁵³⁵ *AQSH, F. Fototeka, D. 4518, ft. 27720, İbrahim Temo.*

ÖZ GEÇMİŞİM

Adı SOYADI: Entela Ll. Muço

Uyruğum: Arnavut

1968 yılında Arnavutluk'un Tiran şehrinde doğdum. Tahsilimi Tiran'da tamamladım.

Yüksek tahsilime Tiran Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde 1986 yılında başladım ve 1990 yılında bitirdim. 1987-1990 yılları içerisinde aynı fakültede uygulanan programa göre Türkçe dilinde öğretim aldım. Türkçe dilini geliştirmek için fakülteyi bitirdikten sonra özel kurslarda öğretim gördüm.

Tahsilimi tamamlamak için Eğitim Bakanlığı'nın bursu ile 1994-1995 yıllarında bahar kursları yoluyla TÖMER'de yine Türkçe eğitimi aldım.

1995-1996 ve 1996-1997 yıllarının programlarına göre Tiran'da Eğitim Bakanlığında Türkiye'de, İstanbul Üniversitesinde Osmanlı dilinde öğretim almak ve uzmanlaşmak üzere 8 aylık burs kazandım. Bu burs çerçevesinde İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde, Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan yönetiminde ders aldım.

1997-2000 yıllarında Master programımı tamamladım ve "YANYA VALİSİ, TEPEDELENLİ ALİ PAŞA EMLÂKİ" başlıklı master tezimi hazırladım.